

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ प्रकृतपिण्डाल्पपुरस्सर्पिडो मधतपाप मरकोकसीपि ॥ सद्यस्परम्तंकृपयाविधेयंगवापरमोमिगण समेतम् ॥ १ ॥
तत्पूर्तविधिकृत्स्नं मत पक पमो ॥ पि म्म र क

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ प्रदत्तपिण्डान्स्वपुरःसपिंडैः प्रभूतपापान्नरकौकसोपि ॥ समुद्धरन्तंकृपयादिदेवंगदाधरंनौमिगयासमेतम् ॥ १ ॥
उत्काप्रूर्त्तविधिंकृत्स्नं नत्वोमाधवमाधवौ ॥ पितॄन्मातामहांश्चैवपितॄणांपूर्वजानुजौ ॥ २ ॥ कातीयपारस्करगृह्यसूत्रान्नानापुराणान्स्मृति
पद्धतीश्च ॥ सतांचवाक्यानिविचार्यसम्यक् स्वशाखिनांश्राद्धविधिंतनोमि ॥ ३ ॥ (तत्रतावच्छ्राद्धस्वरूपम्) देशकालपात्रेषु पित्राद्युद्दे
शेनविधिहविस्तिलदर्भमंत्रश्रद्धादिभिर्दानंश्राद्धम् ॥ तथाच (पराशरः) देशेकालेचपात्रेचविधिनाहविषाचयत् ॥ तिलैर्दर्भैश्चमंत्रैश्चश्राद्धं
स्याच्छ्रद्धयायुतम् ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) देशेकालेचपात्रेचश्रद्धयाविधिनाचयत्॥पितॄनुद्दिश्यविप्रेभ्योदत्तंश्राद्धमुदाहृतम् ॥ (मरीचिः) प्रेतं
पितॄंश्चनिर्दिश्यभोज्यंयत्प्रियमात्मनः॥श्रद्धयादीयतेयत्रतच्छ्राद्धंपरिकीर्त्तितमिति ॥ तस्मिंश्चकर्मणियागादाविंद्रादीनामिवपित्रादेर्देवतात्वं
तदुद्देशेनमंत्रद्वाराद्रव्यत्यागात् ॥ यथाच॥ यागादौमंत्राहूताइंद्रादयःशक्तिमात्रेणतत्तत्स्थलेआविर्भूतायजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेनतृप्यन्तस्ते
षामभीष्टफलंयथासाधयंतितथाश्राद्धेपिमंत्राहूताःपित्रादयःसमागताःपुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेनतृप्यंतोविशिष्टफलप्रदाइत्येवंकल्पनीयमिति।
अथश्राद्धमहिमा यमस्मृतौ) आयुःपुत्रान्यशःस्वर्गंकीर्त्तिंपुष्टिंबलंश्रियम् ॥ पशून्सौख्यंधनंधान्यंप्राप्नुयात्पितृपूजनात्॥ (याज्ञवल्क्योपि)
आयुःप्रजांधनंविद्यांस्वर्गंमोक्षंसुखानिच ॥ प्रयच्छन्तितथाराज्यंप्रीतानॄणांपितामहाः ॥ (सुमंतुरपि) श्राद्धात्परतरंनान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृ
तम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः ॥ (ब्राह्मे) तस्माच्छ्राद्धंनरोभक्त्याशाकैरपियथाविधि ॥ कुर्वीतश्रद्धयातस्यकुलेकश्चिन्नसी
दति॥(वसिष्ठः)पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः॥उपासतेसुतंजातंशकुंताइवपिप्पलम्॥ मधुमांसैश्चशाकैश्चपयसापायसेनच। एषनोदास्य
तिश्राद्धंवर्षासुचमघासुचइति॥अथश्राद्धाऽकरणेदोषप्रवर्त्तकानिवाक्यानि॥ (तत्रतावदादित्यपुराणे) नसंतिपितरश्चेतिकृत्वामनसियोनरः ॥

श्राद्धंनकुरुतेमोहात्तस्यरक्तंपिबंतिते॥(हेमाद्रौशातातप)अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासुच
एव माघ्यादिपरमितिकल्पतरुः॥(ब्रह्मपुराणे)आश्वयुज्यांतुकृष्णायांत्रयोदश्यांमघासुच।प्रावृट्तौप
तिभूर्लोकंकृत्वाशून्यंस्वकंपुरम्।तिष्ठंत्यादेप्रकांक्षंतिपायसंमधुसंयुतम्॥कन्यागतेसवितरिपितरोयांति
रंसमाश्रिता।श्राद्धाभावेस्वभवनंशापंदत्त्वाव्रजंतिते॥अतोमूलैःफलैर्वापितथाप्युदकतर्पणैः॥पितृवृप्ति
गरखंडयोः) अमावास्यादिनेप्राप्तेगृहद्वारंसमाश्रिता । वायुभूताःप्रवांछंतिश्राद्धंपितृगणानृणाम्॥
णः॥ ततश्चास्तंगतेसूर्येनिराशाःदुःखसंयुता॥निःश्वसंतश्चिरंयांतिगर्हयंतःस्ववंशजम् ॥ तस्माच्छ्रा
पुण्योत्कर्षवतांस्वर्गलोकंगतानांमनुष्यपितृपितामहादीनाममृताऽऽहाराणांसतांकथंब्राह्मणभोजनादिन
पापीयसांवातिर्य्यग्योनिगतानांतृणाद्याहाराणांसतांप्रेतादिरूपत्वंगतानांवारुधिराद्याहाराणांसतामिति
देवलेनोक्तम्) देवोयदिपिताजातः शुभकर्मानुयोगतः ॥ तस्यान्नममृतंभूत्वादेवत्वेऽप्यनुगच्छति
भवेत् ॥ श्राद्धान्नंवायुरूपेणनागत्वेप्यनुगच्छति ॥ पानंभवतियक्षत्वेराक्षसत्वेतथामिषम् ॥ दानवत्वे
प्यत्वेऽन्नपानादिनानाभोगरसोभवेत्॥(मात्स्यपाद्मयोः)नामगोत्रंपितॄणांतुप्रापकंहव्यकव्ययोः॥श्राद्धस्य
पित्रादिनामादीनिउपलभ्यानिश्चातव्यानीत्यर्थः ॥ नन्वचेतनत्वान्नामादीनांकथंहव्यकव्यप्रापकत्वमि
पामाधिपत्येष्वसुस्थिताइति॥अग्निष्वात्तादयःपितृविशेषाणामाधिपतयःप्रापकाइत्यर्थः॥तत्रैव॥ना

पाणिनःपीयपंत्येतेतथाचारस्नमागता ॥ (वायुपुराणेपि) मधामो मणपाश्चवत्सोर्वैदपिमातरम् ॥ वेषंगवापरंमोमिगण स्तुमेतम् ॥ १ ॥
नामगःश्च मंः भवतमभ्मन्यंतिते ॥ भ

तान् ॥ (वायुपुराणेपि) यथागोषुप्रणष्टासुवत्सोविंदतिमातरम् ॥ देवंगदाधरंनौमिगयासमेतम् ॥ १ ॥
रस्करगृह्यसूत्रान्नानापुराणात्स्मृति
नामगोत्रंचमंत्रश्चदत्तमन्नंनयंति ते ॥ अपियोनिशतंप्राप्तांस्तृप्तांस्तानुपतिष्ठति ॥ इति ॥ (अथश्रा रूपम्) देशकालपात्रेषु पित्राद्युद्दे
नित्यं नैमित्तिकंकाम्यंवृद्धिश्राद्धंसपिंडनम् ॥ पार्वणंचेतिविज्ञेयंगोष्ठ्यांशुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्मांगंन पाचयत् ॥ तिलैर्दर्भैश्चमंत्रैश्चश्राद्धं
कादशंप्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशंस्मृतमिति ॥ (एषांलक्षणानिभविष्ये) अहन्यहनियच्छ्राद्धंतन्नित्यमि श्राद्धमुदाहृतम् ॥ (मरीचिः) प्रेतं
क्षाद्युदकेनतु ॥ एकोद्दिष्टं तुयच्छ्राद्धंतन्नैमित्तिकमुच्यते॥तदप्यदैवंकर्त्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान् ॥अ [illegible]
द्दिष्टरूपत्वात्॥(तथाचहेमाद्रौगालवः)दाहादारभ्यदातव्यंश्राद्धंनैमित्तकंबुधैः॥नियमाद्वत्सरंयावदिति [illegible]
म्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ वृद्धौयक्रियतेश्राद्धंवृद्धिश्राद्धंतदुच्यते ॥ गंधोदकतिलैर्युक्तंकुर्यात्पात्रचतु [illegible]
येत् ॥ येसमाना इतिद्वाभ्यामेतज्ज्ञेयंसपिंडनम् ॥ अमावास्यायांक्रियतेतत्पार्वणमितिस्मृतम्॥त्रि [illegible]
(विष्णुपुराणे)चतुर्दश्यष्टमीचैव अमावास्याचपूर्णिमा॥पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रमणंतथेति॥गोष्ठ [illegible]
बहूनांविदुषांसंपत्सुखार्थंपितृतृप्तये ॥ क्रियतेशुद्धयेयत्तुब्राह्मणानांतुभोजनम् ॥ शुद्ध्यर्थमिति [illegible]
लेरोमेचसीमंतोन्नयनेतथा ॥ ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धंकर्मांगंवृद्धिवत्कृतम्॥देवानुद्दिश्ययच्छ्राद्धंतत्तु [illegible]
कुर्यात्तुसर्पिषा॥यात्रार्थमितितत्प्रोक्तंप्रवेशेचनसंशयः॥सार्पिषासार्पिःप्रधानकेन॥शरीरोपचयेश्रा
यिकमुच्यतेइति॥अत्रनित्यंषट्दैवतमदैवम् ॥ नैमित्तिकमेकोद्दिष्टंच ॥ काम्यं उपरागादौकामनोपाधिकंपार्वणवत्कृतम् ॥ वृद्धिश्राद्धंपुत्र

ज मविसावादोक्रियमाणंनवदैवत्यम् ॥ स पार्वणैकोद्दिष्टोभयात्मकम् ॥ पार्वणंप्रतिपर्व्वोक्तिय
शुद्ध्यर्थमपि पार्वणवत्स्मृतम्॥कर्मांगंयागादौक्रियमाणंवृद्धिवत्कृतम् ॥ दैविकंनित्यश्राद्धवत्॥ या
र्थंचपार्वणवद्ज्ञेयमित्यर्थः ॥(अथश्राद्धाधिकारिणः॥ हेमाद्रौसुमंतुः) मातुःपितुःप्रकुर्वीतसंस्थि पांकि
कमादृत ।इतिद्विजानामेवनतुशूद्राणां॥(विष्णुपुराणेगारुडेच)पुत्रःपौत्रःप्रपौत्रोवातद्वद्वाभ्रातृसंत वृत्ति
तेषामभावेसर्वेषांसमानोदकसंतति ॥कुलद्वयेपिचोच्छिन्नेस्त्रीभिःकार्याःक्रियान्सृग ॥ (मार्कंडेय साम्॥
का ।।मातुःसपिंडायेस्युर्येवामातुःसहोदका ॥कुर्युरेनंविधिंसम्यगपुत्रस्यसुता स्मृता ॥ कुर्या गाच्छ्रा
स्त्रिय कुर्युः स्वभर्तॄणाममंत्रकम्।।तदभावेचनृपतिः कारयेत्तस्यरिक्थत ॥ तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दा मनाविन
घनोनृपतिर्यत ।।इति।।सहोदकाः समानोदकाइत्यर्थः ॥(सपिण्डनेविशेषोगारुडे)भ्राताभ्रातृपुत्रो ॥मिति
त्पुत्रहीनेस्वर्गेश्वर।।सर्वेषांपुत्रहीनानांपत्नीकुर्यात्सपिंडनं॥ऋत्विजंकारयेद्वाथपुरोहितमथापिवा॥ गच्छ
वस्थितमधिकारंदर्शयति (पराशरोविष्णुपुराणे)पूर्वा क्रियामध्यमाश्चतथैवोत्तरसंज्ञिता ॥त्रिप्रका नवत्वे
द्वादशाहाश्चमध्येया स्युःक्रियामता ॥ता पूर्वामध्यमामासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिता ॥प्रेतेपितृत्व श्राद्धस्
पित्र्याःप्रोच्यंते तानृपोत्तरा ॥ (माधवीये) सपिंडाद्यैरवनिपत्यंते पूर्वा क्रियामध्यमाश्चकर्त्तव्याःपु त्त्वमि
या कर्त्तव्यान्नसपिंडाद्यैरवनिपत्यं तैरित्यर्थः ॥औरसश्चुतोऽनुपनीतोऽपिपाविका क्रियाःकुर्या त्रेषा॥नार

...पनीतइत्यर्थः॥(स्कांदे त्तरम् ॥ ... ममेतम् ॥ २ ॥

तृकोहियः ॥ व्रतस्थोवाऽव्रतस्थोवाएकएवभवेद्यदि॥इतिअव्रतस्थोऽनुपनीतइत्यर्थः॥(स्कां दे॰ तरम् ॥देवंगदाधरंनौमिगयासमेतम् ॥ १ ॥
र्ध्वं दैहिकमन्येतुसंस्कृताःश्राद्धकारिणः॥(स्मृतिसंग्रहे) कृतचूडोनुपेतश्चपित्रोःश्राद्धंसमाचरेत्॥थश्राद्धरस्करगृह्यसूत्रान्नानापुराणात्स्मृति
एवंपितृव्यादीनामपिश्राद्धंकुर्यात्॥ (यथाहजातूकर्ण्यः) पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणांतथैवचमोगंनवरूपम्) देशकालपात्रेषु पित्राद्युद्दे
त् ॥ इति पितृवदित्यावश्यकत्वार्थनतुपार्वणविधानार्थं मातृपदंसपत्नमातृपरमित्यर्थः ॥ (त्यामिाषाचयत् ॥ तिलैर्दर्भैश्चमंत्रैश्चश्राद्धं
डश ॥ एकेनैवतुकार्याणिसंविभक्तधनेष्वपि ॥ अथश्राद्धदेशाः । (तत्रमनुः)। शुचिंदेशंविविक्तंच ॥आंश्राद्धमुदाहृतम् ॥ (मरीचिः) प्रेतं
त्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषुचोक्षेषुनदीतीरेषुचैवहि ॥ विविक्तेषुचतुष्यंतिदत्तेनपितरःसदाइशादितिगगादाविंद्रादीनामिवपित्रादेर्दैवतात्वं
स्तेष्वित्यर्थः॥ (विष्णुधर्मोत्तरे) दक्षिणाप्रवणेदेशेतीर्थादौचगृहेपिवा॥भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं चतुष्टरजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेनतृप्यन्तस्ते
पइत्यर्थः॥ (स्कांदे तुलसीकाननच्छायायत्रयत्रभवेद्द्विज॥तत्रश्राद्धंप्रदातव्यंपितॄणांतृप्तिहेतवे॥क्रियतेशिष्टफलप्रदाइत्येवंकल्पनीयमिति।
कंटके ॥ नर्मदावाहुदातीरेभृगुलिंगेयमालये ॥ गंगाद्वारेप्रयागेचनैमिषेपुष्करेतथा ॥ संनिहत्यांोष्टयांथात्पितृपूजनात्॥ (याज्ञवल्क्योपि)
तसोरमार्कंकुलेकश्चिन्नरोत्तमः ॥ गयाशीर्षेवटेश्राद्धंयोनोदद्यात्समाहितः ॥ एष्टव्यावहवःपुत्राय तत्प्रो श्राद्धात्परतरंनान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृ
लंवावृषमुत्सृजेत् ॥ (वायवीये) शमीपत्रप्रमाणेनपिंडंदद्याद्गयाशिरे ॥ उद्धरेत्सप्तगोत्राणिकुलसंविक ॥ कुर्वीतश्रद्धयातस्यकुलेकश्चिन्नसी
दुहितातथा ॥पितृमातृष्वसाचैषांसप्तगोत्राणिवैविदुरिति ॥ (स्मृत्यंतरकूर्मपुराणयोः)जीवतोवा मरश्वशाकैश्चपयसापायसेनच।एपनोदास्य
पिंडदानाच्चत्रिभिः पुत्रस्यपुत्रता ॥ (अथनिषिद्धदेशाःस्कंदपुराणे) त्रिशंकोर्वर्जयेदेशंसर्वद्वादश ने) नसंतिपितरश्चेतिकृत्वामनसियोनरः ॥

कृष्णोऽपरपक्ष सवितरि कन्यागते सतिमहालय इतिप्रोक्त तत्रपार्वणेनैव विधिनापश्राद्धंकुर्यात् ॥ (तदाहवृद्धमनु) नभस्यस्यापर
पक्षोयत्रकन्यांव्रजेद्रवि ॥ समहालयसंज्ञःस्यात्पुगच्छायाह्वयस्तथा ॥ पार्वणेनैवविधिनाश्राद्धंतत्रविधीयते ॥ (आदित्यपुराणे) कन्या
गतेसवितरियान्यहानितुषोडश ॥ क्रतुभिस्तानितुल्यानिपितॄणांदत्तमक्षयम् ॥ (कार्ष्णाजिनिमनुमोतमा) ॥ आदौमध्येऽवसानेवा
यत्रकन्यांव्रजेद्रवि ॥ सपक्ष सकलःपूज्य श्राद्धषोडशकंप्रति॥इति॥अत्रयद्यपिवहुवचनेषुपंचदशतिथ्यात्मक पक्षउक्तस्तथापिकदाचित्तिथि
वृद्धोषोडशदिनात्मकोभवति ॥ अत्रषोडशत्वमपित्रेधाव्याचख्यौ ॥ तिथिवृद्ध्याप्रथम पक्षः॥भाद्रपदपूर्णिमासहेतिद्वितीयः॥ आश्विनशुक्ल
प्रतिपदासहेतितृतीय ॥ अत्रअन्त्यपक्षस्तुयुक्त तस्यापिक्षीणचंद्रत्वाविशेषेणाऽपरपक्षानुप्रवेशसंभवात् ॥ (तथाचहेमाद्रिमाधवयोर्वे
पक्षः) ॥ अहःषोडशकंयत्तुशुक्लप्रतिपदासह ॥ चंद्रक्षयाविशेषेणसापिदर्शात्मिकास्मृताइति ॥ यदिप्रतिपदादिदर्शान्तंश्राद्धंकर्तुमसमर्थ
श्चेत्पंचम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तंवायथाशक्तिश्राद्धंकुर्यात् ॥ (तथाचहेमाद्रौगौतम) ॥ अपरपक्षेश्राद्धपितृभ्योदद्यात्पंचम्या
दिदर्शांतमष्टम्यादिदशम्यादिसर्वस्मिन्वाइति ॥ (कात्यायनसूत्रेपि) अपरपक्षेश्राद्धंकुर्वीतऊर्ध्वंचतुर्थ्यायदह संपद्यतेसप्तम्याऊर्ध्वंयदह सप
यतेऽस्तेचतुर्दशींशाकेनाप्यपरपक्षंनातिक्रामयेत् ॥ (मनुरपि) कृष्णपक्षेदशम्यादौवर्जयित्वाचतुर्दशीम्॥श्राद्धेप्रशस्तास्तिथयोयथैतानतथे
तरा ॥ इति॥अत्राऽप्यसामर्थ्येएकस्यांतिथौयथासंभवंश्राद्धंकुर्यात्॥(तथाचकात्यायन)अशक्त पक्षमध्येतुकरोत्येकदिनेतदा॥निषिद्धेपिदि
नेकुर्यात्पिंडदानंयथाविधि इति॥निषिद्धेनंदाभार्गवादिदिनेऽपीत्यर्थ ॥ (अत्रक्षयाहदिनप्रशंसा नागरखंडे)॥आषाढ्या पंचमेपक्षेकन्यासस्थे
दिवाकरे ॥ मृताहनिपितुर्योवैश्राद्धंदास्यतिमानव ॥तस्यसंवत्सरंयावत्संतृप्ता पितरोध्रुवम् ॥ (कात्यायनोपि) मातिथिप्रमस्यमासस्य

...॥ मासिमासिपितृपक्षेपिपूजनीयाप्रयत्नतः ॥ तिथिच्छेदे नकर्तव्योविनाशौचंयदृच्छया ॥ पित्र्यार्थंनकर्तव्यापिच्छति

मृताहेतुप्रवर्त्तते ॥ सातिथिःपितृपक्षेपिपूजनीयाप्रयत्नतः ॥ तिथिच्छेदोनकर्त्तव्योविनाशौचंयदृच्छया ॥ पिंडश्राद्धंचकर्त्तव्यंविच्छित्तिं
नैवकारयेत् ॥ इति ॥ अथात्रत्रयोदशीश्राद्धेविशेषः॥(तत्रमनुः) ॥ यत्किंचिन्मधुनामिश्रंप्रदद्यात्तुत्रयोदशीम्॥तदप्यक्षयमेवस्याद्वर्षासुच
मघासुच ॥ (श्राद्धे) ॥ त्रयोदश्यांप्रयत्नेनवर्षासुचमघासुच ॥ नास्मात्परतरःकालःश्राद्धेष्वन्येषुवर्त्तते ॥ यदत्रपितरोदत्तंगृह्णंतिस्मृतमक्ष
यम् ॥ इति ॥ अत्रनिषेधवचनान्यपिकेचित् (तत्रअंगिराबृहस्पती) कृष्णपक्षेत्रयोदश्यांयःश्राद्धंकुरुतेनरः ॥ पंचत्वंतस्यजानीयाज्ज्ये
ष्ठपुत्रस्यनिश्चितम्॥मघासुकुर्वतःश्राद्धंज्येष्ठपुत्रोविनश्यति (हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते) गृहीत्रयोदशीश्राद्धंनकुर्यात्पुत्रवानपि ॥ उपवा
संचसंक्रांतौग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ इति ॥ अत्रमघात्रयोदश्यांश्राद्धनिषेधःकेवलपितृवर्गविषयः ॥ (तथाचमाधवीयेकार्ष्णाजिनिः) श्राद्धं
तुनैकवर्गस्यत्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥ अतृप्तास्तत्रयस्यम्युःप्रजांहिंसंतितत्रते । (स्मृत्यंतरेपि) इच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धंपुत्रवान्यःसुतायुषोः ॥
एकस्यैवतुनोदद्यात्पार्वणंतुसमाचरेत्॥इति॥ अस्यार्थः यःपुत्रवान्सुतायुषोरभिवृद्धिमिच्छेत्सएकस्यैकवर्गस्यैवश्राद्धंनोदद्यात् अपितुमा
तामहवर्गोद्देशेनापिपार्वणंसमाचरेत् तस्मादेकवर्गोद्देशेनैवमघात्रयोदश्यांश्राद्धनिषेधोनतुपार्वणस्यैवतच्छ्राद्धस्यप्रशस्तत्वादित्यर्थः ॥ अ
थाऽपरपक्षचतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥ (तत्रयाज्ञवल्क्यः) प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकांवर्जयित्वाचतुर्दशीम् ॥ शस्त्रेणतुहतायेवैतेभ्यस्त
त्रप्रदीयते ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) युवानःपितरोयस्यमृताःशस्त्रेणवाहताः ॥ तेनकार्यंचतुर्दश्यांतेषांतृप्तिमभीप्सता ॥ इति ॥ एतच्चतुर्द
श्यांश्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहतविषयः दुर्म्मरणमृतानांतुचतुर्दश्यामेवश्राद्धंकुर्यात् ॥ (तदाहहेमाद्रिमाधवश्राद्धतत्वेषुमरीचिः) विषश
स्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ॥ चतुर्दश्यांक्रियाकार्याअन्येषांतुविगर्हिता ॥ (प्रचेताअपि) वृक्षारोहणलोहादिविद्युज्जलविषादिभिः ॥

नरिदंष्ट्रिविपन्नानामेषांशस्ताचतुर्दशी ॥ इति ॥ अनेनशस्त्राविहतानामेवचतुर्दशीकालमात्रंनियम्यते ॥ नतुचतुर्दश्यामेवहतानां किन्तुतेषामन्यस्मिन्नपिकालेमृतस्यैवश्राद्धम् इति हेमाद्रिमाधवप्रभृतयः ॥शस्त्रहतस्यपितुर्महालयेचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमेवनतुपार्वणम् (तदा ह्माधवेसुमंतु) समत्वमागतस्यापिपितुः शस्त्रहतस्यतु ॥ एकोद्दिष्टंसुतैःकार्य्यंचतुर्दश्यांमहालये ॥ इति ॥ समत्वमागतस्यस पिंडीकृतस्यशस्त्रहतस्यपितुश्चतुर्दश्यांमहालयेसुतैरेकोद्दिष्टंकार्य्यमित्यर्थः ॥ दिनान्तरेतुपार्वणकार्य्यम् ॥ एकोद्दिष्टश्राद्धेनपिता महाविद्यत्यसिद्धेः (तथाचहेमाद्रौप्रजापतिः) संक्रांतावुपरागेचपर्वोत्सवमहालये ॥ निर्वपेत्त्त्रीन्पिंडानेकोद्दिष्टंविवर्जयेत् ॥ इति ॥ चतु र्दश्यांमृतस्यापिमहालये एकोद्दिष्टंकार्य्यंनतुपार्वणम् (तथाचहेमाद्रिनागरखंडयोर्भर्तृयज्ञवाक्यम्) यःकश्चिन्मानवःश्राद्धंस्वपितृभ्यःप्रदा स्यति ॥ पितृपक्षेचतुर्दश्यांनभस्येमासिसंस्थिते ॥ प्रेतानांराक्षसानांचभूतानांतद्भविष्यति ॥ एतस्मात्कारणाच्छ्राद्धं पार्वणंनैवकारयेत् ॥ पितृपक्षेचतुर्दश्यांकन्यासंस्थेदिवाकरे ॥ तेनैकोद्दिष्टमेवात्रकर्त्तव्यंनतुपार्वणम् ॥ एतस्मिन्नहनिप्राप्तेव्यर्थंश्राद्धंभवेद्यत इति ॥ यस्यतुपि तामहोपिशस्त्रादिनाहतस्तस्यापिमहालयेचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं पित्रादिषुत्रिष्वपिशस्त्रादिनाहतेषु त्रयाणामपिपृथक् पृथक् एकोद्दिष्टं कार्य्यं दिनान्तरेतुपार्वणविधानेनैवकार्यमितिविवेकः ॥इतिचतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥अत्रमहालयेश्राद्धं नवदैवत्यंकर्त्तव्यम् ॥ (तथाचहेमाद्रौ धर्मः) महालयेगयाश्राद्धे वृद्धौचान्वष्टकासुच ॥ नवदैवत्यमत्रस्याच्छेषंपाट्पौरुषंविदुरिति ॥ अमावास्यादिश्राद्धम् षड्दैवत्यंतुदशके ॥ इतिकाशिकायामुक्तत्वात् ॥ नवदैवत्यताचात्रेत्थं ॥ एकः पितृवर्गः ॥द्वितीयोमातृवर्गः ॥तृतीयोमातामहसमेः ॥इति मातामहवर्गेचस्त्रीणांउद्दे शोद्देशकसम्पन्नपृथक् ॥तथाचनिर्णयामृतेस्मृत्यर्थसारेच ॥तत्रमातुःश्राद्धंपृथक्कार्य्यंमातामहानांसपत्नीकमेवेतिहेमाद्रौकर्मप्रदीपेपि ॥ नयो

पित्र्यःपृथक्पमातृणांविनाहते ॥ त्वभर्तृपिंडमात्रेभ्यस्तृप्तिरासांप्रकीर्तिता ॥ (हेमाद्रौ छागलेयः) तथाविकेपछागकामौ पृथागणोमपकी र्तिता ॥ सर्व्यमिपहिमम्म ...

षिद्भ्यः पृथक्दद्यादवसानदिनादृते ॥ स्वभर्तृपिंडमात्रेभ्यस्तृप्तिस्तासांप्रकीर्त्तिता ॥ (हेमाद्रौ छागलेयः) क्षयाहेकेवलाःकार्या वृद्धावादौप्रकी र्त्तिताः ॥ सर्व्वत्रैवहिमध्यस्थानान्त्याः कार्य्यास्तुमातरइति॥सर्व्वत्रेतिमहालयेऽन्वष्टकागयाश्राद्धेचमध्यएवनिवेशः ॥ (तथाचसत्यव्रतः) पितृणांप्रथमंदानं मातृणांतदनंतरम् ॥ ततोमातामहानांचक्रमश्चैवंप्रकीर्त्यते ॥ अपरार्कमदनपारिजातयोस्तुगयामहालयादौमातृश्राद्धं पृथक् वासहवास्वभर्तृभिरित्युक्तम् ॥ अत्रवृद्धाचारतोव्यवस्था इति ॥ पितृव्यभ्रातृभगिन्यादीनांमहालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेनकार्यम्॥ (तदुक्तंसुमंतुना) सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रयत्रचदीयते ॥ भ्रात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिनेमातुलायच॥ पितृव्यगुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टंनपार्वणम्॥ (हे माद्रावपि) उपाध्यायगुरुश्वश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः ॥ श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिष्यपोषकाः ॥ भगिनीस्वामिदुहितृ जामातृभगिनी सुताः ॥ पितरौपितृपत्नीनांपितुर्मातुश्चयास्वसा ॥ सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैवमहालये ॥ एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः इति ॥ इतरेषांपित्रादीनांपार्वणमिति । (आपस्तंबोपि) अपुत्रायेमृताः केचित्स्त्रियश्चपुरुषाश्चये ॥ तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्व णम्॥स्त्रियो भगिन्यादयः ॥ पुरुषाभ्रात्रादयः ॥ (कात्यायनोपि) संबंधिबांधवादीनामेकोद्दिष्टंतुसर्वदा॥इति॥एतच्च भाद्रपदापरपक्षप्रतिप त्प्रभृतिषुचतुर्दशीवर्ज्यममावास्यापर्यंतासुतिथिषुप्रत्यहमशक्तौतन्मध्यएवयथासंभवंनवदैवत्यंपार्वणविधानेन पितृव्यादीनामन्येषांचैकोद्दि ष्टविधानेनतंत्रेणपाकं कृत्वापृथक् पृथगपरपक्षश्राद्धंकर्त्तव्यमितिस्थितम्॥इतिभाद्रपदाऽपरपक्षश्राद्धकालः॥(अथयुगादयोभविष्ये) वैशा खस्यतृतीयायानवमीकार्तिकस्यच।पौर्णमासीचमाघस्यनभस्यस्यत्रयोदशी॥युगादयःस्मृताह्येतादत्तस्याक्षयकारकाः।(युगांताब्रह्मपुराणे) सूर्यस्यसिंहसंक्रांत्यामंतःकृतयुगस्यतु॥अथवृश्चिकसंक्रांत्यामंतस्त्रेतायुगस्यतु॥ज्ञेयस्तुवृषसंक्रांत्यांद्वापरांतश्चसंज्ञया।तथाचकुंभसंक्रांत्या

मंत कलियुगस्यतु॥युगादिषुयुगतिषु श्राद्धमक्षयमुच्यते॥(मन्वंतरादयोमात्स्ये)अश्वयुक्शुक्लनवमीद्वादशीकार्त्तिकस्यच॥चैत्रस्यतुतृतीया
यातयाभाद्रपदस्यतु ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्या पोषस्यैकादशीतथा ॥ आषाढस्याष्टमीकृष्णातथापाढस्यपूर्णिमा ॥ आषाढस्यापिदशमी
माघमासस्य सप्तमी ॥ कार्त्तिकीफाल्गुनीचैत्री ज्येष्ठेपंचदशीतथा ॥ मन्वंतरादयश्चैतादत्तस्याक्षयकारकाःस्मृते ॥ (अथ सांवत्सरिककालो
त्राह्मे) प्रतिसंवत्सरंकार्य्यं मातापित्रोर्मृताहनि ॥ पितृव्यस्याप्यपुत्रस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यचैवहि॥ (प्रभासखण्डे) मृताहनिपितुर्यस्तुनकुर्य्या
च्छ्राद्धमादरात् ॥ मातुश्चैववरारोहे वत्सरान्तेमृताऽहनि॥नाऽहं तस्यमहादेवि पूजांगृह्णामिनोहरिः॥तस्मात्यत्नेनकर्त्तव्यं वर्षेवर्षेमृताऽहनि॥
(मनुस्मृतौ) पूर्वाह्णेदैविकं श्राद्धमपराह्णेतुपार्वणम् ॥ एकोद्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । क्षयाहाऽपरिज्ञानेअमावास्यायांश्राद्धम् ॥
(तथाचभविष्ये) मृताहंयोनजानाति मानवो विनतात्मज ॥ तेनकार्यममावास्यांश्राद्धं सांवत्सरंनृप इति ॥ अथश्राद्धीयब्राह्मणाः ।
(तत्रमनुः) वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रोत्रियान्गृहमेधिनः ॥ पूजयेद्धव्यकव्येनविपरीतांश्चवर्जयेत् ॥ गृहमेधिनःगृहस्थाः ॥ (याज्ञवल्क्यः)
अग्र्याः सर्वेषुवेदेषु श्रोत्रियोब्रह्मवियुवा ॥ वेदार्थविज्ज्येष्ठसामात्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाःपंचाग्निर्ब्रह्मचारिणः ॥ पितृ
मातृपराश्चैव ब्राह्मणाःश्राद्धसंपदे ॥ (कात्यायनसूत्रे) स्नातकानेकेयतीन् गृहस्थान् साधून् वा श्रोत्रियान् वृद्धाननवद्यान्स्वकर्मस्था
निति॥(मात्स्ये)। अथर्वणवेदविच्चज्ञातवंशकुलान्वितः ॥ पुराणवेत्ताब्रह्मण्यः स्वाध्यायजपतत्परः ॥ शिवभक्तः पितृपरःसूर्यभक्तोऽ
थवैष्णवः ॥ ब्रह्मण्योयोगविच्छांतोविजितात्मासुशीलवान् ॥ एतांस्तुभोजयेन्नित्यंदैवेपित्र्येचकर्मणि ॥ (कात्यायनमनुव्यासाः) गायत्री
सारमात्रोपिवरंविप्रः सुयंत्रितः ॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ॥ (हेमाद्रौमात्स्ये)गायत्रीमाप्यनिरतंहव्यकव्येषुयोजयेत् ॥ पापं

तिष्ठतिनोतस्मिन्नब्बिंदुरिवपुष्करे ॥ अपांबिंदुः अब्बिंदुरित्यर्थः ॥ (ब्रह्मवैवर्त्ते) पतिपुत्रसमायुक्ताश्छ्राद्धकर्मणियोजयेत् ॥ देहस्यार्द्धंस्मृतापत्नीनसमग्रोविनातया ॥ नवाऽपुत्रस्यलोकोस्तिश्रुतिरेपासनातनी ॥ (कौर्मे) महादेवार्चनरतोमहादेवपरायणः ॥ वैष्णवोवाऽथयोनित्यंसविप्रःपंक्तिपावनः इति॥वैष्णवःविष्णुभक्तिरतःनतुतप्तधात्वंकितः ॥ (शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यंदिनविप्रप्रशंसा होलिभाष्ये) ऋग्वेदीचपितृस्थानेयजुर्वेदीपितामहः ॥ त्रिवेदीप्रपितुःस्थानेविश्वेदेवाह्यथर्ववित् ॥ वाजिविप्रविशेषेणश्राद्धकर्मनिरन्तरम् ॥ शुक्ला प्रशस्ता कृष्णातु यजुरुक्तनिषेधतः ॥ तस्मात्कव्यानिहव्यानिदातव्यानिद्विजातये ॥ वाजिनेदत्तमेकंतुतत्कोटिगुणितंभवेत् ॥ (विष्णुधर्मोत्तरे) देवा ब्राह्मणरूपेणचरंतिपृथिवीमिमाम् ॥ तस्मात्संप्राप्तमतिथिंप्रयत्नेनतुभोजयेत् ॥ (अथानुकल्पो याज्ञवल्क्येनदर्शितः) स्वस्रीयऋत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ॥ त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबांधवाः॥ (मनुरपि) अनुकल्पस्त्वयंज्ञेयःसदासद्भिरनुष्ठितः॥मातामहंमातुलंच स्वस्रीयंश्वशुरंगुरुम् ॥ दौहित्रंविट्पतिंबंधुमृत्विग्याज्यौचभोजयेत् ॥ मातामहः मातुः पिता॥मातुलोमातुर्भ्रातास्वस्रीयः भगिन्याः पुत्रः ॥ गुरुः उपाध्यायः ॥ विट्पतिःजामाता॥ऋत्विक् याजकः ॥ याज्यःयस्यार्त्विज्यं क्रियते इत्यर्थः ॥ अभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारानिति॥ कात्यायनसूत्रे (ब्रह्मवैवर्त्तेतु) शिष्याश्चऋत्विजोयाज्याः सुहृदः शत्रवस्तथा ॥ श्राद्धेपुश्वशुरःश्यालानभोज्यामातुलादयः ॥ (वायुपुराणेपि) नभोजयेदेकगोत्रान्समानप्रवरांस्तथा ॥ एतेभ्योहिहविर्दत्तंभुंजंतेनपितामहाः ॥ अत्रविकल्पेशिष्टाचाराद्व्यवस्था ॥ (माधवीयेतु) श्राद्धे ऋत्विक्पितृव्यसोदर्यसपिंडा वैश्वदेवस्थाने नियोक्तव्याः नपित्रादिस्थाने इत्युक्तम् ॥ (अत्रिरपि) ऋत्विक्पुत्रादयोह्येते सकुल्या ब्राह्मणाद्विजाः ॥ वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येते गुणवत्तराः इति ॥ अथवर्जनीयाब्राह्मणाः ॥ (तत्र याज्ञवल्क्यः) रोगी

हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पोनर्भवस्तथा ॥ अवकीर्णीकुंडगोलो कुनखी श्यावदंतक ॥ मृतकाध्यापक क्लीब कन्यादूष्यभि
शस्तक ॥ मित्रध्रुक्पिशुन सोमविक्रयी परिविंदक ॥ मातापित्रोर्गुरुत्यागी कुंडाशीवृषलात्मज ॥ परपूर्वापति स्तेन कर्म
दुष्टश्चनिंदित इति ॥ (अस्यार्थ) रोगी उन्मादादिरोगवान् ॥ हीने न्यूनमतिरिक्तमधिकमंगे यस्यासो हीनातिरिक्ताङ्ग ॥
एकेनाऽक्ष्णायोनपश्यतिमसोकाण ॥ द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जात पोनर्भव ॥ अवकोर्णी क्षतव्रत ॥ कुनखी दुष्टनख ॥ श्याव
दंतक ॥ स्वाभाविककृष्णदंत ॥ वेतनंगृहीत्वायोऽध्यापयतिसमृतकाध्यापक ॥ क्लीब नपुंसक ॥ असतासतावादोपेणकन्यांदूषयिताक
न्यादूषी ॥ महापातकादियुक्तोऽभिशस्त ॥ मित्रध्रुक्मित्रद्रोही ॥ परदोषसंकीर्तनशील पिशुन ॥ सोमविक्रयीयज्ञेसोमस्यविक्रेता॥ परि
विंदकःपरिवेत्ता ॥ कुंडस्यान्नंयोऽश्नात्यसौकुंडाशी ॥ वृषलोनिर्धर्मस्तत्सुतोवृषलात्मज ॥ परपूर्वापति पुनर्भूपति ॥ अदत्तादायीस्तेन ॥
कर्मदुष्टा शास्त्रविरुद्धकारिणः ॥एतेश्राद्धेनिंदिता वर्ज्याइत्यर्थ ॥ (कात्यायनसूत्रे)द्विनग्नशुल्कविक्रिन्नश्यावदन्तविद्धप्रजननव्याधितव्यङ्गि
श्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्ज्यमिति ॥ (मनु)नश्राद्धेभोजयेन्मित्रंधनै कार्योस्यसंग्रह ॥नारिंनमित्रंयंविद्यात्तंश्राद्धेभोजयेद्द्विजं॥यस्यमित्रप्रधानानि
श्राद्धानिचहवींषिच ॥ तस्यप्रेत्यफलंनास्तिश्राद्धेषुचहविःषु च ॥ (व्यास) संध्याहीनेव्रतभ्रष्टेविप्रेवेदविवर्जिते ॥ दीयमानंरुदत्यन्नंकिंमया
दुष्कृतंकृतम् ॥ (मनु) नब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेकर्मणिधर्मवित् ॥ पित्र्येकर्मणितुप्राप्तेपरीक्षेतप्रयत्नत ॥ (जातूकर्ण्य) तस्मात्परीक्ष्यर्षुगो
तश्राद्धेवार्यवित्तमान् ॥ आनंत्यंस्वल्पमप्येति प्रदत्तंसुपरीक्षितेइति ॥ तीर्थश्राद्धेब्राह्मणपरीक्षानकर्त्तव्या॥(तथाच पद्मपुराणे) तीर्थे
पुब्राह्मणा नैवपरीक्षेतकथंचन ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तंभोजयेन्मनुशासनात् ॥(अथपितर मनुस्मृतौ) वसव पितरोज्ञेयारुद्राज्ञेयाःपितामहा॥

प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी ॥ तत्रैव सोमपानामविप्राणांक्षत्रियाणांहविर्भुजः ॥ वैश्यानामाज्यपानास्युशूद्राणांतुसुकालिनः ॥
(अथविश्वेदेवाःहेमाद्रिश्राद्धतत्त्वयोःशंखबृहस्पती) इष्टिश्राद्धेक्रतुदक्षौसत्योनांदीमुखेवसुः ॥ नैमित्तिकेकामकालौकाम्येचधूरिलोचनौ ॥
पुरूरवार्द्रवौचैवपार्व्वणेसमुदाहृतौ॥तत्रैव॥उत्पत्तिनामवैतेषांनविदुर्येद्विजातयः॥अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः॥आगच्छंतुम
हाभागाविश्वेदेवामहाबलाः ॥ येयत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुतेइति॥ (तत्रविश्वेषांदेवानामुत्पत्तिर्ब्रह्मांडगरुडहेमाद्रिषु) दक्षस्यदुहिता
साक्षाद्विश्वानामेतिविश्रुता॥विधिनासातुधर्म्मज्ञदत्ताधर्मायधीमते॥तस्याःपुत्रामहात्मानोविश्वेदेवाइतिश्रुतिः॥ विख्यातास्त्रिषुलोकेषुसर्वलो
कनमस्कृताः इति॥अथश्राद्धोपकरणानि । (तत्रतावत्कुशाःहारीतस्मृतौ) अथश्वोभूतेदक्षिणांदिशंगत्वादक्षिणप्रणतान्समूलान्दर्भानाह
रेत् ॥ (यमस्मृतौ) समूलस्तुभवेद्दर्भःपितृणांश्राद्धकर्मणि॥मूलेनलोकाञ्जयतिशक्रस्यतुमहात्मनः॥(गोभिलः) कुशमूलेस्थितोब्रह्माकुश
मध्येतुकेशवः ॥ कुशाग्रेशंकरंविद्यात्सर्वे देवाःसमंततः ॥ (दर्भलक्षणमाहकौशिकः) सप्तपत्राःशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः॥ तेप्रशस्ता
द्विजातीनां दैवेपित्र्येचकर्मणि ॥ अप्रसूताःस्मृतादर्भाःप्रसूताश्चकुशाःस्मृताः ॥ समूलाःकुतपाःप्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः॥अप्रसूताः
अपुष्पिताइत्यर्थः॥(हारीतः)दर्भाग्रं दैवमित्युक्तंसमूलाग्रंतुपैतृकम्॥ तत्रमूलंविनायेतुतेकुशाःकुतपाःस्मृताः ॥ अच्छिन्नाग्रान्सपत्रांश्चसमू
लान् कोमलान्शुभान् ॥ पितृदेवजपार्थंचसमादद्यात्कुशान्द्विजः ॥ (हेमाद्रौयमः) समूलस्तु भवेद्दर्भःपितॄणांश्राद्धकर्मणि ॥ वर्हिर्लूनाः
सकृल्लूनाः सर्वत्रपितृकर्म्मणि ॥ वर्हिर्लूनाः उपमूलल्लूनाइत्यर्थः ॥ (व्यासः) तर्पणादीनिकार्याणिपितॄणांयानिकानिच ॥ तानिस्युर्द्विगुणै
र्दर्भैःसप्तपत्रैर्विशेषतः ॥ (हेमाद्रौविष्णुपुराणेच) सपिंडीकरणंयावदृजुदर्भैःपितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥ श्राद्ध

तत्वे ॥ (कात्यायनः) सपवित्रः सदर्भोवाकर्मांगेपितृकर्मणि ॥ अशून्यंतुकरंकृत्वासर्वत्राचमनंचरेत् ॥ नोच्छिष्टंतत्पवित्रंतुभु
क्तोच्छिष्टंतुवर्जयेत् ॥ ग्रंथिमत्पवित्रमित्यर्थः ॥ (अत्रिरपि) उभाभ्यामेवपाणिभ्यांविप्रैर्दर्भपवित्रके ॥ धारणीयेप्रयत्नेनब्रह्मग्रंथिसम
न्विते ॥ ब्रह्मयज्ञेजपेचैवब्रह्मग्रंथिर्विधीयते ॥ भोजनेवर्तुलःप्रोक्तएवंधर्मोनहीयते ॥ (एतत्प्रकारस्तुहेमाद्रौ) ॥ द्विगुणीकृतानांदर्भशिखा
नांपाशंप्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनंविधायपश्चाद्वामेनयदाप्रवेश्यतेतदावर्तुलग्रंथिः ॥ यदासएवप्रादक्षिण्येनसमग्रवेष्टनंविधायपुरोभागेनप्रवेश्यते
तदाब्रह्मग्रंथिः ॥ (तथाचगृह्यकारिकायाम्) अर्द्धप्रदक्षिणीकृत्यशिखांपाशंप्रवेशयेत् ॥ वैष्णवेनैवमार्गेणवृत्तग्रंथौपवित्रके ॥ वैष्णवोमार्गःपश्चा
द्भागइत्यर्थः ॥ (ब्रह्मग्रंथिमत्पवित्रलक्षणमपितत्रैव) संत्यज्यवैष्णवंमार्गंब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ॥ सकृत्प्रदक्षिणीकृत्यपवित्रमभिधीयते ॥ तद्ब्रह्म
ग्रंथिमत्प्रोक्तंपवित्रंवेदवादिभिः ॥ पवित्रकर्तुरभिमुखप्रदेशःब्रह्ममार्गइत्यर्थः ॥ (पवित्रलक्षणमाहकात्यायनः) अनंतर्गर्भिणंसाग्रंकौशं
द्विदलमेवच ॥ प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचित् ॥ एतदेवहिपिञ्जूल्यालक्षणंसमुदाहृतम् ॥ आज्यस्योत्पवनार्थंयत्तदप्येतावदेवतु ॥
(पवित्रकरणप्रकारमाहयोगीयाज्ञवल्क्यः) ॥ पवित्रेस्थेतिमंत्रेणद्वेपवित्रेचकारयेत् ॥ नांतर्गर्भेकुशेच्छिन्नेकौशेप्रादेशसम्मितेइति ॥ नांतर्गर्भे
शिखारहितेकुशेच्छिन्नेकुशेनावेष्ट्यच्छिन्नेकौशेकुशमयेपवित्रेस्थोवैष्णव्यौइतिछेदनमंत्रः इत्यर्थः ॥ पवित्रदर्भशिखासंख्या (मार्कंडेयपु
राणे) चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् ॥ एकैकन्यूनमुद्दिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमम् ॥ सर्वेषांवाभवेद्द्वाभ्यांपवित्रंग्रथितंनवा ॥ (अथवर्ज्या
न्कुशानाहहेमाद्रिश्राद्धतत्वयोर्हारीतः) चितौदर्भाःपथिदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषु ॥ स्तरणासनपिंडेषुषट्कुशान्परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञे
चयेदर्भायेदर्भाःपितृतर्पणे ॥ हतामूत्रपुरीषाभ्यांतेषांत्यागोविधीयते ॥ (त्यागापवादमपितत्रैव) नीवीमध्येतुयेदर्भाब्रह्मसूत्रेचयेकृताः ॥

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथाकायस्तथैवते॥समित्पुष्पकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत् ॥ शूद्राहृतैःकुशैर्विप्रःकर्मकुर्वन्व्रजत्यधः ॥ (कुशालाभेप्रतिनिधिमाहशंखः)कुशाभावेद्विजश्रेष्ठःकाशैःकुर्वीतयत्नतः ॥तर्पणादीनिकर्म्माणिकाशाःकुशसमाःस्मृताः ॥ (स्मृत्यन्तरे) कुशकाशशरोदूर्वायवगोधूमबल्वजाः ॥ सुवर्णराजतंताम्रंदशदर्भाःप्रकीर्त्तिताइतिकुशनिरूपणम्॥अथतिलाः॥ (गारुडेविष्णुवाक्यम्) ममदेहसमुद्भूतास्तिलास्तार्क्ष्यपवित्रकाः ॥ असुरादानवादैत्याविद्रवंतितिलैस्तथा ॥ तिलाःश्वेतास्तिलाःकृष्णास्तिलागोमूत्रसन्निभाः॥(मात्स्ये) विष्णोर्देहसमुद्भूताःकुशाःकृष्णतिलास्तथा ॥ श्राद्धस्यरक्षणार्थायइतिप्राहुर्महर्षयः ॥ (आपस्तंबः) अटव्यांयेसमुत्पन्नाअकृष्टफलितास्तथा ॥ तेवैश्राद्धेपवित्रास्तुतिलास्तेनतिलास्तिलाइति ॥ येअटव्यामुत्पन्नाअकृष्टायांचभूमौफलितास्तेश्राद्धकर्मणिप्रशस्ततमास्तिलाः ॥ येतुग्राम्याःकृष्टेक्षेत्रेफलिताःप्रसिद्धास्तिलास्तेनतिलाइतिहेमाद्रिः ॥ (ब्रह्माण्डे) यतिस्त्रिदंडोकरणंराजतंपात्रमेवच ॥ दौहित्रःकुतपःकालःश्छागःकृष्णाजिनंतथा ॥ गौराःकृष्णास्तथारण्यास्तथैवविविधास्तिलाः ॥ पितॄणांतृप्तयेसृष्टादशैतेब्रह्मणास्वयम् ॥ (अथरजतं मात्स्ये) शिवनेत्रोद्भवंयस्मात्तस्मात्तत्पितृवल्लभम् ॥ अमंगलंचयज्ञेषुदेवकार्येविवर्जितम् ॥ रजतंदक्षिणामाहुः पितृकार्येषुसर्वदा ॥ (प्रभासखंडे) रूप्यंपितॄणामतिवल्लभंतद्दत्वानरोवल्लभतामुपैति ॥ सोमस्यलोकेलभतेसतावद्ध्रुवेनिबद्धाऋषयोहियावत् ॥ (अथग्राह्याणिधान्यानिमनुस्मृतौ) तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनच ॥ दत्तेनमासंप्रीयंते विधिवत्पितरोनृणाम् ॥ (प्रचेताअपि) कृष्णमाषास्तिलाश्चैवश्रेष्ठाःस्युर्नवशालयः ॥ महायवा व्रीहियवास्तथैवचमधूलिकाः ॥ कृष्णाःश्वेताश्चलोहाश्चग्राह्याः स्युःश्राद्धकर्मणि॥यवाः सितशूकाः शालयः कलमाद्याः महायवाव्रीहियवाश्चयवविशेषाः मधूलिकाः यावनालधान्यविशेषाः कृष्णाः स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः लो

यवैव्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा ॥ संतर्पयेत्पितॄन्मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः इति हरिमंथक ॥
हारक्तशाल्य इत्यर्थः॥ (ब्रह्मपुराणे) यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा ॥ संतर्पयेत्पितॄन्मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैरितिहरिमंथक ॥
(अत्रिदेवलौ) अगोधूमं च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवर्जितम्॥ तैलपक्वेन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत्॥तिलपक्वेन तिलतैलपक्वेन इत्यर्थः॥(अथ वर्ज्यानि
धान्यानि मरीचिः) कुलत्थाश्चणका श्राद्धे न देया येच कोद्रवा ॥कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च॥चणकेषु विकल्पः॥कटुकानि पिप्पल्या
दीनि ॥ (विष्णु) राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च वर्जयेत्॥मोदकादिवर्ज्यं क्षारमृत्तिकया कृतं लवणमित्यर्थः॥(अथ ग्राह्यफलानि ब्रह्म
पुराणे) आम्रमाम्रातकं बिल्वं दाडिमं बीजपूरकम् ॥ चीणाकं लकुचं जंबु भव्यं भूतं तथारुकम् ॥ प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परूपकम् ॥
नारंगं च सखर्जूरं द्राक्षानीलकपित्थकम् ॥ पटोलं च प्रियालं च कर्कंधुबदराणि च ॥ एतानि फलजातीनि श्राद्धे देयानि यत्नत ॥तथा॥ कालशा
कं तंदुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ॥ शाकमारण्यकं चैव दद्यात्पुष्पाण्यमूनि च॥ (शाकादिसंस्कारद्रव्याण्यादित्यपुराणे) मधुकं रामठं चैव कर्पूरं
मरिचं गुडम् ॥ श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैंधवं त्रपुसं तथा ॥ (अथ वर्ज्या मार्कंडेयपुराणे) लशुनं गृंजनं चैव पलांडुं पिंडमूलकम् ॥ गंधारि
कामलावूनि लवणान्योषराणि च ॥ वर्जयेत्तानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥ गृंजनं गाजर इति प्रसिद्धम् ॥ पलांडुः कांदा इति प्रसिद्धम् ॥ (कौर्मे)
पिप्पलीं रुचकं चैव तथैव च मसूरकम् ॥ कूष्मांडालाबुवार्त्ताकं भूस्तृणं सुरसं तथा ॥ राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषं वर्ज्यं विवर्जयेत्॥रुचकं सौवर्च
लं ॥ (अथ ग्राह्याणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि कौर्मे) क्षीरं क्षीरविकारश्च पायसं शर्करा मधु ॥ देयं श्राद्धे प्रयत्नेन सर्वदा पितृतृप्तये ॥ (पाद्ममात्स्य
योः) अन्नं च सदधि क्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ॥ मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितॄनित्यत्र वीदश ॥ (मनुकात्यायनौ) संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसे
न च॥ पितरस्तृप्यन्तीति शेषः ॥ (यम) अनिर्दशाया गोः क्षीरमाजं माहिषमेव च॥आविकं संधिनीक्षीरमौष्ट्रमेकशफं च यत् ॥ वर्जयेन्नोरवत्सा

(असवर्णप्रेषणेदोषमाहहेमाद्रौनारायणः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंक्षत्रियाद्यैर्निमंत्रितम् ॥ तथैवक्षत्रियादीनांवृषलेननिमंत्रितम् ॥ वृषलेनशूद्रेण ॥ (शातातपः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रितम् ॥ तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितमिति ॥ (अथनिमंत्रणो यब्राह्मणसंख्या तत्रतावदाहकात्यायनः) दैवेयुग्मानयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्यऽएवइति ॥ अयुग्मान्विषमसंख्याकानित्यर्थः ॥ (याज्ञव ल्क्योपि)दैवेयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्येऽयुग्मांस्तथैवचेति ॥ युग्मान्समसंख्याकान् ॥ (मनुवसिष्ठौ) । द्वौदैवेपितृकृत्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपिनप्रसज्येतविस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौचशौचंब्राह्मणसंपदम् ॥ पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरम् ॥ (बृहस्प तिरपि) एकैकमथवाद्वौत्रीन्दैवेपित्र्येचभोजयेत् ॥ सत्क्रियाकालपात्रादिनसंपद्येतविस्तरात्इति ॥ अतएवयाज्ञवल्क्येना पिसंकोचएवपक्षोविहितः ॥ द्वौदैवेप्राक्त्रयः पित्र्येउदगेकैकमेववा ॥ मातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकं इति॥दैवेवैश्वदेवेद्वौब्राह्मणौ प्राक् प्राङ्मुखौपित्र्येपित्रादिस्थानेत्रयः उदक्उदङ्मुखाउपवेश्याइत्यर्थः एकैकमेववेतिब्राह्मणाद्यसंभवेवेदितव्यम् मातामहानामप्येवमितिपूर्वो क्तपितृश्राद्धवत्कर्त्तव्यं उभयत्रवैश्वदेवतंत्रेणवाकर्त्तव्यं ॥ तंत्रशब्दःसमुदायवाचकइत्यर्थः ॥ यदातुद्वावेवब्राह्मणौलब्धौतदातुवैश्वदेवेपात्रंप्र कल्प्यउभयत्रैकैकंब्राह्मणंनियुंज्यात् ॥(यदाहवसिष्ठः) यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत् ॥ अन्नंपात्रेसमुद्धृत्यसर्वस्यप्रकृतस्यच॥देवता यतनेकृत्वाततः श्राद्धंप्रवर्तयेत् ॥ प्रास्येदन्नंतदग्नौतुदद्याद्वाब्रह्मचारिणेइति॥अत्र।शक्तावेकंब्राह्मणमपि(यत्तुशंखेनोक्तम्)भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनमिति तदप्यलाभविषयम् ॥ (हेमाद्रौदेवलोपि) एकेनापि [illegible] विप्रेणषट्पिंडंश्राद्धमाचरेत् ॥ षडर्घ्यान्दापयेत्तस्मै षड् भ्योदद्यात्तथासनमिति ॥ (एकब्राह्मणपक्षे वैश्वदेविकनिर्णयोब्रह्मांडे) एकएवयदाविप्रो द्वितीयोनोपपद्यते ॥ ।पितॄणांब्राह्मणोयोज्योदैवे

तत्रतावत्कालोवि,
वर्जयेदितिशेषः॥पर्युषिते माहवीभिन्नरात्र्यंतरितं॥शूद्रस्पृष्टं शौचाचाररहितशूद्रस्पृष्टमित्यर्थः॥अथब्राह्मणनिमंत्रणम्॥(
ष्णुस्मृतौ)अथश्राद्धेप्सु पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानुपनिमंत्रयेदिति॥श्राद्धेप्सु श्राद्धकर्तुमिच्छु श्राद्धकर्ता तत्रोपितोवा सवर्णः॥पूर्वेद्यु पूर्वस्मिन्दिवसे
श्राद्धयोग्यान्ब्राह्मणानुपनिमंत्रयेत् निमंत्रणेनसंयोजयेदित्यर्थः॥(हेमाद्रिश्राद्धतत्वयोर्देवलोपि) श्वः कर्तास्मीतिनिश्चित्यदातापिप्रान्निमंत्रये
त्॥निरामिषसकृद्भुक्त्वासर्वंसुकजनेगृहे॥ असंभवेपरेद्युर्वाब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत्॥अज्ञातीनसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितइति ॥ अज्ञातीन्
यजमानभिन्नगोत्रान् ॥ असमानार्षान् भिन्नप्रवरान्॥अयुग्मान् विषमसंख्याकानित्यर्थः॥(मनुस्मृतौ) पूर्वेद्युरपरेद्युर्वाश्राद्धकर्मण्युपस्थिते ॥
निमंत्रयीतत्र्यवरान् सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ पूर्वेद्युः यदहःश्राद्धंकर्तव्यं तत पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्यु॥अत्र कस्तु श्राद्धदिनेएवइत्यर्थः ॥
(याज्ञवल्क्योपि) निमंत्रयेतपूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचि॥तैश्चापिसंयतैर्भाव्यंमनोवाक्कायकर्मभि इति॥ आत्मवान्नियतेंद्रिय ॥ शुचि श्च
तश्च ॥तैरपिनिमंत्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्कायव्यापारैःसंयतैर्नियतैर्भवितव्यमित्यर्थः॥(वाराहश्राद्धतत्वयोरपि)मज्जशौचादिकंकृत्वंश्वःकर्तास्मी
तिजानता ॥ स्नानोपलेपनंकृत्वाततोविप्रान्निमंत्रयेत् ॥ दंतकाष्ठंचविसृजेद्ब्रह्मचारीशुचिर्भवेत् ॥ (नागरखंडेऽपि) पूर्वेद्यु सायमासाद्यश्रा
द्धार्हाणांद्विजन्मनाम् ॥ गृहंगत्वाशुचिर्भूत्वासंयतस्तान्निमंत्रयेत् ॥ यतीन्गृहस्थान्साधूंश्चश्रोत्रियान्ब्रह्मचारिणइति ॥ रात्रावपिप्रदोषात्परतो
निमंत्रणंकर्तव्यमितिहेमाद्रिः ॥ तत्रकर्तास्वयमेवनिमंत्रणंकुर्यात्॥दाताविप्रान्निमंत्रयेदितिदेवलवचनात्॥असंभवेत्वन्येननिमंत्रणंकारयेत
व्यं तच्चसाधुनापुरुषेण ॥ (तथाचकौर्मे) गोमयेनोदकैर्भूमिंशोधयित्वाप्रयत्नत ॥ समामंत्र्यद्विजान्सर्वान्साधुभि सन्निमंत्रयेत् ॥ सवर्णे
[illegible] ॥ सवर्णैरन्यैरसजातीयापकर्षणार्थः ॥

(असवर्णप्रेषणेदोषमाहहेमाद्रौनारायणः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंक्षत्रियाद्यैर्निमंत्रितम् ॥ तथैवक्षत्रियादीनांवृषलेननिमंत्रितम् ॥ (शातातपः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रितम् ॥ तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितमिति ॥ (अथनिमंत्रणो वृषलेनशूद्रेण ॥ (शातातपः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रितम् ॥ तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितमिति ॥ (अथनिमंत्रणो यब्राह्मणसंख्या तत्रतावदाहकात्यायनः) दैवेयुग्मानयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्यऽएवइति ॥ अयुग्मान्विषमसंख्याकानित्यर्थः ॥ (याज्ञव ल्क्योपि)दैवेयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्येऽयुग्मांस्तथैवचेति ॥ युग्मान्समसंख्याकान् ॥ (मनुवसिष्ठौ) । द्वौदैवेपितृकृत्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपिनप्रसज्येतविस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौचशौचंब्राह्मणसंपदम् ॥ पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरम् ॥ (बृहस्प तिरपि) एकैकमथवाद्वौत्रीन्दैवेपित्र्येचभोजयेत् ॥ सत्क्रियाकालपात्रादिनसंपद्येतविस्तरात्इति ॥ अतएवयाज्ञवल्क्येना पिसंकोचएवपक्षोविहितः ॥ द्वौदैवेप्राक्त्रयः पित्र्येउदगेकैकमेववा ॥ मातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकं इति।।दैवेवैश्वदेवेद्वौब्राह्मणौ प्राक् प्राङ्मुखौपित्र्येपित्रादिस्थानेत्रयः उदक्उदङ्मुखाउपवेश्याइत्यर्थः एकैकमेववेतिब्राह्मणाद्यसंभवेवेदितव्यम् मातामहानामप्येवमितिपूर्वो क्तपितृश्राद्धवत्कर्त्तव्यं उभयत्रवैश्वदेवतंत्रेणवाकर्त्तव्यं ॥ तंत्रशब्दःसमुदायवाचकइत्यर्थः ॥ यदातुद्वावेवब्राह्मणौलब्धौतदातुवैश्वदेवेपात्रंप्र कल्प्यउभयत्रैकैकंब्राह्मणंनियुंज्यात् ॥(यदाहवसिष्ठः) यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत् ॥ अन्नंपात्रेसमुद्धृत्यसर्वस्यप्रकृतस्यच॥देवता यतनेकृत्वाततः श्राद्धंप्रवर्तयेत् ॥ प्रास्येदन्नंतदग्नौतुदद्याद्वाब्रह्मचारिणेइति॥अत्र।शक्तावेकंब्राह्मणमपि(यत्तुशंखेनोक्तम्)भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनमिति तदप्यलाभविषयम् ॥ (हेमाद्रौदेवलोपि) एकेनापि॥ विप्रेणषट्पिंडंश्राद्धमाचरेत् ॥ षडर्घ्यान्दापयेत्तस्मै षड् भ्योदद्यात्तथासनमिति ॥ (एकब्राह्मणपक्षे वैश्वदेविकनिर्णयोब्रह्मांडे) एकएवयदाविप्रो द्वितीयोनोपपद्यते ॥ ।पितॄणांब्राह्मणोयोज्योदैवे

वर्जयेदितिशेषः ॥ पर्युषितं जाह्नवीभिन्नराज्यतीरतः ॥ शूद्रस्पृष्टं शौचाचाररहितशूद्रस्पृष्टमित्यर्थः ॥ अथ ब्राह्मणनिमंत्रणम् ॥ (तत्र तावत्कालो वि
ष्णुस्मृतौ) अथ श्राद्धेप्सुः पूर्वेद्युः ब्राह्मणानुपनिमंत्रयेत् इति ॥ श्राद्धेप्सुः श्राद्धकर्त्तुमिच्छुः श्राद्धकर्त्ता तत्रोपितो वा सवर्ण ॥ पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्दिवसे
श्राद्धयोग्यान्ब्राह्मणानुपनिमंत्रयेत् निमंत्रणेन संयोजयेदित्यर्थः ॥ (हेमाद्रिश्राद्धतत्त्वयोर्देवलोऽपि) श्व कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमंत्रये
त् ॥ निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वसुक्तजनो गृहे ॥ असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत् ॥ अज्ञातीन समानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः इति ॥ अज्ञातीन्
यजमानभिन्नगोत्रान् ॥ असमानार्षान् भिन्नप्रवरान् ॥ अयुग्मान् विषमसंख्याकानित्यर्थः ॥ (मनुस्मृतौ) पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ॥
निमंत्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ पूर्वेद्युः यदह श्राद्धं कर्त्तव्यं तत पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः ॥ अशक्तस्तु श्राद्धदिन एवेत्यर्थः ॥
(याज्ञवल्क्योऽपि) निमंत्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः ॥ तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः इति ॥ आत्मवान् नियतेंद्रियः ॥ शुचिः प्रय
तश्च ॥ तैरपि निमंत्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्कायव्यापारैः संयतैर्नियतैर्भवितव्यमित्यर्थः ॥ (माराद श्राद्धतत्त्वयोरपि) त्वक्षौचादिकर्त्तव्यं श्व कर्त्तास्मी
ति जानता ॥ स्थानोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रान्निमंत्रयेत् ॥ दंतकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥ (नागरखंडेऽपि) पूर्वेद्युः सायमासाद्य श्रा
द्धार्हाणां द्विजन्मनाम् ॥ गृहं गत्वा शुचिर्भूत्वा संयतस्तान्निमंत्रयेत् ॥ यतीन्गृहस्थान्साधूंश्च श्रोत्रियान्ब्रह्मचारिण इति ॥ रात्रावपि प्रदोषात्परतो
निमंत्रणं कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिः ॥ तत्र कर्त्ता स्वयमेव निमंत्रणं कुर्यात् ॥ दाता विप्रान्निमंत्रयेदिति देवलवचनात् ॥ असंभवे त्वन्येन निमंत्रणं कारयित
व्यं तच्च साधुना पुरुषेण ॥ (तथा च कौर्मे) गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयत्नतः ॥ समामंत्र्य द्विजान्सर्वान्साधुभिः सन्निमंत्रयेत् ॥ सवर्णे
रेव निमंत्रणं कारयितव्यम् ॥ ([illegible] स्मृतौ) सवर्णैरपि वा सद्भिरानाय्य [illegible] ॥

(असवर्णप्रेषणेदोषमाहहेमाद्रौनारायणः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंक्षत्रियाद्यैर्निमंत्रितम् ॥ तथैवक्षत्रियादीनांवृषलेननिमंत्रितम् ॥
वृषलेनशूद्रेण ॥ (शातातपः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रितम् ॥ तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितमिति ॥ (अथनिमंत्रणो
यब्राह्मणसंख्या तत्रतावदाहकात्यायनः) दैवेयुग्मानयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्यऽएवइति ॥ अयुग्मान्विषमसंख्याकानित्यर्थः ॥ (याज्ञव
ल्क्योपि)दैवेयुग्मान्यथाशक्तिपित्र्येऽयुग्मांस्तथैवचेति ॥ युग्मान्समसंख्याकान् ॥ (मनुवसिष्ठौ) । द्वौदैवेपितृकृत्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा॥
भोजयेत्सुसमृद्धोपिनप्रसज्येतविस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौचशौचंब्राह्मणसंपदम् ॥ पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरम् ॥ (बृहस्प
तिरपि) एकैकमथवाद्वौत्रीन्दैवेपित्र्येचभोजयेत् ॥ सत्क्रियाकालपात्रादिनसंपद्येतविस्तरात्इति ॥ अतएवयाज्ञवल्क्येना
पिसंकोचएवपक्षोविहितः ॥ द्वौदैवेप्राक्त्रयः पित्र्येउदगेकैकमेववा ॥ मातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकं इति॥दैवेवैश्वदेवेद्वौब्राह्मणौ प्राक्
प्राङ्मुखौपित्र्येपित्रादिस्थानेत्रयः उदक्उदङ्मुखाउपवेश्याइत्यर्थः एकैकमेववेतिब्राह्मणाद्यसंभवेवेदितव्यम् मातामहानामप्येवमितिपूर्वो
क्तपितृश्राद्धवत्कर्त्तव्यं उभयत्रवैश्वदेवतंत्रेणवाकर्त्तव्यं ॥ तंत्रशब्दःसमुदायवाचकइत्यर्थः ॥ यदातुद्वावेवब्राह्मणौलब्धौतदातुवैश्वदेवेपात्रंप्र
कल्प्यउभयत्रैकैकंब्राह्मणंनियुंज्यात् ॥(यदाहवसिष्ठः) यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत् ॥ अन्नंपात्रेसमुद्धृत्यसर्वस्यप्रकृतस्यच॥देवता
यतनेकृत्वाततः श्राद्धंप्रवर्तयेत् ॥ प्रास्येदन्नंतदग्नौतुदद्याद्वाब्रह्मचारिणेइति॥अत्र,शक्तावेकंब्राह्मणमपि(यत्तुशंखेनोक्तम्)भोजयेदथवाप्येकं
ब्राह्मणं पंक्तिपावनमिति तदप्यलाभविषयम् ॥ (हेमाद्रौदेवलोपि) एकेनापि[illegible] विप्रेणषट्पिंडंश्राद्धमाचरेत् ॥ षडर्घ्यान्दापयेत्तस्मै षड्
भ्योदद्यात्तथासनमिति ॥ (एकब्राह्मणपक्षे वैश्वदेविकनिर्णयोब्रह्मांडे) एकएवयदाविप्रो द्वितीयोनोपपद्यते ॥ ।पितॄणांब्राह्मणोयोज्योदैवे

त्वाग्निनियोजयेत् ॥ (विस्तारनिंदा हेमाद्रिब्रह्मपुराणयोः) देशकालधनालाभादेकैकमुभयत्रवा ॥ शेषान्वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवे श्मनि॥यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्याद्दोषोनकुतरोभवेत्॥श्राद्धनाशोमौननाशः श्राद्धतंत्रस्यविस्मृतिः॥उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शोनिंदादातुर्नभोक्तृषु ॥ वितण्डापरीवादोजल्पाश्चैवपृथग्विधा इति ॥ब्राह्मणबाहुल्ये यस्मादेतेदोषाः संभवंति तस्मादेतद्दोषपरिहारासमर्थेनोभयत्रैकैक एवभोज नीयः इत्यर्थः ॥ (मनुस्मृतावपि) एकैकमपिविद्वांसंदैवेपित्र्येचभोजयेत् ॥ पुष्कलंफलमाप्नोतिनामंत्रज्ञान्बहूनपीति ॥ (सर्वथाविप्रालाभे अनुकल्पांतरमुक्तंहेमाद्रौदेवलेन) निधायदर्भनिचयमासनेषुसमाहित ॥ प्रैषानुप्रैषसंयुक्तंसर्वंश्राद्धंप्रकल्पयेत् ॥ (अथनिमंत्रणप्रकारः भविष्योत्तरे) उपवीती ततोभूत्वादेवतार्थंद्विजोत्तमान् ॥ अपसव्येनपित्र्येयस्वयंशिष्योथवासुतः॥(प्रचेताः) दक्षिणंचरणंविप्रः सव्यंवैक्षत्रि यस्तथा ॥ पादावादायवैश्योद्वौशूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥ निमंत्रयीतपूर्वेद्युः श्राद्धकर्त्ताद्विजोत्तमान् ॥ (मत्स्यपुराणे) दक्षिणंजानुमा लभ्यत्वंमयात्रनिमंत्रित ॥ एवंनिमंत्र्यनियमाञ्छ्रावयेत्पितृबांधवः ॥ अक्रोधनैःशौचपरैः सततंब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यंभवद्भिश्चमयात्र श्राद्धकारिणा ॥ (अत्रिरपि) सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यंभवद्भिर्नः श्वोभूतेश्राद्धकर्मणीति । पूर्वेद्युःप्रथमेह्नी त्यर्थः ॥ एवंनिमंत्रणकर्त्रावाक्येऽभिहितेनिमंत्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाहसएव ॥ ततस्तथेत्यविघ्नेनगतेयंरजनीयदि ॥ यथाश्रुतंप्रतीक्षेर ञ्छ्राद्धकालमतंद्रिताः इति॥तेननिमंत्रिताविप्रास्तंनिमंत्रणकर्त्तारं तथास्तु यद्यविघ्नेनेयंरजनीगतेत्युक्त्वा धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातंश्रुतं तथैवतन्नियमजातं प्रतीक्षेरन् प्रतिपालयेयुः श्राद्धकालेस्वावितान्नपरिणामपर्य्यंतमित्यर्थः ॥ अथनियमाः ॥ (तत्रनिमंत्रितनियमस्तावदाह कात्यायनः) आमंत्रितनामंत्रितोमापक्रामेदामंत्रितोवान्यदन्नंप्रतिगृह्णीयात् इति ॥ आमंत्रितेनभोज्यान्नेननिमंत्रितोनिमंत्र्यमाणः नापक्रा

मेत् निमंत्रणंनेच्छेत् किंतु तदभ्युपगच्छेदेव । इत्यर्थः ॥ (माधवीयेयमः) आमंत्रितास्तु येविप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ॥ वसेयुर्नि यताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ अहिंसासत्यमक्रोधोदूरेचागमनक्रिया ॥ आभारोद्वहनंचेति श्राद्धस्योपसनावधीति ॥ यस्त्वा मंत्रणमंगीकृत्य भोजनसमर्थोऽपितत्परित्यजतितस्यदोषोऽस्ति ॥ (तथाचमनुः) केतितस्तुयथान्यायं हव्येकव्येद्विजोत्तमः ॥ कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतांव्रजेत् ॥ केतितःउपनिमंत्रितइत्यर्थः ॥ (यमः) आमंत्रितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रगच्छति ॥ नरकाणां शतंगत्वाचांडालेष्वभिजायते ॥ (देवलोपि) पूर्वनिमंत्रितोऽन्येनकुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ॥ भुक्ताहारोऽथवाभुंक्तेसुकृतंतस्य नश्यति ॥ निमंत्रितब्राह्मणपरित्यागेप्रत्यवायोऽस्ति ॥ (तथाचनारायणः) निकेतनंकारयित्वानिवारयतिदुर्मतिः ॥ ब्रह्महत्यामवाप्नोतिशू द्रयोनौचजायते इति ॥ यश्चामंत्रितः कृताह्वानोप्यऽनागमनेनकुतपादिश्राद्धकालातिक्रमंकरोतितस्यदोषः आदित्यपुराणेदर्शि तः ॥ आमंत्रितश्चिरंनैवकुर्याद्विप्रः कदाचन ॥ चिरकारीभवेद्द्रोगोपच्यतेनरकाग्निना ॥ इति ॥ दातृभोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमेदोषोवृ द्धमनुनोक्तः ॥ ऋतुकालंनियुक्तोपि नैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् ॥ तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेवतु ॥ (तत्रैव) आमंत्रितस्तुयः श्राद्धे वृष ल्यासहमोदते ॥ दातुर्यद्दुष्कृतंकिंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ (यमः) पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ॥ संध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुग्व र्जयेत्सदा॥ होमंस्वयंनकुर्यात् अन्येनतुकारयेत् ॥ (होतुरन्यस्याऽलाभेआहउशनाः) दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ॥ ततः संध्यामुपासीत जपेच्चजुहुयादपि ॥ (श्राद्धतत्वेवायुपुराणे) अध्वनीनोभवेदश्वःपुनर्भोजीचवायसः ॥ होमकृन्नेत्ररोगी स्यात्पाठदायुःप्रही यते ॥ दानंनिष्फलतामेति प्रतिग्राहीदरिद्रताम्॥कर्म्मकृज्जायते दासो मैथुनीसूकरो भवेत् इति॥कर्माऽत्रभारोद्वहनादिकमित्यर्थः ॥ (अथ

श्राद्धकर्तुर्नियमानाह कात्यायन) तदह शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायांश्चवर्जयेदिति ॥ तद
ह श्राद्धदिने ॥ शुचि स्नानादिभि शुद्धदेह॥अक्रोधन क्रोधवर्जित ॥ अत्वरित्त द्रुतकारित्वहीन ॥ अप्रमत्तःप्रमादशून्य ॥ सत्यवादी
सत्यवदनशील ॥ अध्वानंदूराध्वगमनम् ॥ मैथुनं स्त्रीसंभोग ॥ श्रम भारोद्वहनादिजनित क्लेश॥ स्वाध्यायशब्देन सांगस्य वेदस्याध्य
यनमध्यापनं च विवक्षितमित्यर्थ ॥ (वृद्धमनुरपि) निमंत्र्यविप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरम् ॥ प्रमत्ततांच स्वाध्यायं क्रोधाऽशौचं तथा
नृतम्॥क्षुरंक्षुरकर्म॥ (हेमाद्रौजाबालि) तांबूलं दंतकाष्ठंच स्नेहस्नानमभोजनम् ॥ रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्तातुवर्जयेत॥(आपस्तंब)
अमैथुनादय सर्वेनियमा श्राद्धकारिणा ॥ अप्रमत्तेनकर्त्तव्याःप्रमादे निरयं व्रजेत् ॥ (वाराहे) नशक्नोति स्वयंकर्तुं यदाह्यनवकाशत ॥
श्राद्धं शिष्येणपुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥ नियमानाचरेत्सोपिविहितांश्चवसुंधरे (मात्स्येपि) पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथु
नम् ॥ श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥ स्वप्नंचकलहं चैव दिवास्वापंतथैवच ॥ (वाराहपुराणे) ब्रह्मचर्यादिभिर्भूरि नियमै
श्राद्धमक्षयम् ॥ अन्यथाक्रियमाणंतु मोघमेवन संशय ॥ अथश्राद्धदिनपूर्वाह्णकृत्यम् । श्राद्धकर्त्ता ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय यथोपदेशं शौच
विधिं विधायाचामेत् दंतधावनं तु नकुर्यात् ॥ (अतएव भविष्योत्तरे) श्राद्धसुप्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दंतधावनम् ॥ श्राद्धकर्त्तानकुर्वीत
दंतानां धावनंसुधइति ॥ अत श्राद्धकर्त्तादंतधावनमकृत्वैवशौचाऽऽचमनविधिं निष्पादयेत् । ततोनद्यादौ यथोक्तस्नानं कृत्वा स्नानाङ्ग
सप्पर्णं विधाय अहते धौते सिते वाससी परिधानादिकक्षादिवमकुर्वन् परिदधीत ॥ (तथाचहेमाद्रौ गौतम) स्नानेदानेजपेहोमेदैवेपि
॥ कर्मांतरं संध्याप्रातर्होममकृत्वा पाकभूमिमुपलेपनादिभि संस्कुर्यात् ॥ (यथाह

गौरमृत्तिकयाच्छ
उशनाः) गोमयोदकैर्भूमिभाजनशौचंकुर्यात् ॥ (ब्रह्मांडेपि) भूमिः श्राद्धे पंचगव्यैर्लिप्ता शोध्यातथोल्मुकैः ॥ अजेनछागेनेत्यर्थः॥
न्ना प्रकीर्णतिलसर्षपा ॥ (कौर्मे) तिलानवकिरेत्तत्रसर्वतोबंधयेदजान् ॥ आसुरोपहतंसर्वंतिलैः शुध्यत्यजेनचेति ॥ अजेनछागेनेत्यर्थः॥
अथैवंसंस्कृतायांभुविशोधितेषुनवेषुच भांडेषुपाकं कर्तुमुपक्रमेत् ॥ (तथाचदेवलः) तथैव यंत्रितोदाताप्रातः स्नात्वासहांबरः॥आरभेत
नवैःपात्रैरन्नारंभंचबांधवैरिति॥स्नातयापरिहिताधावक धौतश्वेतवाससापत्न्यासह शक्तियुतःस्वयमेव समस्तपाकारंभसमाप्ती कुर्यात्॥अश
क्तश्चेत् स्वयमारंभमात्रंकृत्वा अन्वारंभं सुस्नातैर्बांधवैःस्वजनैः कारयेदित्यर्थः ॥ पत्न्या स्वहस्तेनपाकःकर्त्तव्य इत्यत्रार्थे लिंगदर्शनं हे
माद्रौ चमत्कारखंडे च ॥ ततश्चश्रपयामास तदर्थं जनकोद्भवा॥रामादेशात्स्वयंसाध्वीविनयेनसमन्विता॥ (व्यासोपि) गृहिणीचैवसुस्नाता
पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः॥निष्पन्नेषु चपाकेषु पुनःस्नानंसमाचरेत्॥ (पराशरः) गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारितपस्विनाम् ॥ तावन्नदीयते किं
चिद्यावत्पिंडान्ननिर्वपेत् ॥ पाककरणे वर्ज्याःस्त्रियः ॥ (ब्रह्मपुराणे) रजस्वलांच पाखंडां पुंश्चलीं पतितां तथा॥त्यजेच्छूद्रां तथावंध्यांविधवां
चान्यगोत्रजाम्॥व्यंगकर्णीं चतुर्थाहःस्नातामपिरजस्वलाम् ॥वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम्॥ मातृपितृवंशजभिन्नांत्यजेदित्यर्थः॥
गर्भिण्यपिपाकंनकुर्यात्॥(पाकपचनभाण्डानिहेमाद्रौ) सौवर्णान्यथरौप्याणिताम्रकांस्योद्भवानिच ॥ मार्तिकान्यपिभव्यानिनूतनानिदृढा
निच॥नकदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषुपैतृकम्॥अयसोदर्शनादेवपितरोविद्रवंतिहि॥कालायसंविशेषेणनिंदितंपितृकर्म्मणि॥ फलानांचैवशा
कानांच्छेदनार्थानियानितु॥महानसेपिशस्त्राणांतेषामेवहिसन्निधिः॥(आदित्यपुराणे) पचेदन्नानिसुस्नातःपात्रेषुशुचिषुस्वयम् ॥ स्वर्णादिधातु
जातेषुमृन्मयेष्वपिवाबुधः ॥ अच्छिद्रेषुविलिप्तेषुतथानुपहतेषुच॥नायसेषुनभिन्नेषुदूषितेष्वपिकर्हिचित् इति॥ (भूभांडसंस्कारानन्तरमुक्तं

देवलस्मृतिकूर्मपुराणयो) ततोऽन्नंबहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ॥चोष्यपेयसमृद्धंचयथाशक्तिप्रकल्पयेत्॥अस्यार्थो हेमाद्रिणाकृत ॥
(बहुसंस्कारम्) सूपकारशास्त्रोपदिष्टे समृद्धतरगृहजनप्रतिसिद्धैर्हिङ्गुमरिचैलाकर्पूरादियुक्तिजन्यैरभिन्नरसनीयैरतिशयविशेषैर्युक्तम्॥
(नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत्) व्यज्यतेऽनेनान्नस्यरसइति व्यञ्जनं सूपशाकादिकम् ॥ दंतैरवखंड्ययद्भुज्यतेतद्भक्ष्यम् ॥ यस्यओष्ठदशनरसना
दिभिर्निपीडितस्य सफूत्कारेण मुखमारुतेनरसोनिष्पीयते तच्चोष्यम् ॥ यथेक्षुखण्डादिकं ॥ (पेयम्) द्रवैकस्वभावंपानकादि ॥ उपल
क्षणंचेतच्चोष्यलेह्ययो ॥ यत्त्वनतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खंडनानपेक्षं चर्व्वयित्वैवनिगीर्य्यते तच्चोष्यम ॥ यत्तुसान्द्रद्रवस्वभावतयादशनान
पेक्षेणरसनाव्यापारेणाश्यते तत् लेह्यम् ॥ यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य प्रकल्पयेत् संपादयेदित्यर्थ ॥ (ब्रह्मपुराणे) गुडशर्कर
मत्स्यण्डीदेयंफाणितमुर्मुरम् ॥ गव्यंपयोदधिघृतंतैलंचातिलसंभवम् ॥ मत्स्यंडी उत्कृष्टशर्करामेद ॥ फाणितम् ईषत्क्वथितस्ये
क्षुरसस्यद्रव एवविकार मुर्मुर गुडमरिचैलामिश्रोगोधूमस्थूलचूर्णविकारइत्यर्थ ॥ तथा ॥ पायसंशालिमुद्गाढ्यं मोदकादींश्चभक्तित ॥
पूरिकांचरसालांचगोक्षीरंचनियोजयेत् ॥ यानि चाप्यवरार्योपि स्वादुस्निग्धानिमोद्विजाः ॥ ईषदुष्णकटून्येवदेयानिश्राद्धकर्मणि ॥
मोदक लड्डूक ॥ पूरिका पूरीतिनाम्नाप्रसिद्धा ॥ रसाला शर्करात्वगेलानागकेशरमधुमरिचमिश्रमनुद्धतस्नेहभागं वस्त्रेसंघृष्य
गालितं गोदधिकृतेत्यर्थ ॥ (कूर्मपुराणे) सूपशाकफलानीक्षून्पयोदधि घृतं मधु ॥ अन्नंचैवयथाकामंविविधं भोज्यपे
यकम् ॥ यद्यदिष्टंद्विजेन्द्राणां तत्तत्सर्वंनिवेदयेत् ॥ (देवीपुराणे) सर्वेषामेवचान्नानां परमान्नंचपायसम् ॥ सर्वान्नद
सद्धप्रोक्तोयेनदत्तन्तुपायसमिति ॥ अत्रसाग्निकेनवैश्वदेवार्थंपृथक्पाक कर्त्तव्य ॥ एवं समासेषपाके श्राद्धभूमिसंस्कार कर्त्तव्यः ॥
(तत्रतावच्छ्राद्धयोग्याभूमिर्विष्णुधर्मोत्तरे) गोमयेनोपलिप्तेषुश्राद्धकार्य्यंमुखेषुच ॥ मनोज्ञेषुविविक्तेषु रुचिरेषूत्तमे षुच ॥ उद्यानेषु

विचित्रेषु सैकतेषु समेषुच ॥ (मात्स्ये) गोमयेनोपलिप्तेतु दक्षिणाप्रवणेस्थले ॥ श्राद्धं समारभेद्भक्त्या गोष्ठेवाजलसन्निधौ ॥ (विष्णुस्मृतौ) संवृतेचश्राद्धंकुर्य्यात् नरजस्वलांपश्येन्नश्वानंनविड्वराहंनग्राम्यकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्यदर्शयेत् (ब्रह्मांडे)॥ तस्मात्परिवृतेदद्यात्तिलैश्चान्ववकीरयेत् ॥ राक्षसानां तिलारक्षा शुनां वै संवृतेनचेति ॥ एवंसमाप्तेगृहकर्म्मणि गृहजनकृत्यमाहहारीतः ॥ कृतकर्म्माणः सस्त्रीबालवृद्धाः सुरभिस्नाताः शुचयः शुचिवाससःस्युरिति ॥ सुरभिस्नाताः सुगंधितैलादिद्रव्यस्नाताइत्यर्थः॥ एतच्चाभ्युदयिकविषयमितिहेमाद्रिः ॥ अथाह्नः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमंत्रितानांब्राह्मणानांनखरोमकल्पनं (छेदनं) कारयित्वातेभ्यस्तैलादिकं स्नानसाधनंदंतधावनसाधनंचदद्यात्॥ (तथाचकात्यायनस्मृतिभविष्ययोः) तैलमुद्वर्त्तनंस्नानंदंतधावनमेवच ॥ कृत्तरोमनखेभ्यस्तुदद्यात्तेभ्योपरेहनि ॥ अपरेहनिश्राद्धदिनेइत्यर्थः ॥ यत्तुप्रचेतसोक्तम् ॥ तैलमुद्वर्त्तनंस्नानंदद्यात्पूर्वाह्णएवतु॥श्राद्धभुग्भ्योनखश्मश्रुच्छेदनंनतुकारयेदिति ॥ अत्रविकल्पोवृद्धाऽऽचारतोहेयः॥ अथश्राद्धसंपदः ॥ (तत्रमनुयमहारीताः)॥ अपराह्णस्तिलादर्भावास्तुसंपादनंतथा॥सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याःश्राद्धकर्म्मसुसंपदः॥अस्यार्थः॥ अपराह्णः अपराह्णकालः ॥ तिलादर्भाश्चपूर्वउक्ताः ॥ वास्तुसंपादनम् ॥ वास्तु श्राद्धार्थवेश्मतस्यसंपादनंगोमयादिनासंशोधनम् ॥ सृष्टिः अकार्पण्येनान्नादिविसर्गः ॥ मृष्टिरन्नादेश्चमार्जनंस्वादुतावा ॥ अग्र्याः पंक्तिपावनादयश्चब्राह्मणाः ॥ एतानिवस्तूनिश्राद्धसंपदःश्राद्धार्थद्रव्यसमृद्धयः ॥ श्राद्धार्थिनासर्वाण्येतानिसंपादनीयानीत्यर्थः ॥ (ब्रह्मपुराणे) उपमूलंसकृल्लूनान्कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ॥ यवांस्तिलान्बृसीः कांस्यमापः शुद्धैः समाहृताः ॥ पार्णराजतताम्राणिपात्राणिस्युः समिन्मधु ॥ पुष्पधूपसुगंधादिक्षौमसूत्रश्चमेक्षणम् ॥ बृसी व्रतियोग्यानिकुशादिनिर्मितान्यासनानि ॥ कांस्यम् कांस्यमयमग्नौकरणाद्यर्थभाजनम् ॥ शुद्धैः शौचादिशुद्धैः॥ समाहृताः आनीताः आपः जलानि ॥ क्षौमसूत्रं दुकूलसूत्रम् ॥ मेक्षणम् दर्वीइत्यर्थः॥

(मनुस्मृतौ) त्रीणिश्राद्धेपवित्राणिदौहित्रःकुतपस्तिलाः ॥ त्रीणिचात्रप्रशंसंतिशौचमक्रोधमत्वराम् ॥ तत्रैव ॥ व्रतस्थमपिदौहित्रंश्राद्धे
यत्नेनभोजयेत् ॥ कुतपंचासनेदद्यात्तिलैश्चविकिरेन्महीमिति ॥ व्रतस्थं ब्रह्मचारिणमपि ॥ दौहित्रं पुत्रिकाया पुत्रम् ॥ कुतपंनेपालदे
शप्रभवं कंबलमित्यर्थः ॥ (स्मृतिसंग्रहे) उच्छिष्टंशिवनिर्माल्यंवांतंचमृतकर्पटम् ॥ श्राद्धेसप्तपवित्राणिदौहित्रःकुतपस्तिलाः इति ॥
उच्छिष्टम् वत्सस्योच्छिष्टंदुग्धम्॥शिवनिर्माल्यं गंगोदकम् ॥ वांतं मधु ॥ मृतकर्पटं कौशेयतसरीपट्टंवाइत्यर्थः॥(प्रभासखंडे) ब्राह्मणाः
कंबलोगावोरूप्याग्न्यतिथयस्तथा ॥ तिलाश्चदर्भाश्चकालश्चनवैतेकुतपाःस्मृताः ॥ अथश्राद्धेदेशेवर्ज्यानि ॥ (यमस्मृतौ) कुक्कुटोविड्वराह
श्चकाकश्चायविडालकः ॥ वृषलीपतिश्चवृषलःषंढोवीरारजस्वला ॥ एतेतुश्राद्धकालेवैवर्जनीयाःप्रयत्नतः ॥ खंजःकाणःकुणिःश्वित्री
दातुःप्रेष्यकरस्तथा ॥ न्यूनांगोप्यतिरिक्तांगस्तमप्यपनयेत्ततः ॥ (वायुपुराणे) अन्नंपश्येयुरेतेतुयदिवैहव्यकव्ययोः ॥ उत्सृष्टव्यं
प्रधानार्थसंस्कारस्तत्रापदिस्मृतइति ॥ कुक्कुटादिभिर्दृष्टमन्नं उत्सृष्टव्यम् परित्याज्यम् ॥ प्रधानार्थं अग्नौकरणब्राह्मणभोजनाद्य
र्थम् ॥ आपदितुनोत्सृष्टव्यंकिंतुतस्यैवपवित्रीकरणंकर्तव्यं तदुक्तंजमदग्निना ॥ शुद्धवत्योथकूष्मांड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ॥
पूतेनवारिणादर्भैरन्नदोषमुपानुदेत् ॥ एतोन्विंद्रस्तवामेत्याद्यास्तिस्रऋचःशुद्धवत्यः ॥ यद्देवादेवहेडनमित्याद्यास्तिस्रःकुष्मां
ड्यः ॥ यदंतियच्चदूरकइत्याद्याःपावमान्यः ॥ तरत्समंदीधावतीत्याद्यास्तरत्समाइत्यर्थः ॥ (मनुस्मृतौ) चांडालश्चवरा
हश्चकुक्कुटःश्वातथैवच ॥ रजस्वलाचषंढश्चनेक्षेरन्नश्नतोद्विजान् ॥ होमेप्रदानेभोज्येचयदेभिरभिवीक्ष्यते ॥ दैवेकर्मणिपित्र्ये
वातद्गच्छत्ययथातथम् ॥ घ्राणेनसूकरोहंतिपक्षवातेनकुक्कुटः ॥ श्वातुदृष्टिनिपातेनस्पर्शेनावरवर्णजइति ॥ अवरवर्णजः शूद्रइत्यर्थः ॥
(पृथ्वीचंद्रोदये) पादुकोपानहौछत्रंचित्ररक्तांबरंतथा ॥ रक्तपुष्पंचमार्जारंश्राद्धभूमौविवर्जयेत् ॥ (निर्णयप्रदीपे) घंटानिनादोदयसान्नि

धानं शंबूकशंखंकदलीदलंच॥उन्मत्तजात्यर्केहयारिजानिश्राद्धस्यवैगुण्यकराण्यमूनि॥घंटानिनादः घंटाशब्दः ॥हयोऽश्वः॥ सन्निधानेश्राद्ध
समीपेवर्ज्यः॥शंबूकं शुक्तिका॥उन्मत्तोधत्तूरः॥जात्यर्कौप्रसिद्धौ॥हयारिजंमहिषीक्षीरादीत्यर्थः॥अथापराह्णकृत्यम्॥तत्रतावदपराह्णकालः ॥
(मत्स्यपुराणे) ऊर्ध्वंमुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तंचतुष्टयम् ॥ मुहूर्तपंचकंह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥ (कुतपमाहपराशरः) अह्नोमुहूर्ताविख्याता
दशपंचचसर्वदा॥तत्राष्टमोमुहूर्तोयःसकालःकुतपःस्मृतः॥(मात्स्ये) मध्याह्नेसर्वदायस्मान्मंदीभवतिभास्करः ॥ तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो
विशिष्यते॥इतिकुतपेप्रारभ्यतदादिपञ्चमुहूर्त्तेषुपरिसमापनंश्रेयस्करमित्यर्थः॥एवमपराह्णमुक्त्वाब्राह्मणाह्वानादिकर्मउच्यते ॥ तत्रश्राद्धक
र्त्तास्नात्वाशुक्लेवाससीपरिदध्यात्॥(तथाचमाधवीयेउशनाः) स्नात्वाधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणीति ॥ श्राद्धकृच्छुक्लवासाःस्यादितिप्रचेत
सोक्तम्॥(स्नानानंतरंयत्कर्त्तव्यंतदुक्तंप्रभासखण्डे) ततोऽपराह्णसमयेश्राद्धकर्त्तासमाहितः ॥ स्वयंसमाह्वयेद्विप्रा न्सवर्णैर्वासमाप्लुतान्॥समाप्लु
तान् स्नातान् ॥ (विष्णुपुराणे) पादशौचादिनागेहमागतानर्चयेद्द्विजान् ॥ अर्चयेत्सत्कुर्य्यात् ॥ (मार्कण्डेयोपि) स्नातः स्नातान्समा
हूतान्स्वागतेनार्चयेत्पृथगिति ॥ स्वागतेनभवतांस्वागतमितिप्रश्नवाक्येन अर्चयेत्संमानयेत् ॥ सुस्वागतमस्माकमितिप्रतिवचनंप्रत्येकंते
ब्रूयुरित्यर्थः ॥ (यमस्मृतौ) ततःस्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ पाद्यमाचमनीयंच संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥(पादप्रक्षालनेमंत्रो
भविष्ये) प्रक्षालयेद्द्विप्रपादाञ्छन्नोदेवीरितित्यृचा ॥ (ब्रह्मनिरुक्ते) पाद्यंचैवतथार्घ्यंच दैवआदौप्रदापयेदिति ॥ (मार्कण्डेयपुराणे) संपू
ज्यस्वागतेनैतानभ्युपेतान्गृहेद्विजान् ॥ पवित्रपाणिराचांतानासनेषूपवेशयेत् ॥ (कौर्मे) यथोपविष्टान्सर्वांस्तानऽलंकुर्य्याद्विभूषणैः ॥
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपदीपाऽनुलेपनैरिति ॥ ततोगृहद्वाराभिमुखस्थिते अंगणप्रदेशे गोमयगोमूत्राभ्यांमंडलद्वयंकुर्यात् ॥ (तथाच

मात्स्ये) एवमासाद्यतत्सर्वंभवनस्याग्रतोभुवि ॥ गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेणतुमण्डले॥ (गोमयेविशेषमाह शाण्डिलिः) अमेध्याश्मशून्या
नानीरुजानांतथागवाम्॥अन्त्यजानांचसंपर्कंशुचिर्गोमयमाहरेत् ॥ (बौधायन) उपलिप्तेसमेस्थाने शुचौशुक्लसमन्विते॥चतुरस्रंत्रिकोणंतु
वर्तुलंचार्द्धचंद्रकम्॥कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषुमण्डलम्॥ब्राह्मणादिक्रमाच्चातुर्वर्ण्येषु इत्यर्थ॥(मंडलपरिमाणमाह लौगाक्षि)हस्तद्वय
मितंकार्य्यं वैश्वदेविकमंडलम् ॥ तद्दक्षिणेचतुर्हस्तं पित्र्याणामभिशोधने । (एतयोर्मंडलयो क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्चनमाह हेमाद्रौव्या
घ्रपाद) उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान् ॥ दक्षिणेदक्षिणाग्रांश्चसतिलान्विन्यसेद्द्विज ॥ (शंखलिखितौ) पाद्यार्घ्याचमनीयो
दकानिदत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदाऽऽसनमालभ्येति ॥ (हेमाद्रौअत्रि) ॥ तत्रासनानिदेयानितिलांश्चैवकुशैः सह॥ पृथक्पृथगासनेषु
तिलतैलेनदीपिकाइति॥तत्रश्राद्धदेशेआसनानिदेयानि ॥ कुशैः सहितास्तिलाश्चदेया श्राद्धभूमौप्रक्षेपणीया ॥ पृथक्पृथगेकैकस्याऽऽसन
स्यसमीपे एकैकातैलदीपिकादेया इत्यर्थ ॥ (श्राद्धतत्त्वब्रह्मपुराणयोः) पृथक्पृथगासनेषुतिलतैलेनदीपका ॥ अविच्छिन्नास्तथादेयास्ते
तुरक्षांतिवैद्विजा इति ॥ रक्षांतिश्राद्धं द्विजाइतिसंबोधनामित्यर्थः ॥ अपात्रकेश्राद्धेत्वेकपक्षरक्षादीपइति वृद्धा ॥ (उपवेशनमाह मनु)
आसनेषुतु क्लृप्तेषुबर्हिष्मत्सुपृथक्पृथक् ॥ उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ क्लृप्तेषुस्थापितेषु ॥ बर्हिष्मत्सु दर्भोत्तरेषु ॥
उपस्पृष्टोदकान् कृताचमनान् इत्यर्थ ॥(याज्ञवल्क्योपि) अपराह्णेसमभ्यर्च्यस्वागतेनागतांस्तुतान्॥पवित्रपाणिराचांतानासनेषूपवेशये
दिति॥अत्रवैश्वदेविकानामादावुपवेशनकार्य्यंपित्र्याणांतुपश्चात् इतिहेमाद्रि ॥ (आसनानिस्मृतिसंग्रहे) क्षौमदुकूलंनेपाळमाविकंदारुजं
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अभिवर्ग्यान्यासनानि भमानिसर्वविवर्जयेत् इति ॥ क्षौममतसोत्वक्संभ

वतंतुसंभवम् ॥ दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रम्॥नैपालं नैपालदेशजंकंबलम्॥आविकं ऊर्णारचितम्॥दारुजंकाष्ठमयं कालायसपट्टिकाकीलकादिरहितम् ॥ तार्णं तृणादिरचितम् ॥ पार्णंपर्णात्मकम् ॥ बृसींकुशासनं इत्यर्थः ॥ (वाराहे) पवित्रपाणिराचांतानासनेषूपवेशयेत् ॥ (विष्णुपुराणे) प्राङ्मुखान्भोजयेद्विप्रान्देवानामुभयात्मकान् ॥ पितृपैतामहादीनांभोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥ उभयात्मकान् पित्रादिमातामहादि श्राद्धद्वयार्थे वैश्वदेविकद्वयसंबंधिनइत्यर्थः ॥ (याज्ञवल्क्योपि) मातामहानामप्येवमिति ॥ (मरीचिरपि) तथामातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ॥ कुर्वीतभक्तिसंपन्नस्तंत्रंवावैश्वदेविकमिति ॥ अत्रद्वयोरपिश्राद्धयोर्वैश्वदेविककर्म्मणः तंत्रावृत्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वंचप्राप्तमित्यर्थः ॥ (उपविष्टब्राह्मणनियमानाहसुमंतुः) पवित्रपाणयः सर्व्वे तेचमौनव्रतान्विताः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शवर्जयन्तः परस्परं इति ॥ मौनित्वंच ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम्॥(अतएव यमः)ब्रह्मोद्याश्चकथाः कुर्युः पितॄणामेतदीप्सितम्॥एवमुपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषुयतिर्ब्रह्मचारीवायद्यागच्छतितदासोऽपिश्राद्धे भोजयितव्यः॥(तथाचयमः)भिक्षुकोब्रह्मचारीवा भोजनार्थमुपस्थितः॥उपविष्टेष्वनुप्राप्तःकामंतमपिभोजयेदिति॥कामंतृप्तिपर्यंतमित्यर्थः॥ अथपृथिवीस्तुत्यादिकृत्यम् ॥ तत्र तावदासनोपविष्टानां ब्राह्मणानांपुरतःकुशोपस्कृतायांभुवियज्ञोपवीती प्राङ्मुखउपविश्याचम्यप्रमादकृताविज्ञाताशुचित्वनिवृत्यर्थं शुचित्वाशयार्थंवा प्रथमतः पुंडरीकाक्षस्मरणं कुर्यात् । (तथाचवायवीये) शंखचक्रधरं विष्णुंद्विभुजं पीतवाससम्॥प्रारंभेकर्मणांविप्रपुंडरीकंस्मरेद्धरिमिति॥स्मरणं चात्रोच्चारणमित्यर्थः॥(गारुडेपि) अपवित्रः पवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा ॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षंसबाह्याभ्यंतरः शुचिः ॥ (प्रोक्षणं ब्रह्माण्डे) नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किंचिद्दैवेपित्र्येचकर्मणीति ॥ नस्पृशेन्नदद्यादित्यर्थः ॥

आचारात्पुंडरीकाक्षःपुनात्वित्युच्चार्यसेक इतितरंगिण्यामुक्तम् ॥ अनंतरञ्च पृथिवीस्तुति कर्त्तव्या ॥ (तथाच शारदे) प्रणम्यशिरसाभू मिंनिवापस्यचधारिणीम् ॥ वैष्णवी काश्यपीचेति अक्षयेतिच नामत इति ॥ अत्र प्रणवादीनि नमोन्तचतुर्थ्यंतानिवैष्णव्यादिनामानि प्रयोज्यानीत्यर्थ ॥ तत श्राद्धप्रदेशंगयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितंगदाधरंच ध्यात्वातयोश्चनमस्कारं कृत्वोत्तरंकर्मप्रवर्त्तयेत् ॥ (तथाच ब्रह्माण्डपुराणे) श्राद्धभूमिंगयांध्यात्वा ध्यात्वादेवं गदाधरम् ॥ ताभ्यांचैवनमस्कृत्यतत श्राद्धंप्रवर्त्तयेत् इति॥ताभ्यामितिचतुर्थीद्वितीयार्थे ॥ नमस्कारश्चमनोवाक्कायैर्विधेय॥श्राद्धंप्रवर्त्तयेदिति श्राद्धंकरिष्ये इत्येवमुपविष्टाब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थ ॥ अथ शिष्टाचारप्राप्तं देशकालसंकीर्त्तनं कुर्यात् ॥ (तथाच भविष्यपुराणे) संकल्पेनविनाराजन् यत्किञ्चित्कुरुतेनर ॥ फलंचाल्पाल्पकंतस्यधर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् ॥ मासपक्षतिथीनांच निमित्तानां चसर्वश ॥ उल्लेखनमकुर्वाणोनतस्यफलभाग्भवेत् ॥ गृहीत्वोदुम्बरंपात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ॥ दर्भत्रयंसाग्रमूलंफलपुष्पतिलान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पेपूर्वदिङ्मुख ॥ साधारणे चोत्तरास्यऐशान्यां निक्षिपेत्पय इति ॥ उदुम्बरंपात्रंताम्रपात्रमित्यर्थ ॥ गोत्रसम्बंधनामानि यथावत्प्रतिपादयेदितिप्रचेतसोक्तम् ॥ (पारस्करोऽपि) गोत्रसम्बंधनामानि पितॄणामनुकीर्त्तयन्निति ॥ (वृद्धपराशरोऽपि) सङ्कल्पासनयोरर्घ्ये गंधेऽन्नेचावनेजने ॥ गोत्रसम्बंधनामानिपिण्डे प्रत्यवनेजने॥सूत्रेऽक्षय्येप्रतिष्ठार्थे कीर्त्तयेत्प्रयत सदा ॥ आद्येचान्तिमयोः षष्ठी सम्बुद्धिमितरेषुचेति ॥ आद्ये प्रतिज्ञासङ्कल्पे ॥ अन्तिमयोरक्षय्येदक्षिणायांचेत्यर्थ॥(वृद्धनारायण) विभक्तिभिस्तुयत्किंचिद्दीयते पितृदेवते ॥ तत्सर्वंसफलंज्ञेयं विपरीतंनिरर्थकम् ॥ (तत्रैवव्यास) चतुर्थीचासने नित्यंसंकल्पेचविधीयते ॥ प्रथमातर्पणेप्रोक्तासम्बुद्धिमपरेणग ॥ (मत्स्यपुराणेपि) नामगोत्रंपितॄणां तु प्रापकंहव्यकव्ययो ॥

(ब्रह्माण्डे) उभौहस्तौसमौ कृत्वाजानुभ्यामंतरेस्थितौ ॥ सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान्पृच्छेद्द्विजोत्तमान् ॥ सप्रश्रयःविनयान्वितइत्यर्थः ॥ तथा ॥ श्राद्धंकरिष्यइत्येवंपृच्छेद्विप्रान्समाहितः ॥ कुरुष्वेतिसतैरुक्तो दद्याद्दर्भासनंततः ॥ (कात्यायनोपि) प्रश्नंतुपङ्क्तिमूर्द्धन्यंपृच्छतिसर्वान्वाइति ॥ (दर्भासनात्पूर्वंगायत्र्यादिजप्यमाहप्रचेताः) गायत्रींप्रणवंवापिजप्त्वाश्राद्धमुपक्रमेत् ॥ (ब्रह्मपुराणभविष्योत्तरश्राद्धतत्वविष्णुधर्मोत्तरेषु) उपविश्यजपेद्धीमान्गायत्रींतदनुज्ञया ॥ पापापहांपावमानीमश्वमेधफलांतथा ॥ मंत्रंवक्ष्याम्यहंतस्मादमृतंब्रह्मसंभवम् ॥ देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच ॥ नमःस्वधायैस्वाहायैनित्यमेवनमोनमः ॥ आद्यावसानेश्राद्धस्यत्रिरावर्त्तजपेत्सदा ॥ पिंडनिर्वपणेचापिजपेदेतत्समाहित इति ॥ शिष्टास्तु नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः ॥ इतिपठंति ॥ (ब्रह्माण्डेपि) ॥ देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच ॥ नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः ॥ आदिमध्यावसानेषुत्रिरावृत्तंजपेद्बुधः ॥ पितरःक्षिप्रमायांतिराक्षसाः प्रद्रवंतिचेति ॥ (विष्णुपुराणे) अमूर्त्तानांसमूर्त्तानांपितॄणांदीप्ततेजसाम् ॥ नमस्यामिसदातेषांध्यायिनांयोगचक्षुषामितिमंत्रोऽप्यादिमध्यावसानेषुपठितव्यः॥अत्रावसरेनीवीबंधोविधेयइतिहेमाद्रिप्रभृतयः॥शिष्टास्तुविकिरणांतेकुर्वंति॥नीवीबंधश्चाऽपसव्येनैवकर्त्तव्यइतिहेमाद्रिः ॥ पितृदैवत्यावैनीविरितिशतपथीयलिंगदर्शनेनापितृदैवत्यंकर्म्मनीवीमताकर्त्तव्यमित्यवगमात् ॥ (आश्वलायनोपि) नीवीवासोदशान्तेनस्वरक्षार्थंप्रबंधयेत् ॥ (योगियाज्ञवल्क्यस्तु) दक्षिणेकटिदेशेतुतिलैः सह कुशत्रयम्॥तज्जयंतिहदैत्यानांयथानृणांयमस्तथा ॥ (कात्यायनः) नीविकार्यादशागुप्तिर्वामकुक्षौकुशैः सहेति ॥ एतद्वृद्धिश्राद्धे॥पितॄणांदक्षिणेपार्श्वेविपरीतातुदैविके॥इतिस्मृत्यंतरात् ॥ पितॄणांपितृश्राद्धे ॥ दैविकेनांदीश्राद्धेइत्यर्थः ॥ अत्रवामेदक्षिणेवाइत्याचाराद्व्यवस्थाइतिमदनपारिजातः ॥

नावीत्रधनप्रकारोदेवयाज्ञिकभाष्ये ॥ कुशतिलसंयुक्तानांवस्त्रदशानां सव्यभागेपरिदितवस्त्रेणसंवेष्ट्यावगाहननीवीकरणमिति ॥ सव्यभागे वामकुक्षावित्यर्थः ॥ नीवीनामाऽक्षतिलकुशान्वितानांपरिहितवस्त्रोत्तरांचलदशानांवामकटिसंलग्नवस्त्रबहिर्भागेनसम्वेष्ट्यगोपनमितिकर्का पाध्याय॥मंत्रस्तुब्रह्माण्डे ॥ निहन्मिसर्वंयदमेध्यवद्भवेद्धताश्चसर्वेऽसुरदानवामया ॥ रक्षांसियक्षाश्चपिशाचगुह्यकाहतामयायातुधानाश्चसर्वे इति॥-नंतरं देवप्रदेशेयवान्विकीर्य पैतृकप्रदेशेपरितस्तिलान्गौरसर्षपांश्चविकिरेत्॥ (तथाचब्रह्मपुराणे)अक्षतैर्देवतारक्षांचक्रेचक्रगदाधर॥ अनंताश्चयवांपथ्य सर्व देवाश्चसंभवा ॥ रक्षतिसर्वांस्त्रिदशान्रक्षार्थेनिर्मितादिते ॥ (मार्कंडेयपुराणे) रक्षोघ्नांस्तुपठेन्मंत्रांस्तिलैश्चविकिरे न्महीम् ॥ सिद्धार्थकैश्चरक्षार्थंश्राद्धेहिप्रचुरंछलम् ॥ छलंयातुधानादिकृतो विघ्नः ॥(ब्राह्मे) ततस्तिलान्प्रदेतस्मिन्विकिरेत्सप्रदक्षिणम् ॥ नमोनमस्तेगोविंदपुराणपुरुषोत्तम ॥ इदंश्राद्धंहृषीकेशरक्षतांसर्वतोदिश ॥ (द्वारदेशेतिलकुशप्रक्षेपणमंत्रः स्कंदपुराणे) तिलारक्ष न्त्वसुरान्दर्भारक्षंतुराक्षसान् ॥ पङ्क्तिंवैश्रोत्रियोरक्षेदतिथिःसर्वरक्षकइति ॥ (श्राद्धप्रदेशस्यपरितःप्राच्यादिदिक्षुमध्येचतिलावकिरणेमंत्राः ॥ (भविष्यपुराणे) अग्निष्वात्ताःपितृगणाः प्राचींरक्षन्तुमेदिशम् ॥ तथाबर्हिषदः पांतुयाम्यांयेपितरःस्थिताः ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीम पिसोमपाः ॥ अधोर्ध्वमपिकोणेषु विकोणेषुचसर्वशः ॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥ सर्वतश्चाधिपस्तेषांयमोरक्षांकरोतुमे ॥ वायुभूतपितृणांचतृप्तिर्भवतुशाश्वती इति ॥ (ब्रह्माण्डे) रक्षार्थं पितृसत्रस्यत्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् ॥ तिलांस्तुप्रक्षिपेन्मंत्रमुच्चा र्यापहताइति ॥ तिलविकिरणानंतरंप्रमादोपजातस्यप्रमितस्यवा मार्जारादिस्पृष्टिदोषस्यनिवृत्तये कस्मिंश्चित्पात्रेजलंगृहीत्वादर्भे सहितेन कुष्मांडीभिः पाकप्रोक्षणंकृत्वाऽन्यानपिकुशकुसुमादीन्सर्वान्पदार्थान्प्रोक्षयेत् ॥ (तथाचकात्यायन) कुष्मांडीमंत्रसूक्तेन

कुर्य्यात्तोयाभिमंत्रणम् ॥ अन्नानिप्रोक्षयेत्तेनतैरेवश्राद्धमाचरेत् ॥ कूष्मांडीसूक्तं यद्देवादेवहेडनमित्यादि कंडिकात्रयम् ॥ (पराशरोपि)
अप्रोक्षितंचयत्किंचित्पर्युषितंविवर्ज येत्॥(हेमाद्रौवासिष्टः)शुद्धवतीभिःकुष्मांडीभिःपावमानीभिश्चपाकादिप्रोक्षेत्॥शुद्धवतीभिश्छंदोगाः ॥
कूष्मांडीभिर्याजुषाः ॥ पावमानीभिर्बह्वृचश्च ॥ प्रोक्षणंकुर्यादित्यर्थः ॥ (प्रोक्षणाभावेदोषमाहयाज्ञवल्क्यः) अनभ्युक्ष्यानुपस्पृश्यजुहोतिच
ददातिच ॥ नैर्ऋतंभागधेयंस्यात्तस्मात्प्रोक्षणमाचरेत् ॥ ततःप्रोक्षितमन्नंहरयेनिवेद्यश्राद्धंकुर्यात् ॥ (तथाचविधानपारिजाते)
विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरम्॥पितृभ्यश्चापितद्देयंतदनंत्यायकल्पते ॥ पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने॥रेतोधाःपितरस्तस्यभ
वंतिक्लेशभागिनः ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) यःश्राद्धकालेहरिभुक्तशेषंददातिभक्त्यापितृदेवतानाम् ॥ तेनैवपिंडांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पको
टिंपितरस्तुतृप्ताइति ॥ केचित्तुवैष्णवपरमितिवदंति ॥ अथदर्भासनादयःपदार्थाः ॥ तेचसर्वस्यदेवपूर्वकत्वात्पूर्वंदेवद्विजेष्वनुष्ठेयास्ततः
पैत्र्यद्विजेषु ॥ (तथाचदेवलः) ॥ यद्यत्तुक्रियतेकर्मपैतृकेब्राह्मणान्प्रति ॥ तत्सर्व्वमेवकर्त्तव्यंवैश्वदेवत्यपूर्वकमिति॥(आसनादिदानेदिङ्नियममाहशातातपः) उदङ्मुखस्तुदेवानांपितॄणांदक्षिणामुखः ॥ प्रदद्यात्पार्व्वणश्राद्धेदैवपूर्वंविधानतः ॥ (जानुनिपातमाहकात्यायनः)
दक्षिणंपातयेज्जानुदेवान्परिचरन्सदा ॥ पातयेदितरज्जानुपितॄन्परिचरन्नथ ॥ जानुपातनानंतरमासनदानाच्चपूर्वंद्विजहस्तेषुजलंप्रक्षिपेत् ॥
(तथाचयाज्ञवल्क्यः) पाणिप्रक्षालनंदत्वाविष्टरार्थान्कुशानपि ॥ (प्रचेताः) दर्भांश्चैवासनेदद्यान्नतुपाणौकदाचन॥ पितृदेवमनुष्याणांस्या
द्धृष्टिःशाश्वतीतथेति ॥ धृष्टिःकलहः॥ब्राह्मणहस्तेदेवपितृमनुष्यप्रजापत्याग्नितीर्थानांसद्भावाद्धस्तविन्यस्तेषुदर्भेषुममेदंममेदमितिदेवादीनां
कलहःस्यात्तस्माद्धस्तेनदद्यादित्यर्थः ॥ (अत्रकुतपाद्यासनोपरिप्रदेयस्यकुशासनस्यप्रदेशविशेषोब्रह्माण्डेदर्शितः) आसनेचासनं

वद्याद्वामेवादक्षिणेऽपिवाइति॥ वामेतिब्राह्मणस्यआसनावस्थितस्यवामभागावस्थितेआसनप्रदेशेएवंदक्षिणेइत्यर्थः ॥ अत्रदक्षिणवेश्वदेविक विषयं वामेतिपैतृकविषयम् ॥ (तदुक्तंपराशरेण) पितृकार्येषुवामंतद्दैवकर्म्मणिदक्षिणमिति ॥ एतच्चासनंदिवानांयवसहितेदर्भैर्देयंपितृणांतुतिलसहिते ॥ (तथाचबौधायनः) देवानांसयवादर्भाः पितृणांद्विगुणास्तिलैः ॥ सहिताइतिशेषः ॥ द्विगुणा मध्यभागेन द्विगुणीकृताइत्यर्थः ॥ (बृहस्पतिरपि) ऋजून्सव्येनवैकृत्वादैवेदर्भाप्रदक्षिणं ॥ द्विगुणानपसव्येनदद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥ ऋजव द्विगुणरहिता अपसव्यवत्अप्रदक्षिणमित्यर्थः ॥ वैश्वदेविकंसर्वकर्मप्रदक्षिणकर्म्मणापैतृकमप्रदक्षिणकर्मणाचकार्यं ॥ (तथाबौधायनः) प्रदक्षिणंतुदेवानांपितृणामप्रदक्षिणम् ॥ देवानामृजवोदर्भाः पितृणांद्विगुणामताइति ॥ आसनदानेविभक्तिविशेषस्तुपूर्वमेवदर्शित ॥ (नागरखंडेपि) विभक्त्यापूर्वयातेषामासनंचप्रदापयेदिति ॥ एवमेवमातामहादिब्राह्मणेभ्योप्यासनानिदद्यात् ॥ पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाध्रुवमितिवृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात् ॥ (अथावाहनंकालिकापुराणे) रक्षणायततोदेवान्विश्वान्स्यांस्तत्रयोजयेत् ॥ रक्षणायश्राद्धस्येतिशेषः ॥ तत्प्रयोजयेत्तेपुब्राह्मणेपुआवाहनेनसन्निधापयेदित्यर्थः ॥ (कात्यायनः) आसनेपूदर्भानास्तीर्य्यविश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातइतिपृच्छतियजमानःअनुज्ञातोद्विजैरित्यर्थः ॥ (कौर्मेपि) ततस्त्वावाहयेद्देवान्ब्राह्मणानामनुज्ञया ॥ उदङ्मुखोयथान्यायंविश्वेदेवासइत्यृचा (याज्ञवल्क्योपि) पाणिप्रक्षालनंदत्वाविष्टरार्थान्कुशानपि ॥ आवाहयेदनुज्ञातोविश्वेदेवासइत्यृचाइति ॥ आवाहनंविप्राङ्गुष्ठंगृहीत्वाकर्त्तव्यम् ॥ (तदुक्तंमाघे) विप्राङ्गुष्ठंगृहीत्वातुविश्वान्देवान्समाह्वयेत् इति ॥ (आवाहनप्रकारस्त्वाहकात्यायनः) विश्वेदेवासआगतेत्यनयाऽऽवाह्याप्रकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतेममितिजपित्वेति ॥ (वृद्धपराशरोपि)

देवानावाहयिष्येहमितिवाचउदीरयेत् ॥ आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआगतः ॥ विश्वेदेवाःशृणुतेममितिमंत्रद्वयंपठेत् ॥ (उत्पत्तिनामाऽज्ञाते आह बृहस्पतिः) उत्पत्तिंनामचैतेषां नविदुर्येद्विजातयः ॥ अयमुच्चारणीयस्तैःश्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥ आगच्छंतुमहाभागा विश्वेदेवामहाबलाः ॥ येयत्रविहिताः श्राद्धे सावधानाभवंतुते इति ॥ उत्पत्तिश्चैषां दक्षकन्यायांविश्वायांधर्माज्जाताइत्यादिहेमाद्रौदर्शिता ॥ नामप्रयोगश्च ॥ पुरूरवार्द्रवौचैवपार्वणेसमुदाहृतावित्यादि शंखबृहस्पत्युक्तेश्चेत्यर्थः ॥ (भविष्ये) आवाहयेद्यवैर्देवानपसव्यंतिलैः पितॄनिति॥यवैः यवहस्तइत्यर्थः ॥ (अथपित्राद्यावाहनमाह याज्ञवल्क्यः) द्विगुणांस्तुकुशान्दत्वाह्युशन्तस्त्वेत्यृचापितॄन् ॥ आवाह्यतदनुज्ञातो जपेदायंतुनस्ततः ॥ (कूर्मपुराणेपि) अपसव्यंततः कृत्वापितॄणांदक्षिणामुखः ॥ आवाहनंततः कुर्यादुशंतस्त्वेत्यृचाबुधः ॥ आवाह्यतदनुज्ञातोजपेदायन्तुन इति ॥ (कात्यायनोपि) अथपितॄनावाहयिष्य इतिपृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य्य आयंतुनः जपतीति ॥ अवकीर्य्यतिलानितिशेषः ॥ अथार्घ्यपात्रासादनादि ॥ (तत्रतावदर्घ्यपात्राणि ब्रह्माण्डे) सौवर्णराजतांभोजमणिपात्राण्यथापिवा ॥ अर्घ्यार्थं संस्करोत्येवशुभंपत्रपुटादिवा इति ॥ अंभोजंताम्रमयम् ॥ पत्रपुटाः पलाशादिपत्रकृतानिपात्राणीत्यर्थः ॥ (हेमाद्रौबैजवापः) राजतानिप्रशस्तानि पित्र्येहैमानिदैविके ॥ अपिवाताम्रपात्राणिदैवेपित्र्येऽर्घ्यकर्मणि ॥ (कात्यायन सूत्रेपि) सौवर्णराजतोदुंबरखड्गमणिमयानांपात्राणामन्यतमेषु यानिवाविद्यंतेपत्रपुटेष्विति । उदुंबरंताम्रम् ॥ खड्गं गंडकशृङ्गोद्भवमित्यर्थः॥राजतंतुपित्र्यैकर्मण्येवनतुदैवे ॥ (तथाच मत्स्यपुराणे) शिवनेत्रोद्भवंयस्मात्तस्मात्तत्पितृवल्लभम् ॥ अमंगलंतद्यत्नेनदेवकार्य्येषुवर्जितम् ॥ शिवनेत्रोद्भवं रुद्राश्रुसंभवमित्यर्थः ॥ (तैत्तिरीयश्रुतिरपि) यदश्रु अशीर्यत्तद्रजतं हिरण्यमभवदिति ॥ अश्रुप्रभवत्वादेवा

मन्त्रस्य ॥ (पात्रपूरणविधिमाह याज्ञवल्क्यः) यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजनेसपवित्रके ॥ शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वायवोसीतियवांस्तथा ॥ यादिव्याइति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्॥ (कात्यायनोपि) पत्रपुटेष्वेकैकस्मिन्नेकेकेनददाति सपवित्रेषुहस्तेषु यादिव्याइति॥ (नागरखं डेपि शन्नोदेवीतिमन्त्रेण अर्घ्यपात्रेविनिक्षिपेत्॥यवोसियवयास्मेति अक्षतांस्तत्रनिक्षिपेत्॥अक्षतान् यवान्॥पात्रयुग्मपाद्ममात्स्ययोरुक्त॥ विश्वेदेवान्यते पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकं॥पूरयेत्पात्रयुग्मंतु स्थाप्यदर्भपवित्रके॥शन्नोदेवीत्यपोदद्याद्यवोसीतियवानपि॥(हेमाद्रौ मात्स्येपि) शन्नोदेवीत्यपो दद्याद्यवोसीतियवानपि ॥ गंधपुष्पैस्तु संपूज्य वैश्वदेवं प्रतिन्यसेदितिवैश्वदेवंप्रति ॥ वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः ब्राह्मण द्वयपक्षपात्रयुग्मं ब्राह्मणैकपक्षेपात्रमेकंच न्यसेत् ॥ अर्घ्यपात्रे स्थापयेदित्यर्थः ॥ पात्रेयुगपाद्दिदानतूष्णीम् ॥ तूष्णींपुष्पाणिचंदनमिति योगियाज्ञवल्क्यवाक्यात् ॥ (पराशरोपि) यवोसीतियवांस्तत्रतूष्णींपुष्पाणिचंदनमिति॥ (अत्रार्घ्यपात्रसंपत्तिरस्त्वितिप्रश्नपूर्वकवाक्य माहहेमाद्रौनातूकर्ण्यः) ततोर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वाद्विजोत्तमान् ॥ तदग्रेचार्घ्यपात्रंतुस्वाहार्घ्याइतिविन्यसेदिति ॥ अनंतरपात्रस्य पवित्रंविप्रकरेदत्वापादप्रभृतिमूर्द्धांतंपूजयेत्॥(तथाचहेमाद्रौगार्ग्यः)दत्त्वाहस्तेपवित्रंतुकृत्वापूजांचपादतः॥यादिव्याइतिमन्त्रेणहस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेदिति॥पादतः पादप्रभृतिमूर्द्धान्तमित्यर्थः ॥(तथाचप्रचेता)पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानांपुष्पपूजनं इति ॥अर्घ्यदानेस्वाहेति शब्द प्र योक्तव्यः ॥ (तदुक्तंहेमाद्रौमाधवयोर्गार्ग्येण) स्वधेतिचैवमन्त्रान्तेपितॄणांवचनंयथा॥स्वाहेतिचैवदेवानांहोमकर्मण्युदाहरेदि ति ॥ होमशब्दो दत्यागप्रक्षेपरूपत्वादर्घ्येपिवर्त्तते ॥ स्वाहेति नमःशब्दोपिप्रयोज्यः ॥ नमोदेवानामितिश्रुतेः ॥ एतत्सर्वं वैश्वदेविकानुष्ठानादेम् ॥ (अथपित्रार्घ्यदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः) यथार्थस्तुतिष्ठेत् कार्य्यं कुर्य्यादर्घ्यादिपूर्ववत् ॥ पूर्ववत् वैश्वदेविकार्घ्यादिवत् ॥ आदि शब्देनगंधपुष्पादिदानंगृह्यते ॥ (छंदोगपरिशिष्टेकात्यायनः) अपसव्यंततःकृत्वापित्र्यपात्रेपुपूर्ववत् ॥ ततस्त्विलोसिसोमदैवत्योगोसवोदिविनिर्मितः॥ तिलोसीतिगंधपुष्पा

णिचैवहि॥पूर्ववत् शन्नोदेवीरित्यनेनेत्यर्थः ॥ (गंधदानंतर्जन्याएवकार्यं तदुक्तंब्रह्मपुराणे) पितॄणामर्पयेद्गंधंतर्जन्याचसदैवहीति ॥ (अथ
प्रतिपात्रंसमंत्रकंतिलावापमाहहेमाद्रौ कात्यायनः) यज्ञियवृक्षचमसेषुपवित्रांतर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपआसिंचति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मि
न्नेवतिलानावपति॥तिलोऽसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः॥प्रत्नमाद्भिःप्रत्तःस्वधयापितॄन्लोकान्प्रीणाहिनः स्वधानमइति ॥ (माधवीये
शौनकोपि) पात्रेषुदर्भान्तरितेष्वपःप्रदायशन्नोदेवीरभिष्टयइत्यनुमंत्रितासुतिलानावपति ॥ तिलोऽसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्म्मितः ॥
प्रत्नमद्भिःप्रत्तःस्वधया पितॄनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहिनः स्वधानमइति ॥ एवमेवहेमाद्रिस्थगोभिलआश्वलायनसूत्रेषुअग्निपुराणादावपि॥
मैथिलीयास्तु स्वाहांतंपठंतिस्वपरंपराव्यवहारसिद्धत्वात् ॥ युक्तंतुस्वधांतमेवपैतृकत्वात् ॥ (तथाचगार्ग्यः) स्वधेतिचैवमंत्रांतेपितॄणां
वचनंयथाइति ॥ (पित्रादिनामगोत्रोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तंमात्स्ये) एवंपात्राणिसंकल्प्ययथालाभंविमत्सरः ॥ यादिव्येतिपितॄनामगोत्रे
दर्भंकरेन्यसेत् ॥ पित्रादीनांनामगोत्रोच्चार्यदर्भयुक्तेब्राह्मणदक्षिणकरेऽर्घ्यंन्यसेदित्यर्थः (व्यासोपि) गोत्रसंबंधनामानिपितॄणामनुकीर्त्तयन् ॥
एकैकस्यतु विप्रस्य अर्घ्यपात्रंविनिक्षिपेत्॥एकैकस्यविप्रस्यदक्षिणकरे अर्घ्यपात्रं अर्घ्यपात्रस्थजलंविनिक्षिपेत् दद्यादित्यर्थः॥(ब्रह्मपुराणे
विशेषः) ततोवामेनहस्तेनगृहीत्वाचमसान्क्रमात् ॥ पितृतीर्थेनतत्तोयं दक्षिणेनचपाणिना ॥ दत्तदर्भोदकेहस्ते विप्राणां चपृथक्पृथक्॥
दद्यान्मंत्रंजपंश्चाथ यादिव्या आप इत्यपि ॥ अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तुतिलोदकम् ॥ तिलोदकमित्युच्चारणंप्रायेणसाग्निकविषयक
मितिहेमाद्रिः ॥ असावेषतेऽर्घ इतिकात्यायनेनानुपूर्वीविशेषोपादानात्॥एषवोहस्तार्घःस्वाहानमः॥एषतेहस्तार्घः स्वधानम इतिसिद्धम् ॥
अथसंस्रवविनियोगादि ॥ तत्रकात्यायनसूत्रे ॥ एकस्मिन् संस्रवान् समवनीयपुत्रकामोमुखमनक्तीति ॥ अस्यार्थः॥एकस्मिन्प्रथमपितृपात्रे

संस्रवान् पितामहादि अर्घ्यपात्रस्थितान् जलक्षेपान्॥(तथाचशतपथश्रुतिः)संस्रवोह्येषखलु परिशिष्टोभवतीति॥केचित्तु हस्तगलिताम्बुवद
न्ति तत्तुमतान्तरे॥समवनीय एकत्रसंभृत्य पुत्रकामोयजमानः मुखं अनक्तिस्वमुखमंज्यात् मार्जयेदित्यर्थः ॥ (शातातपोपि) प्रथमेपितृ
पात्रेतु सर्वान् सभृत्यसंस्रवान् ॥ अनक्तिवदनंपश्चात्पुत्रकामोभवेद्यदीति ॥ वदनंमुखमित्यर्थः ॥ (नागरखंडेतु) आयुष्कामस्यसंस्रवजलेन
लोचनावसेचनमुक्तम्॥पितृपात्रे समावाय अर्घ्यपात्राणि कृत्स्नशः ॥ आयुष्कामस्तु तत्तोयं लोचनाभ्यांपरिक्षिपेत् इति ॥ पितृपात्रे पितुर
र्घ्यपात्रे॥अर्घ्यपात्राणि पात्रस्थिताञ्जलक्षेपा ॥ समावाय निक्षिप्य लोचनाभ्यांपरिक्षिपेत् ॥ नेत्रावसेचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ (हेमाद्रौ) वाज
सनेयिनांतु प्रथमपात्रसम्भृत संस्रवोदकं हस्तेगृहीत्वा आपःशिवा इतिमंत्रेणप्राङ्मुखोपविष्टस्ययजमानस्यान्येनाभिषेकः क्रियतइत्यु
क्तम्॥एतानिचमुखाञ्जनादीनिकाम्यानिकर्माणि यज्ञोपवीतिनायजमानेनकार्याणि ॥अनन्तरंविमोकादि ॥(तत्रतावद्देवपात्रस्योत्तानस्थापन
बृहन्नारदे) ततः पात्रंदक्षिणेतुदेवेभ्यः स्थानमस्यथ ॥ उत्तानंस्थापयेद्देव नोद्धरेन्नचचालयेत् ॥ दक्षिणेदेवविप्रदक्षिणे इत्यर्थः ॥ ततोऽपस
व्येनपितृपात्रस्यन्युब्जीकरणम् ॥ (तथाचात्रिः) अपसव्यंततः कृत्वा पितृपात्रेसमाहितः ॥ क्षिप्त्वादर्भपवित्राणिमोचयेत्संस्रवांस्ततः ॥
(कात्यायनः) प्रथमेपात्रे संस्रवान्समवनीयपितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंकरोतीति ॥ प्रथमेपात्रे पितृपात्रे संस्रवान् पितामहादिमर्घ्ये
पात्रस्थजलादीन् समवनीय निधाय पितृभ्यः स्थानमसीतिमंत्रेण न्युब्जमधोमुखं करोति स्थापयेदित्यर्थः ॥ (नागरखंडे) अधोमुखं
चतत्पात्रं विजनेस्थापयेत्ततइति ॥ विजनेश्राद्धीयद्रव्याऽऽनयनापनयनपरिवेषणादिकर्तृकजनसंचरणदोषरहितेप्रदेशे इत्यर्थः ॥ शिष्टास्तु
पितृविप्रवामप्रदेशेऽस्यस्थापनंकुर्वंति॥(हेमाद्रौ प्रचेताअपि) न्युब्जमुत्तरतोम्यसेत् इति ॥ उत्तरशब्दो वामपर्यायवाचकइत्यर्थः ॥ विप्रवामे

इतिहलायुधः ॥ (याज्ञवल्क्यः) दत्वाऽर्घ्यंसंस्रवांस्तेषांपात्रेकृत्वाविधानतः ॥ पितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंकरोत्यधः ॥ अधःभूमावेव नतुपीठवृस्यादिषु ॥ (कूर्मपुराणेपि) संस्रवांश्चततःसर्वान्पात्रेकुर्यात्समाहितः ॥ पितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंनिधापयेदिति ॥ पितृपात्रन्युब्जानंतरंपितामहप्रपितामहपात्रेअपितदुपरिन्यसेत् ॥ (तथाच हेमाद्रौयमकात्यायनौ) पैतृकंप्रथमंपात्रं तस्मिन्पैतामहंन्यसेत् ॥ प्रपितामहंततोन्यस्य नोद्धरेन्नचचालयेदिति ॥ पैतृकंपितृपात्रंन्यस्य न्युब्जीकृत्य तस्मिन्तदुपरि पैतामहं पितामहपात्रम् तदुपरिप्रपितामहपात्रंचन्यसेत्स्थापयेत् ॥ ब्राह्मणविसर्जनपूर्वकालात्पूर्वंचनोद्धरणीयमित्यर्थः ॥ एवमेवमैथिलश्रीदत्तादीनांव्यवहारः ॥ अत्रमिलितपात्रत्रयन्युब्जकरणेरुद्रधरलिखनंप्रमाणशून्यम् ॥ मातामहादेः संस्रवानपिपितृकार्यवद्गृहीत्वान्युब्जीकुर्यादितिशूलपाणिः॥एतच्चपात्रंविसर्जनादिकालात्पूर्वंनोद्धरणीयमित्याह (यमः) नोद्धरेत्प्रथमंपात्रंपितृणामर्घ्यपातितम् ॥ आवृतास्तत्रतिष्ठंति यावद्विप्रविसर्जनामिति ॥ प्रथमंविप्रविसर्जनात्पूर्वं विप्रविसर्जनपूर्वकालात्पूर्वंवा पितृणामर्घ्यपातितम् पितृणामर्घ्यकर्म्मणि न्युब्जीकृतपात्रं नोद्धरेदितिहेमाद्रिः ॥ विप्रविसर्जनपूर्वकालात्पूर्वकालः दक्षिणादानपर्यंतमित्यर्थः ॥ (पराशरः) आश्रित्यप्रथमंपात्रंतिष्ठंतिपितरोनृणाम् ॥ श्राद्धेतस्मान्नतद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमंसुधीरिति॥प्रथमांपितुःपात्रमित्यर्थः॥(उद्घाटनेदोषमाहतुर्यमापस्तंबौ) उद्धरेत्तुयदापात्रं विवृतंवायदाभवेत् ॥ अभोज्यंतद्भवेच्छ्राद्धंदेवैः पितृगणैःसह ॥ विवृतंउद्घाटितम् ॥ (कात्यायनः) स्पष्टमुद्धृतमन्यत्रनीतमुद्घाटितंतथा ॥ पात्रंदृष्ट्वा व्रजंत्याशुपितरः प्रपतन्तिचेति ॥ स्पृष्टंहस्तादिनासंयोजितम् ॥ उद्धृतंउत्क्षिप्तम् ॥ अन्यत्रनीतं स्थानान्तरंप्राप्तम् ॥ उद्घाटितं अपनीतापिधानम् ॥ पात्रं अर्घ्यपात्रम् ॥ दृष्ट्वापितरः व्रजंति श्राद्धदेशंत्यजन्ति॥शपंतिच यजमानंप्रातित्वमसुतोऽनायुरधनोभव इत्यादिप्रकारामानिष्टफलांवाचमुत्सृ

संस्रवान् पितामहादि अर्घ्यपात्रस्थितान् जलशेषान्॥(तथाचशतपथश्रुतिः)संस्रवोह्येवसलु परिशिष्टोभवतीति॥केचित्तु हस्तगलिताम्बुवदन्ति तत्तुमतान्तरे॥समवनीय एकत्रसंभृत्य पुत्रकामोयजमान मुखं अनक्तिस्वमुखमंज्यात् मार्जयेदित्यर्थः ॥ (शातातपोपि) प्रथमेपितृपात्रेतु संस्रवान् संभृत्यसंस्रवान् ॥ अनक्तिवदनंपश्चात्पुत्रकामोभवेद्यदीति ॥ वदनंमुखमित्यर्थः ॥ (नागरखंडेतु) आयुष्कामस्यसंस्रवजलेन लोचनावसेचनमुक्तम्॥पितृपात्रे समादाय अर्घ्यपात्राणि कृत्स्नशः ॥ आयुष्कामस्तु तत्तोयं लोचनाभ्यांपरिक्षिपेत् इति ॥ पितृपात्रे पितुरर्घ्यपात्रे॥अर्घ्यपात्राणि पात्रस्थिताजलशेषाः ॥ समाधाय निक्षिप्य लोचनाभ्यांपरिक्षिपेत् ॥ नेत्रावसेचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ (हेमाद्रौ) याज्ञवल्क्यसनेपिनांतु प्रथमपात्रसम्भृत संस्रवोदकं हस्तेगृहीत्वा आपःशिवा इतिमंत्रेणप्राङ्मुखोपविष्टस्ययजमानस्यान्येनाभिषेकः क्रियतइत्युक्तम्॥एतानिचमुखाञ्जनादीनिकाम्यानिकर्माणि यज्ञोपवीतिनायजमानेनकार्याणि ॥अनन्तरंविमोकादि ॥(तत्रतावद्देवपात्रस्योत्तानंस्थापनं बृहन्नारदे) ततः पात्रंदक्षिणेतुदेवेभ्यःस्थानमस्यथ ॥ उत्तानंस्थापयेद्देव नोद्धरेन्नचचालयेत् ॥ दक्षिणेदेवविप्रदक्षिणे इत्यर्थः ॥ ततोऽपसव्येनपितृपात्रस्यन्युब्जीकरणम् ॥ (तथाचअत्रिः) अपसव्यंततः कृत्वा पितृपात्रेसमाहितः ॥ क्षिप्त्वादर्भपवित्राणिमोचयेत्संस्रवांस्ततः ॥ (कात्यायनः) प्रथमेपात्रे संस्रवान्समवनीयपितृभ्यःस्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंकरोतीति ॥ प्रथमेपात्रे पितृपात्रे संस्रवान् पितामहादिअर्घ्यपात्रस्थजलादीन् समवनीय निधाय पितृभ्यः स्थानमसीतिमंत्रेण न्युब्जमधोमुखं करोति स्थापयेदित्यर्थः ॥ (नागरखंडे) अधोमुखं चतत्पात्रं विजनेस्थापयेत्ततइति ॥ विजनेश्राद्धीयद्रव्याऽऽनयनापनयनपरिवेषणादिकर्तृकजनसंचरणदोषरहितेप्रदेशे इत्यर्थः ॥ शिष्टास्तु पितृविप्रवामप्रदेशेऽवस्थापनंकुर्वंति॥(हेमाद्रौ प्रचेताअपि) न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत् इति ॥ उत्तरशब्दो वामपर्यायवाचकइत्यर्थः ॥ विप्रवामे

जस्यविहितत्वात् ॥ पारिभद्रोमंदारः ॥ आटरूपोवासकः ॥ (हेमाद्रौशंखः) उग्रगंधीन्यगन्धीनिचैत्यवृक्षोद्भवानिच ॥
पुष्पाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानियानिच ॥ जलोद्भवानिदेयानिसर्वस्मिञ्छ्राद्धकर्मणि ॥ रक्तान्यपिविशेषतः ॥ उग्रगंधीनिअहृद्य
गंधीनि ॥ चैत्यवृक्षःश्मशानवृक्षः ॥ (धूपद्रव्याणिविष्णुधर्मोत्तरे) धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचंदनसारजः ॥ अगरुश्चसकर्पूरस्तु
रुष्कस्त्वक्तथैवच ॥ तुरुष्कःसल्लकीवृक्षः॥ त्वक्लवंगम् ॥ (हेमाद्रौविष्णुः) घृतमधुयुक्तंगुग्गुलंश्रीखंडदेवदारुसरलादिदद्यात् ॥ (ब्रह्म
पुराणे) चंदनागुरुणीचोभेतथैवोशीरपद्मकम् ॥ तुरुष्कंगुग्गुलश्चैवघृताक्तंयुगपद्दहेत्इति ॥ (वर्ज्यधूपानाहदेवलः) ॥ येहिप्राण्यङ्गजा
धूपाहस्त्ववाताहताश्चये ॥ नतेश्राद्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगंधयः ॥ घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलम् ॥ प्राण्यङ्गजाःकस्तूर्या
दयः ॥ तृणगुग्गुलंरालइतिप्रसिद्धम् ॥ (दीपस्नेहमाहविष्णुः) घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः ॥ वसामेदोद्भवंदीपंप्रयत्नेनविवर्ज
येदिति ॥ वसा पाकात्समुद्धृतोमांसस्नेहः ॥ मेदस्तुहृदयकमलाच्छादकोमांसविशेषइत्यर्थः ॥ (वस्त्राणिब्रह्मपुराणे) कौशेयंक्षौमकार्पासं
दुकूलमहतंतथा ॥ श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्कामानाप्नोतिचोत्तमान् ॥ (अहतलक्षणमाहकात्यायनः) ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंयन्नधा
रितम् ॥ अहतंतद्विजानीयात्सर्वकर्मसुपावनम् ॥ ईषद्धौतं अकारुधौतम् ॥ स्त्रीश्राद्धेस्त्रीणांवस्त्रादीनिदेयानि ॥ (तथाचविष्णुधर्मोत्तरे)
स्त्रीणांश्राद्धेतुसिंदूरंदद्युश्चंडातकानिच ॥ निमंत्रिताभ्यःस्त्रीभ्योयेतेस्युःसौभाग्यसंयुताः ॥ चंडातकानिस्त्रीपरिधानोचितान्यंशुकानि ॥
(ब्रह्मवैवर्त्ते) यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजानता ॥ पितॄणांवस्त्रदानस्यफलंतेनाश्नुतेखिलम् ॥ (आदित्यपुराणे) यज्ञोपवीतदानेनविना
श्राद्धंतुनिष्फलम् ॥ तस्माद्यज्ञोपवीतस्यदानमावश्यकंस्मृतम् ॥ (भविष्ये) श्राद्धेपुभक्तिसंयुक्तोजलपूर्णकमंडलुम् ॥

दद्यादित्यर्थः॥अयंहोमस्तुसा

जंति ॥ तस्माज्जनसंचाररहितेप्रदेशेस्थापनंकुर्यादित्यर्थः ॥ अथगंधादिदानम् ॥ (तत्रकात्यायनः) अत्रगंधपुष्पधूपदीपतांबूलवाससां
नप्रदानमिति ॥ (विष्णुधर्मोत्तरे) आदौसमर्चयेद्विप्रान्वैश्वदेवेनिवेशितान् ॥ निवेशितांश्चपित्र्येतत पश्चात्समर्चयेत् (हेमाद्रौ पेठो
नसिरपि) नामगोत्रेसमुच्चार्यदद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ पितॄनुद्दिश्यविप्रेभ्योगंधादीन्देवपूर्वकम् इति ॥ (मात्स्येपि) यादि
चेत्यर्घ्यमृत्तून्य दद्याद्गंधादिकंततः ॥ वस्त्रोत्तरगंधपूर्वंवाक्यंकृत्वायथाविधि ॥ इति वस्त्रोत्तरमित्यादिनासमुदायदानवाक्यंगंधस्य
पूर्वमुच्चारणं वस्त्रस्यातिदच्चारणमन्येषामध्येउच्चारणमितिसूचितमित्यर्थः ॥तत्रग्रदत्तस्यगंधस्यब्राह्मणोपलेपनोपयोग्यत्वमुक्तम् ॥ (ब्रह्मपुरा
णे)श्वेतचंदनकर्पूरकुंकुमानिशुभानितु॥विलेपनार्थंदद्यात्तुयच्चान्यत्पितृवल्लभमिति॥ विलेपनंचद्विजानांश्राद्धकर्ताकुर्यात्॥तएवसाकुर्युरित्य
र्थ ॥अत्रयत्तुलंतिलकंनकार्यमितिहेमाद्रिः॥ (गंधानाह मार्कंडेय)चंदनागरुकर्पूरकुंकुमानिप्रदापयेत् ॥ (वृद्धपराशरोपि)गंधाश्चविविधादेया
कर्पूरागुरुमिश्रिता ॥ (वर्ज्यागंधा ब्रह्मपुराणे) पूतिकंमृगनाभिंचरोचनांरक्तचंदनम् ॥ कालीयकंजोंगकंचतुरुष्कंचापिवर्जयेत् ॥ पूतिकं
सुगंधितृणविशेषः ॥ मृगनाभिः कस्तूरी ॥ रोचना गोरोचनम्॥रक्तचंदनं प्रसिद्धम्॥कालीयकजोंगके गंधद्रव्यविशेषौ ॥ तुरुष्कः सिल्हकइ
त्यर्थः ॥ (अथपुष्पाणिवायुपुराणे) शुक्लाःसुमनसः श्रेष्ठास्तथापद्मोत्पलानिच ॥ गंधवर्णोपपन्नानियानिचान्यानिकृत्स्नशः ॥ अत्रपद्मोत्पला
निशुक्लेतराण्यपिदेयानि ॥ (अत्रविष्णुः) जलजानिरक्तान्यपिदद्यात् ॥ (मार्कंडेयपुराणे) जात्यश्चसर्वादातव्यामल्लिकाश्वेतयूथिका ॥
जलोद्भवानिसर्वाणिकुसुमानिचचंपकम् ॥ जात्यः मालत्यः ॥ मल्लिकामुद्गराख्यानिपुष्पाणि ॥ श्वेतयूथिकादेमकुसुमानि ॥ (अथवर्ज्या
निमात्स्ये) पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूषकाः ॥ नदेयाः पितृकार्येषुपयश्चैवाविकंतथा ॥ पद्मपत्रस्यलभ्यंप्रतिषिध्यतेजल

॥ (हेमाद्रौशंखः) उग्रगंधीन्यगन्धीनिचैत्यवृक्षोद्भवानिच ॥
पारिभद्रोमंदारः ॥ आटरूषोवासकः ॥ रक्तान्यपिविशेषतः ॥ उग्रगंधीनिअहृद्य
जस्यविहितत्वात् ॥ जलोद्भवानिदेयानिसर्वस्मिञ्छ्राद्धकर्मणि ॥ अगरुश्चसकर्पूरस्तु
पुष्पाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानियानिच ॥ धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचंदनसारजः ॥ अगरुश्चसकर्पूरस्तु
गंधीनि ॥ चैत्यवृक्षःश्मशानवृक्षः ॥ (धूपद्रव्याणिविष्णुधर्मोत्तरे) घृतमधुयुक्तंगुग्गुलंश्रीखंडदेवदारुसरलादिदद्यात् ॥ (ब्रह्म
रुष्कस्त्वक्तथैवच ॥ तुरुष्कःसल्लकीवृक्षः॥ त्वक्लवंगम् ॥ (हेमाद्रौविष्णुः) घृतमधुयुक्तंगुग्गुलंश्रीखंडदेवदारुसरलादिदद्यात् ॥ येहिप्राण्यङ्गजा
पुराणे) चंदनागुरुणीचोभेतथैवोशीरपद्मकम् ॥ तुरुष्कंगुग्गुलश्चैवघृताक्तंयुगपद्दहेत्इति ॥ (वर्ज्यधूपानाहदेवलः) ॥ प्राण्यङ्गजाःकस्तूर्या
धूपाहस्तवाताहताश्चये ॥ नतेश्राद्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगंधयः ॥ घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलम् ॥ वसामेदोद्भवंदीपंप्रयत्नेनविवर्ज
दयः ॥ तृणगुग्गुलंरालइतिप्रसिद्धम् ॥ (दीपस्नेहमाहविष्णुः) घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः ॥ (वस्त्राणिब्रह्मपुराणे) कौशेयंक्षौमकार्पासं
येदिति ॥ वसा पाकात्समुद्धृतोमांसस्नेहः ॥ मेदस्तुहृदयकमलाच्छादकोमांसविशेषइत्यर्थः ॥ (अहतलक्षणमाहकात्यायनः) ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंयन्नधा
दुकूलमहतंतथा ॥ श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्कामानाप्नोतिचोत्तमान् ॥ (तथाचविष्णुधर्मोत्तरे)
रितम् ॥ अहतंताद्विजानीयात्सर्वकर्मसुपावनम् ॥ ईषद्धौतं अकारुधौतम् ॥ स्त्रीश्राद्धेस्त्रीणांवस्त्रादीनिदेयानि ॥ चंडातकानिस्त्रीपरिधानोचितान्यंशुकानि ॥
स्त्रीणांश्राद्धेतुसिंदूरंदद्युश्चंडातकानिच ॥ निमंत्रिताभ्यःस्त्रीभ्योयेतेस्युःसौभाग्यसंयुताः ॥ (आदित्यपुराणे) यज्ञोपवीतदानेनविन्य
(ब्रह्मवैवर्त्ते) यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजानता ॥ पितॄणांवस्त्रदानस्यफलंतेनाश्नुतेखिलम् ॥ श्राद्धेपुभक्तिसंयुक्तोजलपूर्णकमंडलुम् ॥
श्राद्धंतुनिष्फलम् ॥ तस्माद्यज्ञोपवीतस्यदानमावश्यकंस्मृतम् ॥ (भविष्ये)

॥ समास्तेसुचिरकालंत्रिदशैर
दद्यादभिनवंरम्यंद्विजेभ्यः पितृतृप्तये ॥ (ब्रह्मपुराणे) आसनानिचरम्याणिपितृभ्योयःप्रयच्छति ॥ समास्तेसुचिरकालंत्रिदशैर
दद्यादभिनवंरम्यंद्विजेभ्यः पितृतृप्तये ॥ (ब्रह्मपुराणे) उपानच्छत्रवस्त्राणिमुक्तंपात्रंकमंडलुम् ॥ शयनासनयानानिदर्पणंव्यजनानिच ॥ अन्यत्प्रियतरंगंधं
पिपूजित ॥ (नृसिंहपुराणे) उपानच्छत्रवस्त्राणिमुक्तंपात्रंकमंडलुम् ॥ शयनासनयानानिदर्पणंव्यजनानिच ॥ गवादिदानवाक्यान्युच्चारणीयानि (तानिचब्रह्मपुराणे
तांबूलंदीपचामरम् ॥ पितृभ्योयःप्रयच्छेत्तुविष्णुलोकंसगच्छति इति ॥ अयंदीपप्रकाशश्चविश्वेदेवाःसमर्प्यते ॥ अयंवोगंधइत्युक्त्वागंधंदद्यात्सु
दर्शितानि) ॥ इदंवःपाद्यमर्घ्यंचपुष्पधूपविलेपनम् ॥ अयंदीपप्रकाशश्चविश्वेदेवाःसमर्प्यते ॥ अयंवोदीपइत्युक्त्वादी
शोभनम् ॥ इदंवःपुष्पमित्युक्त्वापुष्पाणिचनिवेदयेत ॥ अयंवोधूपइत्युक्त्वा तदग्रेतुदहेत्तत ॥ अयंवोदीपइत्युक्त्वादी
पंदद्यन्निवेदयेत् ॥ अनङ्गलमसद्वस्त्रमभेद्यत्तद्युगंशुभम् ॥ इदंवोवस्त्रमित्युक्त्वात्रितयंवानिवेदयेत् ॥ इदंवोमाल्यमित्युक्त्वादद्यान्माल्य
सुशोभनमिति ॥ माल्यंग्रथितपुष्पाणि ॥ स्वीकारकालेस्वासनम् ॥ सुगंध ॥ सुपुष्पाणि ॥ सुधूप ॥ सुदीप ॥ स्वाच्छादन
मितिप्रतिवचनंब्राह्मणाब्रूयुरितिहेमाद्रिप्रभृतय ॥ शिष्टाचारश्चापि ॥ एवंगंधादिदानंपदार्थानुसमयेनवाकाण्डानुसमयेननिर्वर्त्य श्रा
द्धभूमिशोधनादिककुर्यात् ॥ मन्त्रपदार्थानुसमयएवमुख्य ॥ कात्यायनेनदेवावाहनानन्तरंपित्र्यावाहनोक्ते ॥ एकैकस्मिन्नपआसिंच
तीतिचसर्वपात्रेषुजलप्रक्षेपावगमात् शिष्टाचाराच्च ॥ (भूम्यादिशुद्धि कालिकापुराणे) निर्वर्त्यब्राह्मणादेशात् क्रियामेवंयथाविधि ॥
पुनर्भूमिंतुसंशोध्यपर्यक्षेत्र वरमाचरेत् ॥ भाजनानिततोदद्याद्दत्तशौचंपुनःक्रमात् ॥ अस्यार्थ ॥ एवमनेनप्रकारेणब्राह्मणादेशात् ब्राह्मणा
नुज्ञया गंधादिदानात्मकक्रियांनिष्पाद्यार्चनप्रसङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्तामर्चकपदपातोपहतां भूमिंपतितकुशाद्यपनयेन करप
रिमार्जनेन संशोध्य शुचिकृत्य पंक्तिरनन्तरं भोजनपात्रस्थापनपर्याप्तदेशे परितोभस्मादिरेखादिरचितमंडलैरन्योन्यव्यवधानं कुर्यात ॥

भाजनानि भोजनपात्राणि दद्यात् यथोक्तमण्डलेस्थापयेत् ॥ ततोब्राह्मणहस्तक्षालनायजलंदत्वापात्रक्षालनंकुर्यादित्यर्थः ॥ मर्य्यादाहस्तप्रक्षालनयोः पौर्वापर्यविपर्य्यये दोषोमत्स्यपुराणेऽभिहितः ॥ अकृत्वाभस्ममर्य्यादांयःकुर्यात्पाणिशोधनम् ॥ आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणांनोपतिष्ठते ॥ मर्यादाशब्देनात्रपङ्क्तेरंतरमेवोच्यते ॥ (तथाचब्राह्मे) मंडलानिचकार्य्याणिनैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ॥ गौरमृत्तिकयावापिप्रणीतेनाथभस्मना ॥ पाषाणचूर्णसंकीर्णमात्स्तत्श्वविवर्जयेत् ॥ (भृगुणाश्राद्धतत्वेविशेषोक्तम्) ॥ भस्मना वारिणावापिकारयेन्मण्डलंततः ॥ चतुष्कोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु ॥ मंडालाकृतिर्वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतम् ॥ मण्डलाकृति वर्तुलाकारम् ॥ अथाग्नौकरणनिर्णयः ॥ तत्राग्नौकरणहोमः किंसव्येनकार्य्योऽपसव्येनवाइतिसन्देहेचिन्त्यते ॥ तत्रस्वाहादिदैविकधर्मयुक्तेनयज्ञोपवीतिनाकार्य्यः स्वधादिपैतृकधर्मयुक्तेनप्राचीनावीतिनावाकार्य्यइतिमन्यन्ते ॥ तथाहि (कात्यायनः) अग्नौकरणहोमश्चकर्त्तव्यउपवीतिना ॥ प्राङ्मुखेनैवदेवेभ्योजुहोतीतिश्रुतिश्रुतेः ॥ अपसव्येनवाकार्योदक्षिणाभिमुखेनचइति ॥ (कर्कभाष्येपि) सव्यंकृत्वाप्राङ्मुखउपविश्यदक्षिणंजान्वाच्य मेक्षणेनद्वेआहुतीदेवेभ्योजुहोतिअग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा सोमायपितृमते स्वाहा इति ॥ (शौनकोपि) स्वाहाकारेणहोमेतुभवेद्यज्ञोपवीतवान् ॥ तत्रप्रागग्नयेहुत्वापश्चात्सोमायहूयते इति ॥ अग्नौकरणंचप्राचीनावीत्युपवीतीवाकुर्य्यादितिमाधवः॥(याज्ञवल्क्यः)अग्नौकरिष्यन्नादायपृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम्॥कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौपितृयज्ञवत् ॥ अस्यार्थःअग्नौकरिष्यन्घृतप्लुतंघृताक्तमन्नमादायब्राह्मणान्पृच्छेदग्नौकरिष्येइतिततस्तैःकुरुष्वेत्यनुज्ञातःप्राचीनावीत्यग्निमुपसमाधाय मेक्षणेनावदायजुहुयात् ॥ अग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा ॥ सोमायपितृमतेस्वाहा॥इतिपिंडपितृयज्ञकल्पेनाग्नौहुत्वाहुतशेषंपित्रादिभाजनेपुदद्यादित्यर्थः॥अयंहोमस्तुस

ग्निकानाम् ॥ निरग्निकानांतुदेवधर्मयुक्तोदेवविप्रकरे पैतृकधर्मयुक्तः पितृविप्रकरेवाहोमंकुर्यात् ॥ (तथाचहेमाद्रौ) साग्निरग्नावन ग्निस्तुद्विजपाणावथाप्सुवा ॥ कुर्याद्ग्नौक्रियांनित्यंलौकिकेनेतिनिश्चितम् ॥ (मनुस्मृतावपि) अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावे वोपपादयेत् ॥ योह्यग्निः सद्विजोविप्रैर्मंत्रदर्शिभिरुच्यते ॥ (हेमाद्रौ) यैर्दैविककर्म्मधर्मेणयज्ञोपवीतेनस्वाहाकारेणचायंहोमः क्रियते तैर्दैविकविप्रपाणौकर्तव्यः ॥ येश्च पैतृककर्म्मधर्मेणप्राचीनावीतेनस्वधाशब्देनक्रियते तैस्तुपैतृकविप्रदक्षिणकरेकार्यः ॥ तत्राऽ स्मार्कयजुर्वेदीयगोडानां तुप्राचीनावीतेनएव ॥ तथाच (योगियाज्ञवल्क्यः) छंदोगाजुहुयुः सव्येनाऽपसव्येनयाजुषा इति ॥ छंदोगाःसाम गाइत्यर्थः ॥ यजुर्वेदीयश्राद्धतत्वेपि पिण्डपितृयज्ञेशतपथश्रुतिः ॥ पातितवामजानुनासव्यपनेनप्राचीनावीतीभूत्वादक्षिणामुख आसिन इत्युपक्रम्य द्वेआहुतीर्जुहोति ॥ ॐ अग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा ॥ ॐ सोमायपितृमतेस्वाहा इति ॥ एवमेवहरिहरहलायुधकर्कवासुदेव हरिशर्मशूलपाणिरायमुकुटआचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ एवंचपितृभक्तोसव्येन इतिलिखनंप्रमाणशून्यमितिरघुनंदनः ॥ तत्रसव्यपक्षे प्रथमोपविष्टस्यदेवविप्रस्यपाणौहोमः ॥(तदुक्तंवायुपुराणे) वैश्वदेवेयदेकस्मिन् भवेयुर्बहवोद्विजाः ॥तदेकपाणौहोतव्यमस्याद्विविधिर्विहितस्त थाइति ॥ अपसव्यपक्षेपैतृकपंक्तयुपविष्टस्यप्रथमस्यपाणावेव ॥ तथाच (कात्यायनः) पैत्र्येयः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्यपाणावनग्निकः ॥ हुत्वामंत्रवदन्येषांतूष्णींपात्रेपुनिक्षिपेत् ॥ इति पात्रेपुपितामहादिपात्रपदस्थित्यर्थः ॥ यत्रदेवविप्रकरेहोमस्तदापितृमातामहश्राद्धद्वयार्थं सकृदेवानुष्ठेयः ॥ यदापित्र्यविप्रकरे होमंचिकीर्षेत् तदापितृपंक्त्युपविष्टमुख्यद्विजकरेहुत्वामातामहस्यसंबंधी यो ब्राह्मणस्तस्यापि करे पृथक्होमंकुर्य्यादिति हेमाद्रिमाधवौ ॥ एतत्तुसाग्निकपरम् ॥ (तदुक्तं सग्रंथकात्यायनेन) मातामहस्यमेदेपिकुर्यात्त्रिणसाग्निकइति ॥

हस्तेग्नौकरणंकुर्यादग्नौवासाग्निकोद्विजः ॥ इतिपराशरस्मरणात्॥ निरग्निकस्तुसकृदेवकुर्यात् ॥ एवमेवपितृभक्तौश्रीदत्तः॥तत्रावाहनतिल
विकिरणाऽग्नौकरणजपाऽन्नविकिरणादिकंसकृदेवानुष्ठेयमिति ॥ शिष्टाप्येवमेवकुर्वंति ॥ पात्राभावे ब्राह्मणस्थानेदर्भबटुनिवेशेजलादौ
नामवकाशः कार्यः॥ (तथाचमात्स्ये) अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणौवाथजलेपिवा ॥ अजकर्णेऽश्वकर्णेवागोष्ठेवाथशिवालये इति॥ अग्न्यभावे
विप्रपाणौ विप्राभावेजलादिष्वित्यर्थः (हेमाद्रौशंखः) अजस्यदक्षिणेकर्णेपाणौ विप्रस्यदक्षिणे । अप्सुचैवकुशस्तंबे अग्निकात्यायनोऽ
ब्रवीत् ॥ रजतेचसुवर्णेचनित्यंवसतिपावक इति ॥ अयंजलादौहोमः सव्येनाऽपसव्येनवाकुर्यात् ॥ अत्राऽन्नेव्यंजनयोगोनकर्तव्यः ॥
(तथाचविष्णुपुराणे) जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्ज्जमन्नंततोऽनले इति ॥ व्यंजनंशाकादि ॥ क्षाराणिलवणरसवंतिद्रव्याणीत्यर्थः ॥ अथ हुताव
शिष्टप्रतिपत्तिः याज्ञवल्क्याऽऽह ॥ हुतशेषंप्रदद्यात्तु भाजनेषुसमाहितः ॥ यथालाभोपपन्नेषुरौप्येषुतुविशेषतः ॥ अत्रपितृप्रियोरौप्य
वचनात्॥पैतृकविप्रभाजनेष्वितिगम्यते ॥ (हेमाद्रौवसिष्ठः) पित्र्यविप्रकरे हुत्वा शेषंपात्रेषुनिक्षिपेत् ॥ पिंडेभ्यः शेषयेत्किंचिन्नदद्याद्वैश्व
देविके ॥ (श्राद्धतत्वेयमोपि) अग्नौकरणशेषंतु पित्र्येषुप्रतिपादयेत् ॥ प्रतिपाद्यपितॄणांतुनदद्याद्वैश्वदेविके ॥ (ब्रह्मांडेपि) अग्नौकरणशे
षंतुनदद्याद्वैश्वदेविके ॥ नहिस्मृताः शेषभाजोविश्वेदेवाः पुराणगैरिति ॥ अयंपक्षःसाग्निकानां पितृविप्रकरेजुह्वतांच ॥ निरग्निरपि दैविक
ब्राह्मणपाणौहोमंकृत्वाशेषंपित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेवनिक्षिपेत् ॥ (तथाचवायुपुराणे) हुत्वादैवकरेऽनग्निः शेषंपित्र्येनिवेदयेत् ॥ नहि
स्मृताः शेषभाजोविश्वेदेवाः पुराणगैः ॥ (हेमाद्रौयमोपि) दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणंद्विजः ॥ शेषयेत्पितृविप्रेभ्यः पिंडार्थं
चावशेषयेत् ॥ (पाणितलेहुतशेषाऽन्नस्यविनियोगमाह गृह्यपरिशिष्टेकात्यायनः) यच्चपाणितलेदत्तंयच्चान्यदुपकल्पितम् ॥

एकीभावेनभोक्तव्यंपृथग्भावोनविद्यते ॥ अन्नंपाणितलेदत्तपूर्वमश्नंत्यबुद्धयः ॥ पितरस्तेनतृप्यंतिशेषान्ननलभंतिते इति ॥ इयं व्यवस्थासपात्रकेज्ञेया ॥ पात्राऽभावेजलहुतशेषान्नंसव्येनदेवपात्रद्वये अपसव्येनपितृपात्रेषुदद्यात् ॥ अनाहिताग्नेर्विप्रस्ययदग्नौकरणहुतम् ॥ वैश्वदेवायदातव्यं पश्चात्पित्रेनिवेदयेदिति श्राद्धतत्वेसमुद्रकरधृतवचनात् ॥ एवमेवमैथिलश्रीदत्तरुद्रधरप्रभृतीनांव्यवहारः ॥ इत्यग्नौकरणादि ॥ तत्रपरकीयगृहेश्राद्धकरणेभूस्वामिपितृभ्योऽन्नदानम् ॥ (तथाच ब्रह्मपुराणश्राद्धतत्वयोः) परकीयगृहेयस्तु स्वान्पितॄंस्तर्पयेन्नरः ॥ तद्भूमिस्वामिनस्तस्यहरन्तिपितरोबलात् ॥ (यमोपि) परकीयप्रदेशेषुपितॄणांनिर्वपेत्तुयः ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते ॥ अग्रभागंततस्तेभ्योदद्यात् मूल्यंचजीवतामिति ॥ भूस्वामिपितृभ्योऽन्नंप्रथमतोदेयम्॥पार्वणादौप्राचीनावीतित्वादिनानांदीमुखेउपवीतित्वादिना इतिश्राद्धतत्ववाराद्य॥स्वगृहकरणेभूस्वाम्यऽन्नदानाऽभावएव ॥ अथपरिवेषणम् ॥ (आदर्शचेता) हुतशेषंपितृभ्यस्तुदत्त्वान्नंपरिवेषयेत् ॥ हविष्यंमधुमांसानिपायसाऽपूपमेवच ॥ मांसंफलोनदद्यादित्यर्थः ॥ (शौनकः) पाकंसर्वमुपानीय सर्वंचपृथक्पृथक् ॥ विधिनादेवपूर्वंतुपरिवेषणमाचरेत् ॥ (तत्रप्रकारमाह मनुः) पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्यवर्द्धितम् ॥ विप्रांतिके पितॄन्ध्यायञ्छनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ अस्यार्थः ॥ अन्नस्यवर्द्धितं अन्नेनपूर्णभाजनंमन्नस्येतितृतीयार्थेषष्ठी ॥ रसवत्पाकागाराद्धाभ्यांकराभ्यां स्वयंगृहीत्वातत्रत्यमन्नं विप्रांतिके भोजनार्थपात्रे शनकैः यथाभाण्डभेदः अम्बोवानोत्पद्यतेतथा निक्षिपेत् परिवेषयेत् ॥ स्वयमितिवचनात् स्वयंपरिवेषणंमुख्यम् ॥ (अतएववायुपुराणे) फलस्यानंततामोक्तास्वयंचपरिवेषणे ॥ स्वयमितियजमानेन ॥ (यत्तुभविष्योत्तरे) भार्य्ययाश्राद्धकालेतुप्रशस्तंपरिवेषणम् ॥ (वायुपुराणे) परिवेषणंप्रशस्तंस्यात्पितृकर्मणि भार्य्यया ॥ पितृदेवमनुष्याणां

स्त्रीसहायोयतः स्मृतइति ॥ भार्य्ययापिसवर्णयैवकर्त्तव्यंनाऽन्यवर्णयाइत्यर्थः ॥ इतिहेतुवन्निगदान्मुख्यतयायजमानकर्तृकएवपरिवेषणं भार्यायाः सहकारिमात्रत्वं नतुमुख्यत्वमितिगम्यते ॥ (मात्स्ये) उभाभ्यामथहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् ॥ प्रशांतचित्तः सतिलदर्भपाणिर्विशेषतः ॥ (ब्रह्माण्डे) नापवित्रेणनैकेनहस्तेननविनाकुशम् ॥ नायसेनैवपात्रेणश्राद्धेतुपरिवेषयेत् ॥ आयसेन लोह पात्रेण ॥ (ब्राह्मणसर्वस्वेवासिष्ठोपि) आयसेनतुपात्रेणयदन्नंसंप्रदीयते ॥ भोक्ताविष्ठासमंभुङ्क्ते दाताचनरकं व्रजेत्इति॥ केचित्आयसंमृन्मय मितिवदंति॥तन्न॥सीसकायसरीतिपात्राण्ययज्ञियानीतिपैठीनसिस्मरणात् ॥ (हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः) ॥ दर्व्या देयंशृतान्नंचसमस्तंव्यंजनानिच ॥ उदकंयच्चपक्वान्नंनोदर्व्यातुकदाचन इति ॥ शृतान्नंपायसौदनादि ॥ पक्वान्नंमोदकादि ॥ उदकादिदानेदर्वीनिषेधात्॥पात्रान्तरेण दानंकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ (शातातपः) हस्तदत्तास्तुयेस्नेहा लवणं व्यंजनादयः ॥ पितॄणांनोपतिष्ठन्तिभोक्ताभुंजीतकिल्बिषम् ॥ हस्तदत्ता हस्तेनदत्ताः ॥ स्नेहाः घृतादयः ॥ (वसिष्ठः) तस्मादंतरितं देयंपर्णेनाथतृणेनवा ॥ प्रदद्यान्नतुहस्तेननायसेनकदाचन ॥ (संग्रहे) अपक्वंतैलपक्वंचहस्तेनैवप्रदीयते ॥ (मत्स्यपुराणे) यत्किंचिन्मधुनायुक्तं गोक्षीरघृतपायसम् ॥ दत्तमक्षय्यमित्याहुःपितरः पूर्वदेवताः ॥ (स्मृत्यन्तरे) अन्नंमध्येप्रतिष्ठाप्यदक्षिणेघृतपायसम् ॥ शाकादिपुरतः स्थाप्यभक्ष्यंभोज्यञ्चवामतः ॥ उक्तंचमुनिभिःश्राद्धेविधिर्वाजसनेयिनाम् ॥ परिवेषणंभूमावेवस्थितेषुपात्रेषुकर्त्तव्यम् ॥ नतुदारुशिलादिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥ (तदाहमनुः) गणांश्चसूपशाकाद्यान्पयोदधिघृतंमधु ॥ विन्यसेत्प्रयतःसम्यग्भूमावेवसमाहितः ॥ प्रयतः अनन्यमनाः॥भूमावेवेतिभूमौनिहितेषुभाजनेष्वित्यर्थः॥ (ब्रह्मपुराणे) ततोमधुघृताक्तंतुसोष्णमन्नंतिलान्वितम् ॥ परिवेषयेदितिशेषः ॥

(मनुस्मृतौ) ॥ यावदुष्णंभवत्यन्नं यावदश्नंतिवाग्यता ॥ पितरस्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणा ॥ वाग्यता मौनिन ॥ (जाबालि) इष्टमु
ष्णदविष्यन्नदद्यादन्नंश्नने श्नने ॥ इष्टंपितृणांद्विजानांचापेक्षितम् ॥ (पारस्कर)मधुवाताइतित्र्यृचमश्नित्स्वेतामिकंजपेत् ॥ इतिपरिवेषणम् ॥
अथपात्रालभजपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ॥ (तत्राहकात्यायन) ॥ हुतशेषंदत्वापात्रमालभ्यजपतिपृथिवीतेपात्रंद्यौरपिधानंब्राह्मणस्यमुखे
अमृतेअमृतंजुहोमिस्वाहेतिवैष्णव्यर्चायजुषावाङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्याऽपहताइतितिलान्प्रकीर्योष्णंस्विष्टमन्नंदद्यादिति ॥ अस्यार्थः पृथिवीतेपात्र
मित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्याऽनन्तरमिदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् ॥ समूढमस्यपांसुरेइत्येतां वैष्णवीमृचंमस्यानन्तरंविष्णोहव्यंरक्षस्वे
तियजुषोच्चार्यपित्र्यपात्रेनिहितेअग्नौकरणशेषेऽन्नेऽङ्गुष्ठमवगाह्यनिवेश्यापहताइत्यादिकृत्वान्नंदद्यादित्यर्थः ॥ जुहोम्यग्नेस्वाहाशब्द कातीय
सूत्रेवक्त ॥तत्तुदैवेपैतृकेतुस्वधाशब्दएव॥प्रचेतसातुपात्रालभजपाङ्गुष्ठावगाहनानिपरिवेषणात्पश्चादेवोक्तानि ॥ सर्वंचप्रकृतंदत्त्वापात्रमाल
भ्यसंजपेत् ॥ प्रकृतं प्रस्तुतश्राद्धार्थतया संपादितं भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं दत्वा परिवेष्य जपेत्॥पृथिवीतेपात्रमित्यादीतिशेषः॥(याज्ञव
ल्क्योपि) दत्वान्नंपृथिवीपात्रमितिपात्राभिमंत्रणम् ॥ कृत्वेदं विष्णुरित्यन्नेद्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ (अस्यार्थोमिताक्षरायाम्) अन्नमो
दनसूपपायसघृतादिकं भाजनेषुदत्वा पृथिवीतेपात्रमित्यादिनामंत्रेणपात्राभिमंत्रणंकृत्वा इदंविष्णुर्विचक्रमे इत्यनयार्चा अन्नेद्विजा
ङ्गुष्ठंनिवेशयेत् ॥ तत्रवैश्वदेवेयज्ञोपवीतीविष्णोहव्यं रक्षेतिपित्र्येप्राचीनावीती विष्णोकव्यंरक्षेति॥विष्णोहव्यंचकव्यंचब्रूयाद्रक्षेतिवैक्रमात्॥
इतिमनुस्मरणात् इत्यर्थः ॥ (यमस्मृतावपि) ॥ विष्णोहव्यंच कव्यंच ब्रूयाद्रक्षेतिचक्रमात् ॥ वारिप्वप्रभवत्तेषु तमङ्गुष्ठंनिवेशये
दिति ॥ विष्णोहव्यंरक्षस्वेतिदैवेब्रूयात् ॥ विष्णोकव्यंरक्षस्वेतिपित्र्येब्रूयात् ॥ तमिति पूर्वमन्नेनिवेशितमंगुष्ठम् ॥ अप्रभवत्तेषु ब्राह्मणा

ग्रेस्थापितेपु जलेषु अन्नवत् पूर्वमेवपरिविष्टेषुवा इत्यर्थः ॥ एवमेवहेमाद्रिमदनरत्नपितृभक्तिषु ॥ अत्रकृष्णहव्यमिदंरक्षमदीयमिति
रुद्रधरलिखनंप्रमाणाभावादयुक्तम् ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) अथदत्वासमग्रंतु जलान्तंभोजनं क्रमात् ॥ विश्वेभ्यस्त्वथदेवेभ्यःकुर्याच्चप्रति
पादनम् ॥ द्विजाङ्गुष्ठंगृहीत्वातुपठेन्मंत्रंचवाग्यतः ॥ पृथिवीतेपात्रमित्यन्नममृतंचिंतयेत्पठेत् ॥ विष्णोहव्यमिदंरक्षमदीयमितिकी
र्तयेत् ॥ पुनस्तेनैवमंत्रेणपितृभ्यश्चनिवेदयेत् ॥ एकैकस्याथविप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरादिति ॥ कुशाविप्रपक्षेतुस्वाङ्गुष्ठमनखंनिवेशयेदि
तिगयाश्राद्धपद्धतिकारः ॥ अत्रदेवपात्रमुत्तानपाणिभ्यां पितृपात्रेचन्युब्जाभ्यांव्यस्ताभ्यामालभेत ॥ (तथाच यमः) ॥ पित्र्येऽनुत्तानपाणि
भ्यामुत्तानाभ्यांचदैवते॥ एवमेवहेमाद्रिमदनरत्नप्रभृतयः ॥ (पाराशरीये) पितृपात्रसमालंभेकरयोर्व्यस्ततामता इति ॥ (अन्नमध्येऽङ्गुष्ठस्य
भ्रामणमुक्तंयमेन) अंगुष्ठमात्रोहिभगवान् विष्णुः पर्य्यटतेमहीम् ॥ राक्षसानां वधार्थायकोमेऽप्यप्रहरिष्यति॥तस्माच्छ्राद्धेषुसर्वेषु अंगुष्ठग्र
हणंस्मृतम् ॥ निरङ्गुष्ठंतुयच्छ्राद्धंबहिर्जानुतुयद्धृतम् ॥ तत्सर्वमसुरैर्भुक्तं सर्वमेवासुरंभवेत् ॥ (हारीतोपि) निरंगुष्ठंतुयच्छ्राद्धंनत
त्प्रीणातिवैपितृन् ॥ तस्मादंगुष्ठमाक्रम्यजपेन्मंत्रंसमाहितः ॥ मंत्रास्त्विदंविष्णुर्विचक्रमइति ॥ (विशेषमाहधौम्यः) उत्तानेनतुहस्तेनद्विजा
ङ्गुष्ठनिवेशनम् ॥ यःकरोतिनरोमोहात्तद्वैरक्षांसिगच्छति ॥ अतोद्विजहस्तमुत्तानीकृत्यअङ्गुष्ठंननिवेशयेत् यजमानेनापिस्वकीयेनोत्ताने
नकरेणांगुष्ठग्रहणंनकार्य्यमित्यर्थः ॥ अत्रशिष्टास्तुइदमन्नम् इमाआप इदमाज्यम् इदंहविः इत्यन्नादिष्वङ्गुष्ठानिवेशनंकुर्वन्ति ॥ अत्रअन्नो
परिप्रचुरतिलान्निक्षिपेदितिमैथिलरुद्रधरलिखनंप्रमाणशून्यम् ॥ सर्वदाचतिलाग्राह्याः पितृकृत्येविशेषतः ॥ भोज्यपात्रेतिलान्दृष्ट्वानिरा
शाःपितरोगताइतिपृथ्वीचंद्रोदयेपराशरस्मरणात् ॥ अतोभोजनपात्रपरितोविकिरेदितिसमीचीनम् ॥ अथान्नसंकल्पः ॥ (तथाच प्रभा

सराण्डे) द्विजपात्रेषुदत्वान्नंकृत्स्नंसंकल्पमाचरेत् ॥ दर्व्यादिस्थेननोतेपांसंवंधोद्दश्यतेयत ॥ (आत्रि) ॥ अकृतेत्वन्नसकल्पेय पात्रे
सोद्धरेद्द्विज ॥ वृथाभवतितच्छ्राद्धं दाताचनरकंव्रजेत् ॥ (धर्मप्रदीपे) सिद्धान्नस्यतुसंकल्पोभूमावेवप्रदीयते ॥ हस्तेषुदीयमानंयात्पितॄणां
नोपतिष्ठति ॥ (ब्राह्मे) पितृकर्म्मणिवामेतद्देवेदद्यात्तुदक्षिणे ॥ संकल्पोदकदानंस्यान्नित्यश्राद्धेयथारुचि ॥ (हेमाद्रावत्रि) संबंधनामगो
त्राणि इदमन्नंतत स्वधा ॥ (ब्राह्मेपि) अमुकामुकगोत्रैवतुभ्यमन्नंस्वधानमः ॥ अथसावित्रीजपादि ॥ (तत्रपारस्कर) संकल्प्यपितृदेवे
भ्य सावित्रीमधुमज्जपः ॥ श्राद्धंनिवेद्यापोशानं सुपप्रेपोऽयमोजनम् ॥ अस्यार्थ देवेभ्य पितृभ्यश्चान्नंसंकल्प्य यथोक्तविधिनात्यक्त्वा
सावित्रीं सवितृदेवत्यांगायत्रींमधुमतींचजप्त्वाश्राद्धंचनिवेद्य वक्ष्यमाणेनप्रकारेण श्राद्धस्याच्छिद्रवाचनंकृत्वाऽऽपोशानमन्नंचद्विज
करेदत्वा जुपध्वमितिप्रैपेण भोजयेदित्यर्थ ॥ मधुसेचनादिकमच्छिद्रवाचनप्रकारंचाह (यम) अन्नंमधुमयंकृत्वामधुवातेतिमंत्रितम् ॥
अन्नहीनंक्रियाहीनं मंत्रहीनंचयद्भवेत् ॥ सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततोयत्नेनभोजयेत् ॥ एतच्चापोशानदानात्पूर्वमेवकर्त्तव्यंपश्चात्करणेद्विप्र
चेतसा दोपस्योक्तत्वात् ॥ आपोशानकराग्राणामच्छिद्रस्यतुभापणात् ॥ निराशा पितरोयांतिदेवे सदनसंशय ॥ (पारस्कर) गाय
त्रींत्रि सकृद्वापिजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ॥ मधुवाताइतिन्यृचंम ध्वित्येतत्त्रिकंजपेत् ॥ (याज्ञवल्क्योपि) सव्याहृतिकांगायत्रींमधुवाताइति
त्र्यृचम् ॥ जप्त्वायथासुखंवाच्यंभुंजीरंस्तेतिवाग्यता ॥ अस्यार्थोमिताक्षरायाम् ॥ अनंतरं विश्वेभ्योदेवेभ्य इदमन्नंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणं
चातृप्तेरितियवोदकेनदेवेनिवेद्य तथापित्रेअमुकगोत्रायामुकशर्म्मणे इदमन्नंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेरितितिलोदकप्रदानेनपित्रेनिवे
द्य एवं पितामहादिभ्यश्च निवेद्यानंतरमापोशानंदत्वापूर्वोक्ताभिर्व्याहृतिभि सहितांगायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचंमधुमधुमध्वितित्रिवारंजप्त्वा

यथासुखंजुषध्वामितिब्रूयात्॥तेपित्राह्मणावाग्यतामौनिनोभुंजीरन्नित्यर्थः॥ (जपेविशेषमाहकात्यायनः) अश्नत्सुजपेत्व्याहृतिपूर्वांगायत्रींत्रिः सकृद्वाराक्षोघ्नीःपितृमंत्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिचपवित्राणीति ॥ अस्यार्थः ॥ अश्नत्सुभुञ्जानेषु प्रणवव्याहृतियुक्तांगायत्रीं त्रिः वार त्रयं वासकृत् वारैकंजपेत् पठेत् राक्षोघ्नीः कृणुष्वपाजइत्याद्याः पंचर्चः ॥ पितृमंत्रान्उदीरतामवर इत्यादित्रयोदशर्चः ॥ पुरुषसूक्तं सहस्र शीर्षेत्यादिषोडशर्चः ॥ अप्रतिरथम् आशुःशिशानइत्याद्यादशर्चः ॥ अन्यानिपवित्राणि सप्तव्याधाइत्यादीनिपितृरुचिस्तुत्यादिबोधका निश्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्यानीत्यर्थः ॥ (विष्णुपुराणे) रक्षोघ्नमंत्रपठनं भूमेरास्तरणंतिलैः ॥ कृत्वाध्येयाश्चपितरस्तएवद्विजसत्तमाः ॥ (मनुस्मृतौ) स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणिचैवहि ॥ आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानिखिलानिचइति ॥ स्वाधायः वेदः ॥ धर्म शास्त्राणिमन्वादिप्रणीताग्रंथाः ॥ आख्यानानिसौपर्णमैत्रावरुणादीनिपौराणानिसप्तव्याधाख्यानप्रभृतीनि॥इतिहासाःमहाभारतादयः॥पुरा णानिब्रह्मपुराणादीनि ॥ खिलानिश्रीसूक्तमहानाम्निकाशिवसंकल्पादीनि ॥ एतानिभुञ्जानान्ब्राह्मणाञ्श्रावयेदित्यर्थः ॥ (मात्स्येपि) स्वाध्यायंश्रावयेत्पैत्र्येपुराणानिखिलानिच ॥ ब्रह्मविष्णर्करुद्राणांस्तोत्राणिविविधानिच ॥ (शंखलिखितौ) पवित्रपाणिर्दर्भेष्वासीनो मधुवाताइतिजपेत् ॥ पवित्रपाणिःदर्भहस्तः॥दर्भेष्वासीनःदर्भोपर्युपविष्टः मधुवाताऋतायतइति तिस्रःऋचोजपेदित्यर्थः ॥ अत्रगायत्रीमधु वाताइतिजपःप्राचीनावीतिनैवकार्यइतिहेमाद्रिः ॥ (ब्रह्मपुराणे) वीणावंशध्वनिंवाथविप्रेभ्यःसन्निवेदयेदिति ॥ अन्यान्यपिसमाचारात् पवित्राणिजप्यानीतिहेमाद्रिः ॥ अयंचसर्वोपिजपउपवीतिनाकार्यः ॥ (तथाचहेमाद्रिब्रह्माण्डपुराणयोः) कुशपाणिःकुशासीनउपवीती जपेत्ततः ॥ वेदोक्तानिपवित्राणिपुराणानिखिलानिचेति ॥ (हेमाद्रिमाधवयोर्जमदग्निरपि) अपसव्येनकर्त्तव्यंसर्वंश्राद्धंयथाविधि ॥ सूक्त

स्तोत्रमपंमुक्त्वाविप्रार्णांचविसर्जनम् ॥ (तत्रैववृद्धशातातपोऽपि) कृतापसव्य कुर्वीतमुक्त्वायस्त्वश्नताञ्जप ॥अस्यार्थो हेमाद्रिणाकृत ॥
अश्नतामित्यश्नत्सुब्राह्मणेषुयजमानेनक्रियमाणोजपइत्यर्थ ॥ अश्नतामितिग्रहणात् ब्राह्मणभोजनकालादन्यत्रयोजपस्तत्रप्राचीनावीतमेव
कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥ मैथिलीयास्त्वऽपसव्येनैवकुर्वीतितत्प्रमाणाऽभावादयुक्तम् ॥ब्राह्मणद्वाराकारितेतुप्राचीनोपवीतएवयुक्तइतिविवेक ॥ अथ
विकिरादि ॥ (तत्रकात्यायन) तृप्तान्ज्ञात्वाऽन्नंप्रकीर्य्यसकृत्सकृदपोदत्त्वापूर्ववद्गायत्रींजप्त्वामधुमतीमधुमध्वितिचतृप्ताःस्थेतिपृच्छति
तृप्ताःस्मेत्यनुज्ञात ॥ शेषमन्नमनुज्ञाप्येति ॥ अस्यार्थःतृप्तान्ब्राह्मणाननुमानेनविज्ञायप्रकृतसर्वजातीयमन्नमेकस्मिन्पात्रेगृहीत्वावक्ष्यमाण
संस्कारयुक्तायांभुविप्रकीर्य्योऽऽचम्यविरलंप्रक्षिप्यपात्रमोनोभयविमोचनार्थंसकृत्सकृदपःप्रदायत्रिः सकृद्वागायत्रींमधुवातेत्यादिऋक्त्रयञ्च
जप्त्वामधुमधुमध्वितिचत्रिरुक्त्वातृप्ताःस्थेतिविप्रान्यजमान पृच्छेत् ॥ तेश्चतृप्ताःस्मइत्युक्ते शेषमन्नंकिंक्रियताम् इत्यन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्थने
कृतेविप्रैः श्रेष्ठैः सहभुज्यतामित्युक्तेसतिपिण्डान्दद्यादित्युत्तरेणसंबंधइत्यर्थ ॥(पाद्ममात्स्ययो)तृप्तान्ज्ञात्वाततः कुर्य्याद्विकिरंसार्ववर्णिकम् ॥
सोदकंचान्नमुद्धृत्यसतिलंप्रक्षिपेद्भुवि ॥ (मनुरपि) ॥ सार्ववर्णिकमन्नाद्यंसन्नीयाप्लाव्यवारिणा ॥ समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन्भुवि ॥
अस्यार्थः ॥ वर्णशब्दः प्रकारवाची॥सर्वप्रकारकमन्नादिकंव्यंजनादिभिरेकीकृत्यउदकेनाप्लावयित्वाकृतभोजनानांब्राह्मणानांपुरतोभूमौ
दर्भेषुनिक्षिपेदित्यर्थ ॥ (तत्रैव) असंस्कृतप्रमीतानांत्यागिनांकुलयोषिताम् ॥ उच्छिष्टंभागधेयंस्याद्दर्भेषुविकिरश्चयः ॥ (श्राद्धतत्त्वे
ब्राह्मेच)उच्छिष्टेसतिलान्दर्भान्दक्षिणाग्रान्निधापयेत् ॥ यद्यन्नेनेवेदितंकिंचित्पितृभ्यश्चाथतत्रच ॥तस्मात्तस्माच्चभागंतुगृहीत्वाचमसेशुभे ॥
दत्त्वामृताभिधानंतुविप्रेभ्यश्चसकृत्सकृदिति ॥ उच्छिष्टइत्युच्छिष्टसन्निधावित्यर्थः ॥ सर्पिस्वाद्यावोक्षयादेवपक्वोद्दिष्टेचपार्वणे ॥ विकिरेण

विकिरमंत्रमाहहेमाद्रौबृहस्पतिः) उपसृष्टोदकानांचब्राह्मणानांतथाग्रतः ॥ सोदकंविकिरेदन्नंमंत्रंचेमसुदा
विनाकुर्यात्तंवृथामनुरब्रवीत् ॥ (विकिरमंत्रमाहहेमाद्रौबृहस्पतिः) उपसृष्टोदकानांचब्राह्मणानांतथाग्रतः ॥ (मात्स्येपि) समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकि
हरेत् ॥ अनग्निदग्धायेजीवायेऽग्निदग्धाःकुलेमम ॥ भूमौदत्तेनतृप्यन्तुतृप्तायांतुपरांगतिम् ॥ येषांनमातानपितानबंधुर्नचान्नसिद्धि
रन्भुवि ॥ अग्निदग्धाश्चयेजीवायेप्यऽदग्धाःकुलेमम ॥ भूमौदत्तेनतृप्यन्तुतृप्तायान्तुपरांगतिम् ॥ (प्राचीनपद्धतिश्राद्धतत्वयोरपि) अग्निदधाश्चयेजीवायेऽप्यद
र्नतथान्नमस्ति ॥ तत्तृप्तयेन्नंभुविदत्तमेतत्प्रयांतुलोकाय सुखायतेतु ॥ (विकिरप्रक्षेपादनंतरं करणीयमुक्तं ब्रह्म
ग्धाः कुलेमम ॥ भूमौदत्तेनतृप्यन्तुतृप्तायांतुपरांगतिमित्युक्तम्॥एवमेवपितृभक्तौश्रीदत्तैरुक्तम् ॥ सव्याहृतिकांसप्रणवांगायत्रीञ्चपठेत्तथा ॥ पठेन्मधुमतीः पुण्यास्त
पुराणश्राद्धतत्त्वयोः) ततःप्रक्षाल्यहस्तौच त्रिराचम्य हरिंस्मरेत् ॥ पितरस्तस्यषण्मासं भवंत्युच्छिष्टभोजिनइति ॥ अनंतरं
थाचमधुमध्विति ॥ (मरीचिः) श्राद्धेषुविकिरंदत्वा योनाचामेन्मतिभ्रमात् ॥ ततस्त्वाचमनार्थायदद्याच्चापः सकृत्सकृदिति ॥ पितृब्राह्मणपूर्वकं दद्या
गंडूषार्थमुदकं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकंदद्यात्॥(तथाच मार्कंडेयपुराणे) उदङ्मुखेषु पित्र्यब्राह्मणेष्वित्यर्थः ॥ (पितृभक्तौ
दितिहेमाद्रिमाधवौ ॥ (विष्णुरपि) उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखेषुइति ॥ ततः कात्यायनेनाविकिरोत्तरं गायत्र्यादिजपंतृप्तिप्रश्नंचउक्तम् ॥ तं
श्रीदत्तोपि) ब्राह्मणान्भोजनोत्तरमाचमनंविसर्जनंचपितृपूर्वकामिति ॥ सर्वमन्नमेकतउद्धृत्योच्छिष्टसमीपेदर्भेषुत्रींस्त्रीन् पिंडानवनेज्यदद्यादाचांते
त्पुर्वमेवसूत्रव्याख्यातम् ॥ अथपिंडदानम् (तत्रकात्यायनः) सर्वमन्नमेकतउद्धृत्योच्छिष्टसमीपेदर्भेषुत्रींस्त्रीन् ॥ अतः पायसौदनाऽपूपसूपादिजातीयेभ्यः प्रकृत
ष्वित्येके इति ॥ सर्वमन्नमेकस्मिन् पात्रेउद्धरेत् ॥ सर्वशब्दःप्रकृतान्नजातिसर्वत्वार्थः ॥ पिंडपर्याप्तपरिमाणमन्नसमुदायमेकस्मिन्पात्रे संभृत्येत्येतदुक्तंभवति ॥
श्राद्धप्रयोगार्थंसाधितेभ्यःसर्वेभ्योऽन्नेभ्यःकिंचित्किंचिदादाय

उच्छिष्टसमीप इत्युच्छिष्टप्रदेशात्॥न्यामन्त्र्यरत्निवाम्नादित्यपवदितेदेशेइत्यर्थः॥त्रींस्त्रीनिति वीप्सा मातामहादि पितृत्रयमपेक्ष्य पिण्डान्दद्या
दितिव्याख्याकारा ॥ (याज्ञवल्क्योपि) सर्वमन्नमुपादायसतिलंदक्षिणामुख ॥ उच्छिष्टसन्निधौपिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवदिति ॥ त्राह्म
णार्थं कृतमन्नंसर्वमुपादायसतिलं तिलमिश्रंदक्षिणामुखःउच्छिष्टसन्निधौपिण्डपितृयज्ञकल्पेनापिण्डान् दद्यादित्यर्थः ॥ केचिद्ब्राह्मणभोजनात्
पूर्वमर्चनानन्तरमग्नौकरणानन्तरंवापिण्डनिर्वपणंकुर्वन्ति ॥ तत्तुमतान्तरम् ॥ (तत्रत्रावर्त्तिपिण्डदानस्थानमाह व्यासः) ॥ अरत्निमात्रमुत्सृज्य
पिण्डांस्तत्रप्रदापयेत् ॥ यत्रोपस्पृशतांचापि प्राप्नुवन्तिनबिंदवः इति ॥ तत्र तस्मिन् श्राद्धप्रयोगे उच्छिष्टप्रदेशादरत्निपरिमितंप्रदेशं
परित्यज्ययोदेशोऽवतिष्ठते तत्रपिण्डान् प्रदद्यात् ॥ सकनिष्ठिकः करः अरत्निः इत्यर्थः ॥ (हेमाद्रौदेवलः) उपलिप्तेशुचौदेशे स्थानंकुर्वीत
सैकतम् ॥ मंडलंचतुरस्रंवादक्षिणावनतंमहत् इति॥उपलिप्ते गोमयगोमूत्राभ्यामुपलिप्ते सैकतं सिकतामयस्थानंमंडलं वृत्ताकारमित्यर्थः॥
(ब्रह्मपुराणेपि) हस्तमात्रातथाभूमेश्चतुरंगुलमुच्छ्रिता ॥ पिण्डनिर्वपणार्थायरमणीयाविशेषतः ॥ (अथउल्लेखनादि त्राह्मे) सव्योत्तराभ्यां
पाणिभ्यांकुर्यादुल्लेखनंबुधः ॥ दर्भैरितिशेषः॥उल्लेखनंतुसकृदेव (तदुक्तं शतपथीये) सकृदुल्लिखतितद्वेदिभाजनमिति ॥ वेदिभाजन वेदि
स्थानीयम् ॥ (ब्रह्मांडेपि) खंडनंपेषणंचैव तथैवोल्लेखनक्रिया॥सकृदेवपितॄणांस्याद्देवानांतुत्रिरुच्यतेइति॥खण्डनं बर्हिरादेः छेदनम् ॥ पेषणं
भूमिघर्षणादिकम् ॥ उल्लेखनक्रिया लेखाकरणं पितॄणां पितृकार्ये सकृदेवस्यादित्यर्थः ॥ लेखाकरणेमंत्रोऽपहता इत्यादि॥दक्षिणेनोल्लिख
त्यपहता इति कात्यायनसूत्रात् ॥ (उल्लेखनानंतरं पश्चादुल्मुकनिधानमाह कात्यायनः) उल्मुकंपरस्तात्करोतियेरूपाणीतिरेखाया पर
स्ताद्दक्षिणप्रदेशेउल्मुकंनिदधातीत्यर्थः ॥ (स्कंदपुराणेपि) येरूपाणीतिमंत्रेणन्यसेदुल्मुकमन्तिके ॥ अंतिकेदक्षिणाशायामित्यर्थः ॥ उल्मु

कभ्रामणंवामावर्त्तेनकर्त्तव्यम् ॥ (ततः छिन्नमूलकुशानामास्तरणमाहहेमाद्रौदेवलः) तस्मिन्स्थानेततोदर्भा नेकमूलाञ्छिवान्बहून् ॥ दक्षिणाग्रानुदक्पादान्सर्वांस्तान्स्तृणुयात्समम् ॥ अस्यार्थः ॥ तस्मिन्नितियत्रपिंडाःप्रदातव्याः ततइत्युल्लेखनाद्यनन्तरं दर्भान् कुशान् ॥ तदभावे काशादीन् ॥ एकमूलसंलग्नबहुशिखान् ॥ शिवान्साग्रान् ॥ बहून् एकैकस्मिन्पिंडेत्रित्वात्प्रभृतियथेच्छं यथासंभवंच ॥ दक्षिणतोग्रं येषां तेदक्षिणाग्राः ॥ उदक्पादाः उदङ्मूलाः ॥ स्तृणुयात् विस्तारयेत्॥समंसमस्थलतयाइत्यर्थः ॥ (कात्यायनोपि) उपमूलसकृच्छिन्नानिलेखायांकृत्वायथावनिक्तं पिंडान् ददात्यसावेतत्तइति ॥ (अस्यार्थो देवयाज्ञिकभाष्ये) ततोमूलसमीपएकेनैवप्रयत्ने नछिन्नानि दर्भतृणानिदक्षिणाग्राणिरेखायामास्तीर्ययथावनिक्तं यत्रयत्रावनेजनंयस्ययस्यदत्तंतत्रतत्रपिंडान्ददाति असावित्यस्यस्थानेऽमुकगोत्राऽमुकशर्मन्नित्यर्थः॥(उपमूलेलूनानांसकृदाच्छिन्नत्वमुक्तं शतपथे)अथसकृदाच्छिन्नान्युपमूलंदितानिभवंति अग्रमिववैदेवानांमध्यमिवमनुष्याणांमूलमिवपितृणांतस्मादुपमूलंदितानिभवन्तिसकृदाच्छिन्नानिभवन्तिइति॥दितानिखंडितानीत्यर्थः ॥ (तैत्तिरीयश्रुतावपि) सकृदाच्छिन्नंबर्हिर्भवतिसकृदिवहिपितरइति॥बर्हिः कुशाः॥(मात्स्ये)निधायदर्भान्विधिवद्दक्षिणाग्रान्समाहितः॥त्रींस्त्रीन्पिंडानथोदद्यात्सर्वानेवतिलैर्युतान् ॥ (ब्रह्मपुराणे) सपिञ्जूलाश्चहरिताः स्निग्धाःपुष्टाः समाहिताः ॥ गोकर्णदीर्घाश्चकुशाः सकृच्छिन्नसमूलकाः ॥सपिंजूला अपृथक्कृतदलाः॥ हरिताहरिद्वर्णाः॥स्निग्धाःअरूक्षाः॥ गोकर्णदीर्घाःअनामिकांगुष्ठविस्तृतप्रमाणा इत्यर्थः॥ (स्मृत्यंतरे) पिंडनिर्वपणंकार्यं कुशाभावेविचक्षणैः॥काशेषुरःजदूर्वासुपवित्रेपरमेहिते॥राजदूर्वाअतिदीर्घदूर्वा इत्यर्थः॥दर्भास्तरणानंतरंअवनेजनमुक्तं(हेमाद्रौभाविष्यत्पुराणेसुमंतुना) असाववनेनिक्ष्वेतिपुरुषंपुरुषंप्रति ॥ त्रिस्त्रिरेकेनहस्तेनविदधीतावनेजनम्॥इति॥ असावित्यत्रगोत्रसंबंधनामानिसंबुद्ध्यंतानिकृ

मिणोज्ञाप्योऽवनेनिक्ष्वेत्यभिधायाऽवनेजनायपितॄणांकरशोधनायोदकंदद्यादित्यर्थ ॥(कात्यायनसूत्रेपि) ॥ उदपात्रेणाऽवनेजयत्यपसव्यर्ठं सव्येनवोद्धरणसामर्थ्योऽदसावऽवनेनिक्ष्वेतियजमानस्यपितृप्रभृतित्रीनुपमूल ठं सकृदाच्छिन्नानिलेखायांकृत्वायथावनिक्तंपिंडान्ददात्य सावेतत्तइति ॥ (अस्यार्थो देवयाज्ञिकभाष्ये) उदकस्यपात्रमुदपात्रं तेनाध्वर्यु यजमानस्यपितृप्रभृतिपितुरारभ्यत्रीन्पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यंयथास्याद्धस्तस्यसव्यप्रदेशाद्दक्षिणप्रदेशेनउदकनिनयनं यथास्यात्तथांगुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालेन अवनेजयतिअवनिक्तान् शुचीन्करोतिपिंडदानायअसावितिसंबुद्ध्यंतगोत्रनामादेशपूर्वकम् असुकसगोत्रयजमानस्यपितरमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेतिछायामूलमध्याग्रप्रदेशेषुदक्षिणसंस्थमवनेजनंकार्यमित्यर्थ ॥ (शतपथेपि) अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेतियजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेतिप्रपितामहमसाववनेनिक्ष्वेतीति ॥ (स्मृत्यंतरे) गंधपुष्पान्नसलिलैश्छिन्नमूले क्रमेणवै ॥ दद्यादन्नावनंसम्यक्प्रतिदानेमलंस्पृशेत् ॥ जलंस्पृशेत् संकल्पंकुर्यादित्यर्थ ॥ अत्रकात्यायनेनबर्हिस्तरणात्पूर्वमवनेजनमुक्तं तथाशुमंतुप्रभृतिभिस्तुदर्भास्तरणानन्तरंचोक्तमतोऽवनेजनबर्हिस्तरणयो पौर्वापर्येविकल्प ॥ यद्यपिविकल्पोदृश्यते तथापिब्रह्मपुराणादौदर्भोपर्येवाऽवनेजनोक्तत्वात् ॥ भविष्यत्पुराणेसुमंतुनाविशेषोपादानात् ॥ हेमाद्रिमाधवपितृभक्तिमदनरत्नश्राद्धमयूखादिमहानिबंधकारै शिष्टैश्चाङ्गीकृतत्वाच्चसकृदाच्छिन्नदर्भेष्वेवावनेजनंकार्यमितिविवेक ॥ (अथपिंडानाहमनु) त्रींस्तुतस्माद्धविःशेषात् पिंडान्कृत्वासमाहित ॥ औदकेनैवविधिनानिर्वपेद्दक्षिणामुखइति ॥ तस्माद्धविःशेषात् इत्यग्नौकरणहविःशेषात् ॥ उदकमित्ययमौदकोविधिरित्यर्थ ॥ (देवल) अभ्यज्यमधुसर्पिर्भ्यांतान्वपेत्कुशसंचये ॥ वपेत् निवपेत् ॥ (बृहस्पति) सर्वस्मादन्नसादन्नात्

पिंडान्मधुतिलान्वितान् ॥ पितृमातामहादीनांदद्याच्छ्राद्धविधानतः ॥ पिंडदानंचसव्यंजान्वाच्यकर्त्तव्यम् ॥ (तदुक्तं वायुपुराणे) मधुस
पिंस्तिलयुतांस्त्रीन्पिंडान्निर्वपेद्बुधः ॥ जानुकृत्वा तथासव्यं भूमौपितृपरायणः ॥(विट्ठलीये कात्यायनः) ॥ शाल्योदनंगवांक्षीरंमाषान्नंतिल
मिश्रितम् ॥ पिंडंदद्यात्प्रयत्नेन यजुषांचविशेषतइति॥ पिंडदानंवामान्वारब्धेनहस्तेनकार्यम्॥ (तदुक्तंशंखलिखिताभ्याम्) पिंडंनिदध्या
त्सव्येनपाणिना दक्षिणपाणिपुरःसरेणइति ॥ पिंडपरिमाणमाह (मरीचिः) आर्द्रामलकमात्रांस्तुपिंडान्कुर्वीतपार्वणे ॥ एकोद्दिष्टेबिल्व
मात्रं पिंडमेकंतुनिर्वपेत् ॥ नवश्राद्धेस्थूलतरं तस्मात्पिंडंतुनिर्वपेत् ॥ तस्मादपिस्थूलतरमाशौचेप्रतिवासरम् इति ॥ नवश्राद्धम् आशौ
चमध्येप्रथमतृतीयादिदिनेष्वेकादशेचदिनेविहितंश्राद्धम् ॥ प्रतिवासरं प्रतिदिवसंदशगात्रोत्पत्त्यर्थं नवश्राद्धपिंडादपिस्थूलतरंपिंडंदद्यादि
त्यर्थः ॥ (पिंडदानेसंकल्पमाह पारस्करः) अर्घ्यदानेचसंकल्पेपिंडदानेतथाऽक्षये ॥ गोत्रसंबंधनामानियथावत्प्रतिपादयेत् इति ॥ संक
ल्पशब्देनात्रद्विजभोजनस्यत्यागोऽभिधीयतेइत्यर्थः ॥ गोत्राऽज्ञानेकाश्यपंगोत्रं कर्त्तव्यम् ॥ (तथाच शतपथश्रुतिः) तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाः
काश्यप्यइति ॥ गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपात् ॥ अथहस्तोन्मार्जनम् (तथाच मनुयमौ) न्युप्यपिंडांस्ततस्तांस्तुप्रयतोविधिपूर्वकम् ॥
तेषुदर्भेषुतंहस्तंनिमृज्याल्लेपभागिनामितिन्युप्यपिंडान्दत्वादर्भमूलेहस्तंनिर्लेपंकुर्यादित्यर्थः ॥ (लेपभागिनोमनुस्मृतिमत्स्यपुराणयोः
दर्शिताः) ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याः पिंडभागिनः ॥ पिंडदःसप्तमस्तेषांसापिंड्यंसाप्तपौरुषम् इति ॥ चतुर्थाद्याःवृद्धप्रपितामहप्रभृ
तयः॥तान्वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्यतेषामयंभागोऽस्तिइत्यभिधानः॥प्रथमपिंडाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तंनिमृज्यात् ॥ निमार्जनंचहस्तल
ग्नस्यान्नस्योदकस्यवापरेचनाय दर्भेषु संश्लेषणंकरावघर्षणमित्यर्थः॥करलेपाऽभावेपिकरंनिमृज्यादेवेतिमेधातिथिहरिहरप्रभृतयः ॥ हस्तमा

॥ (तथाचब्रह्मपुराणे) ततोदर्भेंपुविवत् संमार्ज्यचकरो
जनानन्तरमाचमनंकुर्य्यात् ॥ एतच्चाचमनंहस्तप्रक्षालनपूर्वकंत्रिश्चकर्त्तव्यम् ॥ अत्रत्रिराचम्येत्यभिधानात् ॥ चुलकत्रयात्म
तत ॥ प्रक्षाल्यचमलेनाथत्रिराचम्यहरिंस्मरेत् ॥ आचमनादिकंचयज्ञोपवीतिनाकर्त्तव्यम् ॥ अत्रत्रिराचम्येत्यभिधानात् ॥ (पिंडपितृयज्ञेआह
कस्याचमनपदार्थस्यत्रिरित्यनेनान्वयात् ॥ चुलकनवतयाऽऽचमनमन्यन्तेशिष्टा ॥ ततोऽत्रपितरइत्याद्यनुष्ठानम् ॥ आतमनात् प्राणायामोत्यवासुपीडावधिउदङ्मुखआ
कात्यायन) अत्रपितरइत्युक्त्वोदङ्ङास्तआतमनादावृत्त्यामीमदन्तेतिजपतीइति ॥ अमंत्रप्राणान्निरुध्येतिकर्कोक्ता ॥ (अत्रविशेष कर्मप्रदीपे) वामे
सीता॥ततोऽनुच्छ्वसन्नेवपर्यावृत्त्यामीमदन्तेतिमनसाजपित्वोच्छ्वसेदित्यर्थ ॥ जपस्तेनैवचावृत्यतत प्राणान्प्रमोचयेत् इति ॥ अपन्
नावसर्नकेचिदुदगतंप्रचक्षते ॥ आवृत्त्यप्राणमायम्यपितॄ ध्यायन्यथार्हत ॥ उच्छ्वसेदित्यर्थ ॥ (विष्णुनाप्युक्तम्) दत्वाचपिंडान्नि
अमीमदन्तेतिमन्त्र मितिविशेष ॥ तेनैववामेनैवमार्गेणप्राणान् प्रमोचयेत् ॥ उच्छ्वसेदित्यर्थ ॥ (स्मृत्यन्तरे) श्वासस्यधारणपूर्वतत प्रत्यवनेजनम् ॥ इतिकम
वृतानुमंत्रयेताऽत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमिति ॥ (स्मृत्यन्तरे) श्वासस्यधारणपूर्वतत प्रत्यवनेजनम् ॥ संचिंतयन्पितॄंस्तुष्टान्सर्वान्भास्वर
विशेषस्तुज्ञेयोवाजसनेयिनाम् ॥ (ब्रह्मपुराणे) दत्वात्रपितरश्चेतिपठंश्चोदङ्मुखस्थित ॥ अवनेज्यपूर्ववदिति ॥ पूर्ववदित्यने
मूर्त्तिकान् ॥ अमीमदन्तपितरइतिपश्चात्यजन्पठेदिति ॥ (प्रत्यवनेजनमाहकात्यायन) ॥ अवनेजनावशिष्टैस्तुजलैर्मोर्घ्यादिनो
नपूर्वावनेजनेतिकर्त्तव्यतातिदिश्यतेसाचोदपात्रादिरूपादर्शितेवपूर्वमित्यर्थ ॥ (स्मृत्यंतरेपि) अवनेजनावशिष्टैस्तुजलैर्मोर्घ्यादिनो
यक ॥ अनतरम् ॥ (कात्यायनसूत्रे) ॥ नीवींविसृज्यनमोवइत्यंजलिंकरोतीइति ॥ नीवींविस्रस्येतिवामकुक्षापार्श्वांतरीयवस्त्रवन्धा
संगोपनंनीविं तांविस्रंस्यउन्मुच्यविस्रंसनविधानावित पूर्वंतस्या साधारणंकर्त्तव्यमितिगम्यते ॥नमोवइत्यंजलिंकरोतीतिसूत्रम्॥नमोव पित

रोरसायेत्यादिभिर्मंत्रैःप्रतिनमस्कारमंजलिंकरोति॥अंजलिःकरसंपुटः ॥ अंजलिमावध्यपिंडाभिमुखःपितृभ्योनमइतिनमस्कारान्कुर्य्यादि
त्यर्थः॥तेचमंत्राःवाजसनेयिभिःपठ्यंतेइतिहेमाद्रिः ॥ (शतपथेपि) ॥ अथनीवींमुद्धृत्यनमस्करोतिनमोवःपितरइति ॥ ततःपिंडेषुसूत्राणिद
द्यात्॥(तथाचपिंडपितृयज्ञेकात्यायनः) ॥ एतद्वइत्युपास्यतिसूत्राणिप्रतिपिंडमूर्णादशावावयस्युत्तरेयजमानलोमानिवाइति ॥ (अस्यार्थो
भाष्ये)प्रतिपिंडंबहुवचनात्त्रीणि सूत्राणि उपास्यति पिंडानामुपरिनिदधाति ॥ ऊर्णामेपरोमाणि तन्निर्मितवस्त्रदशावा दशाः वस्त्रांचल
सूत्राणि॥बहुत्वविशिष्टाः प्रतिपिंडमेतद्वः पितरोवास इत्युपास्यति ॥ अथवा ॥ यजमानस्य पंचाशत्तमवर्षादूर्ध्वं यजमानलोमानिपलिता
नि हृदयस्थानि सूत्रस्थानेप्रतिपिंडंप्रास्यतीति ॥ एतच्च सूत्रादि वस्त्राभावे वस्त्रस्थाने दातव्यं सतितु वस्त्रे वस्त्रमेव ॥ वस्त्रार्थे सूत्रमेववा
इतिवायुपुराणात् ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) दद्यात्क्रमेणवासांसि दशांवाश्वेतवस्त्रजाम् ॥ एतद्वःपितरोवासस्त्वितिजल्पन्पृथक्पृथक् ॥ अमु
कामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः॥ (काशिकायाम्) सर्वाभावेकुशान्न्यसेदिति ॥ ततस्तूष्णींगंधादिदानम् (तथाचछंदोगपरिशिष्टे) गंधा
दीनि क्षिपेत्तूष्णींतत आचामयेद्विजान् ॥ (मात्स्येपि) गंधधूपादिकंदद्यात्कृत्वाप्रत्यवनेजनम्॥ दीपप्रज्वालनं तद्वत्कुर्यात्पुष्पार्चनंबुधः ॥
(याज्ञवल्क्यः) तुलसींभृंगराजंचअपामार्गंशमींतथा ॥ पितृमूर्द्धनियोदद्यात्सयातिपरमांगतिम्॥शमी शमीपत्राणि॥पितृमूर्द्धनि पिंडोपरि
इत्यर्थः ॥ (पद्मपुराणेपि) तुलसीगंधमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः ॥ प्रयांति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥ (हेमाद्रौदेवलः) ॥ दक्षि
णांसर्वभोगांश्चप्रतिपिंडंप्रदापयेत् ॥ भक्ष्यानपूपानिक्षूंश्चव्यंजनान्यशनानिच ॥ दक्षिणाशब्देनात्ररजतादि ॥ (तत्रैवशंखः) ॥ यत्किं
चित्पच्यतेगेहे भक्ष्यं भोज्यंविगर्हितम् ॥ अनिवेद्यनभोक्तव्यंपिंडमूले कथंचन इति ॥ एवंपिंडेभ्योगंधपुष्पादि दत्वा वारिदानंपुनर्ब्राह्म

णहस्तेषु शिवा आप संत्वित्यादिभिर्मंत्रैः कर्त्तव्यम् ॥ (तथाचमात्स्ये) आचांतेषुपुनर्दद्याज्जलपुष्पाक्षतोदकम् ॥ (मार्कंडेयोपि) गंध
माल्यादिसंयुक्तं दद्यादाचमनं ततः ॥(कात्यायनोपि) आचांतेषुसोदकपुष्पाक्षतान् अक्षय्योदकंचदद्यादिति ॥ इदमंबुपुष्पाऽक्षतदानंदैवे
पुत्तुस येन पित्र्येत्वऽपसव्येनकार्य्यमितिकर्कभाष्ये ॥ (छंदोगपरिशिष्टे वृद्धिश्राद्धप्रकरणेकात्यायनः) शिवा आप संत्वितिचसंत्वित्युक्ते
पुनश्चते ॥सौमनस्यमस्त्वितिचपुष्पदानमतः परम्॥अक्षतंचारिष्टमस्त्वित्यऽक्षतान् प्रतिपादयेदिति॥अक्षतान् यवानित्यर्थः ॥ अक्षतशब्दे
नयवाउच्यंते इतिहेमाद्रिः ॥ अत्र अक्षतान् तंडुलानितिमैथिलरुद्रधरलेखनमयुक्तमेव ॥ अक्षतास्तुयवाः प्रोक्ता भृष्टाधानाभवंतिते इति
कात्यायनवाक्यात् ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) आचांतेषूदकंदद्यात्पुष्पाणिसयवानिच॥ यवोसीतिपठेन्मंत्रं श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति ॥ यवदानचवै
श्वदेविकद्विजहस्तेष्वेव ॥ पि यहस्तेषुतुतिलदानमेवकार्य्यम् (तथाचहेमाद्रौ ब्राह्मे) सतिलांबुपितृभ्यादीवत्वादैवेपुसाक्षतमिति ॥
(अत्रोदकादिदानेमंत्रानाहहेमाद्रौश्राद्धतत्वेचशातातपः) अपांमध्येस्थितादेवाः सर्वमप्सुप्रतिष्ठितम् ॥ ब्राह्मणस्यकरेन्यस्ता शिवाआपो
भवंतुनः ॥ लक्ष्मीर्वसतिपुष्पेषुलक्ष्मीर्वसतिपुष्करे ॥ लक्ष्मीर्वसेत्सदासोमे सौमनस्यंसदास्तुमे ॥ अक्षतं चास्तुमेपुण्यं शांतिः पुष्टिर्धृति
श्चमे॥यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तुसदा मम ॥इति॥एतदसानांचांबुपुष्पाक्षतानां कस्मिंश्चिच्चपात्रेविप्राः प्रक्षेपंकुर्य्युरितिहेमाद्रिः ॥
(मात्स्ये) दत्वाशीःप्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥ अघोराः पितरः संतु संत्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥ गोत्रं तथावर्द्धतांनस्तथेत्युक्त
स्ते पुनः ॥ दातारोनोभिवर्द्धतामन्नं चैवेत्युदीरयेत्॥एताः सत्याशिषः संतु संत्वित्युक्तश्चते पुनः ॥इति॥दत्वा अक्षय्योदकं दत्वेत्यर्थः ॥
(कात्यायनसूत्रेपि) अघोराः पितरः संतु संत्वित्युक्ते गोत्रंनोवर्द्धतांवर्द्धतामित्युक्ते दातारोऽभिवर्द्धंतामिति संततिरेवच श्रद्धाचनोमाव्यगम

द्बहुदेयंचनोस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्येति ॥ (मनुपराशरयाज्ञवल्क्याः) दातारो नोभिवर्द्धंतां वेदाः संततिरेवच ॥ श्रद्धाचनोमाव्यगमद्बहुदेयं
चनोस्त्विति इति॥अस्यार्थः॥दातारोहिरण्यादेःनोऽस्माकंकुलेऽभिवर्धंतां बहवोभवंतु वेदाश्चवर्द्धेताम् अध्ययनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वा
रेण संततिश्चपुत्रपौत्रादिपरंपरयाश्रद्धाच पित्र्ये कर्मण्यास्थानोऽस्माकं माव्यगमत् मागच्छतु देयं चहिरण्यादि बहु अपरिमितमस्माकं
भवात्विातिजपेदित्यर्थः॥ (गारुडस्कांदयोः) अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि ॥ याचितारश्चनः संतु माचयाचिष्मकंचन॥ एतेषामाशिषः
सर्वागृह्णीयात्प्रतिभाषितमिति ॥ एताआशिषःप्राङ्मुखउपवीतीएवगृह्णीयात् (तथाच हेमाद्रौ मरीचिः) प्रदक्षिणंशिवाआपोजपाशीःस्व
स्तिवाचनम् ॥ विप्रेषुदक्षिणादानंषट्सव्यानिप्रचक्षतेइति ॥ अस्यार्थो हेमाद्रिणाकृतः ॥ प्रदक्षिणं विसर्जनानंतरं बहिर्निर्गत्यमंडलेपर्य्यव
स्थितानां ब्राह्मणानांप्रदक्षिणीकरणम् ॥ शिवाआपः संत्वित्यादिमंत्रैः क्रियमाणंकर्म ॥ जपःपुरुषसूक्तादिआशीश्च॥दातारोनोभिवर्द्धंतामि
त्यादिकाभिप्रेता ॥ स्वस्तिवाचनं स्वस्तिभवंतो ब्रुवंत्विितिवाचनम् ॥ विप्रेषुदक्षिणादानं यद्विप्रोद्देशेन दक्षिणादानंक्रियतेतदत्राऽभि
मतम् नतुयत् पित्राद्युद्देशेन विप्ररूपाधिष्ठाने क्रियते इति ॥ एतानिषट्कर्माणिसव्यानि सव्यधर्मकाणिइत्यर्थः॥ मनुविष्णुभ्यांतु विसर्ज
नानंतरं दक्षिणामुखेनपितृभ्यश्चकार्य्यमित्युक्तं तच्चु साग्निकानाम् ॥ (तथाचमात्स्ये) विसृज्यब्राह्मणांस्तांस्तुतेपांकृत्वाप्रदक्षिणम् ॥
दक्षिणांदिशमाकांक्षन् पितॄन् याचेतसाग्निक इति ॥ अत्रयदाप्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्य्यात्तदायज्ञोपवीत्येवइतिहेमाद्रिः ॥ (अनंत
रमाह कात्यायनः) आशिषः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयान् सपवित्रान्कुशानास्तीर्यस्वधांवाचयिष्यइतिपृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञा
तः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यश्चस्वधोच्यतामित्यस्तुस्वधेत्युच्यमाने स्वधावा

चनीयम्पयोनिर्षिचति ऊर्ज्जमिति– ॥ अस्यार्थः ॥ (अत्रसांप्रदायिकाव्याचक्षते) ॥ स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुशा न्यथावाचनीयाः पवित्राण्यास्तीर्य्य पिंडानामुपरि दक्षिणाग्रान् तेषु पिंडावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहंतीरित्यादिकं मंत्रमुच्चार्य्य पितृतीर्थेन निषेचनीयमित्यर्थः ॥ (पराशरोपि) ऊर्जंवहंतीरुच्चार्य्य जलं पिंडेषुदापयेदिति ॥ (अनं तरमर्घपात्रोत्तानीकरणंदक्षिणादानंचाह कात्यायनः) उत्तानपात्रंकृत्वा यथाशक्तिदक्षिणांदद्यात् इति ॥ (पराशरोपि) न्युब्ज पिंडार्घपात्राणि कृत्वोत्तानानिसंस्रवान् ॥ दक्षिणांदद्यादित्यर्थः ॥ (नागरखंडेपि) उत्तानमर्घ्यपात्रंतुकृत्वादद्याच्चदक्षिणाम् ॥ हिरण्यं देवतानांचपितॄणांरजततथा ॥ इति ॥ (पात्रचालनेविशेषमाहजातूकर्ण्यः) पात्राणिचालयेच्छ्राद्धेस्वयंशिष्योथवासुतः ॥ नस्त्रीभिर्नचबा लेननासजात्याकथंचन ॥ (प्रचेतास्तु) श्राद्धभोजनपात्राणिस्वयमेवप्रचालयेदितिवदति ॥ (दक्षिणादानेविशेषमाहबृहस्पतिः) तस्मा त्पणकान्निर्वापफलंपुण्यमयापिवा ॥ प्रदद्याद्दक्षिणांश्राद्धेतयाससफलोभवेत्इति ॥ (दक्षिणादानेसव्यापसव्ययोर्विकल्पमाह हेमाद्रौजम दग्निः) सर्वकर्मापसव्येनदक्षिणादानवर्जितमिति ॥ अनेनदक्षिणायांसव्यमुक्तम् ॥ (अपसव्यपक्षोपितत्रैवतेनोक्तः) अपसव्यंतुतत्राहमत्स्यो दिभगवान्मनो इति ॥ अनयोः पक्षयोर्द्वितीयः पक्षोयुक्तः पैतृकत्वात् ॥ पितॄणामपसव्येनदद्याद्दोर्प्यंहुदक्षिणामितिस्मृत्यंतरवाक्यात् ॥ अप सव्यंतुतत्राहमत्स्योदिभगवान्मनो इतिविशेषवाक्याच्च ॥ (माधवीयेपि) पित्रुद्देशेनदक्षिणादानंप्राचीनावीतिनाकार्यमिति ॥ अथदक्षिणा दानानंतरमप्याह(पिंडपितृयज्ञेकात्यायनः) अवघ्रायाभिमंत्रियजमानः उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नावसिति ॥ (अस्यार्थो भाष्ये) पिंडानव्य घ्र स्थाल्यामवधायततोयजमानः सव्यंकृत्वा पिंडान्स्थालीस्थानभिमंत्रति अथघ्राणंकरोति॥पूर्वसकृदाच्छिन्नानि यानिरेखायामास्तृता

न्यभूवन् तान्यग्नौप्रक्षिप्यउल्मुकंचतत्रैवप्रक्षिपति इत्यर्थः ॥ अथविसर्जनमाह (कात्यायनः) विश्वेदेवाः प्रीयंतामितिदैवेजपित्वावाजे वाज इति विसृज्येति ॥ (याज्ञवल्क्योपि) वाजेवाजइतिप्रीतः पितृपूर्वंविसर्जयेत् ॥ (प्रचेताः) विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सीमांतंचाप्यनुव्रजेदिति॥सीमांतंस्वगृहसीमापर्यंतमित्यर्थः ॥ (कात्यायनसूत्रेपि) आमावाजस्येत्यनुव्रज्यप्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ (विष्णुधर्मोत्तरेपि) पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्पूर्वं पैतामहान्द्विजान् ॥ मातामहानामप्येवंसह दैवैःक्रमः स्मृतइति ॥ एतद्विसर्जनंतुजमदग्निनासव्येनोक्तं ॥ युक्तमपिसव्येनएव॥परंचशिष्टानाचरंतिपूर्वमपसव्येनावाहनविधानात् अपसव्येनैवविसर्जनंकुर्वंति ॥ अत्रशिष्टाचारएवप्रामाणिक इति॥अनंतरंदेवताभ्यइतित्रिर्जपः कर्त्तव्यः॥(तथाच ब्राह्मे) देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच ॥ नमः स्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः ॥ आद्यावसाने श्राद्धस्यत्रिरावृत्याजपेत्सदा ॥ पिंडनिर्वपणेचापिजपेदेतत्समाहित इति ॥ पिंडनिर्वपणे पिंडदानात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ततोदीपनिर्वापणं॥(तदुक्तंदेवलेन) निर्वृत्तेपितृमेधेतुदीपंप्रच्छाद्यपाणिना ॥ आचम्यपाणीप्रक्षाल्यज्ञातीञ्छेषेण भोजयेदिति ॥प्रच्छाद्यनिर्वाप्यइत्यर्थः॥अपसव्येन दीपंनिर्वापयेद्दक्षिणामुखइतिश्राद्धकल्पकारः ॥ (स्मृत्यंतरेपि) दीपंहस्तेनानिर्वाप्य पवित्रत्यागपूर्वकम् ॥ पादशुद्धिर्द्विराचामेदुच्छिष्टोद्वासनं ततः ॥ तथा ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा दीपनिर्वापणं चरेत् ॥ ततः सव्येन हस्तादिप्रक्षाल्याचम्य यत्नतः ॥ न्यूनादिदोषशांत्यै तु सांगकर्मप्रपूर्त्तये ॥ स्मृत्वा संप्रार्थयेद्विष्णुं यथाश्रुतिनिदर्शनम् ॥ ततः श्राद्धीयवस्तूनि ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ पिंडादिकं जलादौ तु प्रक्षिपेदिष्टसिद्धये—इति ॥ अथ पिंडप्रतिपत्तयः ॥ (तत्रहेमाद्रौदेवलः) ततः कर्मणि निर्वृत्तेतान्पिंडांस्तदनंतरम् ॥ ब्राह्मणोग्निरजोगौर्वाभक्षयेदप्सुवाक्षिपेत् ॥ (याज्ञवल्क्योपि) पिंडांस्तुगोजविप्रेभ्योदद्यादग्नौ

चनीयेष्वपोनिर्षिचति ऊर्जमिति– ॥ अस्यार्थ ॥ (अत्रसांप्रदायिकाव्याचक्षते) ॥ स्वधावाचनार्थमुपकल्पिता कुशा स्वधावाचनीया पवित्राण्यास्तीर्य्य पिंडानामुपरि दक्षिणाग्रान् तेषु पिंडावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहतीरित्यादिकं मंत्रमुच्चार्य्य पितृतीर्थेन निषेचनीयमित्यर्थ ॥ (पराशरोपि) ऊर्जंवहंतीरुच्चार्य्य जलं पिंडेषुदापयेदिति ॥ (अनंतरमर्घपात्रोत्तानीकरणंदक्षिणादानंचाह कात्यायन) उत्तानपात्रंकृत्वा यथाशक्तिदक्षिणांदद्यात् इति ॥ (पराशरोपि) न्युब्ज पिंडार्घपात्राणि कृत्वोत्तानानिसंस्रवान् ॥ दक्षिणांदद्यादित्यर्थ ॥ (नागरखंडेपि) उत्तानमर्घ्यपात्रंतुकृत्वादद्याच्चदक्षिणाम् ॥ हिरण्यं देवतानांचपितृणांरमतंतथा ॥ इति ॥ (पात्रचालनेविशेषमाहजातूकर्ण्य) पात्राणिचालयेच्छ्राद्धेस्वयंशिष्योथवासुतः ॥ नस्त्रीभिर्नचबालेननासमात्याकथंचन ॥ (प्रचेतास्तु) श्राद्धेभोजनपात्राणिस्वयमेवप्रचालयेदितिवदति ॥ (दक्षिणादानेविशेषमाहबृहस्पति) तस्मात्पणकाकिणींवाफलंपुष्पमथापिवा ॥ प्रदद्याद्दक्षिणांश्राद्धेतयाससफलोभवेत्इति ॥ (दक्षिणादानेसव्यापसव्ययोर्विकल्पमाह हेमाद्रौजमदग्नि) सर्वकर्मापसव्येनदक्षिणादानवर्जितमिति ॥ अनेनदक्षिणायांसव्यमुक्तम् ॥ (अपसव्यपक्षोपितत्रैवतेनोक्त) अपसव्यंतुतत्राहमत्स्योहिभगवा मनो इति ॥ अनयोः पक्षयोर्द्वितीय पक्षोयुक्त पैतृकत्वात् ॥ पितृणामपसव्येनदद्यात्रोप्यंतुदक्षिणामितिस्मृत्यंतरवाक्यात् ॥ अपसव्यंतुतत्राहमत्स्योहिभगवान्मनो इतिविशेषवाक्याच्च ॥ (माधवीयेपि) पित्र्युद्देशेनदक्षिणादानंप्राचीनावीतिनाकार्यमिति ॥ अथदक्षिणादानानंतरमप्याह(पिंडपितृयज्ञेकात्यायन) अवघ्रायमिभ्रतियजमान उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नाविति ॥ (अस्यार्थो भाष्ये) पिंडानभ्युह्य स्थाल्यांप्रत्यवधायततोयजमान सव्यंकृत्वा पिंडान्स्थालीस्थानपजिघ्रति अवघ्राणंकरोति ॥ पूर्वसकृदाच्छिन्नानि यानिरेखायामास्तृता

न्यभूवन् तान्यग्नौप्रक्षिप्यउल्मुकंचतत्रैवप्रक्षिपति इत्यर्थः ॥ अथविसर्जनमाह (कात्यायनः) विश्वेदेवाः प्रीयंतामितिदैवेजपित्वावाजे
वाज इति विसृज्येति ॥ (याज्ञवल्क्योपि) वाजेवाजइतिप्रीतः पितृपूर्वंविसर्जयेत् ॥ (प्रचेताः) विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सीमांतंचाप्यनुव्र
जेदिति॥सीमांतंस्वगृहसीमापर्यंतमित्यर्थः ॥ (कात्यायनसूत्रेपि) आमावाजस्येत्यनुव्रज्यप्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ (विष्णुधर्मोत्तरेपि)
पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्पूर्वं पैतामहान्द्विजान् ॥ मातामहानामप्येवंसह देवैःक्रमः स्मृतइति ॥ एतद्विसर्जनंतुजमदग्निनासव्येनोक्तं ॥ युक्तमपिस
व्येनएव॥परंचशिष्टानाचरंतिपूर्वमपसव्येनावाहनविधानात् अपसव्येनैवविसर्जनंकुर्वंति ॥ अत्रशिष्टाचारएवप्रामाणिक इति॥अनंतरंदेवता
भ्यइतित्रिर्जपः कर्त्तव्यः॥(तथाच ब्राह्मे) देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच ॥ नमः स्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः ॥ आद्यावसाने
श्राद्धस्यत्रिरावृत्याजपेत्सदा ॥ पिंडनिर्वपणेचापिजपेदेतत्समाहित इति ॥ पिंडनिर्वपणे पिंडदानात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ततोदीपनिर्वापणं॥(तदु
क्तंदेवलेन) निर्वृत्तेपितृमेधेतुदीपंप्रच्छाद्यपाणिना ॥ आचम्यपाणीप्रक्षाल्यज्ञातीञ्छेषेण भोजयेदिति ॥प्रच्छाद्यनिर्वाप्यइत्यर्थः॥अपसव्येन
दीपंनिर्वापयेद्दक्षिणामुखइतिश्राद्धकल्पकारः ॥ (स्मृत्यंतरेपि) दीपंहस्तेनानिर्वाप्य पवित्रत्यागपूर्वकम् ॥ पादशुद्धिर्द्विराचामेदु
च्छिष्टोद्वासनं ततः ॥ तथा ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा दीपनिर्वापणं चरेत् ॥ ततः सव्येन हस्तादिप्रक्षाल्याचम्य यत
तः ॥ न्यूनादिदोषशांत्यै तु सांगकर्मप्रपूर्त्तये ॥ स्मृत्वा संप्रार्थयेद्विष्णुं यथाश्रुतिनिदर्शनम् ॥ ततः श्राद्धीयवस्तूनि
ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ पिंडादिकं जलादौ तु प्रक्षिपेदिष्टसिद्धये–इति ॥ अथ पिंडप्रतिपत्तयः ॥ (तत्रहेमाद्रौदेवलः) ततः कर्मणि
निर्वृत्तेतान्पिंडांस्तदनंतरम् ॥ ब्राह्मणोग्निरजोगौर्वाभक्षयेदप्सुवाक्षिपेत् ॥ (याज्ञवल्क्योपि) पिंडांस्तुगोजविप्रेभ्योदद्यादग्नौ

जलेपिवा ॥ प्रक्षिपेत्तत्सुविप्रेषुद्विजोच्छिष्टंनमार्जयेत् इति ॥ जले अगाधे जले प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ सत्सुविप्रेषुभोजनदेशावस्थितेषुद्वि
जोच्छिष्टंनमार्जयेत् ॥ नोद्वासयेदित्यर्थः ॥ (मनुस्मृतावपि) गांविप्रमजमग्निंवाप्राशयेदप्सुवाक्षिपेत् ॥ वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपंत्यन
लेप्सुवा ॥ (मात्स्येपि) ॥ पिंडास्तुगोजविप्रेभ्योदद्यादग्नौजलेपिवा ॥ विप्रांतिवाथविकिरेद्वयोभिरथवाशयेदिति ॥ पुत्रार्थीमध्यमंपिंडं
पत्न्यैदद्यात् ॥ (तथाचवायुपुराणे) पत्न्यैप्रजार्थीदद्यात्तुमध्यमंमंत्रपूर्वकमिति ॥ (मंत्रस्तुमत्स्येनदर्शितः) आधत्तपितरोगर्भमंत्रं संतान
वर्द्धन इति ॥ (मनुस्मृतौ) पतिव्रताधर्मपत्नीपितृपूजनतत्परा ॥ मध्यमन्तुततः पिंडमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ॥ आयुष्मंतंसुतंविंदेत्
यशोमेधासमन्वितम् ॥ धनवंतंप्रजावंतंधार्मिकंसात्त्विकंतथा इति ॥ रोगाभितप्तेनप्रथमोऽन्नाद्यकामेनतुचरमः पिंडोभक्षणीयः ॥ (तथाचहारीतः)
आयुर्दः प्रथमः पिंडोद्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ॥ ऋद्धिदस्तुतृतीयोवैतस्मात् मध्यममाश्नयेत् ॥ पुत्रकामायजमानपत्नीतिशेषः ॥ (ब्रह्मांड
पुराणे) पिंडमग्नौसदाद्द्याद्भोगार्थीप्रथमंनरः ॥ पत्न्यैप्रजार्थीदद्याद्वैमध्यमंमंत्रपूर्वकम् ॥ उत्तमांगतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यंप्रयच्छति ॥
आज्ञांप्रज्ञांयशः कीर्तिमप्सुपिंडंप्रवेशयेत् ॥ प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥ आकाशंगमयेदप्सुस्थितोवादक्षिणामुखः ॥ पि
तृणांस्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैवच इति ॥ मध्यमपिंडप्राशनंचकेवलंकाम्यमेव ननित्यमितिद्वैतनिर्णये ॥ (पिंडोपघातेदेवीमातृदेवलः)
श्वशृगालखरैः पिंडः स्पृष्टोभिन्नः प्रमादतः ॥ मार्जारमूषकैः स्पृष्टश्चांडालपतितादिभिः ॥ कर्त्तुरायुष्यनाशः स्यात्प्रेतस्तंनोपसर्पति ॥ (तद्दो
षनिवृत्तिमाह कात्यायनः) तद्दोषपरिहारार्थंप्राजापत्यंप्रकल्पयेत् ॥ पुनःस्नात्वातवाकर्त्ताऽपिंडंकुर्याद्यथाविधि इति ॥ पाकांतरेणतेनपा
केनवापिंडदानमात्रंपुनःकार्यंनसर्वश्राद्धावृत्तिरितिसर्वेसमतमितिकमलाकरप्रभृतयः ॥ (अथवैश्वदेवादि) तत्रसाग्निकैश्वदेवकालनिर्णयः ॥

(हेमाद्रौब्रह्माण्डे) वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक्ब्राह्मणभोजनात् ॥ जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धंकृत्वातुतत्स्मृतम् इति ॥ अर्वाक्ब्राह्मणभोजनात् इत्यनेनाऽग्नौकरणानंतरंवैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादित्यर्थः॥श्राद्धंकृत्वाभूतयज्ञादिस्मृतं इत्यनेनभूतयज्ञस्यैवश्राद्धांतेकर्त्तव्यतेतिकृतार्थाद्वैश्वदेवाहुत्यनंतरमेवबलिहरणंकार्य्यमितिदर्शितमितिस्मृतिचंद्रिकाकारः ॥ अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्यकालः ॥ द्वितीयोऽपि (भविष्यत्पुराणे) पितॄन्संतर्प्यविधिवद्बलिंदद्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवंततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ बलिशब्दोपितत्रैवव्याख्यातः ॥ येऽग्निदग्धातुमंत्रेण भूमौयन्निक्षिपेद्बुधः॥जानीहितंबलिंवीरश्राद्धकर्मणिसवैदेति ॥ अनेनविकिरसंज्ञकबलिप्रदानानंतरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवं कुर्य्यादित्युक्तंभवति ॥ अयंद्वितीयः कालः ॥ अथ तृतीयोपि ॥ (स्मृतिपुराणादावुक्तः तत्राहमनुः) उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जिताः ॥ ततोगृहबलिंकुर्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ (अस्यार्थेमेधातिथिनाकृतः) भुंजानेषु द्विजेषुयद्भुज्यधिकरणपात्रलग्नंभूमौचपतितमन्नंतस्माद्देशात्तावन्नमार्ष्टव्यंयावद्ब्राह्मणाननिष्क्रांताः ॥ ततोनिष्पन्नेश्राद्धकर्मणि अनंतरंवैश्वदेवहोमान्बहिःकाकातिथ्यादिभोजनं च कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ (अयमेवार्थोमत्स्यपुराणे) उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जिताः ॥ वैश्वदेवंततःकुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥ (माधवीयेपैठीनसिः) श्राद्धंनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवादिकंततः ॥ कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंतथाइति ॥ निराग्निकानांकातीयानांतुश्राद्धांतेएववैश्वदेवेतिकाशिनाथप्रभृतयः ॥ सर्वेषांश्राद्धांतेएवेतिमेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयोबहवः ॥ (श्राद्धतत्त्वेभविष्यपुराणमपि) कृत्वाश्राद्धंमहाबाहोब्राह्मणांश्चविसृज्यच ॥ वैश्वदेवादिकंकर्मततःकुर्यान्नराधिपइति ॥ अतोऽनग्निकर्त्तृकस्य वैश्वदेवादेस्त्रयःकालाः ॥ एकोऽग्नौकरणानंतरं अन्योविकिरादुपरि तृतीयो ब्राह्मणविसर्जनात्पश्चादिति ॥ एतत्सर्वंतुसपात्रकविष

पम् ॥ अपात्रकेतुश्राद्धेति ब्राह्मणभोजनात् प्रागेव ॥ साग्निकानांतुसर्वत्रश्राद्धात् पूर्वमेव वैश्वदेव ॥ इति वैश्वदेवकालनिर्णय ॥ (अथ वैश्वदेवकरणप्रकारोमार्कंडेयपुराणे) स्वाहांतास्ताजलेवाग्नौकुर्यात्पंचाहुतीःक्रमात् ॥ ब्रह्मप्रजापतिर्गृह्या कश्यपोनुमतिस्तथा ॥ १ ॥ चतुर्थ्यंतैर्जलंक्षिप्त्वा वैश्वदेवबलिंचरेत् ॥ पर्जन्यआप पृथिवीधातापिचविपूर्वग ॥२॥चतुर्दिक्षु प्राच्यपाची प्रतीचीचाप्युदीच्यपि॥ब्रह्मान्त रिक्षसूर्याश्चविश्वेदेवास्तव परम् ॥ ३ ॥ विश्वेभूता उषाश्चापि भूतानांचपतिस्तथा ॥ अपसव्येनसतिलं पितृभ्यश्चस्वधानम ॥ ४ ॥ सनकादिसमनुष्येभ्योहंतकंठोपवीतवान् ॥ यक्ष्मैतत्तेचसव्येनजलंनिर्णेजनंनमः ॥ ५ ॥ दद्यात्काकाश्चचांडाला पतिता पापसंगिनः ॥ तत कीटपतंगाश्चगाव श्वानोतत परम् ॥ ६ ॥ चतुर्थ्यंतानुपादायनमोंतान् क्रमत पठेत् इति ॥ उच्छिष्टमार्जनानंतरं वैश्वदेवंकृत्वा शेषमन्नं बांधवै सह भुंजीत (तथाचमत्स्यपुराणे) ततस्तुवैश्वदेवांते सभृत्यसुतबांधव ॥ भुंजीतातिथिसंयुक्त सर्वंपितृनिषेवितमिति ॥ (ब्रह्मपुराणे) एवंसम्यक् गृहस्थेन देवता पितरस्तथा ॥ संपूज्या हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिबांधवाः ॥ भूतानिभृत्याविकला पशुप क्षिपिपीलिका ॥ भिक्षवोयाचमानाश्चयेचान्येयाचकागृहे इति॥ विकला अंधबधिरमूकादय इत्यर्थ ॥ (हेमाद्रौ) वंदिमागधसूताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा ॥ अलब्धलाभा श्राद्धेषु नाशयंति महायश ॥ तस्मात्तेपि विभक्तव्या सकलंसंविभज्यच इति ॥ तौर्यत्रिकं नृत्यगी तवाद्यानि॥अलब्धलाभा अप्राप्ताग्रा इत्यर्थ॥एतत्क्षयाहश्राद्धपरमिति वृद्धा॥क्षयाहे भूरिभोजनमितिकौथोम्॥(शेषभोजनाकृते दोष माह देवल) श्राद्धंकृत्वातुयोमर्त्योनभुंक्तेयकदाचन ॥ देवाहव्यंनगृह्णंतिकव्यानि पितरस्तथा इति ॥ (अतएवश्राद्धदिनेउपवासनिषेध माह व्यास) आदित्येऽहनिसंक्रांतावसितैकादशीमहे ॥ व्यतीपाते कृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही ॥ (कात्यायनव्यासौ) उपवासोयदानित्य

श्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् ॥ उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितम् इति ॥ (श्राद्धशेषान्नभोजनस्य क्वचिन्निषेधमाह मार्कंडेयः) पित्रादीनाम
थान्येषां श्राद्धशेषान्नभोजनम् ॥ व्रतिनांविधवानांचयतीनांचविगर्हितम् ॥ (अथभोजनानंतरं दातृभोक्तृनियममाह बृहस्पतिः) तांनिशां
ब्रह्मचारीस्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्तथा ॥ अन्यथावर्त्तमानौतौस्यातांनिरयगामिनौ ॥ (मात्स्येपि) पुनर्भोजनमध्वानंयानमायासमैथुनम्॥
श्राद्धकृच्छ्राद्धभोक्ताचसर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥ (जाबालिः) तांबूलंदंतकाष्ठंचस्नेहस्नानमभोजनम् ॥ रत्योपधिपरान्नंचश्राद्धकर्त्ताविवर्जयेत्॥
(मात्स्ये) एतच्चानुपनीतोऽपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वसु ॥ श्राद्धंसाधारणंनामसर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोपिभक्ति
मान् ॥ शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनानृप ॥ इतिपार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥ (अथैकोद्दिष्टप्रयोगः तत्रकात्यायनः) अथैकोद्दिष्टमेकंपात्र
मेकोऽर्घ्यएकंपिंडंनावाहनं नाग्नौकरणं नात्रविश्वेदेवाः स्वदितमितितृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्यनुज्ञानोपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने
अभिरम्यतामितिविसर्गं इति ॥ (याज्ञवल्क्योपि) एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ॥ आवाहनाग्नौकरणरहितं
ह्यपसव्यवत् ॥ उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने अभिरम्यतामितिवदेयुस्तेभिरताःस्मह ॥ (अस्यार्थः) एकोद्दिष्टं एक
उद्दिष्टोयस्मिन् ॥ श्राद्धेतदेकोद्दिष्टमितिकर्मनामधेयं दैवरहितं विश्वेदेवरहितं एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहना
ग्नौकरणहोमेनचरहितं अपसव्यवत् प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रवत् तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामितिवदेत् विप्रविसर्जने कर्तव्ये
वाजेवाज इतिजपानंतरं अभिरम्यतामितिब्रूयात् तेचाभिरताः स्मेति ब्रूयुः शेषंपार्वणवादित्यर्थः ॥ इत्येकोद्दिष्टप्रयोगः ॥
अथ पार्वणविकृतिरूपवृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥ तत्रतावद्वृद्धिर्नामपुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ॥ (तथाचहेमाद्रौवसिष्ठः)

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥ (श्राद्धतत्वेमात्स्येच) अन्नप्राशेचसीमंते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ॥ पुंससेचनिषे केच नववेश्मप्रवेशने ॥ देवव्रतमठादीनांप्रतिष्ठानांतथैवच ॥ तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥ (ब्रह्मपुराणेपि) जन्म न्यथोपनयने विवाहेपुत्रकस्यच ॥ पितृन्नांदीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥ देवव्रतेषुचाधानयज्ञपुंसवनेषुच ॥ नवान्नभोजने स्नाने रूढाया प्रथमार्तवे ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषुच ॥ राज्याभिषेकेबालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥ वनस्थाश्चाश्रमंगच्छन् पूर्वेद्युःसत्यएववा ॥ पितॄन्पूर्वोक्तविधिनातर्पयेत् कर्मसिद्धये ॥ (हेमाद्रौजाबालिः) यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबंधमोक्षयोः ॥ पुत्र जन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धंसमाचरेदिति ॥ इदंचावश्यकम् ॥ वृद्धौनतर्पितायेवै पितरोगृहमेधिभिः ॥ तद्धीनमफलंज्ञेयमासुरोविधिरेवसः॥ इतिशातातपोक्तेः ॥ (अत्रश्राद्धत्रयंसएवआह) मातृश्राद्धंतुपूर्वस्यात्पितॄणां तदनंतरम् ॥ ततोमातामहानांचवृद्धौश्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ (तत्कालमाहपृथ्वीचंद्रोदये गार्ग्यः) मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युः कर्माहनितुपैतृकम् ॥ मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयंस्मृतम् ॥ (अत्राप्य शक्तौसएव) ॥ पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे ॥ श्राद्धत्रयंप्रकुर्वीतवैश्वदेवंतुतांत्रिकम् ॥ (वृद्धमनुरपि) ॥ मलाभेभिन्नकाला नां नांदीश्राद्धत्रयंबुधः ॥ पूर्वेद्युर्वैप्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकमिति ॥ पूर्वाह्णोऽत्रसार्धप्रहरपरः ॥ एतच्छ्राद्धंतुमातृपूजापूर्वकंकार्यमित्यर्थः ॥ (कूर्मपुराणेपि) पूर्वंतुमातरः पूज्याभक्त्यावैसगणेश्वराः ॥ (कात्यायनोपि) कर्मादिषुतुसर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ॥ पूजनीयाः प्रयत्ने नपूजिताः पूजयंतिताः ॥ प्रतिमासुचशुभ्रासु लिखितासुपटादिषु ॥ अपिवाक्षतपुंजेषुनैवेद्यैश्चपृथग्विधैः ॥ कुड्यलग्नांवसोर्धारांसप्तधारां घृतेनतु ॥ कारयेत्पंचधारांवानातिनीचांनचोच्छ्रिताम् ॥ आयुष्याणिचशांत्यर्थंजप्त्वातत्रसमाहितइति ॥ आयुष्याणिआयुष्यंवर्चस्य

मित्यादिमंत्रत्रयम् ॥ (एतन्मातृपूजनस्याऽकरणे भविष्यत्पुराणे दोषोदर्शितः) ॥ अकृत्वामातृयज्ञंतु यःश्राद्धंपरिवेषयेत् ॥ तास्तस्यक्रोधसंपन्नाहिंसांकुर्वंतिदारुणम् ॥(तासां नामान्याह कर्मप्रदीपेकात्यायनः) ॥ गौरीपद्माशचीमेधासावित्री विजयाजया ॥ देवसेनास्वधास्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतयासह ॥ विनायकेनसहिताः पूजनीयाःप्रयत्नतइति ॥ (श्राद्धानुक्रमोमत्स्यपुराणे) उत्सवानंदसंताने यज्ञोद्वाहादिमंगले ॥ मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनंतरम् ॥ ततोमातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैवच ॥ (शातातपवसिष्ठावपि) मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तदनंतरम् ॥ ततो मातामहानांच कुर्याच्छ्राद्धंक्रमेणवै इति ॥ कात्यायनेनतु अयंश्राद्धः षट्पुरुषात्मकः कथितः तत्तुछंदोगानामेव नतु सर्वेषांइति ॥ केचित् मातामह्यादित्रिदैवत्यंचतुर्थमपिश्राद्धमाचक्षते ॥ तत्तु शाखान्तरविषयम् ॥ (ब्राह्मणसंख्या मार्कंडेयपुराणे) युग्माश्चात्रद्विजाः कार्य्यास्तेपूज्याश्चप्रदक्षिणं ॥(वृद्धशातातपोपि) त्रिष्वप्येतेषुयुग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः शुचिरिति ॥ त्रिषुमातृपितृमातामहश्राद्धेष्वित्यर्थः ॥ (विष्णुपुराणे) युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वरः ॥ (हेमाद्रौ छागलेयः) एकैकस्य तुवर्गस्य द्वौद्वौविप्रौसमर्चयेत् ॥ वैश्वदेवे तथाद्वौचनप्रसज्येतविस्तरेइति ॥ एवं चात्राष्टौ ब्राह्मणाःसंपद्यंते यःकश्चिदतिथिरागच्छेत् सनवमोपितत्र भोजनीय इति हेमाद्रिप्रभृतयः ॥ (अत्रविशेषः कात्यायनेनदर्शितः) आभ्युदयिके प्रदक्षिणार्थमुपचारः ॥ पूर्वाह्णे पित्र्यमंत्रवर्ज्यंजपऋजवोदर्भायवैस्तिलार्थाः संपन्नमितितृप्तिप्रश्नः सुसंपन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतमिश्राः पिंडा नांदीमुखान् पितॄनावाहयिष्य इतिपृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो नांदीमुखाः पितरः प्रीयंतामित्यक्षय्यस्थाने नांदीमुखान्पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातोनांदीमुखाःपितरो मातामहाश्च प्रीयंतामितिनस्वधांप्रयुंजीतयुग्मानाशये

वत्रइति ॥ (हेमाद्रौशातातप) कर्त्तव्यंचाभ्युदयिकंश्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥ सव्येनचोपवीतेनऋजुदर्भैश्चधीमता ॥ पितॄणांरूपमास्थायदेवा अन्नंसमश्नुते ॥ तस्मात्सव्येनदातव्यंवृद्धिश्राद्धेतुनित्यशः ॥ यथैवोपचरेद्देवांस्तथावृद्धौपितॄनपि ॥ (कात्यायनोपि) सदापरिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्रदेववत् ॥ निपातोनहिसव्यस्यजानुनोविद्यतेक्वचित् ॥ नात्रापसव्यकरणंनपित्र्यंतीर्थमिष्यते ॥ मधुमध्वितियस्तत्रत्रिर्जपः श्रेय इच्छता ॥ गायत्र्यनंतरंसोऽत्रमधुमंत्रविवर्जितः ॥ नचाश्नत्सुजपेदत्रकदाचित्पितृसंहिताम्॥अन्यएवजपः कार्य्यःसोमसामादिकः शुभः ॥ यस्तस्यविकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्तथा ॥ उच्छिष्टसन्निधौसोऽत्रवृत्तेषु विपरीतक इति ॥ वैश्वदेविकः यववान् पित्र्यः तिलवान् विपरीतकः सर्वोपियववानित्यर्थः ॥ अनेनवैश्वदेविके येधर्मास्तेसर्वेऽप्यत्रकर्त्तव्यानपित्र्यश्राद्धधर्माइत्युक्तंभवति ॥ (ब्रह्मपुराणे) स्वाहा शब्दंप्रयुंजीतस्वधास्थानेचबुद्धिमान् ॥ वृद्धिश्राद्धे सदासव्यं यज्ञसूत्रंचकारयेत् ॥ कुशस्थानेचदूर्वाःस्युर्मंगलस्याभिवृद्धये ॥ (हेमाद्रौप्र चेताः) नजपेत्पैतृकंजप्यनमांसंतत्रदापयेत् इति ॥ अत्रजप्यशब्दात् योभुंजानेषुद्विजेषुपितृलिंगकानांमंत्राणांजपःसएवनिषिध्यते नतूर्ज तस्त्वेत्यादिपदार्थानुष्ठानकरणीभूतानामपि॥(अतएवजातूकर्ण्यः) पितृलिंगेन मंत्रेण यत्कर्ममुनिभिः स्मृतम् ॥ तेनैवतद्विधातव्यममंत्रम कृतंयत॥(कात्यायनः) अतःपरंप्रवक्ष्यामि विशेष इहयोभवेत् ॥ प्रातरामंत्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा॥उपवेश्य कुशान् दद्याद जूनेवहिपातितान् इति ॥ उभयतः दैवेपित्र्येच इत्यर्थः ॥ (ब्रह्मपुराणे) विप्रान्प्रदक्षिणावर्त्तैःप्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ (छागलेयोपि) सर्वा नेवतुतान् विप्रान्प्राङ्मुखानुपवेशयेत्॥प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वेतिहेमाद्रिः ॥ (आवाहनप्रकारश्चत्रासेदर्शितः) नांदीमुखान्पितॄन्भक्त्या सांजलिश्चसमाह्वयेत् ॥ पठेत्पवित्रंमंत्रंतुविश्वेदेवासआगतइति ॥ अत्रार्घ्यदानंचद्वयोर्द्वयोर्विप्रयोर्हस्तौमेलयित्वादद्यात् (तथाचपद्मपुराणे)

दद्यादर्घ्यद्वयोर्द्वयोरिति॥अर्घ्यदानानंतरं गंधपुष्पादिकंदेयमितिहेमाद्रौ ॥ अत्राग्नौकरणंसव्येनएवदैविकवत्धर्मत्वात् ॥ (पिंडदानेविशेषो भविष्ये) एवंभुक्तेषुविप्रेषु दद्यात्पिंडान्समाहितः॥दध्यक्षतैर्विमिश्रांस्तुबदरैश्वखगाधिप॥(विष्णुपुराणेपि) दध्यक्षतैः सबदरैः प्राङ्मुखो दङ्मुखोपिवा ॥ देवतीर्थेनवैपिंडान् दद्यात्कामेनवैनृप इति ॥ कामेन इच्छया इच्छाभावेतुनदद्यात् ॥ (पिंडदानकरणाकरणयोर्व्यवस्था उक्ता भविष्यपुराणे) पिंडनिर्वपणंकुर्यान्नैवकुर्यान्नराधिप ॥ वृद्धिश्राद्धेमहाबाहो कुलधर्ममवेक्ष्यवै ॥ अनेनयेषांकुलेवृद्धपरंपरयावृद्धिश्राद्धेपिंडदानमनुष्ठीयतेतैः कर्त्तव्यं येषांकुलेनानुष्ठीयते तैर्नकर्त्तव्यमिति व्यवस्थादर्शिता ॥ इयंचव्यवस्था निरग्निकानामेव ॥ साग्निकैस्तु सर्वदाकर्त्तव्यमिति ॥ (तथाचब्रह्मपुराणे) योऽग्नौतुविद्यमानेपिवृद्धौ पिंडान्ननिर्वपेत् ॥ पतंतिपितरस्तस्यनरकेसतुपच्यते इति ॥ (अत्रपिंडदानायप्रदेशविशेषमाहशातातपः) प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिंडान् वृद्धौनान्नासबाह्यतइति ॥ सः श्राद्धकर्त्ता ॥ बाह्यतः भोजनशाला याबहिः॥न तूच्छिष्टसमीपइत्यर्थः॥(हेमाद्रौ) शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियांततः ॥ श्राद्धाह्निश्राद्धशेषेण वैश्वदेवंसमाचरेत् इति ॥ अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तंधर्मजातंपार्वणवत् कर्त्तव्यं ॥ (तथाचविष्णुधर्मोत्तरे) वृद्धौसमर्चयेद्विद्वान् नित्यंनांदीमुखान् पितॄन्॥संपादितोविशेषस्तु शेषंपार्वणवद्भवेत् ॥ (पद्मपुराणे) एवंशूद्रोपिसामान्यं वृद्धिश्राद्धंतुसर्वदा ॥नमस्कारेणमंत्रेण कुर्यादामादिवैबुधः ॥ इतिवृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥ (अथनित्यश्राद्धप्रयोगः तत्र याज्ञवल्क्यः) कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा ॥ तृप्त्यर्थंवैपितॄणांतु आत्मनःश्रेय इच्छता॥ (कूर्मपुराणे) एकंतुभोजयेद्विप्रं पितॄनुद्दिश्यसत्तम ॥ नित्यश्राद्धंतदुद्दिश्यपितृयज्ञोगतिप्रदः ॥ (कात्यायनोपि) एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ॥ (मनुस्मृतावपि) दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥ कुर्यादहरहःश्रा

द्धमन्नाद्येनोदकेनवा ॥ पितॄनुद्दिश्यविप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेववा इति ॥ एकस्यापिविप्रस्य सन्निहिताऽलाभे भोजनपर्याप्तान्नासंभवविष येच कात्यायनेनोक्तम् ॥ अदैवंनास्तिचेदन्योभोक्ताभोज्यमथापिवा ॥ अप्युद्धृत्ययथाशक्त्याकिंचिदन्नंयथाविधि ॥ पितृभ्यइदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ एतच्चान्नं ब्राह्मणस्थानंगत्वातस्मैदद्यात् ॥ यत्रपात्रंततोभवतीरितिवचनात् ॥ सर्वथाविप्राऽलाभेतुतदन्नमभावेप्सुवाक्षि पेत् गवेवादद्यात् (तदाहदेवलः) पात्राभावेक्षिपेदग्नौगवेदद्यात्तथाप्सुवाइति ॥ एतच्चश्राद्धंषड्दैवत्यंकर्त्तव्यम् ॥ (तथाचव्यासः) तत्तुषड् पुरुषंज्ञेयंदक्षिणापिण्डवर्जितमिति ॥ दक्षिणायांविकल्पः ॥ किंचिद्दत्त्वाविसर्जयेदितिप्रचेतसोक्तेः (हेमाद्रौव्यासोऽपि) नित्यश्राद्धंदेवपूजास मेवसदक्षिणम् ॥ (मत्स्यपुराणे) नित्यंतावत्प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥ अदैवंतद्विजानीयात् पार्वणंपर्वसुस्मृतम् ॥ (भविष्यो त्तरेऽपि) आवाहनंस्वधाकारः पिण्डाग्नौकरणादिकम् ॥ ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथैवच ॥ नित्यश्राद्धेत्यजेदेतान् भोज्यमन्नंप्रकल्पयेत् इति ॥ भोज्यमन्नंनापयत्स्वयंयजमानोभुंक्ते इत्यर्थः (हेमाद्रौप्रचेताः) नावाहनाग्नौकरणंनपिण्डानविसर्जनम् ॥ अनुप्रश्नदक्षिणाश्चान्नेभ्य श्चातिथिकल्पनम् ॥ अनुप्रश्नप्रतिब्राह्मणंदक्षिणाभवद्यादित्यर्थः ॥ एतावत्यशक्तोपित्र्यबलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिः ॥ (तथाचछंदोगपरिशिष्टे) श्राद्धंवापितृयज्ञः स्यात्पित्र्योबलिरथापिवा ॥ इतिनित्यश्राद्धप्रयोगः ॥ अथतीर्थश्राद्धप्रयोगः ॥ (तावद्ब्राह्मणानुज्ञानमुक्तंहेमाद्रौप्रभास खंडे) तीर्थेविप्रपरीक्षास्नानश्राद्धार्चनादिषु ॥ (पद्मपुराणेऽपि) तीर्थेषुब्राह्मणंनैवपरीक्षेतकथंचन ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तंभोजयेन्मनुरब्रवी नात् इति ॥ तीर्थश्राद्धे कुतपादिकालोनप्रतीक्षेत ॥ (तथाचहारीतः) तीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेत् ॥ पात्रंचब्राह्मणंप्राप्यसद्यः श्राद्धंविधीयते ॥ इति ॥ तीर्थगयादि द्रव्यमन्नादिश्रोत्रियत्वाद्विविशेषणविशिष्टंचब्राह्मणंप्राप्यनकालान्तरंप्रतीक्षेत ॥ किन्तुतस्मिन्नेवका

लेश्राद्धंकुर्यात् ॥ अत्रचसद्यइतिवचनादावश्यकत्वंप्रतीयते इत्यर्थः॥ (प्रभासखंडे) यात्रागतैर्नरैर्देवितत्रक्षेत्रनिवासिनः ॥ ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्या दैवेपित्र्येचकर्माणि ॥ येषुतीर्थेषुयेविप्रायेदेवायाश्चमातृकाः ॥ तेषुतान्नावमन्येतयदीच्छेज्जीवितंचिरम् ॥ इति ॥ तीर्थश्राद्धंपित्रादि नवदैवत्यंकार्यम् ॥(तथाचविष्णुधर्मोत्तरे) महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच॥ नवदैवत्यमत्रेष्टंशेषंपाट्पौरुषंविदुः इति ॥ अन्वष्टकायां वृद्धौचगयायां चमृताहनि॥पितामह्यादिभिः सार्द्धंमातुः श्राद्धंसमाचरेत्॥ इतिशातातपोक्तेः॥मात्रादीनामप्युद्देश्यता तेननवदैवत्यमिति ॥ द्वैतनिर्णये ॥ निगमेतुद्वादशदैवत्यमुक्तम् ॥ महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच ॥ ज्ञेयंद्वादशदैवत्यंतीर्थेप्रोष्ठेमघासुचइति ॥ अत्रतीर्थे इतिविशेषवाक्यात् तीर्थश्राद्धंद्वादशदैवत्यंगम्यते ॥ (अग्निपुराणेतु) पित्रादिनवदैवंवातथाद्वादशदैवतमिति ॥ अत्रवाश्रवणात् विकल्पएवगम्यते सचदेशभेदादिनाव्यवस्थितः ॥ पितृव्यादीनान्तुएकोद्दिष्टमेव ॥ तदशक्तौपिंडदानमात्रंकार्य्यम् ॥ तत्पत्नीनामपिपृथगेवैकोद्दिष्टादिकार्य्यमिति ॥ (तीर्थश्राद्धेवर्ज्जनीयानि हेमाद्रौपद्मपुराणे) श्राद्धंतत्रतुकर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥ श्वध्वांक्षगृध्रकाकाद्याश्च तिदृष्टानतत्क्रियाः इति ॥ क्रियाःश्राद्धपिंडदानादिरूपाःश्वादयः सर्वेप्यशस्ताःनघ्नंतिनदूषयंतीत्यर्थः ॥ (तत्रैव) अर्घ्यमावाहनंचैवद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ॥ विकिरंतृप्तिप्रश्नश्चतीर्थश्राद्धेविवर्जयेत् ॥ (पितृभक्तौस्मृत्यन्तरे) आसनंपिंडदानंचपुनःप्रत्यवनेजनम् ॥ अर्चनंदक्षिणां चान्नंदद्यात्तीर्थेष्वयंविधिः ॥ (वायुपुराणेपि) नावाहनंनदिग्बंधोनदोषोदृष्टिसंभवः ॥ सकारुण्येनकर्त्तव्यंतीर्थेश्राद्धंविचक्षणैः ॥ पिंडासनं पिंडदानंपुनः प्रत्यवनेजनम् ॥ दक्षिणाचान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयंविधिः ॥ (तत्रैव) अन्यत्रावाहिताः कालेपितरोयांत्यमुंप्रति ॥ अत्रागतंसुतंदृष्ट्वास्वयमायांतिसर्वथाइति ॥ (पिंडद्रव्याण्युक्तानिदेवीपुराणे) सक्तुभिः पिंडदानंस्यात् संयावैःपायसेनवा ॥ पिण्याकेनतिला

नोवाभक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥ (अग्निपुराणेपि) पायसेनाज्ययुक्तेनसक्तुनाचरुणातथा ॥ पिण्डदानंतंदुलैश्चगोधूमैस्तिलमिश्रितैः ॥ (विष्णुध र्मोत्तरे) तीर्थश्राद्धेसदापिंडान्क्षिपेत्तीर्थेसमाहित ॥ दक्षिणाभिमुखोभूत्वापित्र्यादिक्प्रकीर्तिता इति ॥ (अथगयामधिकृत्यब्रह्मब्रह्म वैवर्ते) उद्यतस्तुगयांगंतुश्राद्धंकृत्वाविधानत ॥ विधायकार्पटीवेषंग्रामस्यापिप्रदक्षिणम् ॥ ततोग्रामान्तरंगत्वाश्राद्धशेषस्यभोजनम् ॥ कृत्वाप्रतिदिनंगच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जित इति॥ श्राद्धंमातृपूर्वंनवदैवतं कार्पटीवेषंकाषायादिवस्त्रपरिधानरूपमित्यर्थ ॥ (श्राद्धतत्त्वेगौतमो पि) तीर्थयात्रासमारंभेतीर्थात्प्रत्यागमेपिच ॥ वृद्धिश्राद्धंप्रकुर्वीतबहुसर्पि समन्वितम् ॥ (महाभारते) केशश्मश्रुनखादीनांवपनंचनश्य स्यते ॥ अतोनकार्य्यंवपनंगयाश्राद्धार्थिनासदा ॥ (वायुपुराणेपि) मुंडनंचोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयंविधि ॥ वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रं विशालांविरजांगयाम् ॥ (तत्रैव) पायसेनापचरुणासक्तुनापिष्टकेनवा ॥ तंडुलैः फलमूलाद्यैर्गयायांपिण्डपातनम् ॥ इति ॥ सक्तुर्य वपिष्टंपिष्टकंतंडुलपिष्टंतंडुलाअसंस्कृताएवपायसादीनांपूर्वपूर्वाभावेउत्तरोत्तरग्राह्यमित्यर्थः ॥ अन्यदपितत्रैव ॥ तिलकल्केनखंडेन गुडेनस घृतेनवा ॥ केवलेनैवदध्नावाऊर्जेनमधुनापिवा ॥ पिण्याकंसघृतंखंडंपितृभ्योऽक्षय्यमित्युत ॥ मुष्टिमात्रप्रमाणेनचार्द्रामलकमात्र कम् ॥ शमीपत्रप्रमाणेनपिंडंदद्याद्गयाशिरे ॥ उद्धरेत्सप्तगोत्राणिकुलमेकोत्तरंशतम् ॥ पितामाताचभार्याचभगिनीदुहितृ पति ॥ पितृष्वसामातृष्वसासप्तगोत्राश्चतारयेत् ॥ चतुर्विंशश्चविंशश्चषोडशद्वादशैववा ॥ एकादशपञ्चैवकुलमेकोत्तरं शतमिति ॥ (अथ गयाश्राद्धाधिकारिण) तत्रपुत्रपौत्रप्रपौत्राएवप्रधानाधिकारिण तद्भिन्ना सर्वेपिगौणाधिकारिण जीवत्पितृकोमीयन्मातृकश्चगयाश्राद्धे सर्वथानाधिकारी ॥ जीवत्पितृकोमृ मातृकस्तुयदिप्रसंगेनगयांप्राप्नोतितदा अन्वष्टकाश्राद्धमिवमातृश्राद्धमेवकुर्यात् (तदुक्तंत्रिस्थलिसेतौ

गयांप्रसंगतोगत्वामातृश्राद्धंसमाचरेदिति ॥ तेनजीवतिपतृकस्यगयामुद्दिश्य गमनेनमातृश्राद्धकरणम् ॥ (गयाश्राद्धकालोवायुपुराणे) मीनेमेषेस्थितेसूर्ये कन्यायांकार्मुकेघटे ॥ दुर्लभंत्रिषुलोकेषुगयायांपिंडपातनम् ॥ मकरेवर्त्तमानेचग्रहणे चंद्रसूर्य्ययोः ॥ दुर्लभंत्रिषुलोकेषुगयायांपिंडपातनम् ॥ गयायांसर्व्वकालेषुपिंडंदद्याद्विचक्षणः ॥ अधिमासेजन्मदिने अस्तेचगुरुशुक्रयोः ॥ नत्यक्तव्यंगयाश्राद्धं सिंहस्थेच बृहस्पतौ (वह्निपुराणे) गयाश्राद्धंप्रकुर्वीत संक्रांत्यादौविशेषतः ॥ कालेवापरपक्षेवाचतुर्थ्यादितिथिष्वपीति ॥ अपरपक्षे कृष्णपक्षेइत्यर्थः ॥ (गयामहिमा ब्रह्मवैवर्त्ते) फल्गुतीर्थेनरः स्नात्वादेवंदृष्ट्वागदाधरम् ॥ गयाशिरः परिक्रम्यमुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ (वायुपुराणे) गयायांपिंडदानेन यत्फलंलभतेनरः ॥ नतच्छक्यंमयावक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ (आदित्यपुराणे) प्रत्यागतश्चाथगृहंपुनस्तु देवान्पितॄन् ब्राह्मणान्पूजयेच्च ॥ एवंकुर्वंस्तस्यतीर्थाद्यदुक्तंफलंतत्स्यान्नात्रसंदेहकोस्ति ॥ इतिश्रीगौडीयश्राद्धप्रकाशे पूर्वखंडे मुख्यश्राद्धकल्पेपार्वणादिप्रयोग निर्णयः ॥ (अथानुकल्पिकाः पार्वणादिश्राद्धप्रयोगाः) ॥ तत्रतावन्मुख्यकल्पाशक्तौ चानुकल्पानुष्ठानेमुख्यफलावाप्तिमाह शातातपः ॥ यथाकथंचिन्नित्यानिकुर्यादिन्दुक्षयादिषु ॥ पात्रद्रव्याद्यसंपत्तौ सोपिमुख्यफलंलभेदिति ॥ अस्यार्थः ॥ यथाकथंचित् कियदङ्गहान्या नित्यानि यावज्जीवमनुष्ठेयतया विहितानि दर्शपूर्णमासपिंडपितृयज्ञश्राद्धादीनि ॥ इंदुक्षयादिषु अमावास्यादिकालेषु पात्राणि पूर्वोक्तलक्षणाब्राह्मणाः द्रव्यंमधुपायसोदनापूपसूपशाकादि ॥ इत्यर्थः ॥ (भविष्योत्तरे) श्राद्धानुकल्पंयः कुर्यात् जात्यवस्थाद्यपेक्षया ॥ श्रद्धावान्सोऽप्यवाप्नोतिमुख्यश्राद्धफलंनरइति ॥ जात्यपेक्षया यथाशूद्रः स्वकीयां शूद्रतामपेक्ष्य मंत्ररूपाङ्गहीनं पक्वान्नहीनं चानुकल्परूपंश्राद्धं करोति यथावास्त्रीमंत्रहीनं अवस्थापेक्षया यथाऽनुपनीतोमंत्रहीनमपत्नीकः प्रवासी चाऽऽ

पश्चात्पूजादि आचार्येण कारयेत् । वैशाखे श्रावणे मासि माघे वा कार्तिके तथा ॥ प्रतिपत्प्रातरुत्थाय स्नात्वा शुक्लतिलाम्लकैः ॥ प्रतिपदि
दिने नक्तं द्वितीयायामयाचितम् । तृतीयायामुपोष्यं च आचार्येण ततः सह ॥ रात्रावधिवासनम् । सुवर्णनिर्मितां दिव्यां द्विभुजां
प्रतिमात्रयम् । अरुंधतीं वसिष्ठं च ध्रुवं चैव पृथङ् न्यसेत् ॥ शिलोपरि सर्वतोभद्रस्थापनम् । कलशं धातुमयं तदुपरि ताम्रपात्रं प्र-
तिमायां अग्न्युत्तारणं कृत्वा तदुपर्यरुंधतीं वसिष्ठं ध्रुवं च स्थापयेत्कुंकुमाक्षतैः पूजयेच्च ॥ ॥ अथ पूजा ॥ अष्टकर्णिकया युक्ते
मंडले पूजयेत्तु ताम् । अरुंधतीं महादेवीं वसिष्ठसहितां सतीम् । आवाहनम् ॥ अरुंधति महादेवि सर्वसौभाग्यदायिनि । दिव्यं
सुचारुवेषं च आसनं प्रतिगृह्यताम् । आसनम् ॥ सुचारु शीतलं दिव्यं नानागंधसुवासितम् । पाद्यं गृहाण देवेशि अरुंधति नमो-
ऽस्तु ते । पाद्यम् ॥ अरुंधति महाभागे वसिष्ठप्रियवादिनि । अर्घ्यं गृहाण कल्याणि भर्त्रा सह पतिव्रते । अर्घ्यम् ॥ गंगातोयं समानीतं सुव-
र्णकलशे स्थितम् । आचम्यतां महाभागे वसिष्ठसहिते ऽनघे । आचमनीयम् ॥ गंगासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः । स्नापिता ऽसि मया
देवि तथा शांतिं कुरुष्व मे । स्नानम् ॥ नानारंगसमुद्भूतं दिव्यं चारु मनोहरम् । वस्त्रं गृहाण देवेशि अरुंधति नमोऽस्तु ते । वस्त्रम् ॥ कं-
चुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् । गृहाण त्वं मया दत्तमरुंधति नमो ऽस्तु ते । उपवस्त्रम् ॥ कर्पूरकुंकुमैर्युक्तं हरिद्रादिसमन्वितम् ॥
कस्तूरिकासमायुक्तं चंदनं प्रतिगृह्यताम् । चंदनम् ॥ हरिद्राकुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलान्वितम् । मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ।
सौभाग्यद्रव्यम् ॥ माल्यादीनिसुगं० । पुष्पम् ॥ वनस्पतिरसोद्भूतो० । धूपम् ॥ साज्यं च वर्तिसंयुक्तं० । दीपम् ॥ अन्नं चतुर्विधं स्वादु
रसैः षड्भिः समन्वितम् । नैवेद्यं गृह्यतां देवि प्रसीद परमेश्वरि । नैवेद्यम् ॥ पूगीफलं महद्दिव्यं० । तांबूलम् ॥ इदं फलं मया देवि० ।

फलम् ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थ०। दक्षिणाम् ॥पुत्रान्देहि धन देहि सौभाग्य देहि सुव्रते।अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमोऽस्तु ते।प्रार्थनाम् ॥
अरुंधति महाभागे वसिष्ठप्रियवादिनि । सौभाग्य देहि मे देवि धन पुत्रांश्च सर्वदा । उत्तरार्घ्यम् ॥ द्विभुजां चारुसर्वांगीं साक्षसूत्रकमंड
लुम् । प्रतिमां कांचनीं कृत्वा नामभिः परिपूजयेत् ॥ ॐ देवव्रतायै नम, पादौ पूजयामि । लोकव्रतायै न० जानुनीपूज० । सपत्नि
दायिन्यै० कटी० । गंभीरनाम्न्यै० नाभिं० । लोकपाल्यै० स्तनौ० । जगद्धात्र्यै० कंठं० । शांत्यै न० बाहू पू० । वरप्रदायै० हस्तौ० ।
दृत्यै० मुखं० । अरुंधत्यै० शिरः । सकलप्रियायै० शिरसं० । वसिष्ठप्रियायै० वसिष्ठयुक्तसहित सर्वांग पू० ॥ नमोदेव्यै इति नीराजनम् ॥ पु
ष्पांजलिं वायन दद्यात् । वंशपात्रे स्थितं पूर्णं वायनं घृतसंयुतम् ॥ अरुंधती प्रीयतां च ब्राह्मणाय ददाम्यहम् । वायनम् ॥ सुवर्णमू-
र्तिसंयुक्तां वसिष्ठयुक्तसंयुताम् । अरुंधतीं सोपचारां ब्राह्मणाय ददाम्यहम् -मूर्तिदानमंत्रः ॥ गच्छ देवि यथा स्थान सर्वालंकारभूषिते ॥
अरुंधति नमस्तुभ्य देहि सौभाग्यमुत्तमम् । इति विसर्जनम् ॥ ॥ इति पूजनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ ॥ स्कंद उवाच । पुरा वृत्तमिदं
विप्राः शृणुध्वं व्रतमुत्तमम् । आसीत्कश्चित्पुरा विप्रः सर्वशास्त्रविशारदः १ तस्यैका कन्यका जाता रूपेणाऽप्रतिमा भुवि । ततो विवाहं स
म्यग्वै पिता तस्याकरोद्द्विजः २ कुलशीलवते दत्ता सा कन्या वरवर्णिनी । अचिरेणैव कालेन भर्ता तस्या मृतो द्विजः ३ बालरंडा तु सा
जाता निर्वेदादगमद्गृहात् । यमुनातीरमासाद्य चकार विपुलं तपः ४ एकभुक्त्यादिकैश्चैव कृच्छ्रचांद्रायणैस्तथा । मासोपवासनियमैरात्मानं
पावयेत्सती ५ कदाचिदागतस्तत्र भ्रमन् गौर्या सदाशिवः । यमुनातीरमासाद्य वनितां तां ददर्श सा । कृपया च शिवा गौरी महादेवमुवाच
ह ६ देव केनेदृशी प्राप्ता बालवैधव्यतादृशा । वद मां कृपया देव कृपां कुरु दयानिधे ७ महादेव उवाच । अयं विप्रः पुरा गौरि

कुलशीलयुतो भुवि । तेन कन्या पतीणीता सुरूपा युवती सती ८ स तां विवाह्य तरुणीं विदेशमगमद्द्विजः । ततो बहुतिथं कालं साऽपश्यद्भ-
र्तुरागमम् ९ नागतस्तु तदा विप्रो यावज्जीवं गतो द्विजः । तस्या जन्म गतं सर्वं विफलं पतिना विना १० तेन पापेन विप्रो ऽसौ नारीत्वं
प्राप्तवान् शिवे ११ स्वनारीं यः परित्यज्य निर्दोषां कुलसंभवाम् । याति देशांतरं चाऽथ अंधा इव महार्णवे १२ परदाररतो वा स्यादन्यां
वा कुरुते स्त्रियम् । सो ऽन्यजन्मनि देवेशि स्त्री भूत्वा विधवा भवेत् १३ या नारी तु पतिं त्यक्त्वा मनोवाक्कायकर्मभिः । रहः करोति वै
जारं गत्वा वा पुरुषांतरम् १४ भोगान् भुक्त्वा च या योषिन्मदेन प्रमदा ऽसती । तेन कर्मविपाकेन सा नारी विधवा भवेत् १५ स्वप-
त्नीं कुलसंभूतां पतिव्रतरतां सतीम् । अनुकूलां परित्यज्य परां यो याति स्वेच्छया १६ स पापी जायतेऽन्यस्मिन्स्त्रीहीनो विप्रजन्मनि ।
अनेन सदृशं देवि लोके ऽस्मिन्नास्ति पातकम् १७ न वैधव्यात्परो व्याधिर्न वैधव्यात्परो ज्वरः । न वैधव्यात्परः शोको न वैधव्यात्प-
रोंऽकुशः १८ निरयो न च वैधव्यात्कष्टं वैधव्यता नृषु । तेन पापेन बहुना जायते बालरंडका १९ इति तस्य वचः श्रुत्वा सा गौरी वि-
स्मिता ऽभवत् । पप्रच्छ तं महादेवं गौरी सा करुणान्विता २० केनेदृशं महत्पापं बालवैधव्यदायकम् । नश्यते कर्मणा देव तन्मां वद
कृपां कुरु २१ महादेव उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि बालवैधव्यनाशनम् । अरुंधतीव्रतं पुण्यं नारीसौभाग्यदायकम् २२ यत्कृत्वा
बालवैधव्यान्मुच्यते नात्र संशयः । श्रुतमेतत्तदा विप्रा गौर्या शंकरतो व्रतम् २३ यमुनातीरमासाद्य उपविष्टं तदा द्विजाः । तस्यै नार्यै मं-
हादेव्या कारितं व्रतमुत्तमम् २४ तेन पुण्येन महता व्रतजेन मुनीश्वराः । सा नारी चागमत्स्वर्गं मुक्त्वा वैधव्यतां तदा २५ इत्थं व्रतं श्रुतं
सम्यगुपदिष्टं मुनीश्वराः । कृतमन्यैश्च बहुभिस्ते ऽपि मुक्ता मुनीश्वराः २६ अरुंधतीव्रतमिदं सदा कार्यं मुनीश्वराः । नारी वैधव्यतो मुच्ये-

स्सौभाग्यं माप्नुयात्परम् २७ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे अरुंधतीव्रतम् ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच । उद्यापनविधिं ब्रूहि अरुंधत्याः सुरेश्वर ॥ भक्तिस श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्णहेतवे ॥ कृष्ण उवाच । अरुंधतीव्रतं वक्ष्ये नारीसौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यमाप्नुयात् । जायते रूपसंपन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता । वसंते तु समासाद्य तृतीयायां युधिष्ठिर ॥ माघे वा माधवे चैव श्रावणे कार्तिके ऽथवा । स्नानं कृत्वा तु वै सम्यक् त्रिरात्रोपोषिता सती ॥ मिथुनानि च चत्वारि समाहूय पतिव्रता । पूजयेत्पुष्पतांबूलैश्चदनैश्च तथाऽक्षतैः । कुंकुमागरुकस्तूरीकर्पूरमृगनाभिभिः । शिलापट्टे च संस्थाप्य जीरकं लवणान्वितम् ॥ लोष्ठकेन समायुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् । आवाहयेदरुंधतीं वसिष्ठप्राणसंमिताम् ॥ पतिव्रतानां सर्वासां मुख्यां वै देवमानिनीम् । द्विभुजां चारुसर्वांगीं साक्षसूत्रकमंडलुम् । प्रतिमां कांचनीं कृत्वा नामभिः परिपूजयेत् । वसिष्ठं च ध्रुवं चैव प्रतिमां पूजयेत्सती ॥ देववध्वै नमः पादौ जानुनी लोकवंदिते । कटिं संपूजयेत्तस्याः सर्वसंपत्तिदायिनीम् ॥ नाभिं गंभीरनाभ्यै तु लोकधात्र्यै तथा स्तनौ । जगद्धात्र्यै तथा स्कंधौ बाहू शात्यै नमस्तथा ॥ हस्तौ तु वरदायै तु मुखं धृत्यै नमः पुनः । अरुंधत्यै तथा पूज्यं शिरस्तु सकलप्रियम् । एवं संपूज्य तां देवीं गंधपुष्पोपचारकैः । पूजयित्वा सतीं देवीं ततश्चार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ अरुंधति महाभागे वसिष्ठप्रियवादिनि । सौभाग्यं देहि मे देवि धनपुत्रांश्च सर्वदा ॥ पुत्रान्देहि धनं देहि सौभाग्यं देहि सुव्रते । अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥ सुवासिन्यो ऽथ संपूज्याः समाप्तिदिवसे तदा । शुभगंधाक्षतैः पुष्पैर्दद्याच्चूर्णेन भक्षकान् ॥ होमं चैव तदा कुर्यात्समिद्भिश्च तिलैः पृथक् । अष्टोत्तरशत संख्या प्रार्थनामंत्रत सुधीः ॥ मिथुनानि च संपूज्य भूषणाच्छादनादिभिः । नानाविधोपचारैश्च चतुर्विंशतिसंख्यया ॥ आचार्यं च

गां दद्याद्वस्त्राण्याभरणानि च । शय्यां सोपस्करां दद्यात्कांस्यपात्रं सदीपकम् ॥ आदर्शं चामरं चैव अश्वं दद्यात्सुशोभनम् । यथावद्भोजयित्वा ऽथ स्त्रियः शूर्पान्समोदकान्॥मोदकान्कांचनं चैव तथा वस्त्रं यथाविधि।पोलिका घृतपूपांश्च पूरिकाश्च विशेषतः। सोहालिकाश्च दातव्या एकैकं द्विगुणं तथा । भोजनद्वयपर्याप्तं दीनानाथांश्च पूजयेत् । अनेनैव विधानेन भामिनी कुरुते व्रतम् । अवैधव्यत्वमाप्नोति तथा जन्मसहस्रकम् ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्ता धनधान्यसमावृता। जीवेद्वर्षशतं साग्रं सह भर्त्रा महाव्रता॥एवमभ्यर्चयित्वा तु पदं गच्छेदनामयम् । देवभार्या यथा स्वर्गे ऋषिभार्या तथैव च ॥ राजते च महाभागा सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे अरुंधतीव्रतोद्यापनम् ॥ ॥ अथ वैशाखशुक्लतृतीयायां भविष्योत्तरोक्तमक्षय्यतृतीयाव्रतम् ॥ तीर्थे वै तद्दिने स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् । दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥ माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् । तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधियते॥हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् । वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया । मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् । वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रमणं रवेः । प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥ मधुसूदनसंतोषाद्ब्राह्मणानामनुग्रहात् ॥ निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥ माधवे मेषगे भानौ मुरारिर्मधुसूदनः । प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदः पापहा भव ॥ यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः । तत्र चोच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥ अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषो ऽपि वा । प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ वैशाखे विधिवत्स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश । कृत्स्नशः सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति वैशाखस्नानविधिर्भविष्ये ॥ इयमेव तृतीया परशुरामजयंती ॥ सा च प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कंदभविष्ययोः—वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ॥ निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः सम-

ये हरिः ॥ रेणुकायास्तु यो गर्भादवतीर्णो विभुः स्वयम् ॥ दिनद्वये तथा व्याप्तावंशतः समभ्यासो च परा ॥ अ यया -पूर्वैव । तत्रैवोक्तम्-शुक्लतृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ॥ निशायां पूर्वयामे चेदुपराऽन्यत्र पूर्विका ॥ तत्रैव, वैशाखतृतीया अक्षय्यतृतीया । सा- च पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ तु पूर्वेवेति । इयं युगादिरपि ॥ या मन्वाद्या, युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ॥ स्नात्वा हुत्वा च जप्त्वा च दत्त्वाऽनंतफलं लभेत् ॥ श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः ॥ दैवे कर्मणि पैत्र्ये च कृष्णे चैवाऽपराह्णिकाः ॥ वैशाखस्य तृतीयां च पूर्वविद्धां करोति वै ॥ हव्यं देवा न गृह्णंति कव्यं च पितरस्तथा-इति ॥ वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम् ॥ नारायणं पूजयेच्च पुष्पधूपविलेपनैः ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारिव्यंजनसंयुतान् ॥ स याति पुरुषो वीर लोकान्वै हेममालिनः ॥ वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ॥ गंगातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ श्रीकृष्ण उवाच । बहुनाऽत्र किमुक्तेन किं बह्वक्षरमालया ॥ वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु ॥ तस्यां स्नानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥ दानं च क्रियते तस्यां तत्सर्वं स्यादिहाक्षयम् ॥ आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते ॥ सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥ पुरा महोदये पार्थ वणिगासीत्सुनिर्धनः ॥ प्रियंवदः सत्यव्रतो देवब्राह्मणपूजकः । पुण्याख्यानैकचित्तोऽभूत्कुटुंबव्याकुलो ऽपि सन् । तेन श्रुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता ॥ यदा स्याद्बुधसंयुक्ता तदा सा तु महत्फला ॥ तस्यां यद्दीयते किंचिदक्षयं स्यात्तदेव हि ॥ इति श्रुत्वा च गंगायां संतर्प्य पितृदेवताः ॥ गृहमागत्य करकान् सान्नानुदकसंयुतान् । अन्नपूर्णान्बृहत्कुंभान् जलेन विमलेन च ॥ यवगोधूमलवणा न्सक्तुदध्योदनं तथा ॥ इक्षुक्षीरविकारांश्च सहिरण्यांश्च शक्तित ॥ शुचिः शुद्धेन मनसा ब्राह्मणेभ्यो ददौ वणिक् ॥ भार्यया वार्यमाणो ऽपि

कुटुंबासक्तचित्तया ॥ यावत्तस्थौ स्थिरे सत्वे मत्वा सर्वं विनश्वरम् ॥ धर्मासक्तमतिः पार्थ कालेन बहुना ततः ॥ जगाम पंचत्वमसौ
वासुदेवमनुस्मरन् ॥ ततः स क्षत्रियो जातः कुशावत्यां युधिष्ठिर ॥ बभूव चाक्षया तस्य समृद्धिर्धर्मसंयुता ॥ ईजे स च महायज्ञैः समा-
प्तवरदक्षिणैः ॥ स ददौ गोहिरण्यानि दानान्यन्यान्यहर्निशम् ॥ बुभुजे कामतो भोगान्दीनांधांस्तर्पयञ्छनैः ॥ तथाप्यक्षयमेवास्यां क्षयं
याति न तद्धनम् ॥ श्रद्धापूर्वं तृतीयायां यद्दत्तं विभवं विना ॥ इत्येतच्च समाख्यातं श्रूयतामत्र यो विधिः ॥ तृतीयायां समाख्यातः स्नात्वा
संतर्प्य देवताः ॥ एकभुक्तं तदा कुर्याद्वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥ तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान्दद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः
पार्थिव द्विजान् ॥ उदकुंभान्सकरकान्सान्नान्सर्वरसैः सह ॥ यवगोधूमचणकान्सक्तुदध्योदनं तथा ॥ ग्रैष्मकं सर्वमेवात्र सम्यक् दाने प्रशस्य-
ते ॥ तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य च ॥ उदकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥ तत्र मंत्रः—एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवा-
त्मकः ॥ अस्य प्रदानात्तृप्यंतु पितरोऽपि पितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुंभं सदक्षिणम् ॥ पितृभ्यः संप्रदास्यामि ह्यक्षय्यमुपति-
ष्ठतु ॥ छत्रोपानत्प्रदानं च गोभूकांचनवाससाम् ॥ यद्यदिष्टं केशवस्य तद्देयमविशंकया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥
अनाख्येयं न मे किंचिदस्ति स्वल्पं तु तेऽनघ ॥ नास्यां तिथौ क्षयमुपैति हुतं च दत्तं तेनाक्षयेति कथिता मुनिभिस्तृतीया ॥ उद्दिश्य दै-
वतपितॄन्क्रियते मनुष्यैस्तच्चाक्षयं भवति भारत सर्वमेव ॥ इति श्रीभविष्ये अक्षय्यतृतीयाव्रतम् ॥ अस्यामेव विष्णुधर्मोत्तरेऽपि उक्तम्--॥
॥ वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः ॥ रात्रौ भुंक्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ॥ अभिस्ववृष्टिं मंत्रं च अष्टोत्तरशतं जपेत् ॥ कृतो-
पवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च ॥ दास्यंत्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥ अक्षय्यं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च ॥ तथा सा कृत्ति-

कोपेता विशेषेण च पूजिता ॥ तत्र जप्तं हुतं दत्तं सर्वमक्षय्यमुच्यते ॥ अक्षय्या सा तिथिस्तस्मात्तस्या सुकृतमक्षयम् ॥ अक्षतैः पूज्यते विष्णुस्तेन साऽप्यक्षया स्मृता ॥ अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् ॥ सक्तूंश्च संस्कृतांश्चैव हुत्वा च भृगुनंदन ॥ एकाक्षय्यतृतीयायां सर्वासां तु फलं लभेत् ॥ ॥ अत्रैव परशुरामजयंती दोलोत्सवश्च हेमाद्रौ भविष्ये ॥ इति अक्षय्यतृतीयाव्रत संपूर्णम् ॥ ॥ अथ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रंभाव्रतम् ॥ तदुक्तं माधवीये भविष्ये—कृष्ण उवाच । भद्रे कुरुष्व यत्नेन रंभाख्यं व्रतमुत्तमम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नात्वा नियमतत्परा ॥ पूर्वविद्धा तिथिर्ग्राह्या तत्रैव व्रतमाचरेत् ॥ बृहत्तपा तथा रंभा सावित्री वटपैतृकी ॥ कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथि । इति रंभाव्रतनिर्णयः ॥ अथ श्रावणशुक्लतृतीयायां मधुस्रवाख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा । सा परयुता ग्राह्या । अथाचारप्राप्तं श्रावणशुक्लतृतीयायां स्वर्णगौरीव्रतम् । तच्च कर्णाटकदेशे भाद्रपदशुक्लतृतीयायां प्रसिद्धम् । तत्र संकल्पः । मम इह जन्मनि जन्मांतरे चाक्षय्यसौभाग्यप्राप्तिकामायाः पुत्रपौत्रादिधनधान्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वर्णगौरीव्रतमहं करिष्ये ॥ तत्र पूजा ॥ देवदेवि समागच्छ प्रार्थयेऽहं जगत्पते ॥ इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तमे । आवाहनम् ॥ भवानि त्वं महादेवि सर्वसौभाग्यदायिके । अनेकरत्नसंयुक्तमासनं प्रतिगृह्यताम् । आसनम् ॥ सुचारुशीतलं दिव्यं नानागंधसुवासितम् । पाद्यं गृहाण देवेशि महादेवि नमोऽस्तु ते । पाद्यम् ॥ श्रीपार्वति महाभागे शंकरप्रियवादिनि । अर्घ्यं गृहाण कल्याणि भर्त्रा सह पतिव्रते । अर्घ्यम् ॥ गंगातोयं समानीतं सुवर्णकलशे स्थितम् । आचम्यतां महाभागे भवेन सहिते ऽनघे । आचमनीयम् ॥ गंगासरस्वतीरेवाकावेरीनर्मदाजलैः । स्नापिताऽसि मया देवि तथा शांतिं कुरुष्व मे । स्नानम् ॥ सर्वभूषादिके० । वस्त्रम् ॥ कं

१ भूता चतुर्दशी । २ इदं व्रतमस्मद्देशेऽप्रसिद्धत्वाच्च मूलकर्त्रा चाहिर्निर्णीतः ।

चुकीम् । आचमनीयम् ॥ कर्पूरकुंकुमैर्युक्तं हरिद्रादिसमन्वितम् । कस्तूरिकासमायुक्तं चंदनं प्रति० । चंदनम् ॥ हरिद्रा कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलं तथा । सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि । सौभाग्यद्रव्यम् ॥ माल्यादीनि० । पुष्पम् । देवद्रुमरसोद्भूतः कालागरुसमन्वितः । आघ्रेयतामयं धूपो भवानि घ्राणतर्पणः । धूपम् ॥ साज्यंचेति दीपम् ॥ अन्नंचतुर्विधंस्वादु० । नैवेद्यम् ॥ आचमनीयम् ॥ कर्पूरैलालवंगादितांबूलीदलसंयुतम् । क्रमुकादिफलं चैव तांबूलं प्रतिगृ० । तांबूलम् ॥ इदंफलंमयादेवि० । फलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ नीराजनम् ॥ नमस्कारम् ॥ यानि कानि च पापानि० । प्रदक्षिणाः ॥ पुष्पांजलिम् ॥ पुत्रान्देहि धनं देहि सौभाग्यं देहि सुव्रते । अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमो ऽस्तु ते । प्रार्थना ॥ भवान्याश्च महादेव्या व्रतसंपूर्णहेतवे । प्रीतये द्विजवर्याय वाणकं प्रददाम्यहम् ॥ स्त्रलंकृताः सुवासिन्यः पातिव्रत्येन भूषिताः ॥ मम कामसमृद्ध्यर्थं प्रतिगृह्णंतु वाणकम् । वायनम् ॥ इति स्वर्णगौरीपूजा ॥ ॥ अथ कथा ॥

॥ पुरा कैलासशिखरे सिद्धगंधर्वसेविते । उमया सहितं स्कंदः पप्रच्छ शिवमव्ययम् १ स्कंद उवाच । करुणासागरेशान लोकानां हितकाम्यया । व्रतं कथय देवेश पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् २ शंकर उवाच । साधु पृष्टं महाभाग कथयामि षडानन । स्वर्णगौरीव्रतं नाम सर्वसंपत्करं नृणाम् ३ पुरा सरस्वतीतीरे विमलाख्या महापुरी । तत्र चंद्रप्रभो नाम राजा ऽभूद्धनदोपमः ४ महादेवी विशालाक्षी भार्ये बालमृगेक्षणे । तयोः प्रियतरा ज्येष्ठा तस्याऽऽसीन्नृपतेर्मता ५ स कदाचिद्वनं भेजे मृगयासक्तमानसः । तत्र शार्दूलवाराहवनमाहिषकुंजरान् ६ हत्वा बभ्राम तृष्णार्तो ददर्श सुमहत्सरः । चकोरचक्रकारंडखंजरीटशताकुलम् ७ उत्फुल्लकल्हारोद्दामकुमुदोत्पलमंडितम् । अपूर्वमवनीशोऽसौ ददर्शाप्सरसां गणम् ८ समासाद्य सरस्तीरं पीत्वा जलमनुत्तमम् । भक्त्या गौरीमर्चयंतं ददर्शाप्सरसां गणम् ९ किमेतदिति पप्रच्छ

कोपेवा विशेषेण च पूजिता ॥ तत्र जप हुतं दत्तं सर्वमक्षय्यमुच्यते ॥ अक्षय्या सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयम् ॥ अक्षतैः पूज्यते विष्णुस्तेन साऽप्यक्षया स्मृता ॥ अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् ॥ सक्तूंश्च संस्कृतांश्चैव हुत्वा च भृगुनंदन ॥ एकाक्षय्यतृतीयायां सर्वासां तु फलं लभेत् ॥ ॥ अत्रैव परशुरामजयंती दोलोत्सवश्च हेमाद्रौ भविष्ये ॥ इति अक्षय्यतृतीयाव्रत संपूर्णम् ॥ ॥ अथ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रंभाव्रतम् । तदुक्तं माधवीये भविष्ये—कृष्ण उवाच । भद्रे कुरुष्व यत्नेन रंभाख्यं व्रतमुत्तमम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नात्वा नियमतत्परा ॥ पूर्वविद्धा तिथिर्ग्राह्या तत्रैव व्रतमाचरेत् । बृहत्तपा तथा रंभा सावित्री वटपैतृकी ॥ कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथिः । इति रंभाव्रतनिर्णयः । अथ श्रावणशुक्लतृतीयायां मधुस्रवाख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा । सा परयुता ग्राह्या । अथाचारप्राप्तं श्रावणशुक्लतृतीयायां स्वर्णगौरीव्रतम् । तच्च कर्नाटकदेशे भाद्रपदशुक्लतृतीयायां प्रसिद्धम् । तत्र संकल्पः । मम इह जन्मनि जन्मांतरे चाक्षय्यसौभाग्यप्राप्तिकामायाः पुत्रपौत्रादिधनधान्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वर्णगौरीव्रतमहं करिष्ये ॥ तत्र पूजा ॥ देवदेवि समागच्छ प्रार्थयेऽहं जगत्पते ॥ इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तमे । आवाहनम् ॥ भवानि त्वं महादेवि सर्वसौभाग्यदायिके । अनेकरत्नसंयुक्तमासनं प्रतिगृह्यताम् । आसनम् ॥ सुचारुशीतलं दिव्यं नानागंधसुवासितम् । पाद्यं गृहाण देवेशि महादेवि नमोऽस्तु ते । पाद्यम् ॥ श्रीपार्वति महाभागे शंकरप्रियवादिनि । अर्घ्यं गृहाण कल्याणि भर्त्रा सह पतिव्रते । अर्घ्यम् ॥ गंगातोयं समानीतं सुवर्णकलशे स्थितम् । आचम्यतां महाभागे भवेन सहिते ऽनघे । आचमनीयम् ॥ गंगासरस्वतीरेवाकावेरीनर्मदाजलैः । स्नापिताऽसि मया देवि तथा शांतिं कुरुष्व मे । स्नानम् ॥ सर्वभूषादिके० । वस्त्रम् ॥ कं

१ मूला भरणी । २ इदं मधुस्रवाख्यव्रतस्य श्रेष्ठत्वं शिष्टैर्नोक्तम् ।

ताभिः सहितो नृपः २९ यच्छोभनं व्रतमिदं कथितं शिवायाः कुर्यान्मम प्रियतरो भविता च गौर्याः । प्राप्य श्रियश्च सततं भुवि शत्रुसंघान्निर्जित्य निर्मलपदं सहसा प्रयाति ३० ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे गौरीखंडे स्वर्णगौरीव्रतकथा ॥

॥ अथोद्यापनम् ॥ युधिष्ठिर उवाच । उद्यापनविधिं ब्रूहि तृतीयायाः सुरेश्वर । भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥ कृष्ण उवाच । उद्यापनविधिं वक्ष्ये सावधानेन वै शृणु । त्रिंशद्दंडप्रमाणेन प्रमितं दक्षिणोत्तरे ॥ प्रत्यग् प्रागपि राजेंद्र नव गोचर्म इष्यते । गोचर्ममात्रं संलिप्य गोमयेन विचक्षणः ॥ मंडपं कारयेत्तत्र नानावर्णं सुशोभनम् । ग्रहमंडलपार्श्वे तु पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभमव्रणं मृन्मयं शुभम् । ताम्रपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिस्तथा ॥ तदर्धार्धेन वा कुर्याद्वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । कर्षमात्रसुवर्णेन प्रतिमां कारयेद्बुधः ॥ तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्धं तु कनिष्ठकम् । कृत्वा रूपं प्रयत्नेन पार्वत्याश्च हरस्य च ॥ अथ ताम्रमये पात्रे प्रतिमां तत्र विन्यसेत् । श्वेतवस्त्रयुगच्छन्नं श्वेतयज्ञोपवीतिनम् ॥ भाजनं च तिलैः पूर्णं कलशोपरि विन्यसेत् । पार्वत्यास्तु युगं दद्यात्स्थापयित्वा विधानतः ॥ वेदोक्तेन प्रतिष्ठा च कर्तव्या तु यथाविधि । पंचामृतेन स्नपनं कृत्वा देवस्य चोत्तमम् ॥ स्नानं च कारयेत्पश्चात्ततः पूजां समाचरेत् । चंदनेन सुगंधेन सुपुष्पैश्च प्रपूजयेत् । धूपं च कल्पयेद्गंधं चंदनागरुसंयुतम् । नानाप्रकारैर्नैवेद्यं तथा दीपं च कारयेत् ॥ अर्चयेत्पूजयेद्भक्त्या गंधपुष्पैः फलाक्षतैः । आवाहनादि कर्तव्यं पुराणागमसंभवैः ॥ कार्या विधानतः पूजा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ देवदेव समागच्छ प्रार्थयेऽहं जगत्पते । इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥ एवं पूजा प्रकर्तव्या रात्रौ जागरणं ततः । गीतनृत्यादिसंयुक्तं कथाश्रवणपूर्वकम् ॥ अर्चयेत्पूर्ववद्देवं पश्चाद्धोमं समाचरेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाऽग्निस्थापनं ततः ॥ प्रारभेच्च ततो होमं नवग्रहपुरःसरम् । तिलांश्च यवसंमिश्रा-

राज्ञा राजीवलोचनः १० अप्सरस ऊचुः । स्वर्णगौरीव्रतमिदं क्रियतेऽस्माभिरुत्तमम् । सर्वसंपत्करं नृणां तत्कुरुष्व नृपोत्तम ११ राज्ञो
वाच । विधानं कीदृशं ब्रूत किं फलं व्रतधारणात् । ता ऊचुर्योषितः सर्वा नभे मासि तृतीयके १२ मारब्धव्यं व्रतमिदं गौर्याः षोडश वत्स-
रान् । तच्छ्रुत्वा सो ऽपि जग्राह व्रतं नियतमानसः १३ गुणैः षोडशसंयुक्तं दोरकं दक्षिणे करे । बबंधानेन मन्त्रेण भक्त्या गौरीं प्रपूज्य च १४ दो
रकं षोडशगुणं बध्नामि दक्षिणे करे । त्वत्प्रीतये महेशानि करिष्ये ऽहं व्रतं तव १५ ततः कृत्वा व्रतं देव्या अगमन्निजमंदिरे । विशालाक्ष्या
ततो दृष्टो राजा गौर्याः प्रपूजकः १६ बद्धं तं दोरकं हस्ते दृष्ट्वा च पतिकोपना । न कर्तव्यं न कर्तव्यमिति राज्ञि वदत्यपि १७ त्रुटित्वा सा च
निक्षेप चाग्रशुष्कतरूपरि । तेन संस्पृष्टमात्रेण तरुः पल्लवतां गतः १८ तद्द्वितीया ततो दृष्ट्वा विस्मयालज्जिता ऽभवत् । तन्मूले दोरकं छिन्नं
गृहीत्वा सा बबंध ह १९ ततस्तद्व्रतमाहात्म्यात्पतिप्रियतराऽभवत् । देवी व्रतापचारेण सा त्यक्ता दुःखिता वने २० प्रययौ सा महादेवीं
ध्यायती नित्यमन्विता । मुनीनामाश्रमे पुण्ये निवसंती सती क्वचित् २१ निवारिता मुनिवरैर्गच्छ पापे यथासुखम् । धावंती विपिनं
घोरं गणाध्यक्षं ददर्श ह २२ तेन दृष्टापि सा गौरी द्रक्ष्याम्यहमुपोषिता । इति निश्चित्य मनसा गंतुं प्रवव्रृतेऽन्यतः २३ ततो ददर्शाग्र
तरुं गच्छंती च सरोवरम् । ततो वनप्रियं चाग्रे सर्वाभरणभूषिता २४ पश्यंती शनैकैस्तद्व्रजती चैव मानुषी । सैस्तैर्निराकृता दृष्ट्वा नि
र्विण्णा निषसाद ह २५ ततस्तत्कृपया गौरी प्रादुरासीन्महासती । तां दृष्ट्वा दंडवद्भूमौ नत्वा स्तुत्वा नृपप्रिया २६ जय देवि नमस्तुभ्यं
जयभक्तवरप्रदे । जयशंकरसर्वांगे प्रगल्भे सर्वमंगले २७ ततो लब्ध्वा वरं भक्त्या गौरीमभ्यर्च्य तद्व्रतम् । चक्रे देवी पदं तस्यै ददौ सौ
भाग्यसंपदः २८ इति तस्याः प्रसादेन सर्वान्भोगानवाप्य च । विशालाक्षी प्रिया राज्ञो भूत्वा च मुमुदे भृशम् ॥ अंते शिवपुरं प्राप्तः का

ताभिः सहितो नृपः २९ यच्छोभनं व्रतमिदं कथितं शिवायाः कुर्यान्मम प्रियतरो भविता च गौर्याः । प्राप्य श्रियश्च सततं भुवि शत्रुसंघान्निर्जित्य निर्मलपदं सहसा प्रयाति ३० ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे गौरीखंडे स्वर्णगौरीव्रतकथा ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ युधिष्ठिर उवाच । उद्यापनविधिं ब्रूहि तृतीयायाः सुरेश्वर । भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥ कृष्ण उवाच । उद्यापनविधिं वक्ष्ये सावधानेन वै शृणु । त्रिंशद्दंडप्रमाणेन प्रमितं दक्षिणोत्तरे ॥ प्रत्यग् प्रागपि राजेंद्र नव गोचर्म इष्यते । गोचर्ममात्रं संलिप्य गोमयेन विचक्षणः ॥ मंडपं कारयेत्तत्र नानावर्णं सुशोभनम् । ग्रहमंडलपार्श्वे तु पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभमव्रणं मृन्मयं शुभम् । ताम्रपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिस्तथा ॥ तदर्धार्धेन वा कुर्याद्वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । कर्षमात्रसुवर्णेन प्रतिमां कारयेद्बुधः ॥ तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्धं तु कनिष्ठकम् । कृत्वा रूपं प्रयत्नेन पार्वत्याश्च हरस्य च ॥ अथ ताम्रमये पात्रे प्रतिमां तत्र विन्यसेत् । श्वेतवस्त्रयुगच्छन्नं श्वेतयज्ञोपवीतिनम् ॥ भाजनं च तिलैः पूर्णं कलशोपरि विन्यसेत् । पार्वत्यास्तु युगं दद्यात्स्थापयित्वा विधानतः ॥ वेदोक्तेन प्रतिष्ठा च कर्तव्या तु यथाविधि । पंचामृतेन स्नपनं कृत्वा देवस्य चोत्तमम् ॥ स्नानं च कारयेत्पश्चात्ततः पूजां समाचरेत् । चंदनेन सुगंधेन सुपुष्पैश्च प्रपूजयेत् । धूपं च कल्पयेद्गंधं चंदनागरुसंयुतम् । नानाप्रकारैर्नैवेद्यं तथा दीपं च कारयेत् ॥ अर्चयेत्पूजयेद्भक्त्या गंधपुष्पैः फलाक्षतैः । आवाहनादि कर्तव्यं पुराणागमसंभवैः ॥ कार्या विधानतः पूजा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥ देवदेव समागच्छ प्रार्थयेऽहं जगत्पते । इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तम ॥ एवं पूजा प्रकर्तव्या रात्रौ जागरणं ततः । गीतनृत्यादिसंयुक्तं कथाश्रवणपूर्वकम् ॥ अर्चयेत्पूर्ववद्देवं पश्चाद्धोमं समाचरेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाऽग्निस्थापनं ततः ॥ प्रारभेच्च ततो होमं नवग्रहपुरःसरम् । तिलांश्च यवसंमिश्रा-

नाज्येन च परिस्रुतान् ॥ जुहुयात्त्र्यम्बकमन्त्रेण गौरीमन्त्रेण वा शिवम् ॥ एवं समाप्य होमं तु तत्राचार्यं प्रपूजयेत् ॥ अर्घ्यपुष्पप्रदानैश्च वस्त्रालंकारभूषणैः । शक्त्या सदक्षिणां दद्यात्प्रचारैर्गोपिकां मताम् ॥ धेनुं सदक्षिणां दत्त्वा सुशीलां च पयस्विनीम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनसंयुताम् ॥ रत्नपुच्छां वस्त्रयुतां ताम्रपृष्ठामलंकृताम् । सवत्सामव्रणां भद्रां धेनुं दद्यात्प्रयत्नतः । सुवर्णेन समोपेतामाचार्याय च साधवे । षोडशभिः प्रकारैश्च पक्वान्नैः प्रीणयेत्सदा ॥ षोडशममितैर्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः । वंशपात्रस्थिते पक्वान्नपक्वान्नवायने शुभे ॥ अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां च प्रयत्नतः । बन्धुभिः सह भुंजीत नियतश्च परेऽहनि ॥ एवं कृत्वा भवेत्पार्थ परिपूर्णव्रती यतः ॥ इति श्रीस्कंदपु० कृ० युधि० सं० स्वर्णगौरीव्रतोद्यापनम् ॥ ॥ अथ सुकृततृतीयाविधिरुच्यते ॥ ॥ श्रावणशुक्लतृतीयायां सुकृतव्रतम् । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ॥ ॥ अथ कथा ॥ शौनक उवाच । सर्वकामप्रदानानि व्रतानि कथितानि वै । व्रतं कथय यत्नेन येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् १ सूत उवाच । साधु साधु महाभाग लोकानां हितकारक । कथयामि व्रतं दिव्यं योषितां फलदायकम् २ कृष्णस्यावरजा साध्वी सुभद्रानामविश्रुता । रूपलावण्यसंपन्ना सुभगा चारुहासिनी ३ गांडीवधन्वनश्चासौ योषिता च वरप्रिया । त्रैलोक्याधिपतिः कृष्णस्तस्याऽहं भगिनी प्रिया ४ इति गर्वसमाविष्टा न किंचिदकरोच्छुभम् । कालोऽपि यस्य त्वाज्ञां वै शिरसा धारयेत्सदा ५ स मे भ्राता सखा कृष्णो दनुजानां निकृंतनः । इति संचिंत्य मनसि न किंचित्सा ऽकरोत्तदा ६ सर्वं ज्ञातं तदा तेन देवदेवेन शार्ङ्गिणा । इति संचिंत्य मनसि भ्रातृत्वान्मम गौरवात् ७ भवाब्धितारणं किंचिन्मूढत्वान्न करिष्यति । ध्यात्वा मुहूर्तं मनसि श्रीकृ-

१ भ्रातरवाद्यादीसर्विर्भिर्वा ऽऽह्विभिर्वाहृयादिति भवोद्यापनकौमुदाम् ।

नाम्येन च परिस्रुतान् ॥ त्र्युंबकमंत्रेण गौरीमत्रेण वा शिवम् ॥ एव समाप्य होम तु तत्राचार्य प्रपूजयेत् ॥ अर्घ्यपुष्पप्रदानैश्च वस्त्रालंकारभूषणैः । शक्त्या सदक्षिणां दद्यात्मचारैर्गोधिकां मताम् ॥ धेनु सदक्षिणां दत्त्वा सुशीलां च पयस्विनीम् । स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनसंयुताम् ॥ रत्नपुच्छां वस्त्रयुतां ताम्रपृष्ठामलंकृताम् । सवत्सामव्रणां भद्रां धेनु दद्यात्मयत्नतः । सुवर्णेन समोपेतामाचार्याय च साधवे । पोडशभिः प्रकारैश्च पक्वान्नै प्रीणयेत्सदा ॥ पोडशप्रमितैर्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नत । वं शपात्रस्थितैः पश्चात्पक्वान्नवायनैः शुभैः ॥ अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां च प्रयत्नतः । बंधुभि सह भुंजीत नियतश्च परेऽहनि ॥ एव कृत्वा भवेत्पार्थ परिपूर्णव्रती यतः ॥ इति श्रीस्कंदपु० कृ० युधि० सं० स्वर्णगौरीव्रतोद्यापनम् ॥ ॥ अथ सुकृततृतीयाविधिरुच्यते ॥ ॥ श्रावणशुक्लतृतीयायां सुकृतव्रतम् । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ॥ ॥ अथ कथा ॥ शौनक उवाच । सर्वकामप्रदानानि व्रतानि कथितानि वै । व्रत कथय यत्नेन येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् १ सूत उवाच । साधु साधु महाभाग लोकानां हितकारक । कथयामि व्रतं दिव्यं योषितां फलदायकम् २ कृष्णस्यावरजा साध्वी सुभद्रानामविश्रुता । रूपलावण्यसंपन्ना सुभगा चारुहासिनी ३ गांडीवधन्वनश्चासौ योषिता च वरप्रिया । त्रैलोक्याधिपति कृष्णस्तस्याऽहं भगिनी प्रिया ४ इति गर्वसमाविष्टा न किंचिदकरोच्छुभम् । कालोऽपि यस्य त्वाज्ञां वै शिरसा धारयेत्सदा ५ स मे भ्राता सखा कृष्णो दनुजानां निकृंतनः । इति संचिंत्य मनसि न किंचित्सा ऽकरोत्तदा ६ सर्वं ज्ञात तदा तेन देवदेवेन शार्ङ्गिणा । इति संचिंत्य मनसि भ्रातृत्वान्मम गौरवात् ७ भवाब्धितारणं किंचिन्मूढत्वान्न करिष्यति । ध्यात्वा मुहूर्तं मनसि श्रीकृ-

१ मद्योत्तरशताद्यावैसमिभिर्वाऽऽहुतिभिर्हुयादिति व्रतोद्यापनकौमुद्याम् ।

ष्णो भक्तवत्सलः ८ सुभद्रानिकटे गत्वा वचनं चेदमब्रवीत् । परलोकजिगीषार्थं न किंचिदपि ते कृतम् ९ व्रतं कुरुष्व मनसा सर्वान्कामानवाप्स्यसि । सुकृतं तारकं लोके लोकानां हितकारकम् १० यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । भुक्तिमुक्तिप्रदं चापि सर्वसौभाग्यदायकम् ११ व्रतं कुरुष्व चाद्यैव सुकृतस्य फलाप्तये । कालोऽहं सर्वलोकेषु वृक्षरूपेण संस्थितः १२ धर्मस्तस्य च मूलं हि ऋतवः स्कंध एव च । मासा द्वादशसंख्याकाश्चोपशाखा ह्यनुक्रमात् १३ षष्ट्याधिकं च त्रिशतं फलानि वासरास्तथा । पर्णानि घटिकाः प्रोक्ताः कालोऽहं वृक्षरूपकः १४ तस्मात्फलानां प्राप्त्यर्थं व्रतं कुरुष्व शोभने । नभसि मासे संप्राप्ते शुक्लपक्षे च भामिनि १५ तृतीया हस्तसंयुक्तां[1] व्रतं कार्यमिदं शुभम् । प्रातश्चैव समुत्थाय दंतधावनपूर्वकम् १६ स्नानं कुर्याद्यथान्यायं हरिद्राभिः समन्वितम् । मध्याह्ने चैव संप्राप्ते कृत्वा गोमयमंडलम् १७ चतुर्द्वारेण सहितं मंडपं तत्र कारयेत् । वेदिं विरच्य धवलां हस्तमात्रां विशेषतः १८ तन्मध्येऽष्टदलं पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत् । पीठे मां[2] चोपरि स्थाप्य क्षीराब्धितनया सह १९ उपचारैः षोडशभिः पूजयेद्भक्तिसंयुतः । षष्ट्याधिकं च त्रिशतं सुकृतस्य फलानि वै २० गोधूमचूर्णेन फलं शर्कराभिः समन्वितम् । औदुंबरस्य वृक्षस्य फलकारं च कारयेत् २१ वेणुपात्रे च संस्थाप्य वाणकं च द्विजातये । सहिरण्यं सतांबूलं दद्याच्चैव यथाविधि २२ वायनमंत्रः—। पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं सौभाग्यावाप्तये तथा । वाणकं वै प्रदास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे २३ पिष्टस्य च फलानां वै पायसं परिकल्पयेत् । भ्रातृस्वरूपिणं मां च भोजयित्वा यथाविधि २४ इति कृत्वा च विधिवत्समाप्य च ततः परम् । तृतीये वत्सरे प्राप्ते उद्यापनविधिं चरेत् २५ आचार्यं वरयेद्भक्त्या वेदवेदांगपारगम् । सुशीलं सर्वधर्मज्ञं शान्तं दान्तं कुटुंबिनम्

---

१ तस्यां तृतीयायां व्रतं कार्यमित्यर्थः । २ विष्णुरूपं मां कृष्णमित्यर्थः ।

२६ स्वस्ति वाच्य द्विजैः साक नांदीश्राद्धं विधाय च । हैमीं च प्रतिमां कुर्यान्निष्कनिष्कार्धसरूपया २७ क्षीराब्धितनया साक मां प्रतिष्ठाप्य भक्तितः । नवीन कलश ताम्रं पिधानेन समन्वितम् २८ पञ्चवैश्च हिरण्यैश्च वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् । तन्मध्ये मां प्रतिष्ठाप्य उपचारैः प्रपूजयेत् २९ ततः पुष्पांजलिं दद्यात्क्षमाप्य च पुनः पुनः । वाणकं हि प्रदद्याच्च व्रतसंपूर्तिहेतवे ३० लक्ष्मीनारायणो देवो ह्यस्मात्संसारसागरात् । रक्षेन्मे सकलात्पापादिह सर्वं ददातु मे ३१ अच्युतः प्रतिगृह्णाति अच्युतो वै ददाति च । अच्युतस्तारकोभाभ्यामच्युताय नमो नमः ३२ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादित्रमंगलैः । पुराणश्रवणेनैव रात्रिशेषं ततो नयेत् ३३ प्रभाते विमले स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य च । विष्णोर्नुक-सक्तुमिव-होममन्त्रद्वय स्मृतम् ३४ अष्टाधिकद्विशतं च तिलैर्होमं तु कारयेत् । कलश प्रतिमायुक्तमाचार्याय निवेदयेत् ३५ गां दद्यात्कपिलां चैव सालंकारां सदक्षिणाम् । आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैराभरणैरपि ३६ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्चतुर्विंशतिसंख्यकान् । आशिषो वै गृहीत्वाऽथ स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ३७ इति तस्य वचः श्रुत्वा तत्सर्वं हि चकार सा । भुक्त्वा भोगान्यथाकाममन्ते स्वर्गं जगाम सा ३८ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे शुक्लव्रतकथा उद्यानं च ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुक्लतृतीयायां शिष्टपरिगृहीतं हरितालिकाव्रतम् ॥ ॥ तच्च परविद्धाया कार्यम् । मुहूर्तमात्रसत्त्वेपि दिने गौरीव्रत परे—इति माधवोक्तेः ॥ हरितालिकाव्रतसत्त्वे पुरस्कारेणापि परविद्धाग्रहणवचनाद्दिवोदासीये उदाहृतत्वाच्च । तत्र व्रतविधिः ॥ भाद्रपदशुक्लतृतीयायां प्रातस्तिलामलककल्केन स्नात्वा, पट्टवस्त्रं परिधाय मासपक्षाद्युल्लिख्य, मम समस्तपापक्षयपूर्वकसप्तजन्मराज्याखण्डितसौभाग्यादिविवृद्धये उमामहेश्वरप्रीत्यर्थं हरितालिकाव्रतमहं करिष्ये । तत्रादौ गणपतिपूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गौरीयुक्तं महेश्वरं पूजयेत् ॥ ॥ अथ पूजा ॥ पीतकौशेयवसनां हेमाभां कमलासनाम् ॥ भक्ता

नां वरदां नित्यं पार्वतीं चिंतयाम्यहम् । मंदारमालाकुलितालकायै कपालमालांकितशेखराय । दिव्यांबरायै च दिगंबराय नमः शिवायै च नमः
शिवाय । उमामहेश्वराभ्यांनमः । ध्यायामि ॥ देवदेव समागच्छ प्रार्थयेहं जगन्मये ॥ इमां मया कृतां पूजां गृहाण सुरसत्तम । उमामहे-
श्वराभ्यां नमः । आवाहनम् ॥ भवानि त्वं महादेवि सर्वसौभाग्यदायिके ॥ अनेकरत्नसंयुक्तमासनं प्रतिगृह्यताम् । आसनम् । सुचारुशी-
तलं दिव्यं नानागंधसमन्वितम् ॥ पाद्यं गृहाण देवेशि महादेवि नमो ऽस्तु ते । पाद्यम् । श्रीपार्वति महाभागे शंकरप्रियवादिनि ॥ अ-
र्घ्यं गृहाण कल्याणि भर्त्रा सह पतिव्रते । अर्घ्यम् ॥ गंगाजलं समानीतं सुवर्णकलशे स्थितम् ॥ आचम्यतां महाभागे रुद्रेण सहितेऽनघे
आचमनीयम् ॥ गंगासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः ॥ स्नापितासि मया देवि तथा शांतिं कुरुष्व मे । स्नानम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करा-
मधुसंयुतम् ॥ पंचामृतेन स्नपनं प्रीत्यर्थं प्र० ॥ पंचामृतस्नानम् । किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ॥ मणिकर्णिजलं शुद्धं स्नानार्थं
प्र० । स्नानम् ॥ सर्वभूषाधि० वस्त्रम् ॥ उपवीतम् ॥ कंचुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् ॥ गृहाण त्वं मया दत्तं पार्वति च
नमो ऽस्तु ते । कंचुकीम् ॥ कुंकुमागरुकर्पूरं चंदनं कस्तुरीयुतम् । विलेपनं महादेवि गंधं दास्यामि भक्तितः । गंधम् ॥ रंजिताः कुंकुमौघेन
ह्यक्षताश्चातिशोभनाः ॥ भक्त्या समर्पितास्तुभ्यं प्रसन्ना भव पार्वति । अक्षतान् ॥ हरिद्रा कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलान्वितम् ॥ सौभाग्य-
द्रव्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि । सौभाग्यद्रव्याणि ॥ सेवंतिकाबकुलचंपकपाटलाब्जैः पुन्नागजातिकरवीररसालपुष्पैः ॥ बिल्वप्रवालतुल-
सीदलमालतीभिस्त्वां पूजयामि जगदीश्वरि मे प्रसीद । पुष्पम् ॥ अथांगपूजा ॥ उमायैनमः पादौपूजयामि गौर्यै० जंघे० पार्वत्यै० जानुनी०
जगद्धात्र्यै० ऊरू० जगत्प्रतिष्ठायै० कटी० शांतिरूपिण्यै०नाभिं० देव्यै० उदरं०लोकवंदितायै० स्तनौ० काल्यै० कंठं०शिवायै० मुखं० भ-

वान्ये॰नेत्रे॰रुद्राण्ये॰ कर्णौ॰शर्वाण्यै॰ललाटं॰ मंगलदात्र्यै॰ शिरःपू॰। देवद्रुमरसोद्भूत कृष्णागरुसमन्वितः।आनीतो ऽय मया धूपो भवानि प्रतिगृ॰।धूपम्॥त्वं ज्योतिः सर्वदेवानां तेजसां तेज उत्तमम्।आत्मज्योतिः परं धाम दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्। दीपम्॥अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम्। भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नैवेद्यं प्रति॰। नैवेद्यम्। आचमनीयम्। मलयाचलसंभूत कर्पूरेण समन्वितम्॥ करोद्वर्तनकं चारु गृह्यतां जगतः पते। करोद्वर्तनम्॥ इदंफलंमयादेवि॰ फलम्॥ पूगीफलं महद्दिव्य॰। तांबूलम्॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं॰। दक्षिणाम्॥ वज्रमाणिक्यवैडूर्यमुक्ताविद्रुममंडितम्॥ पुष्परागसमायुक्तं भूषणं प्रतिगृह्यताम्। भूषणम्॥ चन्द्रादित्यौ च धरणी विद्युदग्निस्त्वमेव च। त्वमेव सर्वज्योतींषि आर्तिक्यं प्रतिगृ॰।नीराजनम्॥नामपूजा॥उमायै॰ नमः गौर्यै॰ पार्वत्यै॰ जगद्धात्र्यै॰ जगत्प्रतिष्ठायै॰ शान्तिरूपिण्यै॰॥ हरायनमः, महेश्वराय॰ शंभवे॰ शूलपाणये॰ पिनाकधृषे॰ शिवाय॰ पशुपतये॰महादेवाय॰।मंदारमालेति पुष्पांजलिम्॥यानिकानिचेति प्रदक्षिणा॥अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम। तस्मात्कारुण्यभावेन क्षमस्व परमेश्वरि। नमस्कारम्॥पुत्रान्देहि धनं देहि सौभाग्यं देहि सुव्रते। अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमोस्तु ते। इति प्रार्थना॥ ततो वैणवपात्राणि सौभाग्यद्रव्यसहितानि वायनानि दद्यात्॥ अत्र सुवर्णपात्रस्थं सवस्त्रफलदक्षिणम्। वायनं गौरि विप्राय ददामि प्रीतये तव। सौभाग्यारोग्यकामाय सर्वसंपत्समृद्धये। गौरि गौरीशतुष्ट्यर्थं वायनं ते ददाम्यहम्–इति मंत्राभ्यां वायनम्॥ तस्मिन्नहनि कर्तव्यं पूजनं रजनीमुखे। अर्धरात्रे उमाकांते अर्चनं जागरं चरेत्॥ इति पूजा॥ अथ कथा॥ सूत उवाच। मंदारमालाकुलितालकायै कपालमालांकितशेखराय। दिव्यांबरायै च दिगंबराय नमः शिवायै च नमः शिवाय १ कैलासशिखरे रम्ये गौरी पृच्छति शंकरम्। गुह्याद्गुह्यतरं गुह्यं कथयस्व महेश्वर २ सर्वेषां सर्वधर्माणामल्पायास महत्फलम्। प्रसन्नो

सि यदा नाथ तथ्यं ब्रूहि ममाग्रतः ३ केन त्वं हि मया प्राप्तस्तपोदानव्रतादिना । अनादिमध्यनिधनो भर्ता चैव जगत्प्रभुः ४ ईश्वर उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तावग्रे व्रतमुत्तमम् । यद्गोप्यं मम सर्वस्वं कथयामि, तव प्रिये ५ यथा चोडुगणे चंद्रो ग्रहाणां भानुरेव च । वर्णानां च यथा विप्रो देवानां विष्णुरेव च ६ नदीनां च यथा गंगा पुराणानां च भारतम् । वेदानां च यथा साम इंद्रियाणां मनो यथा ७ पुराणवेदसर्वस्वमागमेन यथोदितम् । एकाग्रेण शृणुष्वैतद्यथा दृष्टं पुरातनम् ८ येन व्रतप्रभावेण प्राप्तमर्धासनं मम । तत्सर्वं कथयिष्येऽहं त्वं मम प्रेयसी यतः ९ भाद्रे मासि सिते पक्षे तृतीया हस्तसंयुता । तदनुष्ठानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते १० शृणु देवि त्वया पूर्वं यद्व्रतं चरितं महत् । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथा वृत्तं हिमालये ११ पार्वत्युवाच । कथं कृतं मया नाथ व्रतानामुत्तमं व्रतम् । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्सकाशान्महेश्वर १२ शिव उवाच । अस्ति तत्र महान्दिव्यो मिमवान्नग उत्तमः । नानाभूमिसमाकीर्णो नानाद्रुमसमाकुलः १३ नानापक्षिसमायुक्तो नानामृगविचित्रकः । यत्र देवाः सगंधर्वाः सिद्धचारणगुह्यकाः १४ विचरंति सदा हृष्टा गंधर्वा गीततत्पराः । स्फाटिकैः कांचनैः शृंगैर्मणिवैडूर्यभूषितैः १५ भुजैर्लिखन्निवाकाशं सुहृदो मंदिरं यथा । हिमेन पूरितो नित्यं गंगाध्वनिनिनादतः १६ पार्वति त्वं यथा बाल्ये परमाचरती तपः । अब्दद्वादशकं देवि धूम्रपानमधोमुखी १७ संवत्सरचतुःषष्टिं पक्वपर्णाशनं कृतम् । माघमासे जले मग्ना वैशाखे चाग्निसेवनम् १८ श्रावणे च बहिर्वासा अन्नपानविवर्जिता । दृष्ट्वा तातेन तत्कष्टं चिंतया दुःखितोऽभवत् १९ कस्मै देया मया कन्या एवं चिंतातुरोऽभवत् । तदैवावसरे प्राप्तो ब्रह्मपुत्रस्तु धर्मवित् २० नारदो मुनिशार्दूलः शैलपुत्रीं दिदृक्षया । दत्त्वाऽर्घ्यं विष्टरं पाद्यं नारदं प्रोक्तवान् गिरिः २१ हिमवानुवाच । किमर्थमागतः स्वामिन् वदस्व मुनिसत्तम । महाभाग्येन संप्राप्तं त्वदागमनमुत्तमम् ॥२२॥ नारद उवाच । शृणु

शैलेंद्र मद्वाक्य विष्णुना प्रेषितोऽस्म्यहम् । योग्यं योग्याय दातव्य कन्यारत्नमिदं त्वया २३ वासुदेवसमो नास्ति ब्रह्मविष्णुशिवादिषु । तस्मै देया त्वया कन्या अत्रार्थे संमतं मम २४ ॥ हिमवानुवाच । वासुदेवः स्वय देवः कन्यां मार्थयते यदि । तदा मया मदातव्या त्वदागमनगौरवात् २५ इत्येव गदितं श्रुत्वा नमस्यतर्दधे मुनिः । ययौ पीतांबरघर शंखचक्रगदाधरम् २६ कृतांजलिपुटो भूत्वा मुनींद्रस्तम भाषत २७ नारद उवाच । शृणु देव मयत्कार्यं विवाहो निश्चितस्तव । हिमवांस्तु तदा गौरीमुवाच वचन मुदा २८ दत्तासि त्व मया पुत्रि देवाय गरुडध्वजे । श्रुत्वा वाक्यं पितुर्देवी गता सा सखिमंदिरम् २९ भूमौ पतित्वा सा देवी विललापातिदुःखिता । विलपतीं तदा दृष्ट्वा सखी वचनमब्रवीत् ३० सख्युवाच । किमर्थं दुःखिता देवि कथयस्व ममाग्रतः । यद्भवत्याभिलषितं करिष्येऽहं न संशय ३१ पार्वत्युवाच । सखि शृणु मम प्रीत्या मनोभिलषित मम । महादेवं च भर्तारं करिष्येऽहं न संशयः ३२ एतन्मे चिंतितं कार्यं तातेन कृत मन्यथा । तस्माद्देहपरित्यागं करिष्येऽहं सखि प्रिये ३३ पार्वत्या वचनं श्रुत्वा सखी वचनमब्रवीत् ३४ सख्युवाच । पिता यत्र न जानाति गमिष्यावो हि तद्वनम् । इत्येवं संमतं कृत्वा नीताऽसि त्वं महद्वनम् ३५ पिता निरीक्षयामास हिमवांस्तु गृहे गृहे । केन नीताऽसि मे पुत्रि देवदानवकिंनरैः ३६ नारदाग्रे कृतं सत्यं किं दास्ये गरुडध्वजे । इत्येव चिंतयाविष्टो मूर्च्छितो निपपात ह ३७ हा हा कृत्वा प्रधावति लोकास्ते गिरिपुंगवम् । ऊचुर्गिरिवर सर्वे मूर्च्छाहेतु गिरे वद ३८ गिरिरुवाच । दुःखस्य हेतु शृणुत कन्यारत्न हृतं मम । दष्टा वा कालसर्पेण सिंहव्याघ्रेण वा हता । न जाने क्व गता पुत्री केन दुष्टेन वा हृता ३९ चकंपे शोकसंतप्तो वातेनेव महातरुः । गिरिर्विनाद्वनं यात

१ मम पत्न्यर्थे सप्तमी । २ गरुडध्वजायेत्यर्थः ।

सिहव्याघ्रैश्च भल्लैश्च रोहिभिश्च महाघनम् । त्वं चापि विपिने घोरे व्रजंती सखिभिः सह४१तत्र दृष्ट्वा नदीं रम्यां
स्त्वदालोकनकारणात् ४० तत्तीरे च महागुहाम् । तां प्रविश्य सखीसार्द्धमन्नभोगविवर्जिता ४२ संस्थाप्य वालुकालिंगं पार्वत्या सहितं मम । भाद्रशुक्लतृतीयायामर्चयंती
तु हस्तभे ४३ तत्र वाद्येन गीतेन रात्रौ जागरणं कृतम् । व्रतराजप्रभावेण आसनं चलितं मम ४४ संप्राप्तो ऽहं तदा तत्र यत्र त्वं सखि-
भिः सह । प्रसन्नो ऽस्मि मया प्रोक्तं वरं ब्रूहि वरानने ४५ पार्वत्युवाच । यदि देव प्रसन्नो ऽसि भर्ता भव महेश्वर । तथेत्युक्त्वा तु संप्राप्तः
कैलासं पुनरेव च ४६ ततः प्रभाते संप्राप्ते नद्यां कृत्वा विसर्जनम् । पारणं तु कृतं तत्र सख्या सार्द्धं त्वया शुभे ४७ हिमवानपि तं देश-
माजगाम घनं वनम् । चतुराशा निरीक्षँस्तु विह्वलः पतितो भुवि ४८ दृष्ट्वा तत्र नदीतीरे प्रसुप्तं कन्यकाद्वयम् । उत्थाप्योत्संगमारोप्य
रोदनं कृतवान्गिरिः ४९ गिरिरुवाच । सिंहव्याघ्राहिभल्लूकैर्वने दुष्टे कुतः स्थिता ५० पार्वत्युवाच । शृणु तात मया ज्ञातं त्वं दास्यसीश्वरा-
य माम् । तदन्यथा कृतं तात तेनाहं वनमागता ५१ ददासि तात यदि मामीश्वराय तदा गृहम् । आगमिष्यामि नैवं चेदिह स्थास्यामि नि-
श्चितम् ५२ तथेत्युक्त्वा हिमवता नीतासि त्वं गृहं प्रति । पश्चाद्दत्ता त्वमस्माकं कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ५३ तेन व्रतप्रभावेण सौभा-
ग्यं साधितं त्वया । अद्यापि व्रतराजस्तु न कस्यापि निवेदितः ५४ नामास्य व्रतराजस्य शृणु देवि यथाऽभवत् । आलिभिर्हरिता
यस्मात्तस्मात्सा हरितालिका ५५ देव्युवाच । नामेदं कथितं देव विधिं वद मम प्रभो । किं पुण्यं किं फलं चास्य केन च क्रि-
यते व्रतम् ५६ ईश्वर उवाच । शृणु देवि विधिं वक्ष्ये नारी सौभाग्यहेतुकम् । करिष्यति प्रयत्नेन यदि सौभाग्यमिच्छति ५७
तोरणादि प्रकर्तव्यं कदलीस्तंभमंडितम् । आच्छाद्य पट्टवस्त्रैस्तु नानावर्णविचित्रितैः ५८ चंदनेन सुगंधेन लेपयेद्गृहमंडपम् । शंख-

भेरीमृदंगैस्तु कारयेद्बहुनिस्वनैः ५९ नाना मंगलगीतं च कर्तव्यं मम सद्मनि। स्थापयेद्वालुकालिंगं पार्वत्या सहितं मम ६० पूजये
द्बहुपुष्पैश्च गंधधूपादिभिर्नवैः। नानाप्रकारैर्नैवेद्यैः पूजयेज्जागरं चरेत् ६१ नारीकेलैः पूगफलैर्जंबीरैर्बहुभिस्तथा। बीजपूरैः सनारिंगैः
फलैश्चान्यैश्च भूरिशः ६२ ऋतुकालोद्भवैर्भूरिप्रकारैः कंदमूलकैः। गंधपुष्पैर्धूपदीपैर्मंत्रेणानेन पूजयेत् ६३ ॐनमः शिवाय शांताय प
ञ्चवक्त्राय शूलिने। नंदिभृंगिमहाकालगणयुक्ताय शंभवे ६४ शिवायै हरकांतायै प्रकृत्यै सृष्टिहेतवे। शिवायै सर्वमांगल्यै शिवरूपे जगन्मये६५
शिवे कल्याणदे नित्यं शिवरूपे नमोऽस्तु ते। शिवरूपे नमस्तुभ्यं शिवायै सततं नमः ६६ नमस्ते ब्रह्मचारिण्यै जगद्धात्र्यै नमो नमः।
संसारभयसंतापात्त्राहि मां सिंहवाहिनि ६७ येन कामेन देवि त्वं पूजितासि महेश्वरि। राज्यसौभाग्यसंपत्तिं देहि मामथ पार्वति ६८ म
न्त्रेणानेन देवि त्वां पूजयित्वा मया सह। कथां श्रुत्वा विधानेन दद्यादन्नं च भूरिशः ६९ ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति देया वस्त्रहिरण्यगाः।
अन्येषां भूयसी देया स्त्रीणां वै भूषणादिकम् ७० भर्त्रा सह कथां श्रुत्वा भक्तियुक्तेन चेतसा। कृत्वा व्रतेश्वरं देवि सर्वपापैः प्रमुच्यते
७१ सप्तजन्म भवेद्राज्यं सौभाग्यं चैव वर्द्धते। तृतीयायां तु या नारी आहारं कुरुते यदि ७२ सप्तजन्म भवेद्वन्ध्या वैधव्यं जन्मजन्मनि।
दारिद्र्यं पुत्रशोकं च कर्कशा दुःखभागिनी ७३ पच्यते नरके घोरे नोपवासं करोति या। राजते कांचने ताम्रे वैणवे चाथ मृन्मये ७४
भाजने विन्यसेदन्नं स वस्त्रफलदक्षिणम्। दानं च द्विजवर्याय दद्यादंते च पारणा ७५ एवं विधिं या कुरुते च नारी त्वया समाना रमते
च भर्त्रा। भोगाननेकान्भुवि भुज्यमाना सायुज्यमंते लभते हरेण ७६ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। कथाश्रवणमात्रेण त
त्फलं प्राप्यते नरैः ७७ एतत्ते कथितं देवि तवाग्रे व्रतमुत्तमम्। कोटियज्ञकृतं पुण्यमस्यानुष्ठानमात्रतः ७८ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे

हरगौरीसंवादे हरितालिकाव्रतकथा संपूर्णा॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ पार्वत्युवाच । उद्यापनविधिं ब्रूहि तृतीयायाः सुरेश्वर । भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्णहेतवे ॥ महादेव उवाच । उद्यापनविधिं वक्ष्ये व्रतराजस्य शोभने । यस्यानुष्ठानमात्रेण संपूर्णं हि व्रतं भवेत् ॥ चतुस्तंभं चतुर्द्वारं कदलीस्तंभमंडितम् । घंटिकाचामरयुतं कमलैरुपशोभितम् ॥ चंदनागरुकर्पूरैर्लेपितं मंडपं शुभम् । मध्ये वितानं बध्नीयात्पंचवर्णैरलंकृतम् । तन्मध्ये कारयेत्पद्मं पंचवर्णैः सुशोभनैः । तस्योपरि न्यसेद्व्रीहीन् द्रोणेन परिसंमितान् ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं कलशं विन्यसेद्बुधः । पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वौषधिसमन्वितम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सौवर्णं राजतं च वा । वृषारूढं महादेवं रजतेन विनिर्मितम् ॥ सर्वावयवसंयुक्तां गौरीं हेम्ना विनिर्मिताम् । पूजयेत्तत्र गंधाद्यैः पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यात्कथावाचनपूर्वकम् । ततः प्रभातसमये कृत्वा स्नानादि कर्म च ॥ पूर्ववच्चार्चयेद्देवीं पश्चाद्धोमं समाचरेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाऽग्निस्थापनं ततः ॥ प्रारभेच्च ततो होमं नवग्रहपुरःसरम् । तिलाँश्च यवसंमिश्रानाज्येन च परिप्लुतान् ॥ जुहुयाद्रुद्रमंत्रेण गौरीमंत्रेण वेदवित् । अष्टोत्तरशतं चापि ह्यष्टाविंशतिमेव वा ॥ एवं समाप्य होमं तु तत्राचार्यं प्रपूजयेत् । सुवर्णरत्नवासोभिर्गां दद्याच्च यथाविधि ॥ शय्यां सोपस्करां दद्यादाचार्याय प्रयत्नतः । षोडश द्विजयुग्मानि सुपक्वान्नैश्च भोजयेत् ॥ सौभाग्यद्रव्यवस्त्राणि वंशपात्राणि षोडश ॥ दातव्यानि प्रयत्नेन ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ अन्येभ्यो द्विजवर्येभ्यो दक्षिणां च प्रयत्नतः । भूयसी परया भक्त्या प्रदद्याच्छिवतुष्टये ॥ उद्दिश्य पार्वतीशं च सर्वं कुर्यादतंद्रितः । बंधुभिः सह भुंजीत नियतश्च परेऽहनि ॥ एवं या कुरुते नारी व्रतराजं मनोहरम् । सौभाग्यमखिलं तस्याः सप्तजन्म न संशयः ॥ इति श्रीहरितालिका व्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथाश्विनकृष्णतृतीयायां बृहद्गौरीव्रतम् ॥ डोलींति देशभाषायाम् ।

शाखामूलफलैः सह रिंगिणी इति प्रसिद्धां बृहतीं गृहे आनीय सिकता येषां निक्षिप्य उदकेनासिच्य तत्र तां न्यसेव ॥ चंद्रोदय दृष्ट्वा सुस्नाता पचसखीभि सह अलङ्कृत्य पूजयेव। तद्यथा– मम इह जन्मनि जन्मांतरे पाक्षय्यसौभाग्यप्राप्तिकामा पुत्रपौत्रादिधनधान्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थं श्रीगौरीप्रीत्यर्थं बृहद्गौरीव्रत करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलशे वरण संपूज्य बृहद्गौरीं पूजयेव ॥ चतुर्भुजा सुवर्णाभां नानालकार भूषिताम् । हिमेंदुतुहिनाभासा मुक्तामणिविभूषिताम् ॥ पाशांकुशधरां देवीं ध्यायेत्सर्वार्थसिद्धिदाम् । कमण्डलुधरा सूक्ष्मां पानपात्र च विभ्रतीम् । ध्यायामि ॥ एहि मातर्विशुद्धे त्व त्रिगुणे परमेश्वरि । आवाहयामि भक्त्या त्वा प्रसन्ना भव सर्वदा । आवाहनम् ॥ हेमरत्नकृतं देवि आसन ते विनिर्मितम् । पाशांकुशधरां देवीमासने स्थापयाम्यहम् । आसनम् ॥ अक्षमालाकुशधरे वीणापुस्तकधारिणि । भक्त्या दत्त मया तोय पाद्यार्थं प्रतिगृह्यताम् । पाद्यम् ॥ अर्घ्यं ददामि ते मातर्भक्तानामभयकरे । गृहाण त्व बृहद्गौरि गधाक्षतसमन्वितम् । अर्घ्यम् ॥ भक्तानामिष्टदे मातः सर्वालकारसयुते । आचम्यतां जगन्मातर्बृहद्गौरि नमोऽस्तु ते । आचमनम् ॥ तत पचामृतस्नानम् ॥ स्नापयामि जगन्मातस्त्वां सुतीर्थजलेन वै। मार्पयित्वा मया देवि सद्यस्तापविनाशिनि । स्नानम् ॥ वस्त्रं धौत मया देवि दुकूलं तव निर्मितम् । भक्त्या समर्पित मातर्गृह्यता जगदम्बिके । वस्त्रम् ॥ हरिद्राकुकुम चेव सिंदूर कज्जलान्वितम् । सौभाग्यद्रव्यसयुक्त गृहाण परमेश्वरि । सौभाग्यद्रव्यम् ॥ पचसूत्रविनिर्मितं दोरक अर्पयेव ॥ मलयाचलसभूतं घनसारं मनोहरम् । गध गृहाण देवि त्व बृहद्गौरि नमोस्तु ते । गधम् ॥ करवीरैर्जातिकुसुमैश्चपकैर्बकुलैः शुभैः । शतपत्रैश्च कल्हारैरर्चयेत्परमेश्वरीम् । पुष्पम् ॥ धूपो ऽय गृह्यतां देवि कालागरुसमन्वित । आघ्रेयः सर्वदेवानां देवद्रुमरसोद्भवः । धूपम् ॥ दीप गृहाण देवेशि त्रैलोक्यतिमिरापहे । वह्निना योजित मातर्बृहद्गौरि नमो नमः । दीपम् ॥

नैवेद्यं गृह्यतां देवि भक्तिं मे ह्यचलां कुरु। ईप्सितं मे वरं देहि परत्र च परां गतिम् । नैवेद्यम् ॥ मध्येपानीयं ॥ इदंफलमिति नारिकेलफलम् ॥
पूगीफलमिति तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भेति दक्षिणाम् ॥ नीराजनम् ॥ पुष्पांजलिम् ॥ अथ कंठे दोरकं बध्नीयात् ॥ धारयिष्यामि भद्रे त्वां
त्वद्भक्ता त्वत्परायणा । आयुर्देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि मे शिवे । दोरकबंधनम् ॥ क्षेमसंपत्करे देवि सर्वसौभाग्यदायिनि । सर्वकामप्रदे
देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते –इति विशेषार्घ्यम् ॥ ततश्चंद्रार्घ्यम् – क्षीरोदार्णवसंभूत लक्ष्मीबंधो निशाकर । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहि-
ण्या सहितः शशिन् । प्रार्थना– गगनांगणसंदीप क्षीराब्धिमथनोद्भव । भाभासितदिगंतांत रमानुज नमो ऽस्तु ते । आनीताऽसि मया
देवि पूजिता ऽसि मया शुभे । सौभाग्यं मम देहि त्वं यत्रस्था तत्र गम्यताम् । इति विसर्जनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ विजयोवाच । अथा-
न्यच्च बृहद्गौरीव्रतं वक्ष्यामि कन्यके । मासि भाद्रपदे कृष्णे तृतीयायां च तद्व्रतम् १ आनयेद्बृहतीं गौरीं शाखामूलफलैः सह । -रिंगिणीवृक्षं
समूलमानयेत् ॥ निक्षिप्य गृहवेद्यां तु तदधः सिकतां शुभाम् २ न्यसेच्चंद्रोदयं दृष्ट्वा स्नात्वा धौतांबरावृता । सखीभिः सहिता सम्यगलंकृ-
त्य प्रपूजयेत् ३ गौरीमावाह्य विधिवत्सिकतामंडले शुभे । गंधपुष्पाक्षतैर्दिव्यैर्धूपदीपैरनेकशः ४ सर्वोपचारैर्बृहतीं पंचपंचभिरर्चयेत् । एवं
पूज्य यथाशक्ति कृत्वा चैव प्रदक्षिणाम् ५ बध्नीयाद्दोरकं पश्चात्तंतुपंचकनिर्मितम् । बध्नामि दोरकं कंठे त्वद्भक्ता त्वत्परायणा ६ आयु-
र्देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि मे शुभे । अनेन दोरकं बध्वा चंद्रायार्घ्यं समर्पयेत् ७ क्षेमसंपत्करे देवि सर्वसौभाग्यदायिनि । सर्वकामप्रदे
देवि गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते ८ गगनांगणसंदीप क्षीराब्धिमथनोद्भव । भाभासितदिगंतांत सोमराज नमोऽस्तु ते ९ कथामेतां च शृणु-
याद्गौर्यग्रे तन्मनाः सदा । ततो गोधूमचूर्णेन पंचभिः कुडवैर्युतम् १० पक्वान्नमर्धं विप्राय दत्त्वा भुंजीत च स्वयम् । एवं वै पंचवर्षाणि

कृत्वा व्रतमनुत्तमम् । सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ११ ऋषिकन्योवाच । केन चादौ पुरा चीर्णं व्रतमेतत्त्वयोदितम् । ईप्सि-
तं को ऽपि लेभे वा व्रतस्यास्य प्रभावतः १२ विजयोवाच । शृणु कन्ये यथा प्रार्थं पार्वत्या कथितं पुरा १३ सूत उवाच । शृणुध्वमृ
षयः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः । पुरा कृतयुगस्यादौ सर्वभूतहितैषिणा १४ शंभुना कथितं गौर्यै तद्व्रतं कथयाम्यहम् । कदाचिदुपविष्टं तं पा
र्वती पर्यपृच्छत १५ पार्वत्युवाच । शंभो त्वां प्रष्टुमिच्छामि करुणाकर शंकर । सर्वबाधोपशमनं सर्वकामफलप्रदम् १६ व्रतानां सर्वदानाना
मुत्तमं ब्रूहि तत्त्वतः । आयुरारोग्यदं देव पुत्रपौत्रप्रदायकम् । तद्व्रतं ब्रूहि देवेश यद्यहं तव वल्लभा १७ ईश्वर उवाच । शृणु देवि परं गुह्यं
व्रतं परमदुर्लभम् । पुरा ऽभूद्द्वापरस्यांते पांडोः प्रियवरांगना १८ वर्षषोडशसंपूर्णा संपन्नवयौवना । अनपत्या तु सा कुंती भर्तारमिद
मब्रवीत् १९ कुंत्युवाच । केन कर्मविपाकेन पुत्रहीना ऽस्मि दुःखिता । अनपत्यप्रतीकारमिदानीं ब्रूहि तत्त्वत २० पांडुरुवाच । ऋषिशा
पो ऽस्ति मे भद्रे यतस्ते न भविष्यति । भर्तुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितृगेहे ऽभ्यगात्स्वयम् २१ पितुर्गेहे वर्तमाना कुंती व्यासं ददर्श ह । नमस्कृत्य
च तं प्राह कुंती मुकुलितांजलिः २२ कुंत्युवाच । व्रतं मे कथयाशु त्वं पुत्रसंतानकारकम् । सर्वसंपत्करं नृणां व्रतमेकं महामुने २३
व्यास उवाच । शृणु त्वं बृहतीगौर्या व्रतं संतानदायकम् । भाद्रकृष्णतृतीयायां निशि चंद्रोदये शुभे २४ स्नानं कृत्वा च विधिवन्मौनी
भूत्वा व्रतं चरत् । सर्वसंपत्करं चैव स्त्रीणां पुत्रादिसौख्यकृत् २५ भूहिरण्यादिदानानां सर्वेषामधिकं व्रतम् । पंचवर्षं विधातव्यं तत उद्याप
नं चरेत् २६ उद्यापनविधानेन संपूर्णं फलमश्नुते । अंते तु कारयेद्भक्त्या सौवर्णबृहतीफलम् २७ षट्त्रुत्तरचतुर्भिश्च शुभैर्बीजैर्युतं तु तत् ।
देव्याः पुरस्तु संस्थाप्य पूर्ववत्प्रतिपूजयेत् २८ आचार्यं पूजयेद्भक्त्या विप्रान्पंच तथैव च । सुवासिन्यः पंच पूज्या वस्त्रालंकारभूषणैः २९

कंचुकैश्चैव ताटंकैः कंठसूत्रैर्हरप्रियाम् । वंशपात्राणि पंचैव सूत्रैः संवेष्टितानि च ३० सिंदूरं जीरकं चैव सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् । गोधूमपिष्टजातं च बृहतीफलपंचकम् ३१ वायनानि च पंचैव ताभ्यो दद्यात्तु भोजनम् । अर्घ्यं दत्त्वा वायनानि दत्त्वा भुंजीत वाग्यता ३२ तत्फलं धारयेत्कंठे सर्वकामसमृद्धये । ततः प्रातः समुत्थाय सालंकारा सखीजनैः ३३ गीतवाद्ययुता नद्यां गौरीं तां तु विसर्जयेत् ३४ आनीतासि मया देवि पूजितासि मया शुभे । मम सौभाग्यदानाय यथेष्टं गम्यतां त्वया ३५ एतद्व्रतप्रभावेण काचिद्ब्राह्मणकन्यका । पतिं संजीवयामास निर्भर्त्स्य यमकिंकरान् ३६ तस्माच्चर त्वं व्रतमेतदाद्यमायुःप्रदं पुत्रसमृद्धिदं च । पुत्रैश्च पौत्रैश्च युता च पत्या गौरीप्रसादाद्भव जीववत्सा ३७ य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहित· । स भुक्त्वा विपुलान्भोगानंते शिवपदं व्रजेत् ३८ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे बृहद्गौरीव्रतपूजाकथोद्यापनं संपूर्णम् । इदं कर्णाटके प्रसिद्धम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षे माघे वा कृष्णतृतीयायां सौभाग्यसुंदरीव्रतम् ॥ तच्चतुर्थीयुतायां कार्यम् । न द्वितीयाविद्धायाम् ॥ द्वितीयावेधरहिता तृतीया याऽसिता भवेत् । चतुर्थीयोगिनी किञ्चिच्छुद्धा वापि यदा भवेत् –इति कथायामुक्तत्वात् ॥ ॥ अथ कथा ॥ नारद उवाच । भगवंस्ते प्रजाः सृष्टा नानावर्णास्तथा गुणाः । स्वेदजा अंडजाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः १ देवासुराः सगंधर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः । एके सुरूपाः सुभगा बलिनश्चापरे तथा २ तथाऽन्ये दुःखसंयुक्ताः काणा मूकाश्च पंगवः । दुःशीला दुर्भगा दीना पापकर्मकराः सदा । एवं मे हृदि संतापः संशयं छेत्तुमर्हसि ३ ब्रह्मोवाच । शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि त्वं भक्तोऽसि प्रियोऽसि मे । कर्मबीजप्ररूढं हि शरीरं पांचभौतिकम् ४ ये दत्तदाना जायंते सुरूपाः सुखिनो जनाः । तपःप्रभावाज्जायंते बलिनः सुभगास्तथा ५ अदत्तदाना जायंते परकर्मकराः सदा । परापवादवक्तारः परद्रव्यापहारकाः ६ हंतारः प्राणिनां चैव अभक्ष्याणां च भक्ष-

काः । क्रमशो नरकान्भुक्त्वा जायते कुत्सिता नराः ७ दरिद्राः पमवो मूकाः काणाद्या दुर्भगास्तथा । नारदैव स्वकर्मोत्था नरा नार्यश्च दुः
खिताः ८ नारद उवाच । उपाय ब्रूहि भगवन्येन कर्मक्षयो भवेत् । तपो दानं व्रत तीर्थं शरीरस्य च शोषणम् ९ दुःखसतापतप्तानां जीवितान्म-
रणं वरम् ॥ ब्रह्मोवाच । शृणु नारद यत्नेन व्रतानामुत्तमं व्रतम् १० सर्वदुःखप्रशमन व्याधिदारिद्र्यनाशनम् । सुखसौभाग्यजनन पुत्रपौत्र
प्रदायकम् ११ वसिष्ठाय पुरा प्रोक्तमृषीणां च समागमे । कैलासशिखरे रम्ये शंकरेण महात्मना १२ नारद उवाच । कस्मात्प्रोवाच
भगवान्कृपा कस्माच्च जायते १३ ब्रह्मोवाच । दृष्ट्वाद्भुतं च सौभाग्यमरुंधत्या जगत्प्रभुः । तथा रूप च शील च सौभाग्यमतुलं तथा १४
कृत्वा शिरःप्रकंप च जहास मृदु शंकरः । पृष्टवाञ्छंकर देव वसिष्ठः स्मितकारणम् १५ ईश्वर उवाच । अहो व्रतस्य माहात्म्य श्रूयतामृषि
सत्तमाः । पुरा जन्मनि शूद्रस्य दासकर्मकरा सदा १६ उच्छिष्टभोजना नित्यं उच्छिष्टशयना सदा । कुरूपा दुर्भगा दीना रूक्षा प्रव्रदयापि
णी १७ नाम्ना मेघवती ख्याता दुर्दर्शवदना शुभा । एकदा प्रेषणार्थं सा गता ब्राह्मणसन्निधौ १८ श्रुत व्रत च नारीणां भाष्यमान द्विज
न्मना । सौभाग्यसुंदरीनामतृतीया सर्वकामदा १९ ज्ञात्वाचारगमे शास्त्रे सर्वकामफलप्रदा । हविष्य च तथोच्छिष्ट पारण च तथा कृतम् २०
केवल च व्रत चीर्णं श्रद्धापूतेन चेतसा।श्रद्धया धार्यते धर्मो बहुभिर्नार्थराशिभिः२१ ऋषयश्चक्रिरे धर्मं श्रद्धया भावितात्मना । तेन धर्मविपाकेन
निषादाधिपतेः सुता २२ सुरूपा च सुशीला च सर्वलक्षणसयुता । सपूर्णावयवा जाता तस्या देव्या प्रसादतः २३ उच्छिष्टभोजना जाता निषादा-
नां च योनिषु । अदत्तदानात्सजाता तपसा भोगवर्जिता २४ व्रतप्रभावात्सजाता सुरूपा च पतिव्रता।महासौभाग्यसयुक्ता साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा
२५ सर्वकर्मप्रदा देवी नदिनी वसते गृहे।तद्व्रत चास्ति देवर्षे सर्वकामफलप्रदं२६नारद उवाच।व्रतस्यास्य विधिं ब्रूहि को विधिः किंच पूजनमाक-

स्मिन्मासे प्रकर्तव्यं देवता का प्रकीर्तिता । किं पुण्यं किं च नैवेद्यं ध्यानं कस्य च पूजनं २७ब्रह्मोवाच । व्रतस्यारंभणं चादौ मार्गशीर्षे ऽथ माधवके। द्वितीयावेधरहिता तृतीया या याऽसिता भवेत् २८चतुर्थीयोगिनी किञ्चिच्छुद्धा वापि यदा भवेत्।उपवासं प्रकुर्वीत दंतधावनपूर्वकं २९अपामार्गेण कुर्वीत दंतशुद्धिं तदा व्रती । उमे देवि नमस्तुभ्यं शंकरस्यार्धधारिणी३०प्रसीद श्रीमहेशानि करिष्ये व्रतमुत्तमम् । सान्निध्यं कुरु मे देवि व्रते ऽस्मिन्हरवल्लभे ३१ नियममंत्रः—सौभाग्यसुंदरीनामवशिनी सा प्रकीर्तिता । सर्वकामप्रदा देवी सर्वसंपद्वशंकरी ३२ तस्या दर्शनमात्रेण दासवज्जायते जगत् । द्रोणपुष्पैश्च संपूज्या दाडिमं चार्घ्यहेतवे३३नैवेद्यं मोदकान्दद्यात्कर्पूरं प्राशयेत्ततः । वत्स पौषासिते पक्षे तृतीयायां व्रतं भवेत् ३४ बिल्वकादंतकाष्ठं च मरुकेण च पूजनम् । राज्यसौभाग्यदां नाम सुंदरीं पूजयेत्ततः ३५ धात्रीफलं तदेवार्घ्यं कंकोलं प्राशयेन्निशि । नैवेद्ये वटकाः कार्या घृतशर्करयान्विताः ३६ कंकोलांबु तथा प्राश्य राज्यसौभाग्यहेतवे । घृतेन बोधयेद्दीपं रात्रौ जागरणं तथा ३७ सर्वकामप्रदा देवी सर्वदुःखहरा परा । सर्वैश्वर्यप्रदा देवी सर्वपापहरा शुभा ३८ एकाऽपि बहुधाऽऽत्मानं नामरूपप्रभेदतः । माघमासे च संप्राप्ते बदर्या दंतधावनम् ३९ प्रातः कुर्वीत नियमं रूपसौभाग्यहेतवे । अपराह्णे ततः स्नात्वा सर्वाभरणभूषिता ४० चूतपुष्पैश्च संपूज्या रूपसौभाग्यसुंदरी । नारीकेलार्घ्यदानं च नैवेद्ये शष्कुली स्मृता ४१ प्राशनं चैव कस्तूर्य्या रूपसौभाग्यसंयुता । पूजयेत्तत्र या सर्वकामसौभाग्यसुंदरीम्४२फाल्गुनस्य सिते पक्षे प्रातर्नियमसंयुता । सौभाग्यसुंदरी बिल्वदंतकाष्ठं तु कारयेत्४३स्नानं कृत्वा तथा नारी कांचनारैश्च पूजयेत् । नैवेद्यं सक्तवस्तत्र घृतशर्करयाऽन्विताः४४यक्षकर्दमजो लेपो धूपश्चागरुसंभवः । सर्वासु च तृतीयासु विधिरेष उदाहृतः ४५ बीजपूरार्घ्यदानं च प्राशनं चंदनोदकम् । प्राशनस्य प्रभावेण सर्वान्कामानवाप्नुयात् ४६पारणं च प्रकर्तव्यं सह सर्वैश्च बांधवैः । चैत्रे मासि

काः । क्रमशो नरकान्भुक्त्वा जायते कुत्सिता नराः ७ दरिद्राः पमवो मूकाः काणाद्या दुर्भगास्तथा । नारदैव स्वकर्मोत्था नरा नार्यश्च दुः
खिताः ८ नारद उवाच । उपायं ब्रूहि भगवन्येन कर्मक्षयो भवेत् । तपो दानं व्रत तीर्थं शरीरस्य च शोषणम् ९ दुःखसंतापतप्तानां जीवितान्म-
रणं वरम् ॥ ब्रह्मोवाच । शृणु नारद वक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् १० सर्वदुःखप्रशमन व्याधिदारिद्र्यनाशनम् । सुखसौभाग्यजनन पुत्रपौत्र
प्रदायकम् ११ वसिष्ठाय पुरा प्रोक्तमृषीणां च समागमे । कैलासशिखरे रम्ये शङ्करेण महात्मना १२ नारद उवाच । कस्मात्प्रोवाच
भगवान्कृपा कस्माच्च जायते १३ ब्रह्मोवाच । दक्षाद्भुत च सौभाग्यमरुन्धत्या जगत्प्रभुः । तथा रूप च शील च सौभाग्यमतुलं तथा १४
कृत्वा शिरःप्रकंप च जहास मृदु शंकरः । पृष्टवाञ्छंकर देव वसिष्ठः स्मितकारणम् १५ ईश्वर उवाच । अहो व्रतस्य माहात्म्य श्रूयतामृषि
सत्तमाः । पुरा जन्मनि शूद्रस्य दासकर्मकरा सदा १६ उच्छिष्टभोजना नित्य उच्छिष्टशयना सदा । कुरूपा दुर्भगा दीना रूक्षा गद्गदभाषि
णी १७ नाम्ना मेघवती ख्याता दुर्दर्शवदना शुभा । एकदा प्रेषणार्थं सा गता ब्राह्मणसन्निधौ १८ श्रुतं व्रत च नारीणा वाच्यमान द्विज
न्मना । सौभाग्यसुंदरीनामतृतीया सर्वकामदा १९ ज्ञात्वाचारगमे शास्त्रे सर्वकामफलप्रदा । हविष्य च तयोच्छिष्ट पारण च तया कृतम् २०
केवल च व्रत चीर्णं श्रद्धापूतेन चेतसा।श्रद्धया धार्यते धर्मो बहुभिर्नार्थराशिभिः२१ अपयश्चक्रिरे धर्म श्रद्धया भावितात्मना। तेन धर्मविपाकेन
निषादाधिपतेः सुता २२ सुरूपा च सुशीला च सर्वलक्षणसयुता । सपूर्णावयवा जाता तस्या देव्या प्रसादतः२३उच्छिष्टभोजना जाता निषादा-
नां च योनिषु । अदत्तदानात्संजाता तपसा भोगवर्जिता २४ व्रतप्रभावात्संजाता सुरूपा च पतिव्रता।महासौभाग्यसयुक्ता साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा
२५ सर्वकर्मप्रदा देवी नंदिनी वसते गृहे।तद्व्रत चास्ति देवर्षे सर्वकामफलप्रद२६नारद उवाच।व्रतस्यास्य विधिं ब्रूहि को विधिः किंच पूजनम्।क-

क्यजं पयः ६५ कर्पूरागरुकस्तूरीमुस्तदेशेसुगंधिना ६६ आश्वयुज्यासिते पक्षे तृतीयायां व्रतं चरेत् । दंतकाष्ठं प्रकर्तव्यं प्लक्षवृक्षसमुद्भवम् ६७पूजयेत्परया भक्त्या पुत्रसौभाग्यसुंदरीम् । उत्पलैः शतपत्रैश्च पूजा कार्या प्रयत्नतः ६८ नारिंगमर्घ्यदानार्थं कूष्मांडं वाऽपि कल्पयेत् । नैवेद्ये गणकान् शुभ्रान् शर्कराघृतपाचितान् ६९ औदुंबरं पयः प्राश्य सुंदरी प्रीयतां मम । पुत्रपौत्रसमायुक्ता सुखसौभाग्यसुंदरी ७० कार्तिके मासि संप्राप्ते तृतीयायामुपोषिता । औदुंबरं दंतकाष्ठं कृत्वा व्रतमुपाचरेत् ७१ केतकीभिश्च सौभाग्यं नाम्ना संयोगसुंदरीम् । निवेदयेदपूपाँश्च सुगंधाञ्छालिसंभवान् ७२ आखोटं चार्घ्यदाने च लवंगं प्राशयेत्ततः । सा वियोगं न चाप्नोति पितृभ्रातृसुतादिभिः ७३ एवं चीर्णे व्रते कुर्यादुद्यापनविधिं ततः[२] । सर्वशास्त्रमधीयानमागमेषु विशारदम् ७४ आचार्यं प्रार्थयेत्प्रातर्मार्गशीर्षे यथाविधि । चीर्णं व्रतं मयाचार्य[१] उद्यापनेविधि मम ७५ व्रतवैकल्यनाशाय यथाशास्त्रं समाहितः । सुंदरीमंडलं कार्यं गौरीतिलकमेव वा ७६ उमामहेश्वरं देवं सुवर्णेन तु कारयेत् । व्रतारंभे यथाशक्त्या राजतं वा ऽपि कारयेत् । ७७ वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं सति द्रव्ये फलार्थिना । वर्षे प्रपूज्य तां मूर्तिं तामेवं मंडलेऽर्चयेत् ७८ सर्वोपहारैर्गंधैश्च पुष्पैर्नानाविधैरपि । एकैव सा जगन्माता बहुरूपैर्व्यवस्थिता ७९ रूपैर्द्वादशभिश्चैव पूज्या सौभाग्यसुंदरी । ततः पद्मनिभां देवीं रक्तवस्त्रोपशोभिताम् ८० रक्ताभरणशोभाढ्यां रक्तकुंकुमचर्चिताम् । ध्यात्वा चैवंविधां देवीं पूजयेदेकमानसा ८१ रात्रौ जागरणं कार्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः । ततः सर्वाणि पुष्पाणि नैवेद्यादिफलानि च ८२अर्घ्यार्थं परिकल्प्यानि सर्वकामार्थसिद्धये । ततः प्रभाते विमले स्नानं कृत्वा विधानतः ८३ कुसुंभकुसुमैर्होमं किंशुकैर्वापि कारयेत् । अष्टोत्तरशतं पूर्णं मध्वान्नं पयसान्वितम्[३] ८४ तदभावे तु कर्तव्यः शतपत्रै-

१ चीर्णव्रता महाचार्येत्यपि पाठः । २ कुर्वीति शेषः । ३ मधुत्रयसमन्वितमिति पाठो व्रतार्के ।

दंतकाष्ठ समुद्दिष्टं जबुवृक्षसमुद्भवम् ४८ पूजा दमनकैर्नाम ह्यर्घ्य
प्रकर्तव्या तृतीया पापनाशिनी ४७ प्रयत्नेन प्रकर्तव्या सुखसौभाग्यसुंदरी । वैशाखस्य सिते पक्षे तृती-
बिल्वफलं स्मृतम् । नैवेद्यं मडकाः प्रोक्ता शर्कराघृतसंयुताः ४९ सुखसौभाग्यप्राप्त्यर्थं प्राशनं वज्रवारिणः । पक्षे सिते सुरक्तैश्च मल्लिका
यायामुपोषयेत् ५० मालती दंतकाष्ठं च नियमग्रहणं ततः । पतिसौभाग्यदां देवीं सुंदरीं पूजयेत्ततः ५१ हेमोदकं च समाश्य पुष्टिसौभाग्यमाप्नु
मिश्रं पूजयेत् । दधिभक्तं सकर्पूरं शर्कराघृतसंयुतम् ५२ नैवेद्यं कल्पयेद्देव्या अर्घ्यं चाम्रफलं भवेत् । मल्लिकाकुसुमैः पूज्या यक्षकर्दमच
यात् ५३ ज्येष्ठे मासि तृतीयायामुपवासपरा भवेत् । यूथिकादंतकाष्ठं च लावण्यसुभगार्थिनी ५४ मौक्तिकाप्नु ततः पीत्वा लावण्यसुभगा
र्चिता । लावण्यसुभगां देवीं सुंदरीं पूजयेत्ततः ५५ कदलीफलार्घ्यदानं च नैवेद्यं घृतपूरिका । नियमं तत्र कुर्वीत तृतीयायां प्रय-
भवेत् ५६ आषाढे च ततो मासि पतिसौभाग्यसुंदरी । प्रातरुत्थाय कर्तव्यं दंतकाष्ठमशोकजम् ५७ शर्कराघृतसंयुक्तं सुंदरी प्रीयतां मम ५९
त्नतः । बिल्वपत्रैः कोमलैश्च पतिसौभाग्यसुंदरी ५८ जंबूफलार्घ्यदानं च नैवेद्यं पायसं स्मृतम् । श्रावणे मासि संप्राप्ते तृतीयायामुपोषिता । वेल्व
विप्रुमांसु निशि प्राश्य हविषा पारणं स्मृतम् । सपत्नीनां पुरः नैव सा पश्यति कदाचन ६० नैवेद्यं श्वेतपक्वान्नं धूपदीपादिकं तथा ६२ कदलीफ
वा बादरं काष्ठं जातिपुष्पैश्च पूजनम् ६१ सर्वैश्वर्यं च सौभाग्यं सुंदरीं पूजयेत्ततः । ईश्वरी सर्वलोकानां भगवत्याः प्रसादतः ६३ मासि भाद्रपदे प्राप्ते
लदानं च प्राशयेद्राजतं पयः । गजाश्वपशुदासीनां हेमरत्नादिवाससाम् । नैवेद्यशोकवर्तिन्या पिबेन्माणि-
पूज्या सौभाग्यसुंदरी । दंतकाष्ठं तु कर्तव्यं मातुलिंगी समुद्भवम् ६४ उत्पलैः पूजयेद्देवीमर्घ्यं कर्कटिकाफलम् ।

१ पतिसौभाग्यसुंदरीति आषाढमासदेवता तां बिल्वपत्रादिभिः पूजयेदित्यर्थः ।

क्यजं पयः ६५ कर्पूरागरुकस्तूरीमुस्वदेशेसुगंधिना ६६ आश्वयुज्यासिते पक्षे तृतीयायां व्रतं चरेत् । दंतकाष्ठं प्रकर्तव्यं प्लक्षवृक्षसमुद्भवम् ६७पूजयेत्परया भक्त्या पुत्रसौभाग्यसुंदरीम् । उत्पलैः शतपत्रैश्च पूजा कार्या प्रयत्नतः ६८ नारिंगमर्घ्यदानार्थं कूष्मांडं वाऽपि कल्पयेत् । नैवेद्ये गणकान् शुभ्रान् शर्कराघृतपाचितान् ६९ औदुंबरं पयः प्राश्य सुंदरी प्रीयतां मम । पुत्रपौत्रसमायुक्ता सुखसौभाग्यसुंदरी ७० कार्तिके मासि संप्राप्ते तृतीयायामुपोषिता । औदुंबरं दंतकाष्ठं कृत्वा व्रतमुपाचरेत् ७१ केतकीभिश्च सौभाग्यं नाम्ना संयोगसुंदरीम् । निवेदयेदपूपाँश्च सुगंधाञ्छालिसंभवान् ७२ आखोटं चार्घ्यदाने च लवंगं प्राशयेत्ततः । सा वियोगं न चाप्नोति पितृभ्रातृसुतादिभिः ७३ एवं चीर्णे व्रते कुर्यादुद्यापनविधिं ततः । सर्वशास्त्रमधीयानमागमेषु विशारदम् ७४ आचार्यं प्रार्थयेत्प्रातर्मार्गशीर्षे यथाविधि । चीर्णे व्रतं मयाचार्य उद्यापनविधिं मम ७५ व्रतवैकल्यनाशाय यथाशास्त्रं समाहितः । सुंदरीमंडलं कार्यं गौरीतिलकमेव वा ७६ उमामहेश्वरं देवं सुवर्णेन तु कारयेत् । व्रतारंभे यथाशक्त्या राजतं वा ऽपि कारयेत् । ७७ वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं सति द्रव्ये फलार्थिना । वर्षे प्रपूज्य तां मूर्तिं तामेवं मंडलेऽर्चयेत् ७८ सर्वोपहारैर्गंधैश्च पुष्पैर्नानाविधैरपि । एकैव सा जगन्माता बहुरूपैर्व्यवस्थिता ७९ रूपैर्द्वादशभिश्चैव पूज्या सौभाग्यसुंदरी । ततः पद्मनिभां देवीं रक्तवस्त्रोपशोभिताम् ८० रक्ताभरणशोभाढ्यां रक्तकुंकुमचर्चिताम् । ध्यात्वा चैवंविधां देवीं पूजयेदेकमानसा ८१ रात्रौ जागरणं कार्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः । ततः सर्वाणि पुष्पाणि नैवेद्यादिफलानि च ८२अर्घ्यार्थं परिकल्प्यानि सर्वकामार्थसिद्धये । ततः प्रभाते विमले स्नानं कृत्वा विधानतः ८३ कुसुंभकुसुमैर्होमं किंशुकैर्वापि कारयेत् । अष्टोत्तरशतं पूर्णं मध्वांन्नं पयसान्वितम् ८४ तदभावे तु कर्तव्यः शतपत्रै-

१ चीर्णव्रता महाचार्येत्यपि पाठः । २ कुर्विति शेषः । ३ मधुत्रयसमन्वितमिति पाठो व्रतार्के ।

विधानतः। आसुरेण च मंत्रेण मोणं मुस्य समाचरेत् ८५ भोजयेच्च प्रयत्नेन चत्वार्यष्टौ विधानतः। मिष्टान्नेन सपत्नीकान्भक्त्या वै परितो
पयेत् ८६ वस्त्रालंकरणैश्चैव यथाशक्ति प्रपूजयेत्। सौभाग्यवस्त्रं चैकैकं नारीणां चैवं दापयेत् ८७ ततो हस्ते प्रदातव्यं कुंकुमं लवणं गुडम्।
नारीकेलं तथा वल्ली दूर्वा सिंदूरकज्जलम् ८८ मणकाष्टकमेतद्वै दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात्। आचार्यं च सपत्नीकं वस्त्रालंकरणैः शुभैः ८९ परिधा-
प्य यथाशक्ति मंडलं तत्समर्पयेत्। प्रार्थयेच्च ततो देवीं सर्वसौभाग्यसुंदरीम् ९० पूजिताऽसि मया देवि सर्वसौभाग्यसुंदरि। दत्त्वा मत्प्रार्थिता
न्कामान्गच्छ देवि यथासुखम् ९१ मूर्तिं च मंगलं देव्या उपहारांश्च सर्वशः। गुरो गृहाण सर्वं त्वं सुंदरी प्रीयतामिति ९२ त्वत्प्रसादान्मया
चीर्णं व्रतमेतत्सुदुर्लभम्। समस्त विप्रशार्दूल प्रसादसुमुखो भव ९३ एवं चीर्णव्रता नारी कृतकृत्या भवेत्सदा। येनेदं च कृतं वर्षं लभते जन्मनः
फलम् ९४ नातःपरतरं किंचिद्व्रतं सौभाग्यकारकम्। देहांते शिवलोके तु भोगान्भुक्त्वा यथेप्सितान् ९५ ॥ इति श्रीभवि०पु०सौभाग्यसुंद
रीव्रतोद्यापनं संपूर्णम्॥ ॥छ॥ ॥ अथ चतुर्थीव्रतानि लिख्यन्ते॥ ॥ तत्र श्रावणकृष्णचतुर्थी संकष्टचतुर्थीव्रतम्। तच्च चंद्रोदयव्यापिन्यां
कार्यम्। श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थी तु विधूदये॥ गणेशं पूजयित्वा तु चंद्रायार्घ्यं प्रदापयेत्॥—इति कथायां तत्र च पूजाविधानात्॥ दिनद्वये
तद्व्याप्तौ पूर्वैव, मातृविद्धा गणेश्वर—इति वचनात्। दिनद्वयेऽव्याप्तौ परैव। हेमाद्रौ। चंद्रोदयाभावे चतुर्थी। निशि षड्घटिकव्यापायां परैव व्रते
इति॥ अथ व्रतविधिः॥ मासपक्षाद्युल्लिख्य तिथौ मम विद्याधनपुत्रपौत्रप्राप्त्यर्थं समस्तरोगमुक्तिकामः श्रीगणेशप्रीत्यर्थं संकष्टचतुर्थीव्रतमहं
करिष्ये। तत्रादौ स्वस्तिवाचनं गणपतिपूजनं कलशार्चनं च करिष्ये। सौवर्णरौप्यताम्रमृन्मयाद्यन्यतमां गणपतिमूर्तिं कृत्वा जलपूर्णपूर्णपात्र
वस्त्रयुतकुंभोपरि, स्थापयित्वा षोडशोपचारैः पूजयेत्॥ आदौ ध्यानम्॥ तद्यथा—लंबोदरं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं रक्तवर्णकम्। नानारत्नैः सुवेषा

व्यं प्रसन्नास्यं विचिंतयेत् ॥ ध्यायेद्गजाननं देवं तप्तकांचनसुप्रभम् । चतुर्बाहुं महाकायं सूर्यकोटिसमप्रभम् । ध्यानम् ॥ आगच्छ त्वं जगन्नाथ सुरासुरनमस्कृत । अनाथनाथ सर्वज्ञ विघ्नराज कृपां कुरु । सहस्रशीर्षा० । गजास्यायनमः, नमोगजास्यमावाहयामीत्यावाह्य ॥ मोदकागोप्ता त्वं सर्वलोकानामिंद्रादीनां विशेषतः । भक्तदारिद्र्यविच्छेत्ता एकदंत नमो ऽस्तु ते। पुरुषएवेदं० । विघ्नराजाय० आसनम् ॥ मोदकान्धारयन्हस्ते भक्तानां वरदायक । देवदेव नमस्ते ऽस्तु भक्तानां फलदो भव । एतावानस्य० । लंबोदराय० पाद्यम् ॥ महाकाय महारूप अनंतफलदो भव.। देवदेव नमस्ते ऽस्तु सर्वेषां पापनाशन । त्रिपादूर्ध्व० । शंकरसूनवे० अर्घ्यम् ॥ कुरुष्वाचमनं देव सुरवंद्य सुवाहन । सर्वाघदलन स्वामिन्नीलकंठ नमोऽस्तु ते । तस्माद्विराळ० । उमासुताय० आचमनीयम् ॥ स्नानं पंचामृतेनैव गृहाण गणनायक । अनाथनाथ सर्वज्ञ नमो मूषकवाहन । पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम् । पंचामृतेन स्नपनं प्रीयतां गणनायकः । वक्रतुंडाय० पंचामृतस्नानम् । गंगा च यमुना चैव गोदावरी सरस्वती । नर्मदासिंधुकावेरीजलं स्नानाय कल्पितम् । यत्पुरुषेण० । हेरंबाय० स्नानम् ॥ रक्तवस्त्रं सुयुग्मं च देवानामपि दुर्लभम् । गृहाण मंगलं देव लंबोदर हरात्मज । तंयज्ञं० । शूर्पकर्णाय० वस्त्रम् ॥ ब्रह्मसूत्रं सोतरीयं गृहाण गणनायक । आरक्तं ब्रह्मसूत्रं च कनकस्योत्तरीयकम् । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसं० । कुब्जाय० यज्ञोपवीतम् ॥ गृहाणेश्वर सर्वज्ञ दिव्यचंदनमुत्तमम् । करुणाकर अब्जाक्ष गौरीसुत नमो ऽस्तु ते । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसा० । गणेश्वराय० गंधम् ॥ अक्षताश्च सुरश्रेष्ठः कुंकुमोक्ताः सुशोभिताः ॥ मया निवेदिता भक्त्या गृहाण गणनायक । अक्षतान् ॥ सुगंधिदिव्यमालां च गृहाण गणनायक । विनायक नमस्तुभ्यं शिवसूनो नमोस्तु ते । मालाम् ॥ माल्यादीनि सुगंधी० । तस्मादश्वा० । विघ्ननाशिनेनमः पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ गणेश्वराय० पादौपूजयामि । वि-

घ्नराजाय० जानुनीपू० । अखुवाहनाय० ऊरूपू० । हेरंबाय० कटीपू० । कामहारिसूनवे० नाभिंपू० । लंबोदराय० उदरपू० । गौरीसु
ताय० स्तनौपू० । गणनायकाय० हृदयं । स्थूलकंठाय० कंठं० । स्कंदाग्रजाय० स्कंधौ० । पाशहस्ताय० हस्तौ० । गजवक्त्राय० वक्त्र० ।
विघ्नहर्त्रे० ललाट० । सर्वेश्वराय० शिरः० । श्रीगणाधिपाय० सर्वांगपू० । दशांगं गुग्गुलं धूपमुत्तमं गणनायक । गृहाण देव देवेश उमासुत
नमोऽस्तु ते । यत्पु० । विकटाय० धूपम् ॥ सर्वज्ञ सर्वरत्नाढ्य सर्वेश विघ्नप्रिय । गृहाण मंगलं दीपं घृतवर्तिसमन्वितम् । ब्राह्म० । वामना
य० दीपम् ॥ नैवेद्यं गृह्यतां देव नानामोदकसंयुतम् । पक्वान्नफलसंयुक्तं षड्रसैश्च समन्वितम् । चन्द्रमा० । सर्वाय० नैवेद्यम् । कृष्णावेण्यागौतमी
नां पयोष्णीनर्मदाजलैः । आचम्यतां विघ्नराज प्रसन्नो भव सर्वदा । आचमनम् । फलान्यमृतकल्पानि सुगंधीन्यघनाशन । आनीतानि यथाशक्त्या
गृहाण गणनायक । सर्वार्तिनाशिने फलम् । तांबूलं गृह्यतां देव नागवल्या दलैर्युतम् । कर्पूरेण समायुक्तं सुगंधं मुखभूषण । विघ्नहर्त्रेन० तांबूलम् ॥
सर्वदेवाधिदेव त्वं सर्वसिद्धिप्रदायक । भक्त्या दत्तां मया देव गृहाण जगदीश्वर । सर्वेश्वराय० दक्षिणां । पञ्चवर्तिसमायुक्तं वह्निना योजितं मया । गृ-
हाण मंगलं दीपं विघ्नराज नमो ऽस्तु ते । नीराजनम् ॥ यानिकानिचपा० नाभ्याआसीदिति प्रदक्षिणाः ॥ नमोस्त्वन० । सप्तास्येति नमस्का
रम् ॥ यज्ञेनयज्ञमिति मंत्रपुष्पाञ्जलिम् ॥ एवं पूजा प्रकर्तव्या षोडशैरुपचारकैः । मोदकान्कारयेद्देवमेकविंशतिसंख्यया ॥ तेषां मध्ये प्र
दातव्या दशसंख्याश्च पार्वति । देवाग्रे स्थापयेत्पञ्च विप्राय कल्पयेत् ॥ पूजयित्वा तु तं विप्रं भक्तिभावेन देववत् । दक्षिणां च य
थाशक्त्या दत्त्वा वै पञ्च मोदकान् ॥ पूजयेन्निशि चंद्रं च अर्घ्यं दत्त्वा यथाविधि ॥ क्षीरसागरसंभूत सुधारूप निशाकर । गृहाणार्घ्यं मया
दत्तं गणेशप्रीतिवर्धन । रोहिणीसहितचन्द्रमसे नमः इदमर्घ्यंस० ॥ क्षीरोदार्णवसंभूत सुधारूप निशाकर । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या

सहितः शशिन्। रोहिणीसहितचंद्राय० इदमर्घ्यं० ॥ गणेशाय नमस्तुभ्यं सर्वसिद्धिप्रदायक । संकष्टं हर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु पूजितोसि विधूदये । क्षिप्रप्रसादितो देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ संकष्टहरगणेशाय० इदमर्घ्यं० ॥ तिथीनामुत्तमे देवि गणेशप्रियवल्लभे । सर्वसंकष्टनाशाय चतुर्थ्यर्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ वायनमंत्रः— विप्रवर्य नमस्तुभ्यं मोदकान्वै ददाम्यहम् । मोदकान्सफलान्पंच दक्षिणाभिः समन्वितान् । आपदुद्धरणार्थाय गृहाण द्विजसत्तम ॥ प्रार्थना— अबुद्धमतिरिक्तं वा द्रव्यहीनं मया कृतम् । तत्सर्वं पूर्णतां यातु विप्ररूपगणेश्वर ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदेवं यथातथ्यं यथासुखम् ॥ स्वयं भुंजीत मौनेन मोदकान्ब्राह्मणैः सह ॥ अशक्तश्चैकमन्नं च भुंजीत दधिसंयुतम् । अथवा भोजनं कार्यमेकवारं हिमाद्रिजे ॥ प्रतिमा गुरवे दद्यादाचार्याय सदक्षिणाम् । वस्त्रकुंभसमायुक्तामादौ मंत्रमिमं जपेत् ॐ नमो हेरंबमदमोहितसंकष्टान्निवारयनिवारय।इति मूलमंत्रंएकविंशतिवारं जपेत्॥विसर्जनमंत्रः—गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने त्वं गणेश्वर॥ व्रतेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव ॥ इति पूजा ॥ ॥ अथ कथा ॥ हेमाद्रौ स्कांदे— ऋषय ऊचुः । दारिद्र्यशोककष्टाद्यैः पीडितानां च वैरिभिः । राजश्रेष्ठैर्नृपैः सर्वैः क्रियते किं शुभार्थिभिः १ धनहीनैर्नरैः स्कंद सर्वोपद्रवपीडितैः । विद्यापुत्रगृहभ्रष्टै रोगयुक्तैः शुभार्थिभिः २ कर्तव्यं किं वदोपायं पुनः क्षेमार्थसिद्धये ॥ स्कंद उवाच । शृणुध्वं मुनयः सर्वे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ३ संकष्टतरणं नाम संपत्तिसुखदायकम् । येनोपायेन संकष्टं तरंति भुवि देहिनः ४ यद्व्रतं देवकीपुत्रः कृष्णो धर्माय दत्तवान् । अरण्ये क्लिश्यमानाय पुनः क्षेमाय सिद्धये ५ यथा कथितवान्पूर्वं गणशो मातरं प्रति । तथा कथितवान् श्रीशो द्वापरे पांडवान्प्रति ६ ऋषय ऊचुः । यथा कथितवानंबां पार्वतीं श्रीगणेश्वरः । तथा पृच्छंति मुनयो लोकानुग्रहकांक्षिणः ७ स्कंद उवाच । पुरा कृतयुगे पुण्ये हिमाचलसुता

सती । तपस्तप्तवती भूरि तेनाऽलब्धः शिवः पतिः ८ तदाऽस्मरत्सा हेरंबं गणेशं पूर्वजं सुतम् । तत्क्षणादागतं दृष्ट्वा गणेशं परिपृच्छति ९ पार्वत्युवाच । तपस्तप्तं मया घोरं दुश्चरं लोमहर्षणम् । न प्राप्तः स मया कांतो गिरिशो मम वल्लभः १० संकष्टहरणं दिव्यं व्रतं नारद उक्तवान् । त्वदीयं यद्व्रतं तावत्कथयस्व पुरातनम् ११ तच्छ्रुत्वा पार्वतीवाक्यं संकष्टहरणव्रतम् । प्रीत्या कथितवान्देवो गणेशो ज्ञानसिद्धिदः १२ गणेश उवाच । श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां तु विधूदये । गणेशं पूजयित्वा तु चंद्रायार्घ्यं प्रदापयेत् १३ पार्वत्युवाच । क्रियते केन विधिना किं कार्यं किं च पूजनम् । उद्यापनं कदा कार्यं मन्त्राः के स्युस्तु पूजने १४ किं ध्यानं श्रीगणेशस्य गणेश वद विस्तरात् ॥ गणेश उवाच । चतुर्थ्यां प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्वकम् १५ ग्राह्यं व्रतमिदं पुण्यं संकष्टहरणं शुभम् । कर्तव्यमिति संकल्प्य व्रतेऽस्मिन्गणपं स्मरेत् १६ स्वीकारमन्त्रः—निराहारोऽस्मि देवेश यावच्चंद्रोदयो भवेत् । भोक्ष्यामि पूजयित्वाऽहं संकष्टात्तारयस्व माम् १७ एवं संकल्प्य राजेंद्र स्नात्वा कृष्णतिलैः शुभैः । आह्निकं तु विधायैव पश्चात्पूज्यो गणाधिपः १८ त्रिभिर्माषैस्तदर्धेन तृतीयांशेन वा पुनः । यथाशक्त्या तु वा हैमी प्रतिमा क्रियते मम १९ माषमात्रात्तदर्धस्य तृतीयांशेन वा पुनः । हेमाभावे तु रौप्यस्य ताम्रस्यापि यथासुखम् २० सर्वथैव दरिद्रेण क्रियते मृन्मयी शुभा । वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं कृते कार्यं विनश्यति २१ जलपूर्णं वस्त्रयुतं कुम्भस्तस्याग्रतो न्यसेत् । पद्ममष्टदलैः कार्यं गंधपुष्पैः प्रपूजयेत् २२ गणेश उवाच । एवं व्रतं तु कर्तव्यं प्रतिमासं त्वयाऽद्रिजे । यावज्जीवं तु वा वर्षाण्येकविंशति पार्वति ॥ अशक्त्याप्येकवर्षं वा प्रतिमासमथापि वा २३ उद्यापनं प्रकर्तव्यं चतुर्थ्यां श्रावणेऽसिते । स्वीकार्यश्च

१ ग छ॰ शंकरः पतिरिति पाठः साधुः । २ ग माघः पूर्वकांतो मे इति पाठः । ३ पद्मे देवतां बिम्बस्य गंधपुष्पैः पूजयेदित्यर्थः ।

तथाचार्यः संकष्टहरणे तिथौ २४ गणाधीशं तथाचार्यं सर्वशास्त्रविशारदम्। श्रद्धया प्रार्थयेदादौ तेनोक्तं विधिमाचरेत् २५ एकविंशतिवि-
प्रांश्च वस्त्रालंकारभूषणैः। पूजयेद्गोहिरण्याद्यैर्हुत्वाऽसौ विधिपूर्वकम् २६ होमद्रव्यं मोदकाश्च तिलयुक्ता घृतप्लुताः। अष्टोत्तरसहस्रं वा नो-
चेदष्टोत्तरंशतम् २७ अष्टाविंशतिसंख्याकैर्मोदकैर्वा सशर्करैः। अशक्तोऽष्टौ शुभान् स्थूलान् जुहुयाज्जातवेदसि २८ वैदिकेन च मंत्रेण आ-
गमोक्तेन वा तथा। अथवा नाममंत्रेण होमं कुर्याद्यथाविधि २९ पुष्पमंडपिका कार्या गणेशाह्लादकारिणी। पूजयेत्तत्र गणपं भक्तसंकष्टना-
शनम् ३० गीतवादित्रनिनदैर्भक्तिभावपुरस्कृतैः। पुराणवेदनिर्घोषैस्तोषयेच्च गणेश्वरम् ३१ एवं जागरणं कार्यं शक्त्या दानादिकं तथा।
सपत्नीकमथाचार्यं तोषयेद्वस्त्रभूषणैः ३२ उपानच्छत्रगोदानकमंडलुजलादिभिः। शय्यावाहनभूदानधनधान्यगृहादिभिः ३३ यथाशक्त्या
प्रकर्तव्यं दारिद्र्याभावमिच्छता। एकविंशतिविप्रांश्च भोजयेन्नामभिर्मम ३४ गजास्यो विघ्नराजश्च लंबोदरशिवात्मजौ। वक्रतुंडः शूर्पकर्णः
कुब्जश्चैव विनायकः ३५ विघ्ननाशो हि विकटो वामनः सर्वदैवतः। सर्वार्तिनाशी भगवान्विघ्नहर्ता च धूम्रकः ३६ सर्वदेवाधिदेवश्च सर्वे
षोडश वै स्मृताः। एकदंतः शूर्पकर्णो भालचंद्रो गणेश्वरः ३७ गणपश्चैकविंशश्च सर्वे एते गणेश्वराः। दुर्गोपेंद्रश्च रुद्रश्च कुलदेव्याधिकं
भवेत् ३८ विशेषेणाष्टसंख्याकैर्मोदकैर्हवनं स्मृतम्। एवं कृते विधानेन प्रसन्नो ऽहं न संशयः। ददामि वांछितान्कामाँस्तद्व्रतं मत्प्रियं कु-
रु ३९ श्रीकृष्ण उवाच। एवं तु कथितं सर्वं गणेशेन स्वयं नृप। पार्वत्या तत्कृतं राजन्व्रतं संकष्टनाशनम् ४० व्रतेनानेन सार्धाब्दे प्राप
शंभुं पतिं स्वकम्। तत्कुरुष्व महाराज व्रतं संकष्टनाशनम् ४० चतुर्थी संकटानाम स्कंदेन कथिता ऋषीन्। ऋषिभिर्लोककामैस्तैर्लोके
ततमिदं व्रतम् ४२ सूत उवाच। कृतं युधिष्ठिरेणैतद्राज्यकामेन वै द्विज। तेन शत्रून्निहत्याजौ स्वराज्यं प्राप्तवान् स्वयम् ४३ तस्मात्स-

सती । तपस्तासवती भूरि तेनाऽलब्धः शिवः पतिः ८ तदाऽस्मरत्सा हेरंबं गणेशं पूर्वज सुतम् । तत्क्षणादागतं दृष्ट्वा गणेशं परिपृच्छति ९ पार्वत्युवाच । तपस्तप्तं मया घोरं दुश्चर लोमहर्षणम् । न मासैः स मया क्रांतो गिरिशो मम वल्लभः १० संकष्टतरणं दिव्यं व्रतं नारद उक्तवान् । त्वदीय यद्व्रतं तावत्कथयस्व पुरातनम् ११ तच्छ्रुत्वा पार्वतीवाक्यं सकष्टतरणव्रतम् । प्रीत्या कथितवान्देवो गणेशो ज्ञानसिद्धिदः १२ गणेश उवाच । श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां तु विधूदये । गणेशं पूजयित्वा तु चंद्रायार्घ्यं प्रदापयेत् १३ पार्वत्युवाच । क्रियते केन विधिना किं कार्यं किं च पूजनम् । उद्यापनं कदा कार्यं मंत्राः के स्युस्तु पूजने १४ किं ध्यानं श्रीगणेशस्य गणेश वद विस्तरात् ॥ गणेश उवाच । चतुर्थ्यां प्रातरुत्थाय दंतधावनपूर्वकम् १५ ग्राह्य व्रतमिदं पुण्य सकष्टतरणं शुभम् । कर्तव्यमिति संकल्प्य व्रतेऽस्मिन्गणपं स्मरेत् १६ स्वीकारमंत्रः—निराहारो ऽस्मि देवेश यावच्चंद्रोदयो भवेत् । भोक्ष्यामि पूजयित्वा ऽहं सकष्टात्तारयस्व माम् १७ एवं संकल्प्य राजेंद्र कृत्वा कृष्णतिलैः शुभैः । आह्निकं तु विधायैव पश्चात्पूज्यो गणाधिपः १८ त्रिभिर्माषैस्तदर्धेन तृतीयांशेन वा पुनः । यथाशक्त्या तु वा हैमी प्रतिमा क्रियते मम १९ माषमात्रात्तदर्धस्यतृतीयांशेन वा पुनः । हेमाभावे तु रौप्यस्य ताम्रस्यापि यथासुखम् २० सर्वथैव दरिद्रेण क्रियते मृन्मयी शुभा । वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं कृते कार्यं विनश्यति २१ जलपूर्णं वस्त्रयुतं कुंभं तस्याग्रतो न्यसेत् । पद्ममष्टदलैः कार्यं गंधपुष्पैः प्रपूजयेत् २२ गणेश उवाच । एवं व्रतं तु कर्तव्यं प्रतिमासं त्वयाऽद्रिजे । यावज्जीवं तु वा वर्षाण्येकविंशति पार्वति ॥ अशक्त्याप्येकवर्षं वा प्रतिमासमथापि वा २३ उद्यापनं प्रकर्तव्यं चतुर्थ्यां श्रावणेऽसिते । स्वीकार्यश्च

१ न वर्षः शंकरः पतिरिति पाठः साधुः । २ न मासैः पूर्वकांतो वै इति पाठः । ३ पक्षे देवतां विम्पस्य गंधपुष्पैः पूजयेदित्यर्थः ।

डले । पूजयेद्रक्तकुसुमैः पत्रिकाभिश्च पंचभिः ॥ बिल्वपत्रमपामार्गः शमी दूर्वा हरिप्रिया । गंधपुष्पैश्च धूपैश्च यथालभ्यैः सुगंधिभिः ॥ फलैश्च मोदकैः पश्चादुपहारं प्रकल्पयेत् । उपहारैस्तु विधिना पूजयेद्गिरिजासुतम् ॥ पूजामंत्राः— उमासुत नमस्तुभ्यं विश्वव्यापिन्सनातन । विघ्नौघाँश्छिंधि सकलान्सर्वमाद्यं वदामि ते ॥ गणेश्वराय देवाय उमापुत्राय वेधसे ॥ पूजामद्य प्रयच्छामि गृहाण भगवन्मम ॥ विनायकाय शूराय वरदाय गजानन । उमासुताय देवाय सर्वविघ्नौघहारिणे ॥ उमांगमलसंभूतो दानवानां वधाय वै । अनुग्रहाय लोकानां स देवः पातु विश्वधृक् ॥ परंज्योतिः प्रकाशाय सर्वसिद्धिप्रदायक । दीपं तुभ्यं प्रदास्यामि महादेवात्मने नमः ॥ गणेश्वर गणाध्यक्ष गौरीपुत्र गजानन । व्रतं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादादिभानन ॥ –इति पूजामंत्राः ॥ एवं संपूज्य विघ्नेशं यथा विभवविस्तरैः [ ] सोपस्करं गणाध्यक्षमाचार्याय निवेदयेत् ॥ दानमन्त्रः—गृहाण भगवन्ब्रह्मन्गणराजं सदक्षिणम् । व्रतं त्वद्वचनादद्य पूर्णतां यातु सुव्रत ॥ श्रावणे शुक्लपक्षस्य चतुर्थ्यां तु जितेंद्रियः । कुर्याद्वर्षत्रयं त्वेवं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ एवं यः पंचवर्षाणि कृत्वोद्यापनमाचरेत् । ईप्सिताँल्लभते कामान्देहांते शांकरं पदम् ॥ उद्यापनं विना यस्तु करोति व्रतमुत्तमम् । तेन शुक्लतिलैः कार्यं प्रातःस्नानं षडानन ॥ हेम्ना वा राजतेनापि कृत्वा गणपतिं बुधः ॥ पंचगव्यैस्तु संस्नाप्य दूर्वाभिः संप्रपूजयेत् ॥ मंत्रैस्तु दशभिर्भक्त्या दूर्वायुक्तैः शिखिध्वज । दूर्वायुग्मैः पंचगव्यैः पूजनं दशमंत्रकैः ॥ गणाधिप नमस्ते ऽस्तु उमापुत्राघनाशन । एकदंतेभवक्त्रेति तथा मूषकवाहन ॥ विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक । कुमारगुरवे तुभ्यमेतैर्नामपदैः पृथक् ॥ इत्येवं कथितं सम्यक्सर्वसिद्धिप्रदं शुभम् ॥ व्रतं दूर्वागणपतेः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ इति सौरपुराणोक्तं दूर्वागणपतिव्रतोद्यापनम् ॥

॥ अथैकविंशतिदिनगणपतिपूजनम् ॥ तत्र श्रावणशुक्लचतुर्थी-

र्वप्रयत्नेन व्रत कार्यं विचक्षणैः । येन धर्मार्थकामाश्च मोक्षश्चापि भवेत्किल ४४ य करोति व्रतं विप्रा सर्वकामार्थसिद्धिदम् । स वांछितफल प्राप्य पश्चाद्गणपतिं व्रजेत् ४५ यदा यदाऽऽपद विप्रा नर प्राप्नोति संकटम् । तदा तदा प्रकर्तव्यं व्रत सकष्टनाशनम् ४६ त्रिपुर हंतुकामेन कृतं देवेन शूलिना । त्रैलोक्यस्यातिकामेन महेंद्रेण तथा कृतम् ४७ रावणेन कृत पूर्वं वालिबधनसकटे । स्वकीयं प्राप्तवाञ्राज्यं गणेशस्य प्रसादतः ४८ सीतान्वेषणकामेन कृत वायुसुतेन च । सकल्प्य दृष्टवान्सो ऽथ सीतां रामप्रियां पुरा ४९ दमयंत्या कृतं पूर्वं नलान्वेषणकारणात् । सा पतिं नैषधं लेभे पुण्यश्लोकं द्विजोत्तमाः ५० अहल्यापि पतिं लेभे गौतमं प्राणवल्लभम् । विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी धनमाप्नुयात् ५१ पुत्रार्थी पुत्रमाप्नोति रोगी रोगात्प्रमुच्यते ५२ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे संकष्टचतुर्थीव्रतोद्यापन संपूर्णम् ॥ ॥ अथ श्रावणे कार्तिके वा शुक्लचतुर्थ्यां दूर्वागणपतिव्रतम् ॥ मदनरत्ने सौरपुराणे— स्कंद उवाच ॥ केन व्रतेन भगवन्सौभाग्यमतुल भवेत् । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यैर्मनुजः सुखमेधते ॥ तन्मे वद महादेव व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ महादेव उवाच । अस्ति दूर्वागणपते र्व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् । भगवत्या पुरा चीर्णं पार्वत्या श्रद्धया सह ॥ सरस्वत्या च इंद्रेण विष्णुना धनदेन च । अन्यैश्च देवैर्मुनिभि र्गंधर्वैः किन्नरैस्तथा ॥ चीर्णमेतद्व्रतं सर्वैः पुराकल्पे षडानन । चतुर्थी या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा ॥ तस्यां व्रतमिद कुर्यात्कार्तिक्यां वा षडानन । कार्तिके शुक्लपक्षे तु चतुर्थ्यामुत्तम व्रतम् ॥ गजाननं चतुर्बाहुमेकदंतविपाटितम् । विधाय हेम्ना विघ्नेश हेमपीठासनस्थितम् ॥ तया हेममयीं दूर्वां तदाधारे न्यवस्थिताम् । संस्थाप्य विघ्नकर्तारं कलशे ताम्रभाजने ॥ वेष्टित रक्तवस्त्रेण सर्वतोभद्रम

१ तस्य हेमपीठस्य आधारे ।

ज्ञोप० ॥ अनेकरत्नयुक्तानि भूषणानि बहूनि च । तत्तदंगे कांचनानि योजयामि तवाज्ञया । भूषणम् ॥ पूर्वादिक्रमेण अष्टौ दिक्पालाना-
वाहयेत् । इष्टगंधसमायुक्तं रक्तचंदनमिश्रितम् । द्वादशांगेषु ते देव लिंपयामि कृपां कुरु । चंदनम् ॥ रक्तचंदनसंमिश्राँस्तण्डुलाँस्तिल-
कोपरि । शोभार्थे संप्रदास्यामि गृहाण जगदीश्वर । अक्षतान् ॥ पाटलं कर्णिकारं च बंधूकं रक्तपंकजम् । मोगरं मालतीपुष्पं गृह्यतां
नेश्वर । पुष्पाणि ॥ नानापंकजपुष्पैश्च ग्रथितां पल्लवैरपि । बिल्वपत्रयुतां मालां गृहाण सुमनोहराम् । मालाम् ॥ अथांगपूजा ॥
नमः पादौपू० । गौरीपुत्राय० गुल्फौ० । विश्वेश्वराय० जानुनी० । गजाननाय० ऊरू० । लंबोदराय० वक्षःस्थलं० । गणना-
नौ० । द्वैमातुराय० कंठं० । वक्रतुंडाय० शिरःपूजयामि ॥ अथैकविंशतिपत्रपूजा ॥ गणाधिपाय० भृंगिराजपत्रंसमर्पयामि । उमा-
ल्वपत्रंस० । गजाननाय० दूर्वापत्रं० । लंबोदराय० बदरीपत्रं० । हरसूनवे० मधुपत्रं गजवक्त्राय० तुलसीपत्रं० । गुहाग्र-
० अपामार्गप० । एकदंताय० बृहतीप० । इभवक्त्राय० शमीप० । विकटाय० करवीरप० । विनायकाय० अश्वत्थपत्रं० । कपि-
र्कपत्रं० । बटवे० चंपकपत्रं० । अभयप्रदाय० अर्जुनपत्रं० । पत्नीहिताय० विष्णुक्रांतप० । सुराधिपतये० देवदारुप० । भा-
गरुपत्रं । हेरंबाय० श्वेतदूर्वापत्रं० शूर्पकर्णाय० जातीपत्रं० । सुरनाथाय० धत्तूरपत्रं० । एकदंताय० केतकीपत्रं० ॥ अ-
थैकावि... मपूजा ॥ गजाननाय० विघ्नराजाय० लंबोदराय० शिवात्मजाय० वक्रतुंडाय० शूर्पकर्णाय० कुब्जाय० विनायकाय०
शनाय० विकटाय० वामनाय० सर्वार्तिनाशिने० भगवतेन० विघ्नहर्त्रे० धूम्रकाय० सर्वदेवाधिदेवाय० एकदंताय० कृष्ण-
० भालचंद्राय० गणेश्वराय० गणपाय० पुष्पंस० २१ ॥ दशांगं गुग्गुलं धूपं सर्वसौगंधिकारकम् । सर्वपापक्षयकरं गृहाण

मारभ्य श्रावणकृष्णदशमीपर्यंतं गणपतिपूजनम् । सा मध्याह्नव्यापिनी कार्या ॥ अथ पूजा ॥ एकदंतं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं चतुर्भुजम् । पाशांकुशधरं देव मोदकं बिभ्रत करे । ध्यानम् ॥ आगच्छ जगदाधार सुरासुरवरार्चित । अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वाणपरिपूजित । आवाहनम् ॥ स्वर्णसिंहासन दिव्य नानारत्नसमन्वितम् ॥ समर्पितं मया देव तत्र त्वं समुपाविश । आसनम् ॥ देव देवेश सर्वेश सर्वतीर्थहृतं जलम् । पाद्यं गृहाण गणप गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् । पाद्यम् ॥ प्रवालमुक्ताफलपूगरत्नतांबूलजांबूनदमष्टगंधम् । पुष्पाक्षतैर्युक्तममोघशक्ते दत्तं मयाऽर्घ्यं सफलीकुरुष्व । अर्घ्यम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यः प्रार्थितं तोयमुत्तमम् । कर्पूरैलालवंगैश्च युक्तमाचम्यतां विभो । आचमनम् ॥ चंपकाशोकबकुलमालतीमोगरादिभिः । वासितं स्निग्धताहेतुस्तैलं चारु प्रगृह्यताम् । अभ्यंगस्नानम् ॥ कामधेनुसमुद्भूतं सर्वेषां जीवन परम् । पावन यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पितम् । पयःस्नानम् ॥ पयसस्तु समुद्भूत हि मादिद्रव्यप्रयोगतः । दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्र० । दधि स्नानम् ॥ नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसंतोषकारकम् । यज्ञांग देवताहेतोर्घृतं स्नानार्थमर्पितम् । घृतस्नानम् ॥ पुष्पसारसमुद्भूत मक्षिकैराहृतं च यत् । सर्वपुष्टिकरं देव मधु स्नानार्थमर्पितम् । मधुस्नानम् ॥ इक्षुरससमुद्भूतां शर्करां सुमनोहराम् । मलापहरणस्नाने गृहाण त्वं मयार्पिताम् । शर्करास्नानम् ॥ सर्वमाधुर्यताहेतुः स्वादुः सर्वप्रियंकरः । पुष्टिकृत्स्नातुमानीत इक्षुसारभवो गुडः । गुडस्नानम् ॥ कांस्ये कांस्येन पिहितं दधि मधु घृतं पयः । मधुपर्कोऽयमानीतः पूजार्थं प्र० । मधुपर्कस्ना० ॥ सर्वतीर्थाहृतं तोयं मया प्रार्थनया विभो । सुवासितं गृहाणेदं सम्यक् स्नातुं सुरेश्वर । स्नानम् । रक्तवस्त्रयुगं देव लोकलज्जानिवारणम् । अनर्घ्यमतिसूक्ष्मं च गृहाणेदं मयार्पितम् । वस्त्रम् ॥ राजतं ब्रह्मसूत्रं च कांचनं रत्नसंयुतम् । भक्त्योपपादितं देव गृहाण परमेश्वर । य

सर्वसंकष्टनाशनम् । एकविंशतिसंख्याकाः करोमि च प्रदक्षिणाः । प्रदक्षिणाः ॥ औदुंबरे राजते
विद्याप्रदाय० इति ॥ गणेशं हृदये ध्यात्वा सर्वसंकष्टनाशनम् । एकविंशतिसंख्याकाः करोमि च प्रदक्षिणाः । प्रदक्षिणाः ॥ औदुंबरे राजते
वा कांस्ये कांचनसंभवे । पात्रे प्रकल्पितान्दीपान्गृहाण चक्षुरर्पितान् । पंचार्तिक्यं पंचदीपैर्दीपितां परमेश्वर । चारुचंद्रप्रभं दीपं
गृहाण परमेश्वर । पंचार्तिक्यम् ॥ कर्पूरस्य मया देव दीपस्ते च निवेदितः । यथास्य नेक्षते भस्म तथा पापं विनाशय । कर्पूरदी०॥स्तो-
त्रैर्नानाविधैः सूत्रैः सहस्रनामभिस्ततः । उपविश्य स्तुवीतैनं कृत्वा स्थिरतरं मनः । दीनानाथ दयानिधे सुरगणैः संसेव्यमान द्विजैर्ब्र-
ह्मेशानमहेंद्रशेषगिरिजागंधर्वसिद्धैः स्तुत ॥ सर्वारिष्टनिवारणैकनिपुण त्रैलोक्यनाथ प्रभो भक्तिं मे सफलां कुरुष्व सकलान्क्षंत्वा ऽपरा-
धान्मम । आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् । विसर्जनं न जानामि क्षम्यतां जगदीश्वर । क्षमापनम् ॥ गौरीसुत नमस्ते
ऽस्तु सर्वसिद्धिप्रदायक । सर्वसंकष्टनाशार्थमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् । अनेन एकविंशति अर्घ्याणि दद्यात् ॥ कृतपूजायाः सांगतासिद्ध्यर्थं
ब्राह्मणाय वायनप्रदानं करिष्ये ॥ ब्राह्मणपूजनं कृत्वा । दशमोदकसंयुक्तं वाणकं च फलप्रदम् । गणेशप्रीणनार्थाय गृहाण त्वं द्विजोत्तम
–इति वाणकं दत्त्वा सांगतासिद्धये ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ इति पूजा ॥ अथ कथा ॥ ॥ शौनक उवाच । सूत सूत महाप्राज्ञ व्यास-
विद्याविशारद । संकष्टे च समुत्पन्ने कार्यसिद्धिः कथं नृणाम् १ सूत उवाच । शृणुध्वं मुनयः सर्वे शौनकप्रमुखानघाः[1] । संकष्टनाशनं पुण्यं
व्रतं वच्मि यथाश्रुतम् २ यत्कृत्वा सर्वकार्याणि सिद्धिं यांति न संशयः । पूजयित्वा गणेशं हि एकविंशद्दिनावधि ३ शौनक उवाच । कथं
पूज्यो गणाध्यक्षो विघ्नहर्ता गणाधिपः । केन चादौ पुरा चीर्णं व्रतं विघ्नहरस्य च ४ वद सर्वं महाप्राज्ञ ह्यस्माकं विधि-

[1] शौनकप्रमुखाश्च ते अनघाश्चेति कर्मधारयः समासः ।

त्वं मयार्पितम् । धूपम् ॥ सर्वज्ञ सर्वलोकेश तमोनाशनमुत्तमम् । गृहाण मंगलं दीप देवदेव नमोऽस्तु ते । दीपम् ॥ नानापक्वान्नसंयुक्त पायस शर्करान्वितम् । राजिकाधान्यसंयुक्त मेथीपिष्ट सतक्रकम् ॥ हिंगुजीरककूष्मांडैर्मरीचीमाषपिष्टके । सवादितैः सुपक्वैश्च भर्जितैर्वटकैर्युतम् ॥ मोदकापूपलड्डुकशष्कुलीवटकादिभिः । पर्पटे रससंयुक्तं नैवेद्यमसृतान्वितम् ॥ हरिद्राहिंगुलवणसहितं सूपमुत्तमम् ॥ ससासुद्रं गृहाणेद भोजनं कुरु सादरम् । मया निवेदित शुभ्यं गृहाण जगदीश्वर ॥ नैवेद्यम् ॥ अतितृप्तिकरं तोय सुगधि च पिबेच्छया । त्वयि तृप्ते जगत्तृप्त नित्यतृप्ते महात्मनि । मध्ये पानीयम् ॥ उत्तरापोशनार्थं ते दद्मि तोयं सुवासितम् ॥ मुखपाणिविशुद्धयर्थं पुनस्तोय ददामि ते । दाडिम मधुर निंबुजंब्वाम्रपनसादिकम् । द्राक्षारमाफलं पक्क कर्कंधु सार्जुरं फलम् । नारीकेलं च नारिंगं कलिंगं मांजिरं तथा । उर्वारुकं च देवेश फलान्येतानि गृह्यताम् । फलानि ॥ गृहाण चदनं चारु करांगोद्वर्तनं शुभम् । नानापरिमलैर्द्रव्यैर्निर्मित चूर्णमुत्तमम् । अबीरनामक पुण्य गंधि चारु प्रगृह्यताम् । चारु चारुरसंभूतं वंशसारसमुद्भवम् । सचन्द्रपूग चूर्णाढ्यं सादिरेण च सयुतम् । एलालवंगसमिश्रं तांबूलं प्र० । तांबूलम् ॥ न्यूनातिरिक्तपूजायां सपूर्णफलहेतवे । दक्षिणां कांचनीं देव स्थापयामि तवाग्रतः । दक्षिणाम् ॥ सितपीतैस्तथा रक्तैर्जलजैः कुसुमैः शुभैः । ग्रथितां सुंदरां मालां गृहाण परमेश्वर । मालाम् ॥ हरिताः श्वेतवर्णा वा पचनिपत्रसयुताः । दूर्वांकुरा मया दत्ता एकविंशतिसंमिताः— ॥ गणाधिपायनं० दूर्वांकुरान्स० । उमापुत्राय० अभयप्रदाय० एकदंताय० मूषकवाहनाय० विनायकाय० ईशपुत्राय० इभवक्त्राय० सर्वसिद्धिप्रदायकाय० लंबोदराय० विघ्नराजाय० विकटाय० मोदकप्रियाय० विघ्नविध्वंसकर्त्रे० विश्ववंद्याय० अमरेशाय० राजकर्णकाय० नागयज्ञोपवीतिने० भालचंद्राय० विद्याधिपाय०

सेन तु पूर्णे द्वे भक्ष्ये भोज्येन संयुते २२ संस्थाप्य चैव पीठाग्रे घृतेन सितयान्विते । पात्रद्वयं समालोक्य अवदत्पार्वतीं शिवः २३ शं-
भुरुवाच । दिव्यकांचनसंभूतं दर्वियुक्तं सुलोचने । भोज्यपात्रं तु कस्येदं स्थापितं च द्वितीयकम् २४ भोजनार्थं द्वितीयो ऽद्य कोयाति
वद वल्लभे । नायाति त्वरया चात्र विलंबे कारणं वद २५ इति श्रुत्वा वचः शंभोः सर्वेशस्य महासती । भीतिहर्षसमायुक्ता सर्वज्ञमवद-
त्तदा २६ पार्वत्युवाच । ममाद्य स्नानसमये उद्वर्तनमलोद्भवम् । पुत्रं विरच्य च दृढो देहल्यां स्थापितो मया २७ तदर्थं च द्वितीयं वै भा-
जनं स्थापितं ध्रुवम् । इति श्रुत्वा वचस्तस्याश्चकंपे प्राकृतो यथा २८ शिव उवाच । प्रविशंतं च मां द्वारे तव पुत्रो न्यवारयत् । कोऽसि
त्वं च मया पृष्टस्तेन नोक्ता तवाभिधा २९ कोपेन च ततस्तस्य शिरश्छित्वा निपातितम् । इति श्रुत्वा ततो देवी विह्वला पतिता भुवि-
३० पार्वत्युवाच । पुत्रं जीवयसे देव तर्हि भोक्ष्ये महेश्वर । तथैव च मम प्राणा गमिष्यंति न संशयः ३१ इत्युक्त्वा च ततो देवी हा
कष्टमित्यवीवदत् । पुनः पपात सा भूमौ वातेन कदली यथा ३२ शिव उवाच । उत्तिष्ठ भद्रे किं दुःखं पुत्रार्थे मा कुरु प्रिये । अद्युना
तव पुत्रं हि जीवयामि शिरो विना ३३ प्रियामेवं समाश्वास्य गतो द्वारं स्वयं विभुः । इतस्ततो ऽवलोक्याथ गजो दृष्टो मृतस्तदा ३४
निकृत्य तन्नागशिरो बल्लवं योजयद्विभुः । संजीव्य बल्लवं पुत्रं पार्वतीं विनिवेदयत् ३५ दृष्ट्वा गजशिरं पुत्रं पार्वती हर्षनिर्भरा । भोजयि-
त्वा पतिं पुत्रं स्वर्णपात्रे सुशोभने ३६ नमस्कृत्य ततो देवं पतिपात्र उपाविशत् । बुभुजे तु ततो देवी पतिशेषं तु भोजनम् ३७ कैला-
सभुवने रम्ये पार्वत्या निवसन्बहु- । अटन्विभुः कदाचित्सद्वृषभेण बलीयसा ३८ पार्वत्या सहितो देवः प्रासवान्नर्मदातटम् । रम्यं रेवा-

१ द्वे पात्रे पीठाग्रे सस्याप्य तत्रैवातिष्ठदित्यर्थः । २ अत्र आर्षत्वादाकारलोपः ।

पूर्वकम् । प्राप्तो ऽसि त्व महाभाग्यादरण्ये सत्रमंडपे ५ सूत उवाच । एवमेव पुरा पृष्टः षण्मुखो वदतांवरः । सनत्कुमारमुनिना ब्रह्मपु-
त्रेण योगिना६ सनत्कुमार उवाच । कार्तिकेय महाप्राज्ञ देवसेनाधिप प्रभो । संकटात्तु कथं मुच्येज्जनो वै ज्ञानदुर्बलः ७ श्रुत्वा वाक्य
ब्रह्मसूनोः सर्वेषां कार्यगौरवम् । सेनानीस्तु तदा हर्षान्नमस्कृत्य महामुनिम् ८ स्कंद उवाच । विप्रवर्य महायोगिन्पार्वत्या मुखत श्रुत
म् । वदामि तद्व तुभ्य शृणु सर्वं समासतः ९ कैलासभवने रम्ये वसमानो महेश्वरः । स्नातुं जगाम भगवान्भोगवत्यां यथासुखम् १०
तस्मिन्नेव दिने अत्रा ह्यभ्यंगस्नानमारभत् । स्वशरीरान्मलं गृह्य तस्य मूर्तिमकल्पयत् ११ सजीवां च पुनः कृत्वा एहि पुत्रेत्यचोदयत् ।
अवदद्वै ततो नाम वल्लवस्त्व विनायकः १२ पुत्र गच्छ बहिर्द्वारे तिष्ठ तत्र हतायुधः । आयास्यति कदाचिद्वै पुरुषो भवनांतरे १३ तं नि
वारयितुं शक्तो यावत्स्नान करोम्यहम् । ममाज्ञां गृह्य पश्चात्त्वं प्रवेशयितुमर्हसि १ मात्राज्ञां गृह्य शिरसि ह्यगमद्द्वारदेहलीम् । सुत्र
रं तु समादाय हस्ते वल्लवनामकः १५ अरक्षद्द्वारदेशं स पार्वत्याज्ञां स्मरन्बलात् । तदानीमेव आयातो विभूत्या मर्षितो विभुः १६ स-
प्राप्तो भवनद्वारे शंभुः सर्वेश्वरो हर । देहलीं प्रविशेद्यावद्द्वारपद्वारपो बली१७ द्वारपाल उवाच । कोसि त्वं च किमर्थं हि गम्यते भवने
शुभे । मात्राज्ञाऽऽयाति यावत्त्व स्थातव्य तावदेव हि१८स्कंद उवाच । द्वारपालवचः श्रुत्वा शंभुः कोपमथाकरोत् ॥शंभुरुवाच । कस्याज्ञा
च मया ग्राह्या को ऽसि त्व भाषसे कथम् १९ गृहीत्वा डमरुं हस्ते द्वारपालशिरोऽहनत् । प्रविशच्च ततस्तूर्णं स्वगृह पार्वतीपतिः २०
दृष्ट्वा नाथ सकोपं सा ऽर्चितपरपार्वती हृदि । बहुधा बाधते क्रुद्धे शंकरे कोपकारणम् २१ अलंकृता च सुस्नाता पार्वती जगदंबिका । पाय

१ स्वपतीति पद्मप्रपयस्याध्याहारः)

सेन तु पूर्णे द्वे भक्ष्ये भोज्येन संयुते २२ संस्थाप्य चैव पीठाग्रे घृतेन सितयान्विते । पात्रद्वयं समालोक्य अवदत्पार्वतीं शिवः २३ शंभुरुवाच । दिव्यकांचनसंभूतं दर्वियुक्तं सुलोचने । भोज्यपात्रं तु कस्येदं स्थापितं च द्वितीयकम् २४ भोजनार्थं द्वितीयो ऽद्य कोयाति वद वल्लभे । नायाति त्वरया चात्र विलंबे कारणं वद २५ इति श्रुत्वा वचः शंभोः सर्वेशस्य महासती । भीतिहर्षसमायुक्ता सर्वज्ञमवदत्तदा २६ पार्वत्युवाच । ममाद्य स्नानसमये उद्वर्तनमलोद्भवम् । पुत्रं विरच्य च द्वढो देहल्यां स्थापितो मया २७ तदर्थे च द्वितीयं वै भाजनं स्थापितं ध्रुवम् । इति श्रुत्वा वचस्तस्याश्चकंपे प्राकृतो यथा २८ शिव उवाच । प्रविशंतं च मां द्वारे तव पुत्रो न्यवारयत् । कोऽसि त्वं च मया पृष्टस्तेन नोक्ता तवाभिधा २९ कोपेन च ततस्तस्य शिरश्छित्वा निपातितम् । इति श्रुत्वा ततो देवी विह्वला पतिता भुवि ३० पार्वत्युवाच । पुत्रं जीवयसे देव तर्हि भोक्ष्ये महेश्वर । तथैव च मम प्राणा गमिष्यंति न संशयः ३१ इत्युक्त्वा च ततो देवी हा कष्टमित्यवीवदत् । पुनः पपात सा भूमौ वातेन कदली यथा ३२ शिव उवाच । उत्तिष्ठ भद्रे किं दुःखं पुत्रार्थे मा कुरु प्रिये । अधुना तव पुत्रं हि जीवयामि शिरो विना ३३ प्रियामेवं समाश्वास्य गतो द्वारं स्वयं विभुः । इतस्ततो ऽवलोक्याथ गजो दृष्टो मृतस्तदा ३४ निकृत्य तन्नागशिरो बलवं योजयद्विभुः । संजीव्य बलवं पुत्रं पार्वतीं विनिवेदयत् ३५ दृष्ट्वा गजशिरं पुत्रं पार्वती हर्षनिर्भरा । भोजयित्वा पतिं पुत्रं स्वर्णपात्रे सुशोभने ३६ नमस्कृत्य ततो देवं पतिपात्र उपाविशत् । बुभुजे तु ततो देवी पतिशेषं तु भोजनम् ३७ कैलासभुवने रम्ये पार्वत्या निवसन्बहु- । अटन्विभुः कदाचित्सद्वृषभेण बलीयसा ३८ पार्वत्या सहितो देवः प्राप्तवान्नर्मदातटम् । रम्यं रेवा-

१ द्वे पात्रे पीठाग्रे सस्थाप्य तत्रैवातिष्ठदित्यर्थः । २ अत्र आर्षत्वादाकारलोपः ।

तदं दृष्ट्वा पार्वती प्रावदच्छिवम् ३९ पार्वत्युवाच । देव देव महादेव शंकर प्राणवल्लभ । अक्षक्रीडनकामाऽहं त्वया सार्द्धं सुरेश्वर ४० शं
कर उवाच । अक्षक्रीडनकामा त्वमासने ऽस्मिन् स्थिरा भव । जये पराजये चात्र साक्ष्यर्थं योजय प्रिये ४१ स्वामिवाक्यं च सा श्रुत्वा
परको गृह्य मुष्टिना । नराकृतिमथाकल्प्य प्राणान्सा समयोजयत् ४२ देह तस्य च सा स्पृश्य पाणिपद्मेन शोभना । तमुवाच ततो बा
लमक्षक्रीडां विलोक्य ४३ आवाभ्यां क्रीडमानाभ्यां को जयीति वद ध्रुवम् । इति मातुर्वचः श्रुत्वा बालको वै तथेति मोः ४४ अक्षक्री
डा समारब्धा पार्वत्या शंकरेण च । जयो जातश्च पार्वत्याः शंकरस्तु पराजितः ४५ शंकरस्तु तदाऽपृच्छत्को जितो वद बालक । अवद-
द्बालकस्तत्र जित देवेन शूलिना ४६ पुनः क्रीडा प्रवृत्ता सा साक्षी कृत्वा तु बालकम् । पुनर्जित तु पार्वत्या शंकरस्तु पराजितः ४७
बालं पप्रच्छ सा देवी जितं केन वदाधुना । पुनरप्याह बालो ऽसौ जितं देवेन शूलीना ४८ हर्षेण च समायुक्तः पार्वतीं प्राह शंकरः ।
क्रीडां कुरु महादेवि रोषं त्यज शुभानने ४९ क्रीडती सा पुनर्देवी जितो देव्या स शंकरः । लज्जित शंकरो बाल को जितो वद निश्चि
तम् ५० शंकर प्राह बालास्यो जितस्त्वं भुवनाधिप । बालवाक्यं समाकर्ण्य पार्वती कोपनिर्भरा ५१ मिथ्या वदसि दुष्टात्मन्पादहीनो
ऽत्र कर्दमे । पच्यमानो ऽतिदुःखेन भविष्यसि न संशयः ५२ बाल उवाच । विशापं कुरु मां मातर्बालभावान्मयेरितम् । इति श्रुत्वा
वचस्तस्य मातृभावाद्दयान्विता ५३ पार्वत्युवाच । नागकन्या यदा पुत्र पूजार्थं च तटे शुभे । गणेशं पूजयत्यार्या दृष्ट्वा पूजाविधिं शिवम्
५४ तासां श्रुत्वा वचो दिव्यं तव मुक्तिर्भविष्यति । गणेशं पूजयित्वा तु मम सान्निध्यमेष्यसि ५५ इत्युक्त्वा सा ततो देवी हिमाचल-
मगात्तपा । व्यतीते वत्सरे पूर्णे श्रावणे मासि चागते ५६ गणेशपूजनार्थं ता नागकन्याः समागता । दृष्ट्वा नर्मदातीरे स्त्रीवृंदं बहुरूपितम् ।

५७ बाल उवाच । किमर्थं चागता बालाः किं चात्र क्रियते ऽधुना । भवतीभिः पूज्यते कः किं फलं वदताद्य मे ५८ नागकन्या ऊचुः । वत्स पूजा गणेशस्य क्रियते ऽस्माभिरुत्तमा । पूजिते तु जगन्नाथे लभते वाञ्छितं ध्रुवम् ५९ बाल उवाच । कथं पूज्यो गणाध्यक्षः कियत्कालं वदंतु भोः । को विधिः के च संभाराः कदा पूज्यो गणेश्वरः ६० नागकन्या ऊचुः । श्रावणे मासि संप्राप्ते चतुर्थ्यां च खगोदये । तिलामलककल्केन स्नानं कुर्याज्जलाशये ६१ शुक्लपक्षे समारभ्य या कृष्णदशमी भवेत् । मध्याह्ने पूजयेत्तावदेकविंशद्दिनावधि ६२ एकविंशतिदूर्वाभिस्तावत्पुष्पैः शुभैः सदा । मोदकैरेकविंशैश्च पूजयेत्प्रत्यहं जनः ६३ मोदका दश विप्राय दातव्याश्च सदक्षिणाः । एकं गणाधिपे दत्त्वा स्वयं चाद्याद्दशैव तु ६४ पूजा मौनेन कर्तव्या भोजनं च तथाऽनघ । ब्रह्मचारी भूमिशायी शूद्रभाषणवर्जितः ६५ हविष्याशी तथा भूयाच्छुचिरंतर्बहिः सदा । एवं नियममास्थाय पूजां कुर्यात्सदा व्रती ६६ ताम्रपात्रे जलं गृह्य गंधपुष्पसमन्वितम् । फलरत्नसमायुक्तमर्घ्यं दद्याद्गणाधिपे ६७ गणेशाय नमस्ते ऽस्तु पार्वतीनंदनाय च । गंधपुष्पसमायुक्तं गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते ६८ प्रदक्षिणाः सदा वत्स एकविंशन्निवेदयेत् । पूजासमाप्तौ विप्राय वायनं च समर्पयेत् ६९ गणेश प्रीतये तुभ्यं वायनं दशमोदकम् । दक्षिणाफलसंयुक्तं वंशपात्रे सुकल्पितम् ७० गणेशः प्रतिगृह्णाति गणेशो वै ददाति च । गणेशस्तारकोभाभ्यां गणेशाय नमो नमः ७१ एवं पूज्यो गणाध्यक्षो नार्मदो भक्तितः शुभः । गणेशे पूजिते वत्स तव सिद्धिर्भविष्यति ७२ एवमुक्त्वा गता देव्यो नागकन्याः शुचिस्मिताः । बालकेन कृतं पश्चादन्यस्मिन्नवसरे ततः ७३ श्रावणे मासि संप्राप्ते शुक्लपक्षे तिथौ शुभे । चतुर्थ्यां कृतसंभारो व्रतं जग्राह बालकः ७४

---

१ खगोदये सूर्योदये । २ अत्रार्षः संधिः । तारकः उभाभ्यामिति पदद्वयं ज्ञेयम् ।

गणेश नार्मद तत्र एकविंशद्दिनावधि । विधिवत्पूजयामास नमस्कृत्य गणेश्वरम् ७५ गणेशो वरदो जातो याचयस्व यदीप्सितम् । श्रुत्वा
वाक्यं गणेशस्य हर्षनिर्भरमानसः ७६ बाल उवाच । नमस्कृत्य गणेशानं वर देहि नमो ऽस्तु ते । पादयोर्मे बलं देहि वास शंकरसन्नि-
धौ ७७ गणेश उवाच । यथेच्छसि तथैवास्तु पार्वत्याः प्रीतिरस्तु ते । इत्युक्त्वा तु गणेशो ऽसौ तत्रैवांतर्दधे विभुः ७८ दृढपादश्च बा
लो ऽसौ कैलासमगमत्तत । दृष्ट्वा हरस्य चरणौ शिरसा जगृहे शुभौ ७९ शिव उवाच । उत्तिष्ठ वत्स ते पादौ कथ जातौ दृढौ वद । क-
स्य प्रसादात्त्वमिह ह्यागतो ऽसि ममालयम् ८० बाल उवाच । कृतं मया गणेशस्य एकविंशद्दिनात्मकम् । श्रुत च नागकन्याभ्यस्तद्व्र
तं पूजन मया ८१ तेन पुण्यप्रभावेण प्राप्तो ऽह तव सन्निधौ । गणेशस्य प्रसादेन शरीर दृढतां गतम् ८२ शिव उवाच । कीदृशं तद्व्र-
तं ब्रूहि करिष्ये ऽह च तद्व्रतम् । वल्लभाया दर्शनार्थं पार्वत्या रोषशांतये ८३ बाल उवाच । श्रावणे शुक्लपक्षे तु चतुर्थ्यां च समारभे-
त् । श्रावणे बहुले पक्षे दशम्या च समापयेत् ८४ गणेशं पूजयेन्नित्यमेकविंशद्दिनावधि । एकविंशतिदूर्वाभिः पुष्पैरपि तथैव च ८५
कर्तव्या मोदकास्तत्र एकविंशतिसख्यकाः । दश विप्राय दत्त्वा तु एक देवे नियोजयेत् ८६ अवशिष्टाः स्वयं भक्ष्याः श्रुतमेव मया वि
भो । किं मया ऽद्य त्वयाऽऽज्ञप्तं कर्तव्य वर्तते विभो ८७ आचरच्छंभुरप्येव गणेशस्य व्रतं शुभम् । पूजनात्तु गणेशस्य पार्वत्याश्चलित
मनः ८८ हिमाचल नमस्कृत्य वचन चेदमब्रवीत् ॥ पार्वत्युवाच । गम्यते ऽद्य मया तात कैलास निजमंदिरम् ८९ शिवस्य चरणौ
द्रष्टुमुत्सुकं मे मनो ऽभवत् । शीघ्र देहि ममाज्ञां भो क्षण स्थातुं न शक्यते ९० हिमाचल उवाच । प्रेषयिष्ये क्षणं तिष्ठ विमानेनार्कव
र्चसा । सैन्यं ददामि रक्षार्थं तव मार्गे शुचिस्मिते ९१ पितृवाक्य समाकर्ण्य विमानं चाऽऽरुरोह सा । क्षणमात्रेण सा याता कैलासभ

वनोत्तमम् ९२ दृष्ट्वा महेश्वरं देवं प्रणनाम विहस्य च । किं कृतं भो न जाने ऽहं मनो मे चाहृतं त्वया ९३ वाक्यं श्रुत्वा प्रियायाश्च म-
नसा चालिलिंग ताम् । अवदत्कारणं तस्या हरणे मनसो ध्रुवम् ९४ शिव उवाच । कृतं मया गणेशस्य पूजनं तव हेतवे । तेन पुण्यप्र-
भावेण आगता त्वं ममांतिकम् ९५ पार्वत्युवाच । कथं पूज्यो गणाध्यक्षो वद मह्यं जगत्प्रभो । अहमद्य करिष्यामि सेनानीदर्शनाय च
९६ शंकर उवाच । कुरु देवि गणेशस्य पूजनं च यथाविधि । एकविंशतिदूर्वाभिः पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः ९७ मोदकैरेकविंशैश्च एकविंश-
द्दिनानि च । अर्घ्यैस्तावतिसंख्याकैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ९८ त्रिलोचनमुखाच्छ्रुत्वा गणेशः पूजितस्तया । एकविंशद्दिनात्पश्चात्कुमारो
ऽभ्यगमत्स्वयम् ९९ स्कंदं दृष्ट्वा तदा देव्याः स्तनाभ्यां निर्झरा ववुः । सुतमालिंग्य सा देवी चुचुंबे च मुखं पुनः १०० वत्साद्य च मुखं
दृष्टं गणेशस्य प्रसादतः । बहुकालं च मां त्यक्त्वा गतः षण्मुखबालक १०१ कृतकृत्या ऽद्य जाता ऽस्मि दर्शनात्ते न संशयः । रोषं
त्यज महाबुद्धे शपथं ते वदाम्यहम् १०२ स्कंद उवाच । मातर्वद गणेशस्य पूजनं च यथा श्रुतम् । विश्वामित्रं च राजानं मम मित्रं
वदाम्यहम् ३ पार्वत्युवाच । वद मित्रं गणेशस्य पूजनं कुरु भक्तितः । एकविंशतिदूर्वाभिः पुष्पैरप्येकविंशतिः ४ कर्तव्या मोदकास्तत्र
एकविंशतिसंख्यकाः । दश विप्राय दातव्याः स्वयं चाद्याद्दशैव तु ५ एकं गणाधिपे दत्त्वा अर्घ्याण्यपि तथैव च । पूजयस्व गणाध्यक्षमे-
कविंशद्दिनावधि ६ इदं व्रतं गणेशस्य भक्तितो यः करिष्यति । तस्य कार्याणि सिद्ध्यंति मनसा चिंतितानि च ७ व्रतराजविधिं श्रुत्वा
सेनानीश्च तथा ऽकरोत् । सेनानीनामग्रणीत्वं समवाप्य शुचिव्रतः ८ कथयामास विप्रं तं विश्वामित्रं नराधिपम् । सो ऽपि राजा नमस्कृत्य
व्रतं तत्स्वयमाचरत् ९ गणेशो वरदो जातो विश्वामित्राय तत्क्षणात् ॥ गणेश उवाच । वद राजन्किमिच्छा ऽस्ति ददामि तव याचितम् ११०

गणेश नार्मद तत्र एकविंशद्दिनावधि । विधिवत्पूजयामास नमस्कृत्य गणेश्वरम् ७५ गणेशो वरदो जातो याचयस्व यदीप्सितम् । श्रुत्वा वाक्यं गणेशस्य हर्षनिर्भरमानसः ७६ बाल उवाच । नमस्कृत्य गणेशानं वरं देहि नमो ऽस्तु ते । पादयोर्मे बलं देहि वासं शंकरसन्निधौ ७७ गणेश उवाच । यथेच्छसि तथैवास्तु पार्वत्याः प्रीतिरस्तु ते । इत्युक्त्वा तु गणेशो ऽसौ तत्रैवांतर्दधे विभुः ७८ दृढपादश्च बालो ऽसौ कैलासमगमत्ततः । दृष्ट्वा हरस्य चरणौ शिरसा जगृहे शुभौ ७९ शिव उवाच । उत्तिष्ठ वत्स ते पादौ कथं जातौ दृढौ वद । कस्य प्रसादात्त्वमिह ह्यागतो ऽसि ममालयम् ८० बाल उवाच । कृतं मया गणेशस्य एकविंशद्दिनात्मकम् । श्रुतं च नागकन्याभ्यस्तद्व्रतं पूजनं मया ८१ तेन पुण्यप्रभावेण प्राप्तो ऽहं तव सन्निधौ । गणेशस्य प्रसादेन शरीरं दृढतां गतम् ८२ शिव उवाच । कीदृशं तद्व्रतं ब्रूहि करिष्ये ऽहं च तद्व्रतम् । वल्लभाया दर्शनार्थं पार्वत्या रोषशांतये ८३ बाल उवाच । श्रावणे शुक्लपक्षे तु चतुर्थ्यां च समारभेत् । श्रावणे बहुले पक्षे दशम्यां च समापयेत् ८४ गणेशं पूजयेन्नित्यमेकविंशद्दिनावधि । एकविंशतिदूर्वाभिः पुष्पैरपि तथैव च ८५ कर्तव्या मोदकास्तत्र एकविंशतिसंख्यकाः । दश विप्राय दत्त्वा तु एकं देवे नियोजयेत् ८६ अवशिष्टाः स्वयं भक्ष्याः श्रुतमेवं मया विभो । किं मया ऽद्य त्वयाऽऽज्ञप्तं कर्तव्यं वर्तते विभो ८७ आचरच्छंभुरप्येवं गणेशस्य व्रतं शुभम् । पूजनात्तु गणेशस्य पार्वत्याश्चलितं मनः ८८ हिमाचलं नमस्कृत्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ पार्वत्युवाच । गम्यते ऽद्य मया तात कैलासं निजमंदिरम् ८९ शिवस्य चरणौ द्रष्टुमुत्सुकं मे मनो ऽभवत् । शीघ्रं देहि ममाज्ञां भोः क्षणं स्थातुं न शक्यते ९० हिमाचल उवाच । प्रेषयिष्ये क्षणं तिष्ठ विमानेनार्कवर्चसा । सैन्यं ददामि रक्षार्थं तव मार्गे शुचिस्मिते ९१ पितृवाक्यं समाकर्ण्य विमानं चाऽऽरुरोह सा । क्षणमात्रेण सा याता कैलासम

अथ कथा ॥ ॥ सूत उवाच । कैलासशिखरे रम्ये सर्वदेवनिषेविते । सिद्धसंघसमाकीर्णे गंधर्वगणसेविते १ देव्या सह महादेवो दीव्यँरुयक्षैर्विनो-
दितः । जिताऽसि त्वं जितेत्याह पार्वतीं परमेश्वरः २ साऽपि त्वं जित इत्याह स विवादस्तयोरभूत् । चित्रनेमिस्तदा पृष्टो मृषावादमभाषत ३
तदा क्रोधसमाविष्टा गौरी शापं ददौ ततः । प्रसादिता ततस्तेन विशापं कुरु पार्वति ४ पार्वत्युवाच । यदा सरोवरे रम्ये चरिष्यति भ-
वान्भुवि । तदा स्वर्गणिकाः सर्वा वीक्ष्यंति त्वां समागताः ५ तदा भव विशापस्त्वमित्युक्तः स पपात ह । ततः कतिपयाहोभिः कृष्णो-
नंतसरोवरे ६ कुष्णो भूत्वा वसंस्तत्र ददर्श स्वर्विलासिनीः । ततस्तु सादरं गत्वा पप्रच्छ प्रणिपत्य ताः ७ चित्रनेमिरुवाच । क्रियते किं महा-
भागाः पूजायां वांछितं च किम् । ततस्ता अब्रुवँस्तस्मै दूर्वाविघ्नेश्वरव्रतम् ८ क्रियते ऽस्माभिरिह च परत्राभीष्टसिद्धये । ततो
ऽब्रवीच्चित्रनेमिर्व्रतं मे दातुमर्हथ ९ येनाहं गिरिजाशापान्मुच्येयं चिरदुःखितः । ततस्ता अब्रुवन्सर्वा व्रतमेतदनुत्तमम् १० दू-
र्वाविघ्नेश्वरो यत्र पूज्यते सर्वसिद्धिदः । शुक्लपक्षे चतुर्थी या भानुवारेण संयुता ११ तस्यां तिथौ समारभ्य षण्मासं व्रतमा-
चरेत् । प्रत्यहं षण्नमस्काराः षट् दूर्वाः षट् प्रदक्षिणाः १२ शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च प्रत्येकं चैकविंशतिः । एकभक्तं च कर्त-
व्यं कथां च शृणुयादिमाम् १३ ध्यायेद्विनायकं देवं समाहितमनाः सदा । तरुणारुणसंकाशं सर्वाभरणभूषितम् १४ जटाकला-
पसुभगं कुंकुमेनोपराजितम् । गजाननं प्रसन्नास्यं सिंदूरतिलकांकितम् १५ विशालवक्षसं भानुमुक्तामणिविभूषितम् । चतुर्भुजमुदारांगं किं-
किणीकंकणैर्युतम् १६ पाशांकुशधरं देवं दंतमोदकधारिणम् । महोदरं महानागं बद्धकुक्षि मुदान्वितम् १७ सुंदरांशुकसंवीतमिभास्यम-
पराजितम् । प्रणतामरसंदोहमौलिमाणिक्यरश्मिभिः १८ विराजितांघ्रिकमलं सर्वदेवनमस्कृतम् । अभीष्टफलदं देवं सर्वभूतोपकारकम् १९

विश्वामित्र उवाच । देहि देव प्रसन्नश्चेत्प्राग्विप्रर्षित्वमस्त्विति । प्राप्तेन विप्रर्षित्वेन सर्वे प्राप्ता मनोरथाः १११ गणेश उवाच । विप्रर्षित्वं च राजेंद्र प्राप्स्यसि ब्रह्मपुत्रतः । वसिष्ठाद्ब्राह्मणश्रेष्ठान्मम वाक्यं न संशयः १२ एवमुक्त्वा गणेशोऽसौ पूजितो भूमिपेन सः । पुनरन्यं वरं प्रादात्पूजकानां हिताय वै १३ यदा यदा च राजेंद्र संकटं च कलौ भुवि । भविष्यति जनानां हि कर्तव्यं पूजनं मम १४ स्मरिष्यंति च मां भक्त्या नमस्कृत्य पुनः पुनः । तेषां दुःखानि सर्वाणि नाशयामि न संशयः १५ एवं दत्त्वा वरान्सम्यक्तत्रैवांतर्हितोऽभवत् । सनत्कुमार योगींद्र पार्वत्या मुखपद्मतः १६ श्रुतं मया च त्रेतायां गणेशस्य व्रतं महत् । निवेदितं च तत्सर्वं कुरु विप्र तपोनिधे १७ सनत्कुमार उवाच । महदाख्यानकं श्रुत्वा मुक्तो ऽहं तत्र संशयः । एवमुक्त्वा गतो योगी नमस्कृत्य षडाननम् १८ सनत्कुमारसेनानीसंवादं च यथाश्रुतम् । व्यासप्रसादाच्छ्रुतवांस्तथा तुभ्यं निवेदितं १९ इदं व्रतं गणेशस्य करिष्यति च मानवः । तस्य कार्याणि सर्वाणि सिद्धिं यास्यति सत्वरम् १२० किमन्यद्वो जनश्रेष्ठाः श्रोतुकामास्तपोधनाः । तत्सर्वं कथयिष्यामि वक्तव्यं यदि वेच्छथ २१ य इदं शृणुयाद्भक्त्या त्वाख्यानं च समाहितः । तदीप्सितानि कार्याणि स लभेन्निश्चितं भुवि २२ शौनकाद्यो ऋषिगणः श्रुत्वा सूतवचोद्धतम् । पौराणिकं नमस्कृत्य विररामासने शुभे १२३ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे स्कंदसनत्कुमारसंवादे तृतीयोल्लासे एकविंशतिदिनगणपतिव्रतकथा संपूर्णा ॥ ॥ अन्यच्च भानुवासरयुतायां यस्यां कस्यांचिच्छुक्लचतुर्थीमारभ्य दूर्वागणपतिव्रतं स्कांदे ॥ शिष्टाचारे तु श्रावणशुक्लचतुर्थीमारभ्य माघशुक्लचतुर्थीपर्यंतम् ॥ तत्र विधिः– ॥ मासपक्षाद्युल्लिख्य समस्तपापक्षयपूर्वकसप्तजन्मराज्यसौभाग्यादिविवृद्धये उमामहेश्वरसायुज्यवासिद्ध्यर्थं षण्मासपर्यंत, गणपतिप्रीत्यर्थं दूर्वागणपतिव्रतं करिष्ये इति संकल्प्य षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥

स्य ममेहजन्मनि जन्मांतरे च पुत्रपौत्रधनविद्याजययशःस्त्रीकामायुष्याभिवृद्ध्यर्थं सिद्धिविनायकप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन पुरुषसूक्तपुराणोक्तमंत्रै-र्ध्यानावाहनादिषोडशोपचारैः पंचामृतैः सहपार्थिवगणपतिपूजनं करिष्ये। तथा च मूर्तौ प्राणप्रतिष्ठादिकमासनादिकरि० कलशाराधनं पुरुषसूक्तन्यासं च करिष्ये ॥ पार्थिवमूर्तौ देवस्थापनम् ॥ हेरंबायन० मृदाहरणम् । सुमुखाय० संघट्टनम् । गौरीसुताय० स्थापनम् । ॥ अथ प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः। ऋग्यजुः सामाथर्वच्छंदांसि । क्रियामयवपुः । प्राणाख्या देवता । आंबीजं ह्रींशक्तिः क्रौंकीलकं । अस्यां मूर्तौ प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । ॐ आं ह्रीं क्रौं अं यं रं लं वं शं षं सं हं क्षं अः । अस्यां मूर्तौ प्राणास्तिष्ठंतु ॥ पुनः आंह्रींक्रौं अं० अस्यां मूर्तौ जीव इह स्थितः। पुनश्चॐआं०अस्यां मूर्तौ सर्वेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठंतु स्वाहा ॥ असुनीतेपुनरिति ऋचं पठित्वा गर्भाधानादिपंचदशसंस्कारसिद्ध्यर्थं पंचदश प्रणवावृत्तीः करिष्ये। ओमिति प्रणवं पञ्चदशवारं जपित्वा तच्चक्षुर्देवहितमिति मंत्रेण देवस्याज्येन नेत्रोन्मीलनं कृत्वा पंचोपचारैः पूजनं कुर्यात् ॥ आसनादि कृत्वा पूजनमारभेत् ॥ एकदंतं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं चतुर्भुजम्। पाशांकुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिविनायकम् । ध्यायेद्देवं महाकायं तप्तकांचनसन्निभम् । दंताक्षमालापरशुपूर्णमोदकहस्तकम् । मोदकासक्तशुंडाग्रमेकदंतं विनायकम् । ध्यानम् ॥ आवाहयामि विघ्नेश सुरराजार्चितेश्वर। अनाथनाथ सर्वज्ञ पूजार्थं गणनायक । ॐ सहस्रशीर्षा० आवाहनम् ॥ विचित्ररत्नरचितं दिव्यास्तरणसंयुतम्। स्वर्णसिंहासनं चारु गृहाण सुरपूजित । ॐ पुरुषएवेदं० । आसनम् ॥ सर्वतीर्थसमुद्भूतं पाद्यं गंधादिसंयुतम् । विघ्नराज गृहाणेदं भगवन्भक्तवत्सल। ॐएतावा० । पाद्यम् ॥ अर्घ्यं च फलसंयुक्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतम्। गणाध्यक्ष नमस्ते ऽस्तु गृहाण करुणा-

एवं ध्यात्वा जपेन्नित्य विनायकमतंद्रितः । एव चरित्वा षण्मासान् शुचिः सत्यपरायण २० पश्चाद्द्यादिदूर्वाभिरर्चयेत्त सदा पुनः । उद्यापन प्रकर्तव्य देशकालानुसारतः २१ ततो मगधदेशस्य मानेन यवपिष्टकम् । दशमोनकमादाय दशाष्टावपि मोदकान् २२ कृत्वा घृतपक्वान्सम्यक् षट् देवाय परात्मने । षट् च विप्राय दातव्या श्रोत्रियाय कुटुम्बिने २३ विनायको गणाध्यक्षो विघ्नेशः श्रीगणाधिप । वरदः सुमुखश्चैव दूर्वापत्रैः प्रपूजयेत् २४ षट् दूर्वाश्च तथा दद्यान्महापूजां प्रकल्पयेत् । एव कुरु महेशानप्रीत्यर्थमभिवांछितम् २५ तथेत्युक्त्वा चित्रनेमिः प्रीणयित्वा विनायकम् । शापान्मुक्तस्ततः शम्भुमभ्यगात्महसन्निव २६ शंकरेण ततः पृष्टश्चित्रनेमिस्तथा जगौ । व्रत श्रुत्वा ततः शम्भुर्गणेशस्य कुतूहलात् २७ गौरीकोपप्रसादाय शिवो ऽपि कृतवानथ । सा ऽपि देवी शिवेनोक्तं चक्रे व्रतमनुत्तमम् २८ कार्तिकेयो ऽपि मात्रोक्तः स्वसस्त्युर्दर्शनेच्छया । व्रत चकार नदी च कार्तिकेयोक्तमादरात् २९ सो ऽपि राजा प्रसादाय पुत्रार्थी च चकार ह । ततः क्रमेण लोके ऽस्मिन्प्रचुरीभूतमुत्तमम् ३० व्रतं दूर्वागणेशस्य सर्वसिद्धिकर परम् । शोकव्याधिभयोद्वेगवंधव्यसनदुःखतः ३१ विमुक्तः पुत्रपौत्रादिधनधान्यसमावृत । इहलोके सुखी भूत्वा पश्चाच्छिवपुर व्रजेत् ३२ व्रतेनानेन दूर्वाख्यविघ्नेशस्य प्रसादतः । यः पठेत्परया भक्त्या कथामेतां दिने दिने ३३ शृणुयाद्वा ऽपि सततं सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ३४ ॥ इति स्कन्दपुराणे दूर्वागणपतिव्रतोद्यापनम् ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यां सिद्धिविनायकव्रतं हेमाद्रौ स्कान्दे ॥ तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप । पार्थिवस्य गणेशस्य तत्रैव पूजन चरेदिति वचनात् ॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा ऽन्यथा परा ॥ चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी सा तु परतश्चेत्परे ऽहनि —इति बृहस्पत्युक्तेः ॥ अथ व्रतविधिः ॥ मासपक्षाद्युल्लि

। गजदंताय० अर्जुनप० । कपिलाय० अर्कप० । विकटाय० करवीरप० । एकदंताय० बृहतीप० । गुहाग्रजाय० अपामार्गप० । प० । हेरंबाय० अश्वत्थप० । चतु- । भालचंद्राय० मरुप० । सुराग्रजाय० देवदारुप० । वटवे० दाडिमीप० । विघ्नराजाय० विष्णुक्रांतप० । २१ ॥ दशांगं गुग्गुलं धूपं सुगंधं च मनोहरम् । गृहाण र्भुजाय० जातीप० । विनायकाय० केतकीप० । सर्वेश्वराय० अगस्तिप० सर्वदेवेश उमापुत्र नमो ऽस्तु ते । ॐ यत्पुरुषं० । धूपम् ॥ सर्वज्ञ सर्वलोकेश त्रैलोक्यतिमिरापह । गृहाण मंगलं दीपं रुद्रप्रिय नमो ऽस्तु ते । ॐ ब्राह्मणोस्य० । दीपम् ॥ नैवेद्यं गृह्यतां देव० । नानाखाद्यमयं दिव्यं तुष्ट्यर्थं ते निवेदितम् । मया भक्त्या शिवापुत्र गृहाण गणनायक । ॐ चंद्रमामन० । नैवेद्यम् ॥ एलोशीरलवंगादिकर्पूरपरिवासितम् । प्राशनार्थं कृतं तोयं गृहाण गणनायक । मध्येपा० ॥ उत्तरापो० ॥ मुखप्रक्षा० ॥ मलयाचलसंभूतं कर्पूरेण समन्वितम् । करोद्वर्तनकं चारु गृह्यतां जगतः पते । करोद्वर्तनम् ॥ बीजपूराम्रपनसखर्जूरीकदलीफलम् । नारीकेलफलं दिव्यं गृहाण गणनायक । इदं फलं मया० । फलम् ॥ एकविंशतिसंख्याकान्मोदकान्घृतपाचितान् । नैवेद्यं सफलं दद्यान्नमस्ते विघ्ननाशिने । गणेशाय० मोदकार्पणं० ॥ पूगीफलमिति तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भेति दक्षिणाम् ॥ वज्रमाणिक्यवैडूर्यमुक्ताविद्रुममंडितम् । पुष्परागसमायुक्तं भूषणं प्रतिगृह्यताम् । भूषणानि ॥ दूर्वायुग्मं गृहाणेदं गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् । पूजयेत्सिद्धिविघ्नेशं प्रत्येकं पूर्वनामभिः । गणाधिप नमस्ते ऽस्तु उमापुत्राघनाशन । एकदंतेभवक्त्रेति तथा मूषकवाहन १ विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक । कुमारगुरवे तुभ्यं पूजनीयः प्रयत्नतः २ - इति दूर्वार्पणम् ॥ चंद्रादित्यौ च धरणी विद्युदग्निस्तथैव च । त्वमेव सर्वतेजांसि आर्तिक्यं प्रतिगृ० । नीराजनम् ॥ विघ्नेश्वर विशालाक्ष सर्वाभीष्टफलप्रद । प्रदक्षिणां करोमि त्वां सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे । ॐना-

निधे। ॐ त्रिपादूर्ध्व०। अर्घ्यम् ॥ दध्याज्यमधुसंयुक्तं मधुपर्कं मयाहृतम्। गृहाण सर्वलोकेश गणनाथ नमोऽस्तु ते। मधुपर्कम् ॥ विनायक नमस्तुभ्यं त्रिदशैरभिवंदित। गंगोदकेन तोयेन शीघ्रमाचमनं कुरु। ॐ तस्माद्वि०। आचमनम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करा मधुसंयुतम्। पंचामृतेन स्नपनात्प्रीयतां गणनायक। पंचामृतस्नानम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्य आनीतं तोयमुत्तमम् ॥ भक्त्या समर्पितं तुभ्यं गृह्णीष्वाभीष्टदायक। ॐ यत्पुरुषेण०। स्नानम् ॥ रक्तवस्त्रद्वयं देव दिव्यं कांचनसंभवम्। सर्वप्रद गृहाणेदं लंबोदर हरात्मज। ॐ तंयज्ञं०। वस्त्रम् ॥ राजतं ब्रह्मसूत्रं च कांचनं चोत्तरीयकम्। गृहाण चारु सर्वज्ञ भक्तानां वरदो भव। ॐ तस्माद्य०। यज्ञोपवीतम् ॥ उद्यद्भास्करसंकाशं संध्यावदरुणं प्रभो। वीरालंकरणं दिव्यं सिंदूरं प्रतिगृह्यताम्। सिंदूरम् ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानारत्नोज्ज्वलानि च। भूषणानि गृहाणेश पार्वतीप्रियनंदन। आभरणानि ॥ कस्तुरी चंदनं चैव कुंकुमेन समन्वितम्। विलेपनं सुरश्रेष्ठ चंदनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋ०। गंधम् ॥ रक्ताक्षतांश्च देवेश गृहाण द्विरदानन। ललाटपटले चंद्रस्तस्योपर्यवधार्यताम्। अक्षतान्। माल्यादीनि० करवीरेजांति० ॐ तस्मादश्वा०। पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ गणेश्वरायनमः पादौपूजयामि। विघ्नराजाय० जानुनीपू०। आखुवाहनाय० ऊरू०। हेरंबाय० कटी०। कामारिसूनवे० नाभिं०। लंबोदराय० उदरं०। गौरीसुताय० स्तनौ०। गणनायकाय० हृदयं०। स्थूलकर्णाय० कंठं०। स्कंदाग्रजाय० स्कंधौ०। पाशहस्ताय० हस्तौ०। गजवक्त्राय० वक्त्रं०। विघ्नहर्त्रे० ललाटं०। सर्वेश्वराय० शिरः०। गणाधिपाय० सर्वांगपू० ॥ अथ पत्रपूजा। सुमुखाय० मालतीपत्रम्। गणाधिपाय० भृंगिराजप०। उमापुत्राय० विल्वप०। गजाननाय० श्वेतदूर्वाप०। लंबोदराय० बदरीप०। हरसूनवे० धत्तूरप०। गजकर्णकाय० तुलसीप०। वक्रतुंडाय० शमी-

जयेन्नृप। यदा चोद्भवते भक्तिस्तदा पूज्यो गणाधिपः १० प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप। निष्कमात्रसुवर्णेन तदर्धार्धेन वा
पुनः ११ स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यमयाकृतिम्। अथवा मृण्मयीं कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् १२ एकदंतं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं च-
तुर्भुजम्। पाशांकुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिविनायकम् १३ ध्यात्वा चानेन मंत्रेण स्नाप्य पंचामृतैः पृथक्। गणाध्यक्षेति नाम्ना वै गंधं
दद्याच्च भक्तितः १४ आवाहनार्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्प्रयत्नतः। रक्तं सर्वप्रदे वस्त्रयुग्मं दद्याच्च भक्तितः १५ विनायकेति पुष्पाणि धूपं
चोमासुताय च। दीपं रुद्रप्रियायेति नैवेद्यं विघ्ननाशिने १६ किंचित्सुवर्णपूजां च तांबूलं च समर्पयेत्। ततो दूर्वांकुरान्गृह्य विंशतिं चै-
कमेव हि १७ पूजनीयः प्रयत्नेन एभिर्नामपदैः सह। गणाधिप नमस्ते ऽस्तु उमापुत्राघनाशन १८ विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक।
एकदंतेभवक्त्रेति तथा मूषकवाहन १९ कुमारगुरवे तुभ्यं पूजनीयः प्रयत्नतः। दूर्वायुग्मं गृहीत्वा तु गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् २० एकैकेन तु
नाम्ना वै दत्त्वैकं सर्वनामभिः। अथैकविंशतिं गृह्य मोदकान्घृतपाचितान् २१ स्थापयित्वा गणाध्यक्षसमीपे कुरुनंदन। दश विप्राय दा-
तव्याः स्वयं ग्राह्यास्तथा दश २२ एकं गणाधिपे दद्यात्सनैवेद्यं नृपोत्तमम्। विनायकस्य प्रतिमां ब्राह्मणाय निवेदयेत् २३ विनायकस्य
प्रतिमां वस्त्रयुग्मेन वेष्टिताम्। तुभ्यं संप्रददे देव प्रीयतां मे गजाननः २४ विनायक गणेश त्वं सर्वदेवनमस्कृत। पार्वतीप्रिय विघ्नेश म-
म विघ्नं विनाशय २५ गणेशः प्रतिगृह्णाति गणेशो वै ददाति च। गणेशस्तारकोभाभ्यां गणेशाय नमो नमः २६ कृत्वा नैमित्तिकं कर्म
पूजयेदिष्टदेवताम्। ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्भुञ्जीयात्तैलवर्जितम् २७ एवं कृते धर्मराज गणनाथस्य पूजने। विजयस्ते भवेन्नूनं सत्यं सत्यं
मयोदितम् २८ वैष्णवाद्यासु दीक्षासु आदौ पूज्यो गणाधिपः। तस्मिन्संपूजिते विष्णुरीशो भानुस्तथा ह्युमा २९ हव्यवाहमुखा देवाः

म्याआसी॰ प्रदक्षिणाम् ॥ नमस्ते विघ्नसंहर्त्रे नमस्ते ईप्सितप्रद । नमस्ते देवदेवेश नमस्ते गणनायक । ॐसप्तास्यासन्परि॰ । नमस्कारा
न् ॥ विनायकेशपुत्रेति गणराज सुरोत्तम । देहि मे सकलान्कामान्वरदे सिद्धिविनायक । ॐयज्ञेनय॰ । मंत्रपुष्पाञ्जलिम् ॥ विनायक ग
णेशान सर्वदेवनमस्कृत । पार्वतीप्रिय विघ्नेश मम विघ्नं विनाशय -इति प्रार्थना ॥ अथैकविंशतिं गृह्य मोदकान्घृतपाचितान् ।
स्थापयित्वा गणाध्यक्षसमीपे कुरुनंदन ॥ दश विप्राय दातव्याः स्थापयेद्दश आत्मनि । एक गणाधिपे दद्यात्सघृत मोदक शुभम् ॥ द-
शानां मोदकानां च फलदक्षिणया युतम् । विप्राय फलतुष्ट्यर्थं वायन ते ददाम्यहम् -इति वायनमंत्रः ॥ विनायकस्य प्रतिमा वस्त्रयुग्मे
न वेष्टिताम् । तुभ्यं संप्रददे विप्र प्रीयतां मे गजाननः ॥ गणेशः प्रतिगृह्णाति गणेशो वै ददाति च ॥ गणेशस्तारकोभाभ्यां गणेशाय न
मो नमः -इति प्रतिमादानमंत्रः ॥ ॥ अथ कथा ॥ शौनकाद्या ऋषिगणा नैमिषारण्यवासिनः । सूत पौराणिकं श्रेष्ठमिदमूचुर्वचस्तदा १ ऋ-
षय ऊचुः । निर्विघ्नेन तु कार्याणि कथं सिध्यंति सूतज । अर्थसिद्धि कथ नृणां पुत्रसौभाग्यसंपदः २ दंपत्योः कलहे चैव बंधुभेदे त
था नृणाम् । उदासीनेषु लोकेषु कथं सुमुखता भवेत् ३ विद्यारंभे तथा नृणां वाणिज्ये च कृषौ तथा । नृपतेः परचक्रे च जयसिद्धिः कथ
भवेत् ४ कां देवतां नमस्कृत्य कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम् । एतत्समस्तं विस्तार्य ब्रूहि नः सूत पृच्छताम् ५ सूत उवाच । सन्नद्धयोः पुरा
विप्राः कुरुपांडवसेनयोः । पृष्टवान् देवकीपुत्रं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ६ युधिष्ठिर उवाच । निर्विघ्नेन जयं मह्यं वद त्वं देवकीसुत । कां दे-
वतां नमस्कृत्य सम्यक् राज्यं लभेमहि ७ कृष्ण उवाच । पूजयस्व गणाध्यक्षमुमामलसमुद्भवम् । तस्मिन्संपूजिते वीर ध्रुवं राज्यमवा-
प्स्यसि ८ मासि भाद्रपदे शुक्ले चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप । मासि माघे श्रावणे वा मार्गशीर्षे तथा भवेत् ९ गजचक्रे तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पू-

स्त्रीणां चैव शताधिकम् ११ भवनानि मनोज्ञानि तेषां मध्ये व्यकल्पयत् । पारिजाततरुं मध्ये तासां भोगाय कल्पयत् १२ यादवानां गृहास्तत्र षट्पंचाशद्धि कोटयः । अन्ये ऽपि बहवो लोका वसंति विगतज्वराः १३ यत्किञ्चित्त्रिषु लोकेषु सुंदरं तत्र दृश्यते । सत्राजित-प्रसेनाख्यौ पुत्रावुग्रस्य विश्रुतौ १४ अंभोधितीरमासाद्य तन्मनस्कतया च सः । सत्राजितस्तपस्तेपे सूर्यमुद्दिश्य बुद्धिमान् १५ व्रतं नि-रशनं गृह्य सूर्यसंबद्धलोचनः । ततः प्रसन्नो भगवान्सत्राजितपुरःस्थितः १६ सत्राजितो ऽपि तुष्टाव दृष्ट्वा देवं दिवाकरम् । तेजोराशे नमस्ते ऽस्तु नमस्ते सर्वतोमुख १७ विश्वव्यापिन्नमस्ते ऽस्तु हरिदश्व नमो ऽस्तु ते । गृहराज नमस्ते ऽस्तु नमस्ते चंडरोचिषे १८ वेदत्रय नमस्ते ऽस्तु सर्वदेव नमो ऽस्तु ते । प्रसीद पाहि देवेश सुदृष्ट्या मां दिवाकर १९ इत्थं संस्तूयमानो ऽसौ देवदेवो दिवाकरः । स्निग्धगंभीरमधुरं सत्राजितमुवाच ह २० सूर्य उवाच । वरं ब्रूहि प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तते । सत्राजित महाभाग तुष्टो ऽहं तव निश्चयात् २१ सत्राजित उवाच । स्यमंतकमणिं देहि यदि तुष्टो ऽसि भास्कर । ददौ तस्य च तद्रत्नं स्वकंठादवतार्य सः २२ भास्कर उवाच । भाराष्टकं शातकुंभं स्रवते ऽसौ महामणिः । शुचिष्मता सदा धार्यं रत्नमेतन्महोत्तमम् २३ सत्राजित क्षणं नैतद्धंति ह्यशुंभमानसम् । इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवस्तेजोराशिर्दिवाकरः २४ तत्कंठरत्नज्वलमानरूपी पुरीं स कृष्णस्य विवेश सत्वरम् । दृष्ट्वा तु लोका मनसा दिवाकरं संचिंतयंतो ह विनष्टदृष्टयः २५ समागतो ऽयं हरिदश्वदीधितिर्जनार्दनं द्रष्टुमसंशयेन ॥ श्रीकृष्ण उवाच । नायं सहस्रांशुरितीह लोकाः सत्राजितो ऽयं मणिकंठभास्वान् २६ स्यमंतकं महारत्नं दृष्ट्वा तत्कंठमंडले । स्पृहां चक्रे जगन्नाथो न जहार मणिं ततः २७ सत्राजितो जात-

१ अशुचि हति मानवमिति पा.ठ. ।

पूजिताः स्युर्न संशयः । चंडिकाद्या मातृगणाः परितुष्टा भवंति च ३० तस्मिन्संपूजिते विप्रा भक्त्या सिद्धिविनायके ३१ य इदं शृणु
यान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः । सिद्ध्यति सर्वकार्याणि विनायकप्रसादतः ३२ ॥ इति सिद्धिविनायकव्रतं भविष्योक्तं संपूर्णम् ॥ ॥ मा-
सि भाद्रपदे शुक्ले शिवलोके प्रपूजिता ॥ तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासोऽर्चनं तथा ॥ क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दंतिनो नृप । -च-
तुर्थीत्यनुपगः ॥ अस्यामेव चन्द्रदर्शने दोषमाह, पराशरः—कन्यादित्ये चतुर्थ्यां च शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्प
श्येन्न तं सदा ॥ तद्दोषशांतये जाप्यं विष्णुनोक्तं च मन्त्रकम् ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जांबवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष
स्यमंतकः ॥ ॥ अथ स्यमंतकोपाख्यानम् ॥ नंदिकेश्वर उवाच । शृणुष्वैकाग्रचित्तः सन् व्रतं गाणेश्वरं महत् । चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु
सदा कार्यं प्रयत्नतः १ सनत्कुमार योगींद्र यदीच्छेच्छुभमात्मनः । नारी वा पुरुषो वाऽपि यः कुर्याद्विधिवद्व्रतम् २ मोचयत्याशु विप्रेंद्र
संकष्टाद्व्रतिनं नरम् । अपवादहरं चैव सर्वविघ्नप्रणाशनम् ३ कांतारे विषमे वाऽपि रणे राजकुले ऽथवा । सर्वसिद्धिकरं विद्धि व्रतानामु
त्तमं व्रतम् ४ गजाननप्रियं चाथ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । अतो न विद्यते ब्रह्मन् सर्वसंकष्टनाशनम् ५ सनत्कुमार उवाच । केन चादौ
पुरा चीर्णं मर्त्यलोके कथं गतम् । एतत्समस्तं विस्तार्य ब्रूहि गाणेश्वरं व्रतम् ६ नंदिकेश्वर उवाच । चक्रे व्रतं जगन्नाथो वासुदेवः प्रताप
वान् । आदिष्टो नारदेनैव वृथालांछनमुक्तये ७ सनत्कुमार उवाच । षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः सृष्टिसंहारकारकः । वासुदेवो जगद्व्यापी प्राप्तवान्
लांछनं कथम् ८ एतदाश्चर्यमाख्यानं ब्रूहि त्वं नंदिकेश्वर ॥ नंदिकेश्वर उवाच । भूमिभारनिवृत्त्यर्थं वसुदेवसुतावुभौ ९ रामकृष्णौ समु-
त्पन्नौ पद्मनाभफणीश्वरौ । जरासंधभयात्कृष्णो द्वारकां समकल्पयत् १० विश्वकर्माणमाहूय पुरीं हाटकनिर्मिताम् । तत्र षोडश साहस्रं

ऽहं देवेश देवस्त्वमसि निश्चितम् ४६ जाने त्वा वैष्णवं तेजो नान्यथा बलमीदृशम् । इति प्रसाद्य देवेशं ददौ माणिक्यमुत्तमम् ४७
सुतां जांबवतीं नाम भार्यार्थे वरवर्णिनीम् । पाणिं वै ग्राहयामास देवदेवं च जांबवान् ४८ मणिमादाय देवोऽपि जांबवत्यापि संयुतः ।
तद्वृत्तांतं समाचष्टे द्वारकावासिनां स्वयम् ४९ सत्राजितस्य माणिक्यं दत्तवान्संसदिस्थितः । मिथ्यापवादसंशुद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदनः ५०
सत्राजितोपि संत्रस्तः कृष्णाय प्रददौ सुताम् । सत्यभामां महाबुद्धिर्ददौ सर्वगुणान्विताम् ५१ शतधन्वाऽक्रूरमुखा यादवा दुष्टमानसाः ।
सत्राजितेन ते वैरं चक्रू रत्नाभिलाषिणः ५२ दुरात्मा शतधन्वा ऽपि गते कृष्णे च पांडवान्[1] । सत्राजितं निहत्याशु मणिं जग्राह पापधीः
५३ कृष्णस्य पुरतः सत्या समाचष्टे विचेष्टितम् । अंतर्हृष्टो बहिः कोपी कृष्णः कपटिनायकः ५४ बलदेवपुरो वाक्यमुवाच धरणीध-
रः । हत्वा सत्राजितं दुष्टा मणिमादाय गच्छति ५५ निहत्य शतधन्वानं गृहीत्वा रत्नमावयोः । मम भोग्यं च तद्रत्नं भविष्यति सुनि-
श्चितम् ५६ एतच्छ्रुत्वा भयात्रस्तः शतधन्वापि यादवः । आहूयाक्रूरनामानं माणिक्यं प्रददौ च सः ५७ आरुह्य वडवां[2] वेगान्निर्गतो द-
क्षिणां दिशम् । रथस्थावनुगच्छेतां तदा रामजनार्दनौ ५८ शतयोजनमात्रेण ममार वडवा तदा । पलायमानो निहतः कृष्णेन च पदा-
तिना[3] ५९ रथस्थे बलदेवे तु हरिणा रत्नलोभिना । न दृष्टं तत्र तद्रत्नं बलदेवपुरोऽवदत्[4] ६० तदाकर्ण्य महारोषादुवाच वचनं बली । क
पटी त्वं सदा कृष्ण लोभी पापी सुनिश्चितम् ६१ अर्थाय स्वजनं हंसि कस्त्वां बंधुं समाश्रयेत । अनेकशपथैः कृष्णो बलदेवं प्रसादयत्
६२ सो ऽपि धिक्कष्टमित्युक्त्वा ययौ वैदर्भमंडलम् । कृष्णोपि रथमारुह्य द्वारकां प्रययौ पुनः ६३ तथैवोचुर्जनाः सर्वे न साधीयानयं हरिः ।

१ पाण्डवानित्यत्र कुत्रचिदिति पाठः । २ वाडवां अश्वाम् । ३ पदातिस्तु पदातिनेत्यपरः पाठः । ४ रत्नं न दृष्टमित्येव कृष्णो बलदेवास्याग्रे ऽवददित्यर्थः ।

भयो याचयिष्यति मां हरिः। प्रसेनाय ददौ भ्रात्रे धार्यो ऽयं शुचिना त्वया २८ एकदा कण्ठदेशे ऽसौ क्षिप्त्वा तं मणिमुत्तमम् । मृगया-
क्रीडनार्थाय ययौ कृष्णेन संयुतः २९ अश्वारूढो ऽथ विपिने ऽसौ हतः सिंहेन तत्क्षणात् । रत्नमादाय सिंहोऽपि गच्छन् जांबवता हतः ३०
नीत्वा स विवरे रत्नं ददौ पुत्राय जांबवान्। पुरीं विवेश कृष्णो ऽपि स्वकैः सर्वैः समावृतः ३१ प्रसेनोऽद्यापि नायाति हतः कृष्णेन
निश्चितम् । मणिलोभेन हा कष्टं बांधवः पापिना हतः ३२ द्वारकावासिनः सर्वे जना ऊचुः परस्परम् । वृथापवादसंतप्तः कृष्णो ऽपि
निरगाच्छनैः ३३ सहैव तैर्यया ऽरण्ये दृष्ट्वा सिंहेन पातितम् । प्रसेन वाहनयुतं तत्पदानुचराः शनैः ३४ ऋक्षेण निहतं दृष्ट्वा कृष्णश्चर्क्ष
बिलं गतः । विवेश योजनशतमंधकारं स्वतेजसा ३५ निवारयन्ददर्शाग्रे प्रासादं बद्धभूमिकम् । तं कुमारं जांबवतो दोलायामसितद्यु-
तिम् ३६ माणिक्यं लंबमानं च ददर्श भगवान्हरिः । रूपयौवनसंपन्नां कन्यां जांबवतीं पुनः ३७ दोलां दोलयमानां च ददर्श कम
लेक्षणः । महांतं विस्मयं चक्रे दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् । दोलां दोलयमाना च जगौ गीतमिदं मुहुः ३८ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जां-
बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतकः ३९ मदनज्वरदाहार्ता दृष्ट्वा तं कमलेक्षणम् ॥ उवाच ललितं बाला गम्यतां ग-
म्यतामिति ४० रत्नं गृहीत्वा वेगेन यावच्छेते तु जांबवान् । इत्याकर्ण्य वचः शौरिः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ४१ आकर्ण्य सहसोत्था-
य युयुधे ऋक्षराट् ततः । तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिजांबवतोस्तदा ४२ द्वारकावासिनः सर्वे गतास्ते सप्तमे दिने । मृतः कृष्णो निरीक्षतो
निःसंदिग्धं विचार्य च ४३ परलोकक्रियां चक्रुः परेतस्य तु ते तदा । एकविंशद्दिनं यावद्बाहुप्रहरणो विभुः ४४ युयुधे तेन ऋक्षेण युद्ध
कर्मणि तोषितः । जांबवान् भाक्तनं स्मृत्वा दृष्ट्वा देवबलं महत् ४५ जांबवानुवाच । अजेयो ऽहं सुरैः सर्वैर्यक्षराक्षसदानवैः । त्वया जितो

ऽहं देवेश देवस्त्वमसि निश्चितम् ४६ जाने त्वा वैष्णवं तेजो नान्यथा बलमीदृशम् । इति प्रसाद्य देवेशं ददौ माणिक्यमुत्तमम् ४७
सुतां जांबवतीं नाम भार्यार्थं वरवर्णिनीम् । पाणिं वै ग्राहयामास देवदेवं च जांबवान् ४८ मणिमादाय देवोऽपि जांबवत्यापि संयुतः ।
तद्वृत्तांतं समाचष्टे द्वारकावासिनां स्वयम् ४९ सत्राजितस्य माणिक्यं दत्तवान्संसदिस्थितः । मिथ्यापवादसंशुद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदनः ५०
सत्राजितोपि संत्रस्तः कृष्णाय प्रददौ सुताम् । सत्यभामां महाबुद्धिर्ददौ सर्वगुणान्विताम् ५१ शतधन्वाऽक्रूरमुखा यादवा दुष्टमानसाः ।
सत्राजितेन ते वैरं चक्रू रत्नाभिलाषिणः ५२ दुरात्मा शतधन्वा ऽपि गते कृष्णे च पांडवान्[1] । सत्राजितं निहत्याशु मणिं जग्राह पापधीः
५३ कृष्णस्य पुरतः सत्या समाचष्टे विचेष्टितम् । अंतर्हृष्टो बहिः कोपी कृष्णः कपटिनायकः ५४ बलदेवपुरो वाक्यमुवाच धरणीध-
रः । हत्वा सत्राजितं दुष्टो मणिमादाय गच्छति ५५ निहत्य शतधन्वानं गृहीत्वा रत्नमावयोः । मम भोग्यं च तद्रत्नं भविष्यति सुनि-
श्चितम् ५६ एतच्छ्रुत्वा भयात्रस्तः शतधन्वापि यादवः । आहूयाक्रूरनामानं माणिक्यं प्रददौ च सः ५७ आरुह्य वडवां[2] वेगान्निर्गतो द-
क्षिणां दिशम् । रथस्थावनुगच्छेतां तदा रामजनार्दनौ ५८ शतयोजनमात्रेण ममार वडवा तदा । पलायमानो निहतः कृष्णेन च पदा-
तिना[3] ५९ रथस्थे बलदेवे तु हरिणा रत्नलोभिना । न दृष्टं तत्र तद्रत्नं बलदेवपुरोऽवदत्[4] ६० तदाकर्ण्य महारोषादुवाच वचनं बली । क
पटी त्वं सदा कृष्ण लोभी पापी सुनिश्चितम् ६१ अर्थाय स्वजनं हंसि कस्त्वां बंधुं समाश्रयेत् । अनेकशपथैः कृष्णो बलदेवं प्रसादयत्
६२ सो ऽपि धिक्कष्टमित्युक्त्वा ययौ वैदर्भमंडलम् । कृष्णोपि रथमारुह्य द्वारकां प्रययौ पुनः ६३ तथैवोचुर्जनाः सर्वे न साधीयानयं हरिः ।

१ पाण्डवानित्यत्र कुत्रचिदिति पाठः । २ वाडवां अश्वाम् । ३ पदातिस्तु पदातिनेत्यपरः पाठः । ४ रत्नं न दृष्टमित्येव कृष्णो बलदेवास्याग्रे ऽवददित्यर्थः ।

निष्कासितो रत्नलोभाज्येष्ठो भ्राता बलो बली ६४ तच्छ्रुत्वा दीनवदनः पापीयानिव संस्थितः । वृथाभिशापात्सततो बभूव स
जगत्पतिः ६५ अक्रूरोपि विनिष्क्रम्य तीर्थयात्रानिमित्ततः । काशीं गत्वा सुखेनासौ यजन्पक्षपतिं प्रभुम् ६६ तोषमुत्पादयामास तेन द्र-
व्येण बुद्धिमान् । सुराकयगृहैश्चित्रैर्नगरं समकल्पयत् ६७ न दुर्भिक्ष न वै रोगा ईतयो न च विड्वरम् । श्रुधिना धार्यते तत्र मणिः सूर्यस्य
निश्चितम् ६८ जानन्नपि हि तत्सर्वं मानुषं भावमाश्रितः । लोकाचारं तथा मायामज्ञानं च समाश्रितः ६९ वैधुवैरं समुत्पन्नं लांछनं स-
मुपस्थितम् । वृथापवादबहुलं जायमानं कथं सहे ७० इति चिंतातुरं कृष्णं नारदः समुपस्थितः । गृहीत्वा तत्कृतां पूजां सुखासन-
गतो ऽब्रवीत् ७१ नारद उवाच । किमर्थं खिद्यसे देव किं वा ते शोककारणम् । यथावृत्तं समाचष्टे नारदाय च केशव ७२ जानामि
कारणं देव यदर्थं लांछनं तव । त्वया भाद्रपदे शुक्ले चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । कृतं तेन समुत्पन्नं लांछनं तु वृथैव हि ७३ श्रीकृष्ण उवा-
च । वद नारद मे शीघ्रं को दोषश्चंद्रदर्शने । किमर्थं तु द्वितीयायां तस्य कुर्वंति दर्शनम् ७४ नारद उवाच । गणनाथेन सशप्तश्चंद्रमा रू-
पगर्वतः । तद्दर्शने नराणां हि वृथा निंदा भविष्यति ७५ श्रीकृष्ण उवाच । किमर्थं गणनाथेन शप्तश्चंद्रः सुधामयः । इदमाख्यानकं श्रे-
ष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ७६ नारद उवाच । गणनामाधिपत्ये च रुद्रेण विहितः पुरा ७७ अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । प्रा-
प्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ७८ मार्यार्थं प्रददौ देवो गणेशस्य प्रजापतिः । पूजयित्वा गणाध्यक्षं स्तुतिं कर्तुं प्रचक्रमे ७९
ब्रह्मोवाच । गजवक्त्र गणाध्यक्ष लंबोदर वरप्रद । विघ्नराजाधिदेवेश सृष्टिसंहारकारक ८० संपूजयेद्गणाध्यक्षं मोदकाद्यैः प्रयत्नतः । तस्य
प्रजायते सिद्धिर्निर्विघ्नेन न संशयः ८१ असंपूज्य गणाध्यक्षं ये वांछति सुरासुराः । न तेषां जायते सिद्धिः कल्पकोटिशतैरपि ८२ त्वद्

त्त्वया तु गणाध्यक्ष विष्णुः पालयते सदा। रुद्रो ऽपि संहरत्याशु त्वद्भक्त्यैव करोम्यहम् ८३ इत्थं संस्तूयमानो ऽसौ देवदेवो गजाननः।
उवाच परमप्रीतो ब्रह्माणं जगतां पतिम् ८४ श्रीगणेश उवाच। वरं ब्रूहि प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तते॥ ब्रह्मोवाच। क्रियमाणस्य मे
सृष्टिर्निर्विघ्नं जायतां प्रभो ८५ एवमस्त्विति देवो ऽसौ गृहीत्वा मोदकान्करे। सत्यलोकात्समागत्य स्वेच्छया गगने शनैः ८६ चंद्रलोकं
समासाद्य चलितो गणनायकः। उपहासं तदा चक्रे सोमो रूपमदान्वितः ८७ तं दृष्ट्वा कोपताम्राक्षो गणनाथः शशाप ह। दर्शनीयः सु-
रूपो ऽहं सुंदरश्चाहमित्यथ ८८ गर्वितो ऽसि शशांक त्वं फलं प्राप्स्यसि सत्वरम्। अद्यप्रभृति लोकास्त्वां नहि पश्यंति पापिनम् ८९
ये पश्यंति प्रमादेन त्वां नरा मृगलांछनम्। मिथ्याभिशापसंयुक्ता भविष्यंतीह ते ध्रुवम् ९० हाहाकारो महाञ्जातः श्रुत्वा शापं च भी-
षणम्। अत्यंतम्लानवदनश्चंद्रो जलमथाविशत् ९१ कुमुदं कौमुदीनाथः स्थितस्तत्र कृतालयः। ततो देवर्षिगंधर्वा निराशोद्विग्नमानसाः
९२ तुराषाहं पुरोधाय जग्मुस्ते तं पितामहम्। देवं शशंसुश्चंद्रस्य गणेशस्य च चेष्टितम् ९३ दत्तः शापो गणेशेन कथयामासुरादरात्।
विचार्य भगवान्ब्रह्मा तान्सुरानिदमब्रवीत् ९४ गणेशशापो देवेंद्र शक्यते केन वा ऽन्यथा। कर्तुं रुद्रेण न मया विष्णुना चापि निश्चितम्
९५ तमेव देवदेवेशं व्रजध्वं शरणं सुराः।स एव शापमोक्षं च करिष्यति न संशयः ९६ देवा ऊचुः। केनोपायेन वरदो गजवक्त्रो गणेश्वरः।
पितामह महाप्राज्ञ तदस्माकं वद प्रभो ९७ पितामह उवाच। चतुर्थ्यां देवदेवो ऽसौ पूजनीयः सदैव हि। कृष्णपक्षे विशेषेण नक्तं कु
र्याच्च तद्व्रतम् ९८ अपूपैर्घृतसंयुक्तैर्मोदकैः परितोषयेत्। मधुरान्नं हविष्यं च स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ९९ स्वर्णरूपं गणेशस्य दातव्यं द्विज-
सत्तमे। शक्त्या च दक्षिणां दद्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् १०० एवं समेतैस्तैः सर्वैर्गीष्पतिः प्रेषितस्तदा। स गत्वा कथयामास चंद्राय ब्र-

क्षणोदितम् १ व्रत चक्रे ततश्चंद्रो यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा । आविर्बभूव भगवान्गणेशो व्रततोषितः २ तं क्रीडमान गणनायकं च तुष्टाव दृष्ट्वा तु कलानिधानः । त्वं कारणं कारणकारणानां वेत्ताऽसि वेद्य च विभो प्रसीद ३ प्रसीद देवेश जगन्निवास गणेश लंबोदर वक्रतुंड । विरिंचि-नारायणपूज्यमान क्षमस्व मे गर्वकृतं च हास्यम् ४ ये त्वामसपूज्य गणेश नूनं वाञ्छति मूढाः सुकृतार्थसिद्धिम् । ते दैवनष्टा विश्रुत च लोके ज्ञातो मया ते सकलः प्रभावः ५ ये चाप्युदासीनवरास्तु पापास्ते याति वासं नरके सदैव । हेरंब लंबोदर मे क्षमस्व दुश्चेष्टित तत्क रुणासमुद्र ६ एवं संस्तूयमानो ऽसौ चंद्रेणाह गजाननः । तुष्टोऽहं तव दास्यामि वरं ब्रूहि निशाकर ७ चंद्र उवाच । लोकानां दर्शनीयो ऽहं भवामि पुनरेव हि । विपापोऽहं विशापोऽहं त्वत्प्रसादाद्गणेश्वर ८ गणेश उवाच । वरमन्यत्प्रदास्यामि नैतद्देयं मया तव । ततो ब्रह्मादयः सर्वे समाजग्मुर्भयार्दिताः ९ विशापं कुरु देवेश प्रार्थयामो वयं तव ॥ नंदिकेश्वर उ० ॥ विशापमकरोच्चंद्रं कमलासनगौरवात् १० ग० उ० । शुक्लपक्षे च । तुर्थ्यां तु ये पश्यंति सदैव हि । मिथ्यापवादमावर्षं प्राप्स्यतीह न संशयः ११ मासादौ पूर्वमेव त्वां ये पश्यति सदा जनाः । भद्रायां शुक्लपक्षस्य तेषां दोषो न जायते १२ नं० उ० । तदाप्रभृति लोकोऽयं द्वितीयायां कृतादरः । पुनरेव तु पप्रच्छ कलावान्गणनायकम् १३ केनोपायेन देवेश तुष्टो भवसि सद्वद १४ गणेश उवाच । सदा कृष्णचतुर्थ्यां तु मोदकाद्यैः प्रपूज्य माम् । रोहिण्या सहित त्वां च समभ्यर्च्य विधानतः १५ यथाशक्त्या च मद्रूपं स्वर्णेन परिकल्पितम् । दत्त्वा द्विजाय भुक्त्वाथ कथां श्रुत्वा विधानतः १६ सदा तस्य करिष्यामि संकटस्य निवारणम् । भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु मृण्मयी प्रतिमा शुभा १७ हेमाभावे तु कर्तव्या नानापुष्पैः प्रपूज्य माम् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्याग

१ शक्र्ये च भर्येश शुक्रचार्यौ तपो सिद्धिरिति ग्रंथः समाप्त ।

रं च विशेषतः १८ स्थापयेद्व्रणं कुंभं धान्यस्योपरि शोभितम् । यथाशक्त्या च मद्रूपं शातकुंभेन निर्मितम् १९ वस्त्रद्वयसमाच्छन्नं मो-
दकाद्यैः प्रपूज्य माम् । रक्तांबरधरो मर्त्यो ब्रह्मचर्यव्रतः शुचिः १२० रोहिणीसहितं त्वां तु पूजयेत्स्थाप्य मत्पुरः । राजतस्य तु रूपं मे
यथाशक्त्या विनिर्मितम् २१ वस्त्रं शिवप्रियायेति उपवस्त्रं गणाधिपे । गंधं लंबोदरायेति पुष्पं सिद्धिप्रदायके २२ धूपं गजमुखायेति दीपं
मूषकवाहने । विघ्ननाथाय नैवेद्यं फलं सर्वार्थसिद्धिदे २३ तांबूलं कामरूपाय दक्षिणां धनदाय च । इक्षुदंडैर्मोदकैश्च होमं कुर्याच्च नाम-
भिः २४ विसर्जनं ततः कुर्यात्सर्वसिद्धिप्रदायकम् । एवं संपूज्य विघ्नेशं कथां श्रुत्वा विधानतः । मंत्रेणानेन तत्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत्
२५ दानेनानेन देवेश प्रीतो भव गणेश्वर । सर्वत्र सर्वदा देव निर्विघ्नं कुरु सर्वदा । मानोन्नतिं च राज्यं च पुत्रपौत्रान्प्रदेहि मे २६ गाश्च
धान्यं च वासांसि दद्यात्सर्वं स्वशक्तितः २७ दत्त्वा तु ब्राह्मणं सर्वं स्वयं भुंजीत वाग्यतः । मोदकापूपमधुरं लवणं क्षारवर्जितम् २८ एवं
करोति यश्चंद्र तस्याहं सर्वदा जयम् । सिद्धिं च धनधान्ये च ददामि विपुलां प्रजाम् २९ इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवो विघ्नराजो विनायकः । त-
द्व्रतं कुरु कृष्ण त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि १३० नारदेनैवमुक्तश्च व्रतं चक्रे हरिः स्वयम् । मिथ्यापवादं निर्मृज्य ततः कृष्णोऽभवच्छुचिः
३१ ये शृण्वंति तवाख्यानं स्यमंतकमणीयकम् । चंद्रस्य चरितं सर्वं तेषां दोषो न जायते ३२ भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु कचिच्चंद्रस्य दर्शनम् ।
जातं तत्परिहारार्थं श्रोतव्यं सर्वमेव हि ३३ यदा यदा मनः कष्टं संदेह उपजायते । तदा तदा च श्रोतव्यमाख्यानं कष्टनाशनम् । एव-
मुक्त्वा गतो देवो गणेशः कृष्णतोषितः ३४ यदा यदा पश्यति कार्यमुत्थितं नारी नरश्चाथ करोति तद्व्रतम् । सिद्ध्यंति कार्याणि समीप्सितानि
किं दुर्लभं विघ्नहरे प्रसन्ने ३५ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे नंदिकेश्वरसनत्कुमारसंवादे स्यमंतकोपाख्यानं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ कपर्दिविनायकव्रत-

म् ॥ ॥ श्रावणस्य सिते पक्षे चतुर्थ्यामेकभुग्व्रती ॥ व्रतं कुर्याद्गणेशस्य मासमेक व्रत चरेत् ॥ सर्वसिद्धिकर नृणां सुख चैव सुरेश्वर ॥ तद्विधि–तिथ्यादि स्मृत्वा । मम चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं कपर्दिगणेशव्रतमहं करिष्ये । मूलमन्त्रेण षडंगन्यास कृत्वा पूजा समारभेत् ॥ तत्रादौ पीठपूजा ॥ ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुतानतयोगपीठाय नमः । अष्टदल कारयेत् । ॐ तीव्रायैन० ज्वालिन्यै० नंदाये० नर्मदायै० कामरूपिण्यै० उग्रायै० तेजोवत्यै० सत्यायै० मध्ये, विघ्नविनाशिन्यैन० ॥ अथ ध्यानम् ॥ एकदंत महाकाय लंबोदरं गजाननम् । विघ्ननाशकरं देवं गणेश प्रणमाम्यहम् । इमां पूजां गृहाणेश कपर्दिगणनायक । ध्यानम् ॥ आगच्छ इति त्रिवार पठेत् ॥ विनायक नमस्तुभ्यमुमामलसमुद्भव । इमां मया कृतां पूजां प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । सहस्रशीर्षेत्यावाहनम् ॥ अलंकारसमायुक्त मुक्तामणिविभूषितम् । स्वर्णसिंहासन चारु प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । पुरुषएवेदमित्यासनम् ॥ गौरीसुत नमस्ते ऽस्तु शंकरप्रियकारक । भक्त्या पाद्य मया दत्त गृहाण गणनायक । एतावानस्येति पाद्यम् ॥ व्रतमुद्दिश्य विघ्नेश गंधपुष्पादिसंयुतम् । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वसिद्धिप्रदायक । त्रिपादूर्ध्वइत्यर्घ्यम् ॥ गणाधिप नमस्तुभ्य गौरीसुत गजानन । गृहाणाचमनीय त्व सर्वसिद्धिप्रदायक ॥ तस्माद्विराळित्याचमनीयम् ॥ अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वाणपरिपूजित । स्नान पंचामृत देव गृहाण गणनायक ॥ आप्यायस्वेति दुग्धम् । दधिक्राव्णोइति दधि । घृतमिमिक्षेइति घृतम् । मधुवातेति मधु । स्वादुः पवस्वेति शर्करा । इति पंचामृतस्नानम् ॥ गंगाजल समानीत हेमांभोरुहवासितम् । स्नाने स्वीकुरु विघ्नेश कपर्दिगणनायक । यत्पुरुषेणेति स्नानम् ॥ हरिद्राद्रय देव देवांगवसनोपमम् । भक्त्या दत्त गृहाणेश लंबोदर हरात्मज । तयज्ञमिति वस्त्रम् ॥ नानालंकारसंयुक्त नानारत्नविभूषितम् । अनेकदिव्याभरणं प्रीत्यर्थं प्रति० । आभरणानि ॥ राजतं ब्रह्मसू

त्रं च कांचनं चोत्तरीयकम् । भालचंद्र नमस्तुभ्यं,गृहाण वरदो भव । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः समिति यज्ञोपवीतम् ॥ श्रीखंडं चंदनं० ।तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचेति गंधम् ॥ अक्षतान्धवलान्देव सिद्धगंधर्वपूजित । भक्त्या दत्तान्गृहाणेमान्सर्वसिद्धिप्रदायक । अक्षतान् ॥ सुगंधीनि च पुष्पाणि ऋद्धिसिद्धिप्रदायक । कपर्दिगणनाथेश श्वेतपुष्पं ददाम्यहम् । तस्मादश्वेति पुष्पम् ॥ अथांगपूजा ॥ कपर्दिगणनाथायन० पादौ पू० । गणेशाय० जानुनी० । गणनाथाय० ऊरू० । गणक्रीडाय० कटी० । वक्रतुंडाय० हृदयं० । लंबोदराय० कंठं० । गजाननाय० स्कंधौ० । हेरंबाय० हस्तौ० । विकटाय० मुखं० । विघ्नराजाय० नेत्रे० । धूम्रवर्णाय० शिरः । कपर्दिनेन० सर्वांगंपू० ॥ अथावरणपूजा ॥ ईशानाय० अघोराय० तत्पुरुषाय० वामदेवाय० सद्योजाताय० इति प्रथमावरणम् १ । वक्रतुंडायन० एकदंताय० महोदराय० गजाननाय० विकटाय० विघ्नराजाय० धूम्रवर्णाय० विनायकाय० इति द्वितीयावरणम् २ । ब्राह्म्यैन० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चामुंडायै० महालक्ष्म्यै० इति तृतीयावरणम् ३ । इंद्रायन० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईशानाय० । वरुणनिर्ऋत्योर्मध्ये, अनंताय० । इंद्रेशानयोर्मध्ये, ब्रह्मणेन० इति चतुर्थावरणम् ४ । वज्रायन० शक्तये० दंडाय० खड्गाय० पाशाय० अंकुशाय० गदायै० त्रिशूलाय० चक्राय० अब्जाय० इति पंचमावरणम् ५ ॥ दशांगं गुग्गुलं धूपं चंदनागरुसंयुतम् । उमासुत नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव । यत्पुरुषमिति धूपम् ॥ गृहाण मंगलं देव घृतवर्तिसमन्वितम् । दीपं ज्ञानप्रदं चारु रुद्रप्रिय नमोऽस्तु ते । ब्राह्मणोस्येति दीपम् ॥ नैवेद्यं गृह्यतां देव० । चंद्रमामनसेति नैवेद्यम् ॥ आचमनीयम् ॥ इदंफलमिति फलम् ॥ पूगीफलमिति ताम्बूलम् ॥ हिरण्यगर्भेति दक्षिणाम् ॥ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निर्विभावसुः । ज्योतिस्त्वं सर्वदेवानां गणाधिप नमोऽस्तु ते । नी-

राजनम् ॥ यानिकानिच० । नाभ्याआसीदिति प्रदक्षिणाम् ॥ नमो ऽस्त्वनताय० । सप्तास्यासन्निति नमस्कारम् ॥ गणाधिप नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु गजानन । लंबोदर नमस्तेऽस्तु नमस्ते त्वम्बिकासुत । एकदंत नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु भवप्रिय । स्कंदाग्रज नमस्तेऽस्तु नमस्ते त्वीप्सितप्रद । कपर्दिगणनाथेश सर्वसंपत्प्रदायक । यज्ञेनयज्ञमिति मन्त्रपुष्पांजलिम् ॥ अथ ब्रह्मचारिपूजा ॥ आकर्णान्मुष्टिगणकान् विंशि-त्यष्टौ वराटकान् । विप्राय बटवे दद्यात्स्रवपुष्पार्चिताय च । तण्डुलान्वै ततो दद्यात्पाके पात्रे च शोभनान् । कपर्दिगणनाथो ऽसौ प्रीयतां तण्डुलैः सदा ॥ कथां श्रुत्वा विधानेन देवमुद्वासयेत्ततः ॥ इति कपर्दिगणपतिपूजा ॥ ॥ अथ कथा ॥ कदाचिदुपविष्टश्च पार्वत्या सह शं-करः । इति प्राह प्रियां तां किं द्यूतेच्छास्तिरस्ति ते ॥ दुरोदरमिषाज्जेतुं वाञ्छितं प्रत्युवाच सा १ शिव उवाच । ममाप्यस्ति च सा ऽपेक्षा दी व्यते चेत्पणो मम । तव किं किमभीष्टं तु दास्यामि परमेश्वरि २ लोकत्रयं वा पृच्छस्व किमन्यैर्वचनैर्वृथा । पृच्छामि त्वां वचो देवि दातव्यं किं किमिच्छसि ३ विश्वासो येन जायेत तद्वदाद्य शुभानने । वाक्यमेवं विध श्रुत्वा शर्वाणी च शिवांतिके ४ न विश्वासो ऽस्ति ते वाक्ये जित्वा दास्यसि मत्पणः । इति श्रुत्वा वचो देव्याः शंकरः प्राह निर्भयम् ५ पणः प्रकल्प्यतां देवि दीयते ऽसौ न संशयः । भाव संचिंत्य देवस्य सत्वरा क्रीडितुं ययौ ६ आयुधानि ततो देवः पणे योजितवान्हरः । त्रिशूलं त्रिदशान्छर्वाञ्जितवत्येव वल्लभा ७ तस्मिन्कर्मणि त जित्वा पणमन्यं शिवा ऽग्रहीत् । एवं डमरुकादीनि तान्यन्यान्यजयत्स्वयम् ८ दीनो भूत्वा महादेवो भवानीमब्रवीदिति । शार्दूलचर्म त न्मध्ये देहि मे गिरिजे शुभे ९ देव्युवाच । न चैवं वक्तुमुचितं महादेव पणे गते । पणे जिते न दास्यामि, पूर्वमुक्तो ऽसि तत्स्मर १० अ विचिंत्य ब्रवीषि त्वं जगदीश कृपानिधे । इति श्रुत्वा वचो देव्या कुपितो ऽसौ महेश्वरः ११ आद्वादशदिनं देवि न करिष्यामि भाषणम् ।

इत्युक्त्वा च महादेवस्तत्रैवांतरधीयत १२ रक्ष रक्ष क्व गच्छामि किं जीवनमतः परम् । इति संचिंत्य सा द्रष्टुमुद्यानं प्रत्यपद्यत १३ गिरिजा तत्र
वनितावृंदं दृष्ट्वाऽब्रवीदिति । किमर्थमागताः सर्वाः किमेतत्क्रियते ऽधुना १४ नार्य ऊचुः । कपर्दिगणनाथस्य व्रतं कर्तुमिहागताः । तस्य
पूजां विधायादौ इदानीं श्रूयते कथा १५ पार्वत्युवाच । किमर्थं तद्व्रतं नार्यो युष्माभिः क्रियते वने । फलमस्य किमस्तीति पार्वती प्राह
ताः प्रति १६ नार्य ऊचुः । पृच्छते किं त्वया देवि नरैर्नारीभिरंबिके । अभीष्टसिद्धिरस्मात्तु वर्तते भुवनत्रये १७ इति श्रुत्वा वचस्तासां पा-
र्वती प्राह ता भुवि । मत्तः कुपित्वा भगवान्निर्गतस्तु महेश्वरः १८ तस्य संदर्शनायैव करिष्ये व्रतमुत्तमम् १९ व्रतस्यैतस्य किं दानं वि-
धानं कीदृशं मम । सर्वं विचिंत्य मनसा कथयंतु सुरांगनाः २० स्त्रिय ऊचुः । कालो विधानं दानं च व्रतस्यास्य फलं तथा । तत्सर्वं
सावधानेन वक्ष्यामः शृणु पार्वति २१ पातादिदोषरहिते सचतुर्भानुवासरे । मासे कार्यं व्रतं सम्यग्गणेशार्पितमानसैः २२ तैलतांबूलभो-
गादीन्वर्जयित्वा शिवप्रिये । मंदवारे तु भुंजीयादेकवारं मितं यथा २३ प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा स्नानं कुर्याद्विधानतः । वापीकूपतडागेषु
नद्यां शुक्लतिलैः सह २४ संध्यादिकं यथान्यायं सर्वं निर्वर्त्य यत्नतः । अर्चनागारमासाद्य गोमयेनोपलिप्य च २५ गोचर्ममात्रं तन्मध्ये
कुर्याद्गंधेन मंडलम् । तन्मध्ये ऽष्टदलं पद्मं तन्मध्ये गणनायकम् २६ पूजयेत्स्वच्छकुसुमैर्हरिद्रामिश्रिताक्षतैः । गां गीं गूं गैं गौं गश्च न्यासं
कृत्वा ततःपरम् २७ मंत्रेणानेन कुसुमैर्देवमावाह्य निक्षिपेत् । अथवा गणनाथस्य प्रतिमामथ पूजयेत् २८ ततस्तद्गतचित्तः सन्ध्यानं कु-
र्याद्विधानतः । एकदंतं महाकायं लंबोदरं गजाननम् २९ विघ्ननाशकरं देवं हेरंबं प्रणमाम्यहम् । इमां पूजां गृहाणेश कपर्दिगणनायक
३० आगच्छेति त्रिरुच्चार्य कुर्यादावाहनादिकम् । पुराणमंत्रैरथवा वेदमंत्रैश्च षोडशैः ३१ पूजयेदुपचारैश्च मूलमंत्रेण पार्वति । तत्तत्प्रका-

शवैर्भैत्रैर्गंधपुष्पाक्षतादिभिः ३२ ब्रह्मादिलोकपालाँश्च पूजयेद्देवसन्निधौ । लंबोदर नमस्ते ऽस्तु नमस्ते त्वंविकासुत ३३ एकदंत नमस्ते
ऽस्तु नमस्ते त्वीप्सितप्रद । कपर्दिगणनाथस्य सर्वसंपत्प्रदायिनः ३४ पूजाप्रकारः कथितस्तवास्माभिः शुचिस्मिते । अकणानजलिमितान्द
विप्यव्रीहितण्डुलान् ३५ स्वच्छान्यत्नेन सशोध्य चूर्णं कुर्यान्महेश्वरि । शिवे तु चूर्णं प्रथमे भानुवारे ऽर्पयेद्व्रत ३६ कुर्याद्द्वितीये संपूर्णं
चंद्रवत्पिष्टकाष्टकम् । तृतीये पायसान्नं च दध्यन्नं च चतुर्थके ३७ आनीयाष्टांशकं सम्यग्देवं संपूज्य भक्तितः । कल्पितान्नानि विधिवद्धि
घते यानि यानि च ३८ तेषां तेषामष्टमांशं तस्मै सम्यक्समर्पयेत् । ततः शुक्लाय बटवे दद्यादेकं वराटकम् ३९ मुष्टयामितांस्तण्डुलाँश्च
भुंजीयाद्व्रतसप्तकम् । याः कामयंते ये भक्ताः पूजास्ते प्राप्नुवंति हि ४० इत्यूचुस्तां भवानीं तु स्त्रियो विगतकल्मषाः । तासां तद्वचनं श्रु
त्वा तदानीमकरोद्व्रतम् ४१ तत्र क्षणाच्च विश्वेशः प्रत्यक्षः समजायत ॥ पार्वत्युवा० । त्रिलोकनाथ देवेश करुणाकर शंकर ४२ दीनाम
नन्यगतिकां भक्तवत्सल पाहि माम् । सुश्रुत्य शंकरः प्राह कथमेतत्त्वया कृतम् ४३ देव्युवाच । कपर्दिगणनाथस्य माहात्म्यात्किं न सिद्ध्यति ॥
सूत उ० । व्रतस्यैतस्य माहात्म्यं ज्ञातुं वाञ्छितवान्स्वयम् ४४ उद्दिश्याऽऽगमनं विष्णोरकरोत्तद्व्रतं शिवः । तदानीं गरुडारूढः समागत्य त
मब्रवीत् ४५ मदागमननिमित्तं किं किं कृतं शंकर त्वया । ममापि ज्ञापनीयं तदित्युक्ते ज्ञापयच्छिवः ४६ अथैतदकरोद्विष्णुरुद्दिश्यागमनं
विधेः । आगतः सन्विधिः शीघ्रं ममाज्ञापय माधव ४७ विष्णुरुवाच । प्रयोजनं चास्ति विधे तवागमनकारणे । एकदंतव्रतं किंचिद्ब्रवत्ये
व न संशयः ४८ इन्द्रागमनमुद्दिश्य तदानीं तेन तत्कृतम् । आगत्य सहसा सोऽपि ममाज्ञापय विश्वसृट् ४९ विधिरुवाच । हेरंबव्रतमा-

१ पिष्टकाष्टकं महापूपाः ।

हात्म्यं द्रष्टुमेवं कृतं मया । ममापि ज्ञापनीयं तदित्युक्ते विधिनोदितम् ५० विक्रमादित्यमुद्दिश्य वज्री तदकरोच्च सः ॥विक्रमादित्य उवाच ।
आगतो ऽहं मनुष्यस्त्वामिंद्र तत्ते किमीप्सितम् ५१ कपर्दिहस्तिवदनव्रतमाहात्म्यमीदृशम् । इति ज्ञातुं मया ऽभीष्टं तल्लब्धं, तं तदा ऽब्र-
वीत् ५२ विधानं तस्य माहात्म्यं ज्ञापनीयं त्वयेति मे । पप्रच्छ विक्रमादित्य उत्सुकश्च पुरंदरम् ५३ पुरंदरमुखाज्ज्ञात्वा तत्सर्वं स्वपुरीं
प्रति । सायुधः प्रययौ राजा पराक्रमपरायणः ५४ कपर्दीशव्रतं कृत्वा महिष्याः पुरतोऽवदत् । जेष्यामि सकलाञ्छत्रून्प्राप्स्यामि च म-
होन्नतिम् ५५ तस्य व्रतस्य किं दानमिति सा प्राह विक्रमम् । प्रत्युवाच क्रियामर्कौ दद्यादेकं वराटकम् ५६ एवं राज्ञो मुखाच्छ्रुत्वा दूष-
यामास तद्व्रतम् । एवं चेत्तन्न कर्तव्यं मद्गेहे यत्रकुत्रचित् ५७ कपर्दिगणनाथेन किं स्यान्मम सुशोभनम् । न क्रियते मया नाथ कपर्द्याख्यं
तु यद्व्रतम् ५८ सूत उवाच । इत्यादिदूषणादाशु कुष्ठव्याधिमवाप सा । कुष्ठव्याधियुतां पत्नीं दृष्ट्वा राजा ऽब्रवीत्तदा ५९ न स्थातव्यं त्व-
या ऽत्रेति सर्वं राज्यं विनश्यति । अर्कस्य वचनं श्रुत्वा ऋष्याश्रममगाच्च सा ६० परिचर्यावशात्तुष्टास्तस्याः सर्वे मुनीश्वराः । निश्चित्य यो-
गमार्गेण सर्वे तामब्रुवन्सतीम् ६१ कपर्दीशव्रताक्षेपाद्दुःखं प्राप्तं त्वया शुभे । कुरुष्व तद्व्रतं सम्यक्सर्वं भद्रं भविष्यति ६२ ऋषीणामाज्ञया
कृत्वा कपर्दीशव्रतं महत् । तदानीं राजमहिषी दिव्यदेहमवाप सा ६२ अस्मिन्नंतरिते काले भवान्या सह शंकरः । अगमच्च वृषारूढो
भुवनानि चतुर्दश ६४ मध्ये मार्गे द्विजेंद्रस्य रोदनं भववल्लभा । श्रुत्वा ब्राह्मण मा रोदीः किमर्थं तव रोदनम् ६५ ब्राह्मण उवाच । न कि-
मप्यस्ति मे दुःखं दारिद्र्यादेव केवलात् । देव्युवाच । दुःखं चेत्तव विप्रेंद्र कपर्दीशव्रतं कुरु ६६ ब्राह्मण उवाच । एतत्कर्तुं व्रतं देवि सामर्थ्यं
नास्ति मे ऽधुना ॥ देव्युवा० । विक्रमार्कपुरे सर्वं वैश्यो दास्यति तत्कुरु ६७ कपर्दीशव्रतेनैव मंत्रित्वं प्राप्स्यसि ध्रुवम् । दारिद्र्यमोचनं स-

म्यरभविष्यति न संशयः ६८ सूत उवाच । गृहं प्रति समागम्य गृहीत्वा तंडुलान् द्विजः । वैश्याद्गृहीत्वा तत्सर्वं तदानीमकरोद्व्रतम् ६९ तस्मिन्नर्कपुरे विप्रस्तन्मन्त्रित्वमवाप सः । आज्ञापयत्कपर्दीशव्रतं वैश्यस्य तत्क्षणात् ७० अकरोत्स्वसुतायाश्च विक्रमः पतिरस्त्विति । व्रतमप्रमादाद्दिव्यमुपयेमे विशांपता ७१ अनेनैव विवाहेन परां प्रीतिमवाप सा । एवमंतरिते काले मृगयार्थं प्रविश्य सः ७२ गहनं तु पार्श्वे सन्ययौ मुनिवराश्रमम् । उपचारैः श्रमं नीत्वा तेषामर्को मनोरमाम् ७३ रमणीयाश्रमे तस्मिन्दर्शयामास विक्रमः । इत्यपृच्छन्मुनीन्सर्वान्देया चैषा ममांगना ७४ तवैव महिषीत्युक्त्वा नयेनास्मै समर्पयन् । सम महिष्या स्वपुरीं दिव्यनारीनरैर्युताम् ७५ हृष्टः सन्विक्रमादित्यः सद्यमात्माह भूपतिः । कपर्दिगणनाथस्य व्रतं कृत्वा स्त्रिया सह ७६ अजयद्विक्रमादित्यः सकलं शत्रुमंडलम् । गणनाथव्रतेनैव पुत्रपौत्रव्रतश्च सः ७७ धनधान्यादिसंपन्नः सुखेन न्यवसद्भुवि । एतद्व्रतं ये कुर्वंति यान्ति कल्पविधानतः । चतुर्णां पुरुषार्थानां तेषां मासिर्भवेद्ध्रुवम् ७८ हयमेधस्य विघ्ने तु सजाते सगरः पुरा । इदमेव व्रतं कृत्वा पुनरश्वं प्रलब्धवान् ७९ इमां कथां पंचवार प्रथमे भानुवासरे । द्वितीये च तृतीये च पञ्चार शृणुयाद्व्रती ८० इति श्रीस्कंदपुराणे कपर्दिविनायकव्रतकथा समाप्ता ॥ ॥ अथाश्विनकृष्णचतुर्थ्यां दशरथललिताव्रतम् ॥ तत्र पौर्णिमांतमासेन कार्तिकवद्यचतुर्थ्यां कार्यम् । देशकालौ संकीर्त्य । मम पुत्रपौत्रादिसकलकामनासिद्ध्यर्थं दशरथललितापीत्यर्थं यथा मीलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये, आसनादिकलशाराधनं च करिष्य इति संकल्प्य ॥ आगच्छ ललिते देवि सर्वसंपत्प्रदायिनि । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्त्वं सन्निधौ भव । आवाहनम् ॥ नीलकौशेयवसना हेमाभां कमलासनाम् । भक्तानां वरदां नित्य ललितां चिंतयाम्यहम् । ध्यायामि ॥ कार्तस्वरमये दिव्ये नानामणिसमन्विते । अनेकरत्नसंयुक्ते आसने सवि

शस्व भोः । आसनम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनयाऽऽहृतम् । तोयमेतत्सुखस्पर्शं पाद्यार्थं प्रतिगृह्यताम् । पाद्यम् ॥ दक्षस्य दुहितः साध्वि रोहिणीनामविश्रुते । पुत्रसंपत्तिकार्यार्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । अर्घ्यम् ॥ पाटलोशीरकर्पूरसुरभि स्वादु शीतलम् । तोयमाचमनीयार्थं शिशिरं प्रतिगृह्यताम् । आचमनीयम् ॥ पयोदधिघृतमधुशर्करासंयुतेन च । पंचामृतेन स्नपनं प्रीयतां परमेश्वरी । पंचामृतस्नानम् ॥ मंदाकिन्याः समानीतं हेमांभोरुहवासितम् । स्नानाय ते मया भक्त्या नीरं स्वीक्रियतां शिवे । स्नानम् ॥ सर्वसत्वाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवारणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रति० । वस्त्रम् ॥ मलयाचलसंभूतं घनसारं मनोहरम् । हृदयानंदनं चारु चंदनं प्रति० । चंदनम् ॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलान्वितम् । सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि । सौभाग्यद्रव्यम् ॥ कूष्मांडैर्मालतीकाद्यैर्जातीपुष्पैः सुगंधिभिः । मयाऽऽहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रति० । पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ दशांगललितायैन० पादौपू० । भवान्यै० गुल्फौ० । सिद्धेश्वर्यै० जंघे० । भद्रकाल्यै० जानुनी० । श्रियै० ऊरू० । विश्वरूपिण्यै० कटी० । देव्यै० नाभिं० । वरदायै० कुक्षिं० शिवायै० हृदयं० । वागीश्वर्यै० स्कंधौ० । महादेव्यै० बाहू० । भद्रायै० करौ० । पद्मिन्यै० कंठं० । सरस्वत्यै० मुखं० । कमलासनायै० नासिकां० । महिषमर्दिन्यै० नेत्रे० । लक्ष्म्यै० कर्णौ० । भवान्यै० ललाटं० । विंध्यवासिन्यै० शिरःपू० । सिंहवाहिन्यै० सर्वांगंपू० । वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यश्च मनोहरः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । धूपम् ॥ साज्यंचव० । दीपम् ॥ नैवेद्यं गृह्यतां देवि० । नैवेद्यम् ॥ मध्येपानीयम् ॥ इदं फलं० । फलम् ॥ पूगीफलंमह० । तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ कर्पूरगौरं० । नीराजनम् ॥ नमो देव्यै महादेव्यै० । मंत्रपुष्पम् ॥ यानिकानिचपापानि० । प्रदक्षिणाः ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्कारुण्य-

म्यग्भविष्यति न संशयः ६८ सूत उवाच । गृहं प्रति समागम्य गृहीत्वा तंडुलान् द्विजः । वैश्याद्गृहीत्वा तत्सर्वं तदानीमकरोद्व्रतम् ६९ त
स्मिन्नर्कपुरे विप्रस्तन्मन्त्रित्वमवाप सः । आज्ञापयत्कपर्दीशव्रतं वैश्यस्य तत्क्षणात् ७० अकरोत्स्वसुतायाश्च विक्रमः पतिरस्त्विति ।
व्रतप्रभावादादित्यमुपयेमे विशःसुता ७१ अनेनैव विवाहेन परां प्रीतिमवाप सा । एवमंतरिते काले मृगयार्थं प्रविश्य सः ७२ गहन
कुसुपार्श्वः सन्ययौ मुनिवराश्रमम् । उपचारैः श्रमं नीत्वा तेषामकों मनोरमाम् ७३ रमणीयाश्रमे तस्मिन्दर्शयामास विक्रमः । इत्यष्ट
च्छन्मुनीन्सर्वान्देया चैषा ममांगना ७४ तवेयं महिषीत्युक्त्वा नयेनास्मै समर्पयन् । समं महिष्या स्वपुरीं दिव्यनारीनरैर्युताम् ७५
दृष्टः सन्विक्रमादित्यः सभ्रमात्साह भूपतिः । कपर्दिगणनाथस्य व्रतं कृत्वा स्त्रिया सह ७६ अजयद्विक्रमादित्यः सकलं शत्रुमंडलम् । ग
णनाथव्रतेनैव पुत्रपौत्रान्वितश्च सः ७७ धनधान्यादिसंपद्भिः सुखेन न्यवसद्भुवि । एतद्व्रतं ये कुर्वंति याश्च कल्पविधानतः । चतुर्णां पुरुषार्थो-
ना तेषां प्राप्तिर्भवेद्ध्रुवम् ७८ हयमेधस्य विघ्ने तु संजाते सगरः पुरा । इदमेव व्रतं कृत्वा पुनरश्वं प्रलब्धवान् ७९ इमां कथां पंचवार
प्रथमे भानुवासरे । द्वितीये च तृतीये च पञ्चार शृणुयाद्व्रती ८० इति श्रीस्कंदपुराणे कपर्दिविनायकव्रतकथा समाप्ता ॥ ॥ अथा
श्विनकृष्णचतुर्थ्यां दशरथललिताव्रतम् ॥ तत्र पौर्णिमांतमासेन कार्तिकवद्यचतुर्थ्यां कार्यम् । देशकालौ संकीर्त्य । मम पुत्रपौत्रादिसक
लकामनासिद्ध्यर्थं दशरथललिताप्रीत्यर्थं यथा मीलितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये, आसनादिकलशाराधनं च करिष्य इति संकल्प्य ॥ आग-
च्छ ललिते देवि सर्वसंपत्प्रदायिनि । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्त्वं सन्निधौ भव । आवाहनम् ॥ नीलकौशेयवसनां हेमाभां कमलासना
म् । भक्तानां वरदां नित्यं ललितां चिंतयाम्यहम् । ध्यायामि ॥ कार्तस्वरमये दिव्ये नानामणिसमन्विते । अनेकरत्नसंयुक्ते आसने सवि

पूजयित्वा क्षमापयेत् । ततो मंगलवाद्यैश्च गायनाद्यैः प्रतोषयेत् १४ चंद्रोदये च संप्राप्ते अर्घ्यं दद्याद्युधिष्ठिर । शंखे तोयं समादाय सपुष्पाक्षतचंदनम् १५ जानुभ्यामवनीं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् १६ पंचरत्नसमायुक्तं दशपुष्पैः समन्वितम् । अक्षतैश्च समायुक्तं चंद्रायार्घ्यं निवेदये १७ दशरथललिते देवि दशपुष्पं दशांजलिम् । चंद्रेण सहिते देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते १८ दशरथनाम या देवी नित्यमाराधिता मया । पुत्रार्थी कामये देवि सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे १९ दशसंख्याश्च करकाः शीतोदकसमन्विताः । वर्षे वर्षे प्रदातव्या ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः २० इत्थं प्रपूजयेद्देवीं सर्वदा तु प्रयत्नतः । अर्वाक् या दशवर्षाणां[1] पूजयेद्भक्तिभावतः २१ नारी नरो वा राजेंद्र व्रतमेतत्करोति वै । यं यं चिंतयते कामं व्रतस्यास्य प्रभावतः । पुत्रपौत्रधनं धान्यं लभते नात्र संशयः २२ ॥ इति कथा ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ उद्यापनविधिं वक्ष्ये व्रतसंपूर्तिहेतवे । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु आश्विने व्रतमाचरेत् ॥ दशविप्रैः सपत्नीकैर्वेदवेदांगपारगैः । स्नात्वा सायंतने काले सर्वैस्तैर्भक्तिभावतः ॥ चतुःस्तंभं चतुर्द्वारं कदलीस्तंभमंडितम् । तन्मध्ये कारयेत्पद्मं पंचवर्णैः सुशोभितम् ॥ कलशं स्थापयेत्तत्र विधानेन समन्वितम् । ताम्रं वा मृण्मयं कुंभं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ तस्योपरि न्यसेद्देवं रोहिण्या सहितं विधुम् ॥ सुवर्णनिर्मितं देवं चतुर्भुजसमन्वितम् । सौवर्णी रोहिणी कार्या चंद्रमा रजतस्य च[3] । पूर्वोक्तेन विधानेन पूजां कृत्वा समाहितः ॥ एवं पूजा प्रकर्तव्या षोडशैरुपचारकैः । मोदकान्कारयेद्राजन्तिलजानेकविंशतिम् ॥ दश विप्राय दातव्या आत्मार्थं स्थापयेद्दश । एको देवाय दातव्यो ललिताप्रीतये व्रती ॥ दशरथललितादेव्या[2] व्रतसंपूर्णहेतवे । वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥ दशरथनाम या देवी नित्यमारा-

---

१ दशवर्षाणि यत्नत इत्यपि पाठः । २ दशवार्षिकी इत्यर्थः । ३ चंद्रमा रजतस्य चेत्यग्रे उक्तत्वादनेन विरोधो दृश्यते ।

भावेन रक्ष मां परमेश्वरि । दशरथनाम्नी या देवी दशपुष्पा दशाक्षरा । पुत्रार्थी कामये देवि सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे । प्रार्थना ॥ दशरथललितादेव्या व्रतसंपूर्णहेतवे । वायनं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् । वायनम् ॥ सवाहना शक्तियुता वरदा पूजिता मया । ममानुग्रहकुर्वाणा गच्छ त्वं निजमंदिरम् । इति विसर्जनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच । अरण्ये वर्तमानास्ते पांडवा दुःखकर्शिता । कृष्णं दृष्ट्वा महात्मानं प्रणिपत्य यथाक्रमम् १ युधिष्ठिर उवाच । देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रिय जनार्दन । कथयस्व सुरश्रेष्ठ दशांगललिताव्रतम् २ कथमेषा समुत्पन्ना केनादौ पूजिता भुवि । पूजनात्किं फलावाप्तिः कथयस्व सुरेश्वर ३ श्रीकृष्ण उवाच । पुरा त्रेतायुगे पार्थ राजा दशरथो महान् । तस्य भार्या तु कौसल्या अपुत्रा सा पतिव्रता ४ अथाजगाम कस्मिँश्चिदृष्यशृंग ऋषीश्वरः । स्वागतं च कृतं राज्ञा सोपविष्टो वरासने ५ तेन राज्ञा मुनिश्रेष्ठः स्तोत्रैश्च बहु तोषितः । तस्य भक्त्या तु संतुष्टो ऋषिर्वचनमब्रवीत् ६ मुनिरुवाच । तुष्टो ऽहं तव राजेंद्र कौसल्याभार्यया सह । ब्रूहि त्वं च महाभाग किं प्रियं ते करोम्यहम् ७ दशरथ उवाच । यदि तुष्टोऽसि मे विप्र अपुत्रो ऽहं ऋषीश्वर । तीर्थं वा व्रतमेकं वा तद्वदस्व मुनीश्वर ८ मुनिरुवाच । शृणु राजन्नवहितो व्रतमेकं ब्रवीमि ते । पुत्रकामव्रतं श्रेष्ठं कुरु राजन्सुराहुरे ९ रोहिणी नाम चंद्रस्य भार्या परमवल्लभा । सा चैव ललिता नाम्नी रोहिणीति नराधिप १० आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यादि प्रपूजयेत् । दशम्यादि चतुर्थ्यंतं दिग्दिनानि व्रतं चरेत् ११ आश्विनस्य सिते पक्षे चतुर्थ्यां तु विशेषतः । स्नात्वा सायंतने काले समंमन्त्रभक्तिभावतः १२ कूष्मांडैर्मातुलिंगाद्यैर्जातिपुष्पैः सुगंधिभिः । गंधपुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्दशमोदकैः १३ अर्घ्यं दद्याच्च देव्यग्रे

१ यथाक्रमं नमस्कारं स्वे स्वे स्थाने स्थित्वा इत्यर्थः । २ मनेन पूर्वापरवा, समापपेरित्यभावेण सम्बन्धः ।

पूजयित्वा क्षमापयेत् । ततो मंगलवाद्यैश्च गायनाद्यैः प्रतोषयेत् १४ चंद्रोदये च संप्राप्ते अर्घ्यं दद्याद्युधिष्ठिर । शंखे तोयं समादाय सपुष्पाक्षतचंदनम् १५ जानुभ्यामवनीं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् १६ पंचरत्नसमायुक्तं दशपुष्पैः समन्वितम् । अक्षतैश्च समायुक्तं चंद्रायार्घ्यं निवेदये १७ दशरथललिते देवि दशपुष्पं दशांजलिम् । चंद्रेण सहिते देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते १८ दशरथनाम या देवी नित्यमाराधिता मया । पुत्रार्थी कामये देवि सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे १९ दशसंख्याश्च करकाः शीतोदकसमन्विताः । वर्षे वर्षे प्रदातव्या ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः २० इत्थं प्रपूजयेद्देवीं सर्वदा तु प्रयत्नतः । [1]अर्वाक् या दशवर्षाणां पूजयेद्भक्तिभावतः २१ नारी नरो वा राजेंद्र व्रतमेतत्करोति वै । यं यं चिंतयते कामं व्रतस्यास्य प्रभावतः । पुत्रपौत्रधनं धान्यं लभते नात्र संशयः २२ ॥ इति कथा ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ उद्यापनविधिं वक्ष्ये व्रतसंपूर्तिहेतवे । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु आश्विने व्रतमाचरेत् ॥ दशविप्रैः सपत्नीकैर्वेदवेदांगपारगैः । स्नात्वा सायंतने काले सर्वैस्तैर्भक्तिभावतः ॥ चतुःस्तंभं चतुर्द्वारं कदलीस्तंभमंडितम् । तन्मध्ये कारयेत्पद्मं पंचवर्णैः सुशोभितम् ॥ कलशं स्थापयेत्तत्र विधानेन समन्वितम् । ताम्रं वा मृण्मयं कुंभं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ तस्योपरि न्यसेद्देवं रोहिण्या सहितं विधुम् ॥ सुवर्णनिर्मितं देवं चतुर्भुजसमन्वितम् । सौवर्णी रोहिणी कार्या [3]चंद्रमा रजतस्य च । पूर्वोक्तेन विधानेन पूजां कृत्वा समाहितः ॥ एवं पूजा प्रकर्तव्या षोडशैरुपचारकैः । मोदकान्कारयेद्राजन्तिलजानेकविंशतिम् ॥ दश विप्राय दातव्या आत्मार्थं स्थापयेद्दश । एको देवाय दातव्यो ललिताप्रीतये व्रती ॥ दशरथललितादेव्या व्रतसंपूर्णहेतवे । [2]वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥ दशरथनाम या देवी नित्यमारा-

१ दशवर्षाणि यत्नत इत्यपि पाठः । २ दशवार्षिकी इत्यर्थः । ३ चंद्रमा रजतस्य चेत्यग्रे उक्तत्वादनेन विरोधो दृश्यते ।

थिता मया । पुत्रार्थी कामये देवि सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे ॥ इति समाप्य देवेशीं चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वा ऽग्निं स्थापयेत्ततः ॥ एभिर्द्रव्यैर्यजेत्सम्यक् तिलपायसलड्डुकैः । अष्टोत्तरशतं सद्यो ह्यष्टाविंशतिमेव वा ॥ जुहुयाच्चंद्रमंत्रेण देवीमंत्रेण चैव हि । एवं समाप्य होमं तु तत्राचार्यं प्रपूजयेत् ॥ वस्त्रैर्दशयुग्मैश्च पक्वान्नैश्च प्रपूजयेत् । विधाय पीठदानं च ततः कुर्याद्विसर्जनम् ॥ ततः पुत्राः प्रजायते धनधान्यसमन्विता । सौभाग्यं पुत्रसंपत्तिर्जायते भूम्रुतांवर ॥ अवैधव्यं च लभते सर्वान्कामानवाप्नुयात् । एतत्ते कथितं भूप किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ कृष्ण उवाच । कृते दशरथेनास्मिन्कौसल्याभार्यया सह । तुष्टा दशरथादेवी गणेशेन समन्विताः ॥ यस्मात्स कृतकृत्यश्च राजा भार्यया सह मोदते । तस्माद्दशरथा नाम ललिता भुवि कीर्तिता ॥ एतत्ते कथितं राजन्दशांगललिताव्रतम् । य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं तस्य ध्रुवं भवेत् ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे दशरथललिताव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ कार्तिककृष्णचतुर्थ्यां अथवा दक्षिणदेशे आश्विनकृष्णचतुर्थ्यां करकचतुर्थीव्रतं ॥ ॥ अत्र स्त्रीणामेवाधिकारः तासामेव फलश्रुतेः ॥ आचम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य, मम सौभाग्यपुत्रपौत्रादिसुस्थिरश्रीप्राप्तये करकचतुर्थीव्रतम् करिष्ये इति संकल्प्य, वटं विलिख्य तदधस्ताच्छिवं षण्मुखयुक्तां गौरीं लिखित्वा, षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ पूजामंत्रः—नमः शिवायै शर्वाण्यै सौभाग्यं संततिं शुभाम् । प्रयच्छ भक्तियुक्तानां नारीणां हरवल्लभे—इति ॥ ततः नमोंतनाममंत्रेण शिवषण्मुखगौरीगणपतीनां पूजा कार्या । ततः सपक्वान्नक्षतसंयुक्तान्दशकरकान् ब्राह्मणाय दद्यात् । ततः पिष्टकनैवेद्यं भोज्य सर्वं निवेदयेत् । ततश्चंद्रोदयोत्तरं चंद्रायार्घ्यं दद्यात् ॥ ॥ अथ कथा ॥ मांधातोवाच ॥ अर्जुने तु गते तत्र इंद्रकीलगिरिं प्रति । विषण्णमनसा सुभ्रूर्द्रौपदी समचिंतयत् ॥ अहो किरीटिना कर्म

चिंतयित्वेति सा देवी कृष्णा कृष्णं जगद्गुरुम् । भर्तुः प्रियं चिकीर्षंती
समारब्धं सुदुष्करम् । बहवो विघ्नकर्तारो मार्गे वै परिपंथिनः २ चिंतयित्वेति सा देवी कृष्णा कृष्णं जगद्गुरुम् । भर्तुः प्रियं चिकीर्षंती
सा ऽपृच्छद्विघ्नवारणम् ३ द्रौपद्युवाच । कथयस्व जगन्नाथ व्रतमेकं सुदुर्लभम् । यत्कृत्वा सर्वविघ्नानि विलयं यांति तद्वद ४ श्रीकृष्ण
उवाच । एवमेव महाभागे शंभुः पृष्टः किलोमया । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्राह देवो महेश्वरः ५ शृणु देवि वरारोहे वक्ष्यामि त्वां महे-
श्वरि । सर्वविघ्नहरेत्याहुः करकाख्या चतुर्थिका ६ पार्वत्युवाच । भगवन्कीदृशी प्रोक्ता चतुर्थी करकाभिधा । विधानं कीदृशं प्रोक्तं केने-
यं च पुरा कृता ७ ईश्वर उवाच । शक्रप्रस्थपुरे रम्ये विद्वज्जनसमाकुले । स्वर्णरौप्यसमाकीर्णे रत्नप्राकारशोभने ८ दिव्यनारीजनालोके
वशीकृतजगत्रये । वेदध्वनिसमायुक्ते स्वर्गादपि मनोहरे ९ वेदशर्मा द्विजस्तत्र वसन्देशे विदांवरः । पत्नी तस्यैव विप्रस्य नाम्ना लीलावती
शुभा १० तस्यां संजनयामास पुत्रान्सप्त मितौजसः । कन्यां वीरावतीं नाम्नीं सर्वलक्षणसंयुताम् ११ नीलोत्पलाभनयनां पूर्णेंदुसदृशानना-
म् । तां तु काले शुभदिने विधिवच्च द्विजोत्तमः १२ ददौ वेदांगविदुषे विप्राय विधिपूर्वकम् । अत्रांतरे भ्रातृदारैश्चक्रे गौर्याः शुभं व्रतम् १३
चतुर्थ्यां कार्तिकस्थाय कृष्णायां तु विशेषतः । स्नात्वा सायंतने काले सर्वास्ता भक्तिभावतः १४ विलिख्य वटवृक्षं च गौरीं तस्य तले लिखेत्
शिवेन विघ्ननाथेन षण्मुखेन समन्विताम् १५ गंधपुष्पाक्षतैर्गौरीं मंत्रेणानेन पूजयेत् १६ नमः शिवायै शर्वाण्यै सौभाग्यं संततिं शुभाम् ।
प्रयच्छ भक्तियुक्तानां नारीणां हरवल्लभे १७ तस्याः पार्श्वे महादेवं विघ्ननाथं षडाननम् । पुनः पुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयंश्च पृथक् पृथक् १८
पक्वान्नाक्षतसंपन्नान्सदीपान्करकान्दश । तथा पिष्टकनैवेद्यं भोज्यं सर्वं निवेदयन् १९ प्रतीक्षंत्यः स्त्रियः सर्वाश्चंद्रमर्घ्यपराः स्थिताः । सा

१ वेदधर्मेति पाठो क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

र्चिता मया । पुत्रार्थी कामये देवि सर्वान्कामान्प्रयच्छ मे ॥ इति सम्प्रार्थ्य देवेशीं चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् । स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वा ऽग्निं
स्थापयेत्ततः ॥ एभिर्द्रव्यैर्यजेत्सम्यक् तिलपायसलड्डुकैः । अष्टोत्तरशतं सद्यो ह्यष्टाविंशतिमेव वा ॥ जुहुयाच्चंद्रमंत्रेण देवीमंत्रेण चैव हि ।
एवं समाप्य होमं तु तत्राचार्यं प्रपूजयेत् ॥ द्विजान्दशयुग्मैश्च पक्वान्नैश्च प्रपूजयेत् । विधाय पीठदानं च ततः कुर्याद्विसर्जनम् ॥ ततः पु
त्राः प्रजायंते धनधान्यसमन्विताः । सौभाग्यं पुत्रसंपत्तिर्जायते भूपसत्तम ॥ अवैधव्यं च लभते सर्वान्कामानवाप्नुयात् । एतत्ते कथितं
भूप किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ कृष्ण उवाच । कृते दशरथेनास्मिन्कौसल्याभार्यया सह । तुष्टा दशरथादेवी गणेशेन सचंद्रमाः ॥ यस्मा-
त्स कृतकृत्यश्च राजा भार्यया सह मोदते । तस्माद्दशरथा नाम ललिता भुवि कीर्तिता ॥ एतत्ते कथितं राजन्दशांगललितावतम् । य इदं
शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं तस्य ध्रुवं भवेत् ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे दशरथललितावतोद्यापनं संपूर्ण
म् ॥ ॥ अथ कार्तिककृष्णचतुर्थ्यां अथवा दक्षिणदेशे आश्विनकृष्णचतुर्थ्यां करकचतुर्थीव्रतं ॥ ॥ अत्र स्त्रीणामेवाधिकारः ता-
सामेव फलश्रुतेः ॥ आचम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य, मम सौभाग्यपुत्रपौत्रादिसुस्थिरश्रीप्राप्तये करकचतुर्थीव्रतम् करिष्य इति संकल्प्य, वट
विलिख्य तदधस्ताच्छिवं षण्मुखसंयुक्तां गौरीं लिखित्वा, षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ पूजामंत्रः—नमः शिवायै शर्वाण्यै सौभाग्यं संततिं शु
भाम् । प्रयच्छ भक्तियुक्तानां नारीणां हरवल्लभे—इति ॥ ततः नमोंतनाममंत्रेण शिवषण्मुखगौरीगणपतीनां पूजा कार्या । ततः सपक्वा-
न्नानक्षतसंयुक्तान्दशकरकान् ब्राह्मणाय दद्यात् । ततः पिष्टकनैवेद्यं भोज्य सर्वं निवेदयेत् । ततश्चंद्रोदयोत्तरं चंद्रायार्घ्यं दद्यात् ॥ ॥
अथ कथा ॥ मांधातोवाच ॥ अर्जुने तु गते तत्र इंद्रकीलगिरिं प्रति । विषण्णमनसा सुभ्रूर्द्रौपदी समचिंतयत् १ अहो किरीटिना कर्म

तेषां पुत्रान्धनं धान्यं सौभाग्यं चातुलं यशः ३९ करकं क्षीरसंपूर्णं तोयपूर्णमथापि वा । ददामि रत्नसंयुक्तं चिरं जीवतु मे पतिः ४० इति मंत्रेण करकान्प्रदद्याद्विजसत्तमे । सुवासिनीभ्यो दद्याच्च आदद्यात्ताभ्य एव च ४१ एवं व्रतं या कुरुते नारी सौभाग्यकाम्यया । सौभाग्यं पुत्रपौत्रादि लभते सुस्थिरां श्रियम् ४२ ॥ इति वामनपुराणे करकाभिधचतुर्थीव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ माघशुक्लचतुर्थ्यां गौरीचतुर्थीव्रतम् ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे—उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । प्राग्भक्षयित्वा सृष्टा च भूयस्त्वांगात्स्वकैर्गणैः ॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुंदपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भक्त्या समाहितैः ॥ कुंकुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकंकणैः । रक्तपुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च ॥ गुडार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेनाथ पालकैः ।-पालकं मृद्भांडं । इति ॥ हेमाद्रिः—पूज्याः स्त्रियश्च विविधास्तथा विप्राश्च शोभनाः ॥ सौभाग्यवृद्धये देयं भोक्तव्यं बंधुभिः सह ॥ इति गौरीचतुर्थीव्रतं ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥ ॥ अथ माघशुक्लचतुर्थ्यां वरदचतुर्थीव्रतम् ॥ तदुक्तं काशीखंडे— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां ढुंढे ऽर्चयिष्यंति ते ऽर्च्यास्युरसुरद्रुहः ॥ विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् । शुक्लान्तिलान्गुडैर्बध्वा प्राश्नीयाल्लडुकान्व्रती ।- तापसी माघी ॥ अत्र नक्तग्रहणात्प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति सिद्धम् ॥ इति वरदचतुर्थीव्रतम् ॥ ॥ अथ माघकृष्णचतुर्थ्यां संकष्टहरगणपतिव्रतम् ॥ पूजाविधिः ॥ येभ्योमाताऋक् १ । एवापित्रेति च जपित्वा ॥ आगमार्थंतु० । घंटानादं कृत्वा ॥ अपसर्पंत्विति छोटिकामुद्रां प्रदर्श्य । तीक्ष्णदंष्ट्रेति क्षेत्रपालं संप्रार्थ्य । आचम्य प्राणानायम्य, मम सहकुटुंबस्य क्षेमस्थैर्यविजयाभयायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं श्रीसंकष्टहरगणेश्वरप्रीत्यर्थं नारदीयपुराणोक्तप्रकारेण पुरुषसूक्तविधानेन यथासंभावितनियमेन यथामीलितोपचारद्रव्यैः संकष्टचतुर्थीव्रतांगत्वेन गणपतिपूजनमहं करिष्ये ।

बाला विकला दीना क्षुत्तृषभ्यां परिपीडिता २० निपपात महीपृष्ठे स्वबंधुवीक्षतस्तथा । समाश्वास्य च वातैस्तां मुखमभ्युक्ष्य वारिणा २१
तभ्राता चिंतयित्वैवमारुरोह महावटम् । हस्ते चोल्कां समादाय ज्वलतीं स्नेहपीडितः २२ भगिन्यै दर्शयामास चंद्र व्याजोदित तदा ।
त दृष्ट्वा चार्तिमुत्सृज्य बुभुजे भावसयुता २३ चंद्रोदय तमाज्ञाय अर्घ्यं दत्त्वा विधानतः । तद्दोषेण मृतस्तस्याः पतिधर्मश्च दूषितः २४
पतिं तथाविधं दृष्ट्वा शिवमभ्यर्च्य सा पुनः । व्रत निरशनं चक्रे यावत्संवत्सरो गतः २५ चक्रुः संवत्सरेऽतीते व्रत तद्भातृयोषितः । पूर्वोक्तेन
विधानेन सा ऽपि चक्रे शुभानना २६ तदा ऽऽयाता शची देवी कन्याभिः परिवारिता । एतदेव व्रत कर्तुमागता स्वर्गलोकत २७ वीराव-
त्यास्तदाभ्याशमगमद्भाग्यतः स्वयम् । दृष्ट्वा तां मानुषीं देवीं पप्रच्छ सकलं शची २८ वीरावती तदा दृष्टा प्रोवाच विनयान्विता । अहं
पितृगृह प्राप्ता मृतो ऽय मे पतिः प्रभुः २९ न जाने कर्मणः कस्य फलं प्राप्तं मया ऽधुना । मम भाग्यवशाद्देवि आगता ऽसि महेश्वरि
३० अनुगृहीष्व मां मातर्जीवयाऽऽशु पतिं मम ॥ इन्द्राण्युवाच । त्वया पितृगृहे पूर्वं कुर्वत्या करकव्रतम् ३१ तदैवार्घ्यं त्वया दत्त विना
चंद्रोदय शुभे । तेन ते व्रतदोषेण स्वामी लोकांतर गतः ३२ इदानीं कुरु यत्नेन करकव्रतमुत्तमम् । पतिं ते जीवयिष्यामि व्रतस्यास्य
प्रभावतः ३३ कृष्ण उवाच । तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा व्रतं चक्रे विधानतः । प्रसन्ना साऽभवद्देवी शक्रस्य प्राणवल्लभा ३४ तया व्रते कृते
देवी जलेनाभ्युक्ष्य तत्पतिम् । जीवयामास चेंद्राणी देववच्च बभूव सः ३५ ततश्चागाद्गृह स्वीयं रेमे सा पतिना सह । धन धान्य सु-
पुत्रांश्च दीर्घमायुश्च लब्धवान् ३६ तस्मात्त्वया ऽपि यत्नेन व्रतमेतद्विधीयताम् ३७ सूत उवाच । श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा चकार द्रौपदी
व्रतम् । तद्व्रतस्य प्रभावेण जित्वा तान्कौरवान्रणे ३८ लेभिरे राज्यमतुलं पांडवा दुःखनाशनम् । ये करिष्यंति सुभगा व्रतमेतन्निशागमे ॥

तेषां पुत्रान्धनं धान्यं सौभाग्यं चातुलं यशः ३९ करकं क्षीरसंपूर्णं तोयपूर्णमथापि वा । ददामि रत्नसंयुक्तं चिरं जीवतु मे पतिः ४० इति मंत्रेण करकान्प्रदद्याद्द्विजसत्तमे । सुवासिनीभ्यो दद्याच्च आदद्यात्ताभ्य एव च ४१ एवं व्रतं या कुरुते नारी सौभाग्यकाम्यया । सौभाग्यं पुत्रपौत्रादि लभते सुस्थिरां श्रियम् ४२ ॥ इति वामनपुराणे करकाभिधचतुर्थीव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ माघशुक्लचतुर्थ्यां गौरीचतुर्थीव्रतम् ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे—उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । प्राग्भक्षयित्वा सृष्टा च भूयस्त्वांगात्स्वकैर्गणैः ॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुंदपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भक्त्या समाहितैः ॥ कुंकुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकंकणैः । रक्तपुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च ॥ गुडार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेनाथ पालकैः ।-पालकं मृद्भांडं । इति ॥ हेमाद्रिः—पूज्याः स्त्रियश्च विविधास्तथा विप्राश्च शोभनाः ॥ सौभाग्यवृद्धये देयं भोक्तव्यं बंधुभिः सह ॥ इति गौरीचतुर्थीव्रतं ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥ ॥ अथ माघशुक्लचतुर्थ्यां वरदचतुर्थीव्रतम् ॥ तदुक्तं काशीखंडे— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां ढुंढे ऽर्चयिष्यंति ते ऽर्च्यास्युरसुरद्रुहः ॥ विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् । शुक्लान्तिलान्गुडैर्बध्वा प्राश्नीयाल्लड्डुकान्व्रती ।- तापसी माघी ॥ अत्र नक्तग्रहणात्प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति सिद्धम् ॥ इति वरदचतुर्थीव्रतम् ॥ ॥ अथ माघकृष्णचतुर्थ्यां संकष्टहरगणपतिव्रतम् ॥ पूजाविधिः ॥ येभ्योमाताऋक् १ । एवापित्रेति च जपित्वा ॥ आगमार्थंतु० । घंटानादं कृत्वा ॥ अपसर्पंत्विति छोटिकामुद्रां प्रदर्श्य । तीक्ष्णदंष्ट्रेति क्षेत्रपालं संप्रार्थ्य । आचम्य प्राणानायम्य, मम सहकुटुंबस्य क्षेमस्थैर्यविजयाभयायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं श्रीसंकष्टहरगणेश्वरप्रीत्यर्थं नारदीयपुराणोक्तप्रकारेण पुरुषसूक्तविधानेन यथासंभावितनियमेन यथामीलितोपचारद्रव्यैः संकष्टचतुर्थीव्रतांगत्वेन गणपतिपूजनमहं करिष्ये ।

कलशार्चनं शंखार्चनं च कृत्वा न्यासं कुर्यात् ॥ अस्य श्रीगणपतिमंत्रस्य शुक्रऋषिः । श्रीसंकष्टहरगणपतिर्देवता । अनुष्टुप्छंदः । श्रीसंकष्टहरगणपतिप्रीत्यर्थे न्यासे विनियोगः । ॐ नमो हेरंब अंगुष्ठाभ्यांनमः । मदमोहित तर्जनीभ्यां न० । मम संकष्टं निवारय मध्यमाभ्यां० । निवारय अनामिकाभ्यां० । हुंफट् कनिष्ठिकाभ्यां० । स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यां० । एवं हृदयादि ॥ भूर्भुवःस्वरोमीति दिग्बंधः ॥ ॐ नमोहेरंबमदमोहितममसंकष्टंनिवारयनिवारयहुंफट्स्वाहा ॥ अथ ध्यानम् ॥ श्वेतांगं श्वेतवस्त्रं सितकुसुमगणैः पूजितं श्वेतगंधैः क्षीराब्धौ रत्नद्वीपे सुरतरुविमले रत्नसिंहासनस्थम् । दोर्भिः पाशांकुशेष्टाभयधृतरुचिरं चंद्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छांत्यर्थमीशं गणपतिममलं श्रीसमेतं प्रसन्नम् । लंबोदरं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं रक्तवर्णकम् । सर्वाभरणशोभाढ्यं प्रसन्नास्यं विचिंतयेत् । ध्यायामि ॥ आगच्छ विघ्नराजेंद्र स्थाने चात्र स्थितो भव । आराधयिष्ये भक्त्या ऽहं भवंतं सर्वसिद्धये । ॐ सहस्रशीर्षा० । गणेशाय न० आवाहनम् ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः । ॐ पुरुषएवेदं० । विघ्ननाशिने० आसनम् ॥ गणाधिप नमस्तेऽस्तु सर्वसिद्धिकर प्रभो । पाद्यं गृहाण देवेश सुरासुरसुपूजित । ॐ एतावानस्य० । लंबोदराय० पाद्यम् ॥ रक्तगंधाक्षतोपेतं रक्तपुष्पसमन्वितम् । अर्घ्यं गृहाण देवेश मया दत्तं हि भक्तितः । ॐ त्रिपादूर्ध्व० चक्रार्धधारिणे० अर्घ्यम् ॥ सुरासुरसमाराध्य सर्वसिद्धिप्रदायक । मया दत्तं सुरश्रेष्ठ गृहाणाचमनीयकम् । ॐ तस्माद्विराळ० । विषप्रियाय० आचमनीयम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम् । पंचामृतेन स्नपनं करिष्ये सर्वसिद्धिदम् । ॐ यत्पुरुषेण० । विघ्नहर्त्रे० पंचामृतस्नानम् ॥ गंगादिसलिलं शुद्धं सुवर्णकलशे स्थितम् ॥ सुवासितं परिमलैः स्नापयामि गणेश्वर । ब्रह्मचारिणे० शुद्धोदकस्नानं पुरुषसूक्तेन कुर्यात् ॥ रक्तवर्णं वस्त्रयुग्मं सर्वकार्यार्थसिद्धये । मया दत्तं गणाध्यक्ष गृह्यतामखिला-

उत्तरीयेण संयुक्तं गृहाण गणनायक ।
थंद । ॐ तंयज्ञं० । सर्वप्रदाय० वस्त्रयुग्मम् ॥ कुंकुमाक्तं मया दत्तं सौवर्णमुपवीतकम् । उत्तरीयेण संयुक्तं गृहाण गणनायक ।
ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसंभृ० । वक्रतुंडाय० यज्ञोपवीतम् ॥ चंदनागरुकर्पूरकुंकुमादिसमन्वितम् । गंधं गृहाण देवेश सर्वसि-
द्धिप्रदायक । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋ० । गणाध्यक्षाय० गंधम् ॥ अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुंकुमाक्ताः सुशोभनाः । गृहाण वि-
घ्नराजेंद्र मया दत्ता हि भक्तितः । गजवदनाय० अक्षतान् ॥ रक्तपुष्पाणि विघ्नेश एकविंशतिसंख्यया । गृहाण सुमुखो भूत्वा
मया दत्तान्युमासुत । ॐ तस्मादश्वा० । गुणशालिनेनमः पुष्पाणि ॥ सुगंधीनि च माल्यानि गृहाण गणनायक । विनायक
नमस्तुभ्यं शिवसूनो नमोऽस्तु ते । विघ्ननाशिने० । माल्यानि ॥ एकविंशतिनामभिः दूर्वाभिः पुष्पैर्वा पूजयेत् ॥ ॐ गजान-
नायनमः विघ्नराजाय० लंबोदराय० शिवात्मजाय० वक्रतुंडाय० शूर्पकर्णाय० कूब्जाय० गणेशाय० विघ्ननाशिने० विकटाय० वामदेवा-
य० सर्वदेवाय० सर्वार्तिनाशिने० विघ्नहर्त्रेन० धूम्राय० सर्वदेवाधिदेवाय० उमापुत्राय० कृष्णपिंगलाय० भालचंद्राय० गणाधिपाय० ए-
कदंताय० २१ । इत्येकविंशतिदूर्वापुष्पाणि समर्पयामि ॥ अथांगपूजा ॥ संकष्टनाशिनेनमः पादौपूजयामि । स्थूलजंघाय० जंघे० ।
एकदंताय० जानुनी० । आखुवाहनाय० ऊरू० । हेरंबाय० कटी० । लंबोदराय० उदरं० । गणाध्यक्षाय० हृदयं० । स्थूलकंठाय०
कंठं० । स्कंदाग्रजाय० स्कंधौ० । परशुहस्ताय० हस्तौ० । गजवक्त्राय० वक्त्रं० । सर्वेश्वराय० शिरः पू० । संकष्टनाशिने० सर्वांगं पू० ॥
अथावरणपूजा ॥ गणाधिपायनमः उमापुत्राय० अघनाशिने० हेरंबाय० लंबोदराय० गजवक्त्राय० एकदंताय० धूम्रकेतवेन० भालचंद्रा-
य० ईशपुत्राय० इभवक्त्राय० मूषकवा० कुमारगुरवे० संकष्टनाशिनेनमः—इति प्रथमावरणम् १। विघ्नगणपतयेन० वीरगणपतये० शूर्प-

कर्णगणपतये० प्रसादगणपतये० वरदगणपतये० इंद्रगणपतये० एकदंतगणपतये० लंबोदरगणपतये० क्षिप्रगणपतये० सिद्धिगणपतये० —इति द्वितीयावरणम् २ रमायन० रमेशाय० दर्पकाय० रतिप्रियाय० पुष्पबाणाय० महेश्वराय० वराहाय० श्रीसदाशिवाय०—इति तृतीयावरणम् ३ । आदित्यायन० चंद्राय० कुजाय० बुधाय० बृहस्पतये० शुक्राय० शनैश्चराय० केतवे० सिद्धये० समृद्धये० कांत्यै० मदनरत्यै० मदद्रावण्यै० वसुमत्यै० वैनायक्यैन०—इति चतुर्थावरणम् ४ । इंद्रायन० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईशानाय०—इति पंचमावरणम् ५ ॥ अथ पत्रपूजा ॥ गणाधिपायन० पाचीपत्रस० । सुमुखाय० भृंगराजप० । उमापुत्राय० बिल्वप० । गजवक्त्राय० श्वेतदूर्वाप० लंबोदराय० बदरीप० । हरसून० धत्तूरप० । गुहाग्रजाय० तुलसीप० । गजकर्णाय० अपामार्गप० । एकदंताय० बृहतीप० । इभवक्त्राय० शमीप० । मूषकवाहनाय० करवीरप० । विनायकाय० वेणुप० । कपिलाय० अर्कप० । भिन्नदंताय० अर्जुनप० । पत्नीहिताय० विष्णुक्रांताप० । बटवेन० दाडिमीप० । भालचंद्राय० देवदारुप० । हेरंबाय० मरुप० । सिद्धिदाय० सिंदूरप० । सुराग्रजाय० जातीप० । विघ्नराजाय० केतकीपत्रम् ॥—इत्येकविंशतिपत्राणि ॥ अथ पुष्पपूजा ॥ सुमुखाय० जातीपुष्पस० । एकदंताय० शेवंतीपु० । कपिलाय० यूथिकापु० । गजकर्णाय० चंपकपु० । लंबोदराय० कल्हारपु० । विकटाय० केतकीपु० । विघ्ननाशिने० बकुलपु० । विनायकाय० जपापु० । धूम्रकेतवे० पुन्नागपु० । गणाध्यक्षाय० धत्तूरपु० । भालचंद्राय० मातुलिंगपु० । पत्नीहिताय० विष्णुक्रांतापु० उमापुत्राय० करवीरपु० । गजाननाय पारिजातपु० । ईशपुत्राय० कमलपु० । सर्वसिद्धि

१ सिंदूरस्वरूमेदे स्यात्सिरपमरुपीमपां विश्वप्रकाशे । सिंदुवारपत्रमित्यन्यस्मिन् पुस्तके दृश्यते ।

प्रदाय० गोकर्णिकापु०। मूषकवाहनाय० कुमुदपु०। कुमारगुरवेन० तगरपु०। दीर्घशुंडाय० सुगंधिराजपु०। इभवक्राय० अगस्ति-
पु०। संकष्टनाशनाय० पाटलापु० ॥– इत्येकविंशतिपुष्पाणि ॥ अथाष्टोत्तरशतनामपूजा ॥ ॐ अस्य श्रीअष्टोत्तरशतविघ्नेश्वरदिव्यना-
मामृतस्तोत्रमंत्रस्य गृत्समदऋषिः। गणपतिर्देवता। अनुष्टुप्छंदः। गं बीजं। नं शक्तिः। मं कीलकम्। श्रीगणपतिप्रसादसिद्ध्यर्थे पूज-
ने विनियोगः ॥ ॐ कारपूर्वकाणि नामानि ॥ ॐ विनायकायनमः विघ्नराजाय० गौरीपुत्राय० गणेश्वराय० स्कंदाग्रजाय० अव्ययाय० पू-
ताय० दक्षाध्यक्षाय० द्विजप्रियाय० अग्निगर्वच्छिदेन० इंद्रश्रीप्रदाय० वाणीबलप्रदाय० सर्वसिद्धिप्रदाय० शर्वतनयाय० शर्वप्रियाय० सर्वा-
त्मकाय० सृष्टिकर्त्रे० देवानीकार्चिताय० शिवाय० शुद्धाय० बुद्धिप्रियाय० शांताय० ब्रह्मचारिणेन० गजाननाय० द्वैमातुराय० मुनिस्तु-
त्याय० भक्तविघ्ननाशिनेन० एकदंताय० चतुर्बाहवे० शक्तिसंयुताय० चतुराय० लंबोदराय० शूर्पकर्णाय० हेरंबाय० ब्रह्मवित्तमाय० का-
लाय० ग्रहपतये० कामिनेन० सोमसूर्याग्निलोचनाय० पाशांकुशधराय० चंडाय० गुणातीताय० निरंजनाय० अकल्मषाय० स्वयंसिद्धा-
य० सिद्धार्चितपदांबुजाय० बीजपूरकाय० अव्यक्ताय० वरदाय० शाश्वताय० कृतिने० विद्वत्प्रियाय० वीतभयाय० गदिने० चक्रिणे०
इक्षुशापधृते० अब्जोत्पलकराय० श्रीशाय० श्रीपतये० स्तुतिहर्षिताय० कुलाद्रिभृतेन० जटिनेन० चंद्रचूडाय० अमरेश्वराय० नागयज्ञो-
पवीतिने० श्रीकंठाय० रामार्चितपदाय० व्रतिनेन० स्थूलकंठाय० त्रयीकर्त्रे० सामघोषप्रियाय० पुरुषोत्तमाय० स्थूलतुंडाय० अग्रगण्या-
य० ग्रामण्याय० गणपाय० स्थिराय० वृद्धिदाय० सुभगदाय० शूराय० वागीशाय० सिद्धिदायकाय० दूर्वाबिल्वप्रियाय० कांताय० पा-
पहारिणेन० कृतागमाय० समाहिताय० वक्रतुंडाय० श्रीपदाय० सौम्याय० भक्तकांक्षितदात्रे० अच्युताय० केवलाय० सिद्धिदाय०

सच्चिदानंदविग्रहाय० ज्ञानिनेन० मायायुक्ताय० दांताय० ब्रह्मिष्ठाय० भयवर्जिताय० प्रमत्तदैत्यभयप्रदाय० व्यक्तमूर्तये० अमूर्तकाय० पार्वतीशंकरोत्संगखेलनोत्सवलालसायन० समस्तजगदाधाराय० वरदमूषकवाहनाय० हृष्टचित्ताय० प्रसन्नात्मने० सर्वसिद्धिप्रदायकायनमः

–अष्टोत्तरशतेनैव नाम्ना विघ्नेश्वरस्य च ॥ तुष्टाव शंकरः पुत्रं त्रिपुरं हंतुमुद्यतः ॥ यः पूजयेदनेनैव भक्त्या सिद्धिविनायकम् ॥ दूर्वादलैर्बिल्वदलैः पुष्पैर्वा चदनाक्षतैः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति सर्वापद्भ्यः प्रमुच्यते ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे विघ्नेश्वराष्टोत्तरशतदिव्यनामस्तोत्रं सपूर्णम् ॥ वनस्पतिरसोद्भूत दशांगं गुग्गुलान्वितम् । गृहाण सर्वकामार्थं मया दत्त विनायक । ॐ यत्पुरुषं० । उमापुत्राय० धूपम् ॥ घृताक्तवर्तिसंयुक्त दीप शक्तिप्रदायकम् । गृहाणेश मया दत्तं तेजोराशे जगत्पते । ॐ ब्राह्मणोस्य० । रुद्रप्रियाय दीपम् ॥ अन्नं चतुर्विध स्वादु० । भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तान्मोदकान्घृतपाचितान् । गृहाण विघ्नराजेंद्र तिलगुडसमन्वितान् । ॐ चद्रमाम० । विघ्ननाशिने० नैवेद्यम् ॥ फलानीमानि रम्याणि स्थापितानि तवाग्रतः । तेन मे सुफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि । सकष्टनाशिने० फलम् ॥ पूगीफलम० । ॐ नाभ्याआसी० । सिद्धिविनायकाय० तांबूलम् ॥ श्रियेजातइति नीराजनम् ॥ पूजाफलसमृद्ध्यर्थं तवाग्रे स्वर्णमीश्वर । स्थापित तेन मे प्रीत पूर्णान्कुरु मनोरथान् । ॐ सप्तास्यास० । विघ्नेशाय० सुवर्णपुष्पम् ॥ अथ दूर्वाः ॥ गणाधिपायन० दूर्वायुग्म समर्पयामि । उमापुत्राय० दूर्वायुग्मस० । अघनाशनाय० दूर्वायु० । एकदंताय० दूर्वायु० । इभवक्त्राय० दूर्वायु० । विनायकाय० दूर्वायु० । ईशपुत्राय० दूर्वायु० । सर्वसिद्धिप्रदायकाय० दूर्वायु० । कुमारगुरवे० दूर्वायु० । श्रीगणेश्वराय० एकदूर्वांकुरसम० ॥ गणाधिप नमस्ते ऽस्तु उमापुत्राघनाशन । एकदंतेभवक्त्रेति तथा मूषकवाहन ॥ विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक । कुमारगुरवे तुभ्यं

गणराज प्रयत्नतः ॥ एभिर्नामपदैर्नित्यं दूर्वायुग्मं समर्पयेत् । श्रीगणेशो वक्रतुंड उमापुत्रस्तथैव च ॥ विघ्नराजः कामदश्च गणेश्वर इति स्मृतः । जीमूतः शक्तिरित्युग्रस्तथांजनसमप्रभः ॥ योगिध्येयो दिव्यगुणो महाकाय इतीरितः । ततश्च सिद्धिदः प्रोक्तो महोदर इति स्मृतः । गजवक्रः कर्मभीमस्ततः परशुधार्यपि । करिकुंभो विश्वमूर्तिरुग्रतेजास्ततः परम् ॥ लंबोदरस्ततः सिद्धिर्गणेशश्चैकविंशतिः । नामानि रमणीयानि जपेदेभिश्च पूजयेत् ॥ गणेशात्तस्य नश्यंति संकष्टानि महंत्यपि ॥ महासंकष्टदग्धो ऽहं गणेशं शरणं गतः । तस्मान्मनोरथं पूर्णं कुरु विश्वेश्वरप्रिय ॥ ततः स्वर्णमयं पुष्पं विघ्नेशाय निवेदयेत् ॥ प्रदक्षिणानमस्कारान्कृत्वा देवं क्षमापयेत् ॥ ॐ यज्ञेनयज्ञ० । संकष्टनाशनाय० पुष्पांजलिम् ॥ नमो ऽस्तु देवदेवेश भक्तानामभयप्रद । विघ्नानां नाशकर्त्रे च हरात्मज नमो ऽस्तु ते ॥ विघ्ननाशिने०नमस्कारम्॥ ततः ॐ नमोहेरंब इति मूलमंत्रं एकविंशतिवारं जपेत् ॥ अथ गणेशायार्घ्यं दद्यात् ॥ गणेशाय नमस्तुभ्यं सर्वसिद्धिप्रदायक । संकष्टहर मे देव गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तु संपूजित विधूदये । क्षिप्रं प्रसीद देवेश गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते । एताभ्यां मंत्राभ्यां संकष्टहरगणपतयेनम इत्यर्घ्यद्वयं दद्यात् ॥ तिथीनामुत्तमे देवि गणेशप्रियवल्लभे । सर्वसंकष्टनाशाय गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । चतुर्थ्यैनमः इदमर्घ्यंस० ॥ रोहिणीसहितचंद्रं पंचोपचारैः पूजयित्वा ॥ क्षीरोदार्णवसंभूत लक्ष्मीबंधो निशाकर । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः शशिन् । रोहिणीसहितचंद्रायइदमर्घ्यम् ॥ गगनांगणसंदीप क्षीराब्धिमथनोद्भव । भाभासितदिगंतांत सोमराज नमोस्तु ते । चंद्राय नमस्कारम् ॥ ततः आचार्यं प्रपूज्य वायनं दद्यात् ॥ मोदकान्सफलान्पंच दक्षिणाभिः समन्वितान् । गृहाण त्वं द्विजश्रेष्ठ व्रतस्य परिपूर्तये । वायनम् ॥ प्रतिमां गुरवे दद्यादाचार्याय सदक्षिणाम् ॥ वस्त्रकुंभसमायुक्तामादौ मंत्रमिमं जपेत् ॥ गणेशस्य प्रसादेन मम

सन्तु मनोरथाः। तुभ्यं संप्रददे विप्र प्रतिमां तु गजाननीम् ॥ इष्टकामार्थसिद्ध्यर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्धिनीम् । गणाधिराज देवेश विघ्नराज विनायक। तव मूर्तिप्रदानेन प्रसन्नो भव सर्वदा-इति कलशप्रतिमादानमंत्रः ॥ अथ प्रतिग्रहमन्त्रः-गणेशः प्रतिगृह्णाति गणेशो वै ददाति च। गणेशस्तारकोभाभ्यां गणेशाय नमो नमः ॥ संसारपीडाव्यथितं हि मां सदा सङ्कष्टभूत सुमुख प्रसीद। त्वं त्राहि मां नाशय कष्टसङ्घान्नमो नमः कष्टविनाशनाय। प्रार्थना ॥ यदुद्दिश्य कृतं तेऽद्य यथाशक्ति प्रपूजनम् ॥ संकष्टं हर मे देव उमासुत नमोस्तु ते। नमस्कारः ॥ इति पूजाविधिः ॥ ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच। अरण्ये वर्तमानं तं पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम्। सर्वांधवं सुखासीनं प्रययौ व्यास आदरात् १ तं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलं व्यासं प्रत्याययौ नृपः। मधुपर्कं च सार्घ्यं च कृत्वा तस्मै ह्युवाच तम् २ युधिष्ठिर उवाच। अद्य मे सफलं जन्म भवताऽऽगमने कृते। ये सङ्कष्टा हि सञ्जाता वने मम निवासिनः ३ ते सर्वे विलयं याता भवतो दर्शनेन हि। आत्मानं साधु मन्ये ऽहं राज्यतृष्णापराङ्मुखम् ४ दुःखितं मां कथं स्वामिन्राज्यभ्रष्टं वने स्थितम्। एते भीमादयः सर्वे बाधवा व्यथयन्ति भोः ५ दुराधर्षाः सुवीर्या हि मच्छासनविधौ रताः। इयं तु द्रौपदी साध्वी राजपुत्री पतिव्रता ६ राज्योपभोगयोग्या सा ऽप्यद्य दुःखोपभोगिनी। मया च किं कृतं व्यास पूर्वं कष्टानुजीविना ७ दायादैर्लुण्ठितं राज्यं धूर्तच्छद्मरतैस्तथा। पराजिता वयं ब्रह्मन्सुह्रद्भिर्बन्धुभिस्तथा ८ वनं प्रस्थापिता दूतैरिदमूचुस्तथैव च। कुर्वन्तु गमनं शीघ्रं वनाय भवदादयः ९ इत्थं निराकृताः स्वामिन्यदा तद्वनमागताः। अहं तदा प्रभृत्याद्यो न पश्यामि भवादृशान् १० यद्यस्ति व्रतमेकं हि सर्वसङ्कष्टनाशनम्। तद्व्रतं कथय ब्रह्मन्ननुग्राह्योऽस्मि सुव्रत ११ इत्युक्त्वा तं राजानं सर्वसङ्कष्टनाशनम्। उवाच प्रीणयन्व्यासो धर्मजं मेदिनीपतिम् १२ व्यास उवाच। नास्ति भूमण्डले राजेंस्त्वत्समो धर्मतत्परः।

कथयामि व्रतं तेऽद्य व्रतानामुत्तमोत्तमम् १३ संकष्टनाशनं नित्यं शुभदं फलदं भुवि । यत्कृत्वा सर्वकार्याणां निष्पत्तिर्जायते ध्रुवम् १४ विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् । प्रोषिता या पुरंध्री च करोति व्रतमुत्तमम् १५ ईप्सितं लभते सर्वं पतिना सह मोदते । संकष्टेऽपि यदा क्षिप्तो मानवो ग्रहपीडितः १६ साम्राज्ये दीक्षितो नित्यं मंत्रिभिः परिवारितः । सुहृद्भिर्बंधुभिश्चैव तथा पुत्रैः समन्वितः १७ तस्य तु प्रियकर्त्री च पत्नी गुणवती प्रिया । नाम्ना रत्नावलीत्यासीत्पतिव्रतपरायणा १८ तयोः परस्परं प्रीतिरभवच्च गुणाश्रया । कदाचिद्दैवयोगेन हृतं राज्यं च वैरिभिः १९ कोशो बलं चापहृतं विध्वस्तो बंधुभिः सह । रत्नावल्या तया साध्व्या निर्गतो भूमिवल्लभः २० वने क्षुधार्तः क्रमितो ह्येकवासस्तृषार्दितः । इतस्ततश्चरन्राजन्नातपेनातिपीडितः २१ एकाकी वनमासाद्य तया सार्द्धं युधिष्ठिर । सूर्ये चास्ताचलं याते अरण्ये च शिवार्दिते २२ व्याघ्राश्च चुक्रुशुस्तत्र पर्जन्योपि ववर्ष ह । कंटकैः क्लेशिता राज्ञी दुःखदाक्रंदपीडिता २३ तां विलोक्य नृपश्रेष्ठो दुःखेनैव तु पीडितः । ततः प्रभातसमये मार्कंडेयं महामुनिम् २४ ददर्श राजा तत्रैव विस्मयाविष्टमानसः । उपगम्य शनैस्तं तु दंडवत्पतितो भुवि २५ अब्रवीद्वचनं राजा मार्कंडेयं महामुनिम् २६ किं कृतं हि मया स्वामिन्दुष्कृतं कथयस्व तत् । केन कर्मविपाकेन राज्यलक्ष्मीः पराङ्मुखी २७ मार्कंडेय उवाच । शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यत्त्वया पूर्वजन्मनि । पूर्वं हि लुब्धकश्चासीर्गतोऽसि गहनं वनम् २८ मृगशार्दूलशशकान् हन्यमानो वने तदा । तस्मिन्रात्रौ भ्रमन्राजन् चतुर्थ्यां माघकृष्णके २९ दृष्टं शुभं च कृष्णायास्तडागं पृथु निर्मलम् । तत्तीरे नागकन्यानां समूहं रक्तवाससाम् ३० गणेशं पूजयंतीनां दृष्टवान्नियमव्रतम् । उपगम्य शनैस्तत्र

१ मानवः मनुवंशसमुद्भवः कश्चिद्भूपतिः ।

पृष्टं तासां त्वया विभो ३१ आर्या किमेतन्मे सर्वं कथयध्वं हि तत्वतः ॥ नागकन्या ऊचुः । पूजयामो गणपतिं व्रतं सिद्धिप्रदायकम् ३२ शांतिदं पुष्टिदं नित्यं सर्वव्याधिविनाशनम् । पुनः पृष्टं त्वया तत्र किं दानं पूज्यते ऽत्र कः ३३ स्त्रिय ऊचुः । यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः । कृष्णायां च चतुर्थ्यां वै रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत् ३४ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैरन्यैर्भक्तिसमन्वितैः । विविधान्मोदकान्कृत्वा पूरिका घृतपाचिताः ३५ नैवेद्यं षड्रसं सर्वं गणेशाय निवेदयेत् । ततो गृहीतं राजेंद्र त्वया सकष्टनाशनम् ३६ अभवद्धनधान्य वै पुत्रपौत्रसमन्वितम् । कस्मिंश्चित्समये राजन् धनमदेन सिद्धिदम् ३७ विस्मृतं तद्व्रतं सर्वं त्वया यत्नेन भूतिदम् । ततः प्राप्तं हि पचत्वं त्वया प्राणविनाशनम् ३८ तत्प्रभावाद्राजकुले विशाले प्राप्तमुत्तमम् । त्वया जन्म नृपश्रेष्ठ राज्यं प्राप्तं त्वया विभो ३९ सुहृन्मित्रप्रियायुक्त प्राप्तो ऽसि विपुलं वसु । कृतावज्ञा व्रतस्यांते तस्मात्ते फलमीदृशम् ४० राजोवाच । अधुना क्रियते स्वामिन्कथ्यतां मम सुव्रतम् । यत्कृत्वा सकलं राज्यं प्राप्यते च मया पुनः ४१ ऋषिरुवाच । व्रतसंकल्पमाशु त्वं कुरु राजन्नृपोत्तम । प्राप्स्यसि त्वं हि राज्यं च संदेहं मा कुरु प्रभो ४२ इत्युक्त्वा स मुनिश्रेष्ठो ह्यदर्शनमगात्तत । मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा व्रतसंकल्पमातनोत् ४३ राजा ऽकरोन्मुनिप्रोक्तं सकलं तद्व्रतं शुभम् । आयाताः सकलास्तस्य मन्त्रिभृत्याश्च सैनिकाः ४४ समाययौ नृपश्रेष्ठस्तत्क्षणात्स्वयमेव हि । लब्ध्वा स्वकीयं राज्यं च गणेशस्य प्रसादतः ४५ बुभुजे मेदिनीं राजा पुत्रपौत्रसमन्वितः । तस्मात्त्वमपि राजेंद्र कुरु सकष्टनाशनम् ४६ व्रतं सिद्धिप्रदं नृणां स्त्रीणां चैव विशेषतः ॥ युधिष्ठिर उवाच सविस्तरं व्रतं ब्रूहि कृपया कष्टनाशनम् ४७ व्यास उवाच । यदा सकेरितो राजन् दु सैः सकष्टदारुणैः । पुमान्कृष्णचतुर्थ्यां तु तदा पूज्यो गणाधिप ४८ श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां तु विधूदये ।

तस्मिन्दिने व्रतं ग्राह्यं संकष्टाख्यं युधिष्ठिर ४९ माघे वा कृष्णपक्षे तु चतुर्थी स्याद्विधूदये । तस्मिन्दिने व्रतं ग्राह्यं संकष्टाख्यं नृपोत्तम ५० प्रातः शुचिर्भवेत्सम्यग्दंतधावनपूर्वकम् । "निराहारोऽद्य देवेश यावच्चंद्रोदयो भवेत् ५१ भोक्ष्यामि पूजयित्वाऽहं गणेशं शरणंगतः ।" एवमादौ तु संकल्प्य स्नात्वा शुक्लतिलैः शुभैः ५२ आह्निकं तु विधायैवं पूजां च कुरु सुव्रत । यथाशक्त्या तु सौवर्णीं प्रतिमां च विधाय च ५३ सौवर्णे राजते ताम्रे मृन्मये वाऽथ शक्तितः । कुंभे पुष्पैः फलैः पूर्णे देवं तत्रैव विन्यसेत् ५४ शुभे देशे न्यसेत्कुंभं वस्त्रं तत्र निधाय च । पद्ममष्टदलं कृत्वा गंधाद्यैः पूजयेत्ततः ५५ रक्तपुष्पैश्च धूपैश्च एभिर्नामपदैः पृथक् । आवाहनं गणेशाय आसनं विघ्ननाशिने ५६ पाद्यं लंबोदरायेति अर्घ्यं चंद्रार्धधारिणे । विश्वप्रियायाचमनं स्नानं च ब्रह्मचारिणे ५७ वक्रतुंडायोपवीतं वस्त्रं सर्वप्रदाय च । चंदनं रुद्रपुत्राय पुष्पं च गुणशालिने ५८ भवानीप्रियकर्त्रे च धूपं दद्याद्यथाविधि । दीपं रुद्रप्रियायेति नैवेद्यं विघ्ननाशिने ५९ तांबूलं सिद्धिदायेति फलं संकष्टनाशिने । इति नामपदैः पूजां कृत्वा मासयमाञ्छृणु ६० श्रावणे सप्त लड्डूकान्नभस्ये दधिभक्षणम् । आश्विने चोपवासं च कार्तिके दुग्धपानकम् ६१ मार्गे मासि निराहारं पौषे गोमूत्रपानकम् । तिलानष्टशतं माघे फाल्गुने घृतशर्कराम् ६२ चैत्रे मासि पंचगव्यं दूर्वारसं तु माधवे । ज्येष्ठे घृतं पलं भोज्यमाषाढे मधुभक्षणम् ६३ इति मासयमान्कृत्वा नरो मुच्येत संकटात् । भुंजीयाद्वा तथा सप्त ग्रासान्वा स्वेच्छया सुखम् ६४ अशक्तश्चेत्ततः सिद्धिर्भविष्यति न संशयः । एवं पूजा प्रकर्तव्या षोडशैरुपचारकैः ६५ नानाभक्ष्यादिसंयुक्तमुपहारं प्रकल्पयेत् । मोदकान्कारयेद्राजंस्तिलजान्दशसंख्यकान् ६६ देवाग्रे स्थापयेत्पंच दश विप्राय दापयेत् । पूजयित्वा तु तं विप्रं भक्तिभावेन देववत् । दक्षिणां च यथाशक्त्या दत्त्वा पंचैव मोदकान् ६७ संसारपीडाव्यथितं हि मां सदा संकष्टभूतं सुमुख

प्रसीद । त्वं त्राहि मां नाशय कष्टसंघान्नमो नमः कष्टविनाशनाय ६८ इति समार्घ्य देवेशं चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चा व्रणेशप्रीतये सदा ६९ स्वयं भुंजीत पंचैव मोदकान्बंधुभिः सह । अशक्तौ त्वेकमन्नं वा भुंजीयाद्दधिना सह ७० अथवा भोजनं कार्य-मेकवारं हि पांडव । भूमिशायी जितक्रोधो लोभदंभविवर्जितः ७१ सोपस्करां च प्रतिमामाचार्याय निवेदयेत् ७२ गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । व्रतेनानेन सुप्रीतो यथोक्तफलदो भव ७३ एवं व्रतं प्रकर्तव्य चतुर्थ्यां मासकृष्णके । गाणपत्य तथा कार्यं सर्वशा स्त्रविशारदम् ७४ आचार्यं वरयेदादौ यथोक्तविधिना ऽर्चयेत् । एकविंशतिविप्रान्वै वस्त्रालंकारभूषणैः ७५ पूजयेद्गोहिरण्याद्यैर्मोदकैश्चैव होमयेत् । अष्टोत्तरसहस्रं तु शतं चाष्टाधिकं तथा ७६ अष्टाविंशतिरष्टौ वा वेदोक्तैस्तिलसर्पिषा । सपत्नीकं सुवर्णाद्यैर्गोभूवस्त्रादिभूषणैः ७७ छत्रं चोपानहौ दद्यात्कमंडलुगृहादिभिः । आचार्यं पूजयेद्राजन्गणेशस्य तु तुष्टये ७८ एवं कृत्वा विधानेन प्रसन्नो नात्र संशयः । प्रति मासं तु यः कुर्यात्त्रीण्यब्दान्येकमेव वा ७९ अथवा जन्मपर्यंतं तस्य तु स्व कदा च न । दारिद्र्यं न भवेत्तस्य संकष्टं न भवेदिह ८० व त्सरांते द्वादशान्वै ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः । विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान्सौभाग्यं च सुवासिनी ८१ शृण्वंति ये व्रतमिदं शुभमीदृशं हि ते वै सुखं भुवि मनोव्रतपूर्णकामाः । नित्यं भवंति ललनाः पुरुषाः सुखिन्यस्ते पुत्रपौत्रधनधा न्ययुताः पृथिव्याम् ८२ एवमुक्त्वा ततो व्यासस्तत्रैवांतरधीयत । युधिष्ठिरस्तु तत्सर्वमकरोद्राजसत्तमः ८३ तेन व्रतप्रभावेण स्वं राज्य माप्तवान्नृपः । हत्वा रिपून्कुरुक्षेत्रे स्वराज्यमलभन्नृपः ८४ ॥ इति श्रीनारदीयपु० कृष्णचतुर्थीसंकष्टहरव्रतकथासंपूर्णा ॥ ॥ अथ अं गारकचतुर्थीव्रतकथा ॥ ॥ इंद्र उवाच । अंगारकचतुर्थ्यां च विशेषो ऽभिहितः कुतः । वद मे कृपया ब्रह्मन् प्रश्रयात्प्रियमेन च ॥ शृण्वतो

न च मे तृप्तिर्गजाननकथां शुभाम् १ ब्रह्मोवाच । अंगारकचतुर्थ्यास्तु महिमानं महीपते । शृणुष्वावहितो भूत्वा कथयामि तवाग्रतः २
अवंतीनगरे राजन्भरद्वाजो महामुनिः । वेदवेदांगवित्प्राज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ३ अग्निहोत्ररतो नित्यं शिवध्याने च तत्परः । नदीतीरे गत-
स्तिष्ठन्ननुष्ठानरतो मुनिः ४ अकस्मात्कामिनीं दृष्ट्वा कामासक्तोऽभवन्मुनिः । कामबाणाभिभूतः सन्निपपात महीतले ५ अतिविह्वलगात्रस्य
तस्य रेतस्तदाऽस्खलत् । प्रविष्टं तस्य तद्रेतः पृथिवीबिलमध्यतः ६ तत एकः कुमारोऽभूज्जपाकुसुमसन्निभः । तं धरित्री स्नेहवशात्पा-
लयामास सादरम् ७ जनुः स्वं तेन धन्यं स मन्यते पितरौ कुलम् । ततः स सप्तवर्षस्तां पप्रच्छ जननीं निजाम् ८ मंहितो हि कथं मा-
तर्मानुषं देहमास्थितः । कश्च मे जनको मातस्तन्ममाचक्ष्व सांप्रतम् ९ धरोवाच । भरद्वाजमुने रेतः स्खलितं मयि संगतम् । ततो जा-
तोऽसि रे पुत्र वर्धितोऽसि मया शुभम् १० सूत उवाच । तर्हि तं मे मुनिं मातर्दर्शयस्व तपोनिधिम् ॥ ब्रह्मोवाच । तमादाय तदा
देवी भरद्वाजं जगाम सा ११ भरद्वाजं नमस्कृत्य तद्वीर्यप्रभवं सुतम् । वर्धितं तं पुरोधाय स्वीकुरुष्व मुनेऽधुना १२ तदाज्ञया ययौ धा-
त्री स्वधाम रुचिरं तदा । भरद्वाजः सुतं लब्ध्वा मुमुदे चालिलिंग तम् १३ आघ्राय शिर उत्संगे स्थापयामास तं मुदा । मुहूर्ते शुभलग्ने
च चकारोपनयं मुनिः १४ वेदशास्त्राण्युपादिश्य गणेशस्य मनुं शुभम् । उवाच कुर्वनुष्ठानं गणेशप्रीतये चिरम् १५ संतुष्टो दास्यते का-
मान् सर्वांस्तव मनोगतान् । ततो मंदाकिनीतीरे पद्मासनगतो मुनिः १६ संनियम्येंद्रियाण्याशु ध्यायन् हेरंबमंतरे । जजाप परमं
मंत्रं वायुभक्षो भृशं मुनिः १७ एवं वर्षसहस्रं स तपस्तेपे सुदारुणम् । माघकृष्णचतुर्थ्यांतमुदये शशिनः शुभे १८ दर्शयामास स्वं

१'मयि लोहितिमाकस्मान्मानुषं देहमास्थिते' इत्यन्यस्मिन्पुस्तके पाठो दृश्यते । २ स्वीकुरुष्व मुनेऽधुनेति धरोक्तिः ।

रूप गणनाथो ऽथ दिग्भुजम् । दिव्याबर भालचंद्रं नानालंकारमंडितम् १९ रूप ददर्श देवस्य स बालः पुरतः स्थितम् । उत्थाय प्र
णिपत्येन तुष्टाव जगदीश्वरम् २० नमस्ते विघ्ननाशाय नमस्ते विघ्नकारिणे । सुरासुरशिरोरत्न सर्वशक्त्युपबृंहिणे २१ निरामयाय देवाय
निर्गुणाय गुणच्छिदे । नमो ब्रह्मविदां श्रेष्ठ स्थितिसंहारकारिणे २२ नमस्ते जगदाधार नमस्त्रैलोक्यपालक । दयानिधे ब्रह्मविदे ब्रह्म
णे ब्रह्मरूपिणे २३ लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपाय दुर्लक्षणच्छिदे नमः । इति स्तुतः प्रसन्नात्मा परमात्मा गजाननः २४ उवाच श्लक्ष्णया वाचा
वर याचय बालक । एवमुक्तो भूमिपुत्रस्तत ऊचे गजाननम् २५ भौम उवाच । धन्यौ तातौ मम हि जनन दर्शनात्ते सुरेश धन्य ज्ञान कु-
लमपि तथा येन दृष्टो ऽसि साक्षात् । धन्या वाणी वसति मयि या पादपद्मे च भक्तिर्जातो ऽसि त्वं वरद सुलभो भक्तिभावेन देव २६
यदि तुष्टोसि देवेश स्वर्गे भवतु मे स्थितिः । अमृत पातुमिच्छामि देवैः सह गजानन २७ कल्याणकारि मे नाम ख्यातिमेतु जगत्त्रये ।
दर्शनं मे चतुर्थ्यांति जातं पुण्यमदं विभो २८ अतः सा पुण्यदा नित्यं सर्वसंकष्टहारिणी । कामदा व्रतकर्तॄणां त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर २९
गजानन उवाच । अमृत प्राप्स्यसे सम्यग्देवैः सह धरासुत । मंगलेति च नाम्ना त्वं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ३० अंगारकेति रक्तत्वाद्-
सुमत्या यतः सुतः । अंगारकचतुर्थीं ये करिष्यति नरा भुवि ३१ तेषामब्दभवं पुण्यं संकष्टीव्रतसंभवम् । निर्विघ्नता सर्वकार्ये भवि
ष्यति न संशयः ३२ अवंतीनगरे राजा भविष्यसि परंतपः । व्रतानामुत्तमं यस्मात्कृतं मे व्रतमुत्तमम् ३३ यस्य संकीर्तनान्मर्त्यः सर्व
कामानवाप्नुयात् ॥ ब्रह्मोवाच । इति दत्त्वा वरान्देवोऽतर्दधे द्विरदाननः ३४ ततस्तु मंगलो देवं स्थापयित्वा प्रयत्नतः । शुंडामुखं दश
भुजं सर्वावयवसुंदरम् ३५ प्रासादं कारयामास गजाननमुदावहम् । सर्वां मंगलमूर्तिं च देवदेवस्य सो ऽकरोत् ३६ ततो ऽभवत्कामद

तत्क्षेत्रं सर्वजनस्य यत्। अनुष्ठानात्पूजनाच्च दर्शनात्सर्वमोक्षदम् ३७ ततो विनायको देवो विमानवरमुत्तमम् । प्रेषयामास स्वगणान्
भौममानेतुमंतिके ३८ ते गत्वा तेन देहेन तं भौममानयन्बलात् । गणेशस्यांतिकं राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ३९ ततो भौमो ऽभवत्ख्यात-
स्त्रैलोक्ये सचराचरे । यतो भौमेन संकष्टचतुर्थी भौमसंयुताम् ४० कृत्वा प्राप्तं यथा स्वर्गे सुधापानं सुरैः सह । अतश्चांगारकयुता
चतुर्थी प्रथिता भुवि ४१ चिंतितार्थप्रदानेन चिंतामणिरिव प्रिया । प्रयातो मंगलमूर्तिः सर्वानुग्रहकारकः ४२ परिणेतुं स नगरात्पश्चि-
मे प्रथितो ऽभवत् । चिंतामणिरिति ख्यातः सर्वविघ्ननिवारणः ४३ अतः ससिद्धगंधर्वैः पूज्यते स विधूदये । ददाति वाञ्छितानर्थान्पु-
त्रपौत्रादिसंपदः ४४ इति श्रीगणेशपुराणे ब्रह्मेंद्रसंवादे अंगारकचतुर्थीव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ पंचमीव्रतानि लिख्यंते ॥ ॥
॥ तत्र चैत्रशुक्लपंचमी कल्पादिः । चैत्रे मासि सिते पक्षे पंचम्यां पूजयेद्धरिम् ॥ तत्र दोलोत्सवं कुर्यात्पुष्पधूपैश्च पूजयेत् ॥ नारी नरो
वा राजेंद्र संतर्प्य पितृदेवताः ॥ स्रक्चंदनसमायुक्तान्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः—इति हेमाद्रौ भविष्ये ॥ ॥ अथ श्रावणशुक्लपंचमी नागपू-
जायां परा । पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ॥ तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥ अथ नागपंचमीव्रतं हेमाद्रौ
प्रभासखंडे—। ईश्वर उवाच । श्रावणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे तु पार्वति । द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः । सा तु पु-
ण्यतमा प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा । कुर्याद्द्वादशवर्षाणि पंचम्यां च वरानने । चतुर्थ्यामेकभुक्तं तु तस्यां नक्तं प्रकीर्तितम् । भूरिचंद्र-
मयं नागमथवा कलधौतजम् ॥ कृत्वा दारुमयं वापि ह्यथवा मृण्मयं प्रिये । हरिद्राचंदनेनैव पंच सर्पांस्तु लेखयेत् ॥ पंचम्यामर्चयेद्भ-
क्त्या नागाः पंचफणाः स्मृताः । पूजयेद्विधिवद्वीरे लाजपंचामृतैः सह ॥ करवीरैः शतपत्रैर्जातिपुष्पैश्च पद्मकैः । तथा गंधा-

श्रावणे तु सिते नृप । वत्सराते यथाशक्त्या त्वन्नदानं च कारयेत् १२ ब्राह्मणानां यतीना च नागानुद्दिश्य भक्तितः । इतिहासविदे
नागं कांचनं रत्नचित्रितम् १३ गां च दद्यात्सवत्सां वै सर्वोपस्करसंयुताम् । दानकाले पठेदेतत्स्मरन्नारायणं विभुम् । सर्वगं सर्वधातारमनं-
तमपराजितम् १४ ये केचिन्मे कुले सर्पदष्टाः प्राप्ता ह्यधोगतिम् । व्रतदानेन गोविंद मुक्तिभाजो भवंतु ते १५ इत्युच्चार्याक्षतैर्युक्तं सित-
चंदनमिश्रितम् । वासुदेवाग्रतो भूप तोयं तोयेऽथ निःक्षिपेत् १६ अनेन विधिना सर्वे ये मरिष्यंति वा मृताः । सर्पतस्तेऽभियास्यंति स्व-
र्गतिं नृपसत्तम १७ व्रती सर्वान्समुद्धृत्य कुलजान्कुरुनंदन । प्रयाति विष्णुसान्निध्यं सेव्यमानो ऽप्सरोगणैः १८ वित्तशाठ्यविहीनो यः
सर्वमेतत्फलं लभेत् १९ नक्तेन भक्तिसहिताः सितपंचमीषु ये पूजयंति भुजगान्कुसुमोपहारैः । तेषां गृहेष्वभयदा हि भवंति सर्पा अर्चा-
न्विता मणिमयूखविभासितांगाः २० ये तस्यां पूजयंतीह नागान्भक्तिपुरःसराः । न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति किञ्चन ॥२१॥ इति नाग-
दष्टपंचमीव्रतं भविष्योक्तम् ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुद्धपंचम्यां ऋषिपंचमीव्रतम् ॥ तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । तथा, माधवीये हा-
रीतः—पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः-इति ॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वविद्धायां कार्यमिति मदनरत्ने ॥ प्राप्य भाद्रपदे मासि
शुक्लपक्षस्य पंचमी ॥ तस्यां मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले ॥ कृत्वा ऽपामार्गसमिध अष्टोत्तरशताधिकाः ॥ अथवा कारयेत्सम्र दं-
तधावनमादितः ॥ वनस्पतिप्रार्थना—आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ॥ संप्रार्थ्यानेन
मंत्रेण कुर्याद्वै दंतधावनम्॥तत्र मंत्रः—मुखदुर्गंधिनाशाय दंतानां च विशुद्धये । ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वे ऽहं दंतधावनम् ॥ अनेन दंतान्संशो-
ध्य स्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम्॥ततः पंचगव्यंप्राशयेत् । तद्विधिः । देशकालौ संकीर्त्य, अमुककायशुद्ध्यर्थं पंचगव्यमहं करिष्ये । गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं

दिधूपैश्च पूजयेन्नागपंचकम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्घृतपायसमोदकैः । अनंतं वासुकिं शेषं पद्मं कंबलमेव च ॥ तथा कर्कोटक नागं धृतंगाश्वतरं तथा । धृतराष्ट्रं शंखपालं कालीयं तक्षकं तथा ॥ पिंगलं च महानागं मासि मासि प्रकीर्तिताः । व्रतस्यांते पारणं स्यात्क्षीरैर्ब्राह्मणभोजनम् ॥ सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दद्याच्च गां तथा ॥ तथा वस्त्राणि देयानि द्विजायामिततेजसे ॥ एवं संपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वितः ॥ विशेषतस्तु पंचम्यां पयसा पायसेन च । दिवा रात्रौ नरैस्तत्र मेदिनीखननं नहि ॥ इति प्रभासखंडे नागपंचमीव्रतम् ॥ ॥ अत्रैव नागदष्टव्रतम् ॥ हेमाद्रौ भविष्योत्तरपुराणे—॥ सुमंत उवाच । नागदष्टो नरो राजन् प्राप्य मृत्युं व्रजत्यधः । अधो गत्वा भवेत्सर्पो निर्विषो नात्र संशयः १ शतानीक उवाच । नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहितापि च । माता पुत्रोऽथ वा भार्या कर्तव्यं तद्वदस्व मे २ मोक्षाय तस्य विप्रेंद्र दानव्रतमुपोषणम् । ब्रूहि मे द्विजशार्दूल यच्चेत्तत्करोम्यहम् ३ सुमंत उवाच । उपोष्या पंचमी सम्यङ्नागानां बलवर्धिनी । समकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत ४। समकं संवत्सरम्, उपोष्येति दिवाभोजनाभावः, तस्यां नक्तमित्यग्रे नक्तोक्तेः ॥ श्रावणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । सा ऽपि पुण्यतमा प्रोक्ता ग्राह्या सा गतिकाम्यया ५ चतुर्थ्यामेकभुक्तं च पंचम्यां न क्तमाचरेत् । कुर्याच्चांद्रमसं नागमथवा कलधौतजम् ६ - हैमं रौप्यं चेत्यर्थः ॥ अथ दारुमयं भव्यं मृन्मयं वाऽप्यशक्तितः । पंचम्यामर्चयेद्भक्त्या नागं पंचफणं तथा ७ करवीरैस्तथा पद्मैर्जातिपुष्पैः सुगंधिभिः । गंधधूपैश्च नैवेद्यैः स्नाप्य क्षीरादिभिर्नृप ८ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्घृतपायसमोदकैः । अनंतं वासुकिं शंखं पद्मं कंबलमेव च ९ तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप । धृतराष्ट्रं शंखपालं कालीयं तक्षकं तथा १० पिंगलं च तथा नागं मासि मासि क्रमादथ्यजेत् । पूजयित्वा प्रयत्नेन पंचम्यां नक्तभुग्भवेत् ११ एवं द्वादशकल्पा वै

श्रावणे तु सिते नृप । वत्सराते यथाशक्त्या त्वन्नदानं च कारयेत् १२ ब्राह्मणानां यतीना च नागानुद्दिश्य भक्तितः । इतिहासविदे
नागं कांचनं रत्नचित्रितम् १३ गां च दद्यात्सवत्सां वै सर्वोपस्करसंयुताम् । दानकाले पठेदेतत्स्मरन्नारायणं विभुम् । सर्वगं सर्वधातारमनं-
तमपराजितम् १४ ये केचिन्मे कुले सर्पदष्टाः प्राप्ता ह्यधोगतिम् । व्रतदानेन गोविंद मुक्तिभाजो भवंतु ते १५ इत्युच्चार्याक्षतैर्युक्तं सित-
चंदनमिश्रितम् । वासुदेवाग्रतो भूप तोयं तोयेऽथ निःक्षिपेत् १६ अनेन विधिना सर्वे ये मरिष्यंति वा मृताः । सर्पतस्तेऽभियास्यंति स्व-
र्गतिं नृपसत्तम १७ व्रती सर्वान्समुद्धृत्य कुलजान्कुरुनंदन । प्रयाति विष्णुसान्निध्यं सेव्यमानोऽप्सरोगणैः १८ वित्तशाठ्यविहीनो यः
सर्वमेतत्फलं लभेत् १९ नक्तेन भक्तिसहिताः सितपंचमीषु ये पूजयंति भुजगान्कुसुमोपहारैः । तेषां गृहेष्वभयदा हि भवंति सर्पा अर्चा-
न्विता मणिमयूखविभासितांगाः २० ये तस्यां पूजयंतीह नागान्भक्तिपुरःसराः । न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति किञ्चन ॥२१॥ इति नाग-
दष्टपंचमीव्रतं भविष्योक्तम् ॥ ॥ अथ भाद्रपदशुद्धपंचम्यां ऋषिपंचमीव्रतम् ॥ तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । तथा, माधवीये हा-
रीतः—पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः-इति ॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वविद्धायां कार्यमिति मदनरत्ने ॥ प्राप्य भाद्रपदे मासि
शुक्लपक्षस्य पंचमी ॥ तस्यां मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले ॥ कृत्वाऽपामार्गसमिध अष्टोत्तरशताधिकाः ॥ अथवा कारयेत्सप्त दं-
तधावनमादितः ॥ वनस्पतिप्रार्थना—आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते ॥ संप्रार्थ्यानेन
मंत्रेण कुर्याद्वै दंतधावनम्॥तत्र मंत्रः—मुखदुर्गंधिनाशाय दंतानां च विशुद्धये । ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दंतधावनम् ॥ अनेन दंतान्संशो-
ध्य स्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम्॥ततः पंचगव्यंप्राशयेत् । तद्विधिः । देशकालौ संकीर्त्य, अमुककायशुद्ध्यर्थं पंचगव्यमहं करिष्ये । गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं

गंधद्वारेति गोमयम्॥आप्यायस्वेति च क्षीर दधिक्राव्णेति वै दधि॥शुक्रमसिज्योतिरसिअमृतमसिनामधामसि ॥ प्रियं देवानामनाधृष्टंदेवयजनमसि। इत्याज्यम्॥ देवस्यत्वेति कुशोदकम्। ततः प्रणवेनालोड्य,आपोहिष्ठेति निर्मथयेत्। ततःप्रणवेनाभिमंत्र्य। तस्यचतुर्भागं होमयेत्। सप्तपत्राः शुभा दर्भा अक्षताश्चैव सस्थिताः॥ तेनैवोद्धृत्य होतव्यमेभिर्मंत्रैःपृथक्पृथक्॥ तद्यथा–इरावतीति भूम्यै। इदंविष्णुरिति विष्णवे। मानस्तोकेतिरुद्रम्। शन्नोदेवीत्यद्भ्यः। ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणे। अग्नयेस्वाहेत्यग्नये। सोमायस्वाहेति सोमाय। गायत्र्यासूर्याय। प्रजापतेन्त्वेति समस्तव्याहृतिभिर्वा प्रजापतये प्रणवेन प्रजापतये च, अग्नये स्विष्टकृत्कृत्वा प्रणवेन प्राशयेत्। होमाकरणपक्षे उक्तमंत्रैः पंचगव्य सम्पाद्य प्राशयेत्। तूष्णीं केशवेति नाममन्त्रेण वा स्त्रीणा पंचगव्यप्राशनम्॥ व्रतविधिः–। नद्यादिके तदा स्नात्वा कृत्वा नियममेव च॥ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वापि वरानने॥ कृत्वा नैमित्तिक कर्म गत्वा निजगृहं पुनः। वेदीं सम्यक् प्रकुर्वीत गोमयेनोपलिप्यताम्॥ रंगवल्लीसमायुक्ते सर्वतोभद्रमण्डले। अव्रणं सजलं कुंभं ताम्रमृन्मयमेव च॥ संस्थाप्य वस्त्रसयुक्तं कण्ठदेशे सुशोभितम्। पंचरत्नसमायुक्तं फलगंधाक्षतैर्युतम्॥ सहिरण्यं समासाद्य ताम्रेण पटलेन वा॥ वंशमृन्मयपात्रेण यवपूर्णेन चैव हि॥ आच्छादयेच्चैलेन लिखेदष्टदलं ततः॥ तत्र सप्तऋषीन्दिव्यान्भक्तियुक्तः प्रपूजयेत्॥ अथ संकल्पः॥ मासपक्षाद्युल्लिख्य, मम ज्ञाताज्ञातऋतुसंपर्कजनितदोषपरिहारार्थमरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिप्रीत्यर्थं ऋषीपूजनमहं करिष्ये॥ अथ पूजाविधिः॥ आगच्छंतु महाभागाश्चतुर्वेदपरायणाः। यावद्व्रतमिदं कुर्वे कृपया भवतामहम्। आवाहनम्॥ मूर्ति ब्रह्मण्यदेवस्य ब्रह्मण्य तेज उत्तमम्। सूर्यकोटिप्रतीकाशमृषिवृंदं विचिंतये। ध्यानम्॥ ऋग्यजुःसामवेदानां स्वरूपेभ्यो नमो नमः। पुराणपुरुषेभ्यो हि देवर्षिभ्यो नमो नमः। आसनम्। गंधपुष्पाक्ष-

तैर्युक्तं पाद्यं गृह्णंतु भो द्विजाः । प्रसादं कुरुत प्रीतास्तुष्टाः संतु सदा मम । पाद्यम् ॥ नभस्ये शुक्लपंचम्यामर्चिता ऋषिसत्तमाः । दहंतु पापं मे सर्वं गृह्णंत्वर्घ्यं नमो नमः । अर्घ्यम् ॥ लोकानां तुष्टिकर्तारो यूयं सर्वे तपोधनाः । नमो वो धर्मविज्ञेभ्यो महर्षिभ्यो नमो नमः । आचमनम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम् । पंचामृतेन स्नपनं करिष्ये ऋषिसत्तमाः । पंचामृतस्नानम् ॥ मंदाकिन्याश्च यमुनागोतम्योः सुंदरं जलम् । कृष्णातापीनमर्दानां स्नानार्थं प्रति० । स्नानम् ॥ सर्वे नित्यं तपोनिष्ठा ब्रह्मज्ञाः सत्यवादिनः । वस्त्राणि प्रतिगृह्णंतु मुक्तिदाः संतु मे सदा । वस्त्राणि ॥ नानामंत्रैः समुद्भूतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम् । प्रत्येकं च प्रयच्छामि ऋषयः प्रतिगृह्यताम् । उपवीतानि ॥ कुंकुमागरुकर्पूरसुगंधैर्मिश्रितं शुभम् । गंधाढ्यं चंदनं दिव्यं गृह्णंतु ऋषिसत्तमाः । गंधम् ॥ शुभ्राक्षताश्च संपूर्णाः प्रक्षाल्य च नियोजिताः । शोभायै वो मया दत्ता गृह्यंतां मुनिसत्तमाः । अक्षताः ॥ मालतीचंपकादीनि तुलस्यादीनि वै द्विजाः । मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रतिगृ० पुष्पाणि ॥ वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यः सुमनोहरः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति० । धूपम् ॥ आज्यंचवर्तिसंयुक्तं० । दीपम् ॥ नानापक्वान्नसंयुक्तं रसैः षड्भिः समन्वितम् । गृह्णंतु ऋषयः सर्वे नैवेद्यमर्पितं मया । नैवेद्यम् ॥ मध्येपानीयम् ॥ उत्तरापो० ॥ हस्तप्रक्षाल० ॥ मुखप्र० ॥ करोद्वर्तनार्थेचंद० ॥ नमो वेदविदः श्रेष्ठा ऋषयः सूर्यसन्निभाः । गृह्णंत्विदं फलं तुष्टा मया दत्तं हि भक्तितः । फलम् ॥ पूगीफलंम० । तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । तानि तानि विनश्यंति प्रदक्षिणपदे पदे । प्रदक्षिणाम् ॥ नमोस्तु ऋषिवृंदेभ्यो देवर्षिभ्यो नमो नमः । सर्वपापहरेभ्यो हि वेदविद्भ्यो नमो नमः । नमस्कारान् ॥ एते सप्तर्षयः सर्वे भक्त्या संपूजिता मया । सर्वे पापं व्यपोहंतु ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् । प्रार्थना ॥ कृतायाः पूजायाः सांगतासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणाय वायनप्रदानं क० ।

तया च ब्राह्मणपूजनंक० । वायन फलसंयुक्त सघृतं दक्षिणान्वितम्।द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसपूर्णहेतवे।भवंतः प्रतिगृह्णंतु ज्योतीरूपास्तपो
धनाः।उभयोस्तारकास्संतु वायनस्य प्रदानतः। वायनम् ॥न्यूनातिरिक्तकर्माणि मया यानि कृतानि च। क्षमध्वं तानि सर्वाणि यूयं सर्वे तपोध
ना॥यांतुदेव०विसर्जनम्॥ एव संपूज्य विधिवद्भक्तियुक्तेन चेतसा । तेषामग्रे च श्रोतव्यं शुभचैव कथानकम्॥ इतिपूजाविधिः ॥ अथकथा ॥ हे
माद्रौब्रह्मांडे–सिताश्व उवाच । श्रुतानि देवदेवेश व्रतानि सुबहूनि चासांमत मे समाचक्ष्व व्रतं पापप्रणाशनं १ ब्रह्मोवाचाश्शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि
व्रतानामुत्तम व्रतम् । ऋषिपंचमीति विख्यातं सर्वपापहरं परम् २ येन चीर्णेन राजेंद्र नरकं चैव पश्यति । तत्रैवोदाहरिष्यति इतिहासं
पुरातनम् ३ वैदर्भे च द्विजवर उत्तंको नाम नामतः । तस्य भार्या सुशीलेति पतिव्रतपरायणा ४ तस्या अपत्ययुगुलं पुत्रो हि सुविभू
षणः । अधीतवान् सुतस्तस्य वेदान्सांगपदक्रमान् ५ समानेन कुलीनेन सुता वापि विवाहिता । विवाहिता च सा दैवाद्वैधव्य प्राप स
त्तमा ६ सवीर्त्वं पालयती सा आस्ते निजपितुर्गृहे । तस्या दुःखेन सततः सुतं संस्थाप्य वेश्मनि ७ गंगातीरवन प्राप्तः कदाचित्तु तयास
ह । स तत्राध्यापयामास शिष्यान्वेद द्विजोत्तमः ८ सुता च कुरुते तस्य पितुः शुश्रूषण परम् । पितुः शुश्रूषणं कृत्वा परिश्रांता कदाचन ९
निशीथे किल संसुप्ता कृमिराशिरजायत । तथाविधां तु तां दृष्ट्वा विवर्णां प्रस्तरस्थिताम् १० शिष्या निवेदयामासुस्तन्मातुः करुणान्वि
ताः । न जानीमो वय किंचिद्देवीं साध्वीं तथाविधाम् । ११ कृमिराशिमयी जाता मातः सप्रति दृश्यते । वज्रपातसम श्रुत्वा तच्छिष्यै
श्च उदाहृतम् १२ सा भ्रांतमानसा शीघ्रं तत्समीपमुपागमत् । सा तां तथाविधां दृष्ट्वा विललाप सुदुःखिता १३ उरश्च ताडया
मास सुतरां मोहमाप च । क्षणेन प्राप्य चैतन्यमुत्थाप्य प्रतिमुच्य च १४ समालंब्य च बाहुभ्यां निन्ये तत्पितुरंतिकम् । स्वामिन्कथ

य मे साध्वी केन दुष्कृतकर्मणा १५ निशीथे च प्रसुप्ता च जायते कृमिसंकुला १६ एवं श्रुत्वा ततो वाक्यं ऋषिर्ध्यानपरायणः । ज्ञात्वा निवेदयामास तस्याः प्राग्जन्मचेष्टितम् १७ ऋषिरुवाच । प्रागियं सप्तमे ऽतीते जन्मनि ब्राह्मणी ह्यभूत् । रजस्वला च संजाता भांडादीन्यस्पृशत्तदा १८ अस्यास्तु पाप्मना तेन जायते क्रिमिवद्वपुः । रजस्वलायाः पापेन युक्ता भवति सा ऽनघे १९ प्रथमे ऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे ऽहनि शुद्ध्यति २० तदा तया सखीसंगाद्व्रतं दृष्टाऽवमानितम् । दृष्टव्रतप्रभावेण जाता द्विजकुलेऽमले २१ अवमानाद्व्रतस्यास्य कृमिराशिमयी ऽधुना । एतत्ते कथितं सर्वं कारणं दुष्कृतस्य च २२ सुशीलोवाच । मद्दर्शनादपि जन्म स्याद्विप्राणां निर्मले कुले । जन्म युष्मद्विधानां हि जायते ब्रह्मतेजसाम् २३ अवज्ञया प्रजायंते निशीथे कृमिराशयः । महाश्चर्यं कथं नाथ तद्व्रतं कथयस्व मे २४ ऋषिरुवाच । सुशीले शृणु तत्सम्यक् व्रतानामुत्तमं व्रतम् । येन चीर्णेन सहसा पापादस्मात्प्रमुच्यते २५ दुःखत्रयाच्च मुच्येत नारी सौभाग्यमाप्नुयात् । कल्याणानि विवर्द्धंते संपदश्च निरापदः २६ ॥ ॥ अथ भविष्योक्तकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । श्रुतानि देवदेवेश व्रतानि सुबहूनि च । सांप्रतं त्वन्यदाचक्ष्व व्रतं पापप्रणाशनम् १ श्रीकृष्ण उवाच । अथान्यदपि राजेंद्र पंचमीमृषिसंज्ञिताम् । कथयिष्यामि यत्कृत्वा नारी पापात्प्रमुच्यते २ युधिष्ठिर उवाच । कीदृशी पंचमी कृष्ण कथं च ऋषिसंज्ञिता । पातकान्मुच्यते कस्मान्नारी यदुकुलोद्भव ३ पापानि च बहून्यत्र विद्यंते किल केशव । कथं वा ऋषिपंचम्यां नारी कस्मात्प्रमुच्यते ४ कृष्णउवाच । अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि या स्त्री जाता रजस्वला । दुष्टा स्पृशति भांडानि गृहकर्मणि संस्थिता ५ प्राप्नोति सा म-

१ ऋषिमुखाद्व्रतविधिं श्रुत्वा कन्यादोषमुक्त्यै सा तथैवाकरोदित्यर्थः । भविष्यपुराणोक्तव्रतकथासामीप्यादात्रेऽतिभीत्या हेमाद्र्युक्तव्रतविधिस्तत्कथा चात्र ग्रंथकर्त्रा नोक्तेति ज्ञेयम् ।

द्यापाप सत्यं सा नरक व्रजेत्। शृणु तत्कारण यस्माद्वर्जनीया रजस्वला ६ प्रोत्सार्य गृहतो दूर चातुर्वर्ण्येन भारत। ब्रह्महत्यां पुरा शक्रो वृत्र हत्वा चवाप च ७ तया वै राजशार्दूल पीडितो वृत्रसूदनः। ब्रह्माणं समुपागच्छदात्मनः शुद्धिकारणात् ८ शुद्धिं शक्रस्य राजेंद्र महाद्देनांतरात्मना। विभज्य ब्रह्महत्यां तु चतुर्धा च चतुर्मुखः ९ प्राक्षिपद्राजशार्दूल चतुःस्थानेषु वै तदा। वह्नौ प्रथमज्वालासु नदीषु प्रथमोदके १० पर्वताग्रे वृक्षजातौ नारीं रजसि पार्थिव। ततो रजस्वला नारी प्रोत्सार्या च प्रयत्नतः ११ ब्रह्मणः शासनात्पार्थ चातुर्वर्ण्येन सर्वदा। प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातकी १२ तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति। भर्तुः शुद्धा चतुर्थेह्नि दैवे पित्र्ये च पंचमे १३ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि जातं संपर्कपातकम्। तत्पापसक्षयार्थं वै कार्येयं ऋषिपंचमी १४ सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रस्त्रीभिः कार्या विशेषतः १५ कृष्ण उवाच। अत्रार्थे यत्पुरा व्रतं प्रवक्ष्यामि कथानकम्। पुरा कृतयुगे राजा विदर्भायां बभूव ह १६ श्येनजिन्नाम राजर्षिश्चातुर्वर्ण्यानुपालकः। तस्य देशे वसन्विप्रो वेदवेदांगपारगः १७ सुमित्रो नाम राजेंद्र सर्वभूतहिते रतः। कृषिवृत्त्या सदा युक्तः कुटुंबपरिपालकः १८ तस्य भार्या सुसाध्वी च पतिशुश्रूषणे रता। जयश्रीर्नामविख्याता बहुभृत्यसहस्रजना १९ अतिचिंतान्विता सा च प्रावृट्काले सुमध्यमा। क्षेत्रादिषु रता साध्वी व्याकुलीकृतमानसा २० एकदा साऽऽत्मनः प्राप्तमृतुकालं व्यलोकयत्। रजस्वलापि सा राजन् गृहकर्म चकार ह २१ भांडादिन्यस्पृशद्राजन्नृतौ प्राप्ते ऽपि भामिनी। कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा २२ तस्या भर्तापि विप्रोसौ कालधर्ममुपेयिवान्। एवं तौ दंपती राजन्स्वकर्मवशगौ तदा २३ भार्या तस्य जयश्रीः सा ऋतुसंपर्कदोषतः। शुनियोनिसमुत्पन्ना शुनी चाभूज्जनेश्वर २४ तस्याः संपर्कदोषेण बलीवर्दो बभूव ह। एव तौ दंपती

राजन्स्वकर्मवशगौ तदा २५ ऋतुसंपर्कदोषेण तिर्यग्योनिमुपागतौ । स्वधर्माचरणाज्जातावुभौ जातिस्मरौ तथा २६ सुतस्यैव गृहे राज-
न्स्मरंतौ पूर्वपातकम् । सुमित्रस्य च पुत्रो ऽभूद्गुरुशुश्रूषणे रतः २७ सुमतिर्नाम धर्मज्ञो देवतातिथिपूजकः । अथ क्षयाहे संप्राप्ते पितुस्तु
सुमतिस्तदा २८ भार्यां चंद्रवतीं प्राह सुमतिः श्रद्धयान्वितः । अद्य सांवत्सरदिनं पितुर्मे चारुहासिनि २९ भोजनीया द्विजा भीरु पाकशु-
द्धिर्विधीयताम् । तया कृता पाकशुद्धिः सुमतेर्भर्तुराज्ञया ३० मुक्तं पायसभांडे वै सर्पेण गरलं ततः । दृष्ट्वा ब्रह्मवधाद्भीता शुनी भांडानि
सा ऽस्पृशत् ३१ द्विजभार्या च तां दृष्ट्वा उल्मुकेन जघान ह । भांडादीनि च प्रक्षाल्य त्यक्त्वा पाकं सुमध्यमा ३२ पुनः पाकं च कृत्वा तु
श्राद्धं कृत्वा विधानतः । ततो भुक्तेषु विप्रेषु नोच्छिष्टं च ददौ बहिः ३३ भूमौ क्षिप्तं तथा शुन्या उपवासस्ततो ऽभवत् । ततो रात्र्यां प्रवृत्तायां सा
शुनी क्षुधिता भृशम् ३४ बलीवर्दमुपागत्य भर्तारमिदमब्रवीत् । बुभुक्षिता ऽद्य हे भर्त्तर्न दत्तं भोजनादिकम् ३५ ग्रासादिकं च न प्राप्तं क्षुधा मां बा-
धते भृशम् । अन्यस्मिन्दिवसे पुत्रो मम लेह्यं ददात्यसौ ३६ अद्य मह्यं किमप्येष उच्छिष्टमपि नो ददौ । पायसान्ने पपाताद्य गरलं सर्पसंभवम् ३७
मया विचिंत्य मनसा मरिष्यंति द्विजोत्तमाः । संस्पृष्टं पायसं गत्वा बध्वाहं ताडिता भृशम् ३८ दुःखितं तेन मे गात्रं कटिर्भग्ना करोमि किम् । ततः
प्राह स चानड्वान् भद्रे ते पापसंग्रहात् ३९ किं करोमि ह्यशक्तोहं भारवाहो ऽद्य संस्थितः । अद्याहमात्मनः क्षेत्रे वाहितः सकलं दिनम् ४० मारितश्चा-
त्मजेनाहं मुखं बध्वा बुभुक्षितः । वृथा श्राद्धं कृतं तेन जाता ऽद्य मम कष्टता ४१ कृष्ण उवाच । तयोः संवदतोरेवं मातापित्रोश्च भारत ।
श्रुत्वा पुत्रस्तदा वाक्यं यदुक्तं च तदोभयोः ४२ ततो रजन्यां तत्कालं ददौ तस्यै च भोजनम् । पितरौ तौ विदित्वा तु दत्तवान्सुमतिस्तदा
४३ तदा ऽसौ दुःखितः पुत्रो ज्ञात्वा ऽवस्थां तदा तयोः । मातापित्रोस्तु राजेंद्र तदासौ प्रस्थितो वनम् ४४ तत्र गत्वा ज्ञानवृद्धानृषीन् परमधार्मि-

कान्। प्रणिपत्याब्रवीद्वाक्यं हितं चैव तदा तयोः ४५ सुमतिरुवाच। कथयध्वं विप्रवर्याः प्रश्नमेकं समाहिताः। केन कर्मविपाकेन पितरौ मे
तपोधनाः४६ इमामवस्थां संप्राप्तौ मुच्येते पातकात्कथम्॥ कृष्ण उवाच। तदाकर्ण्य वचस्तस्य सुमतेर्दुःखितस्य च ४७ऋषिः सर्वतपो नाम
सर्वज्ञः करुणान्वितः।सुमतिं प्रत्युवाचेदं तत्पित्रोर्मुक्तये तदा ४८ ऋषिरुवाच। तव माता पुरा विप्र स्वगृहे बालभावतः। प्राप्तमृतु
विदित्वा तु संपर्कमकरोद्द्विज ४९ तेन कर्मविपाकेन शुनियोनिमुपागता। पिता ऽपि स्पर्शदोषेण बलीवर्दो बभूव ह ५० एतयोर्मुक्तिका
मार्थं कुरु त्वमृषिपंचमीम्। भार्यया सह विप्रेंद्र ऋषीन्संपूज्य यत्नतः ५१ आचरस्व व्रतं तत्र सप्तवर्षं द्विजोत्तम। अंते चोद्यापनं कुर्या
द्वित्तशाठ्यविवर्जित ५२ शाकाहारस्तु कर्तव्यो नीवारैः श्यामकैस्तथा। कंदं वा ऽथ फलं मूलं हलकृष्टं न भक्षयेत् ५३ प्राप्य भाद्रपदे
मासि शुक्लपक्षस्य पंचमीम्। तस्या मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले ५४ कृत्वा ऽपामार्गसमिधा दंतधावनमादितः ५५ आयुर्बल
यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ५६ समाप्यानेन मंत्रेण कुर्याद्वै दंतधावनम्। मुखदुर्गंधि
नाशाय दंतानां च विशुद्धये ५७ ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेहं दंतधावनम्। अनेन दंतान्संशोध्य स्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम् ५८ तिलामल
ककल्केन केशान्संशोध्य यत्नतः। परिधाय नवे शुद्धे वाससी च समाहित ५९ विधाय नित्यकर्माणि हुत्वा द्वाग्वतीमृषीन्।- द्वारवती-
मग्निहोत्रशालाम्॥ स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पंचामृतरसैः शुभैः ६० चंदनागरुकर्पूरैर्विलिप्य च सुगंधिभिः। पूजयेद्विविधैः पुष्पैर्गंधपुष्पादि
दीपकैः६१ समाच्छाद्य शुभैर्वस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि। ततो नैवेद्यसंपन्नैरर्घ्यं दद्याच्छुभैः फलैः॥ पूजयस्व ऋषीन्दिव्यानरुंधत्या समन्वितान्
६२ कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुंधती ६३ मंत्रेणानेन सप्तर्षीन्पूजयेत्सुसमाहितः ६४

व्रतेन ऋषिपंचम्याः कृतेनैव द्विजोत्तम । ऋतुसंपर्कजो दोषः क्षयं याति न संशयः ६५ श्रीकृष्ण उवाच । तच्छ्रुत्वा सुमतिर्वाक्यं परमं ऋषिभाषितम् । गृहमेत्य व्रतं चक्रे सभार्यः श्रद्धयान्वितः ६६ व्रतं तु ऋषिपंचम्याः सर्वपापप्रणाशनम् । कृत्वा सर्वं यथोक्तं च मातापित्रोः फलं ददौ ६७ व्रतपुण्यप्रभावेन माता तस्य श्वयोनितः । मुक्ता नृपतिशार्दूल विमानवरसंस्थिता ६८ दिव्यांबरधरा भूत्वा गता स्वर्गं च भारत । पिता ऽपि स मृतो मुक्तः सुमतेः पशुयोनितः ६९ स्वर्गं प्राप्तो महाराज व्रतस्यास्य प्रभावतः । दिव्यांबरधरो भूत्वा गतः स्वर्गं च भारत ७० कायिकं वाचिकं वापि मानसं यच्च दुष्कृतम् । तत्सर्वं विलयं याति व्रतस्यास्य प्रभावतः ७१ यस्य यज्जायते पुण्यं तच्छृणुष्व नृपोत्तम । सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ७२ सर्वदानेषु दत्तेषु तदेतद्व्रतचारणात् । कुरुते या व्रतं नारी सा भवेत्सुखभागिनी ७३ रूपलावण्ययुक्ता च पुत्रपौत्रादिसंयुता । इहलोके सुखं भूयात्परत्र च परागतिः ७४ एतत्ते कथितं राजन्व्रतानामुत्तमं व्रतम् । सर्वसंपत्प्रदं चैव नारीणां पापनाशनम् ७५ धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यं च पुत्रदं च युधिष्ठिर । पठतां शृण्वतां चापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७६ ॥ इति श्रीभवि० पुराणे ऋषिपंचमीव्रतकथा संपूर्णा ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ युधिष्ठिर उवाच । किमस्योद्यापनं प्रोक्तं व्रतपूर्णफलप्रदम् । सुमतिः केन विधिना चकार वद तत्वतः ॥ कृष्ण उवाच । पूर्वस्मिन्दिवसे कुर्यादेकभक्तं समाहितः । प्रातरुत्थाय सुस्नातस्ततो गुरुगृहं व्रजेत् ॥ प्रार्थयेत्तं ममाचार्यो भवोद्यापनकर्मणि । पूर्वोक्तेनैव विधिना स्नात्वा भक्त्या समन्वितः ॥ शुचौ देशे समालिप्य सर्वतोभद्रमंडले । अव्रणं सजलं कुंभं ताम्रमृण्मयमेव च ॥ संस्थाप्य वस्त्रसंवीतं कंठदेशे सुशोभनम् ॥ पंचरत्नसमायुक्तं फलगंधाक्षतैर्युतम् ॥ सहिरण्यं समासाद्य ताम्रेण पटलेन वा । वंशमृन्मयपात्रेण यवपूर्णेन चैव हि । आच्छादयेत्तु चैलेन लिखेदष्टदलं ततः ।

सौवर्ण्यः प्रतिमाः कार्या ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः । शक्त्या वा कारयेत्तत्र वित्तशाठ्यविवर्जितः॥ कृष्ण उवाच । वितानं पञ्चवर्णं च फलपुष्पसमन्वितम् । बध्नीयादुपरि श्रीमत्सभारान्संविधाय च । मध्याह्ने पूजयेद्भक्त्या ऋषीन् श्रद्धासमन्वितः ॥ कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुंधती ॥ मंत्रेणानेन विधिवत्कुर्यात्पूजां समाहितः॥ अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमाचरेत् । आदौ मध्ये तथा चांते कुर्यादुद्यापनं बुधः ॥ आचार्यान्वरयेत्सप्त वेदवेदांगपारगान् । प्रतिमाः सप्त कुर्वीत सुवर्णेन स्वशक्तितः ॥ जटिलाः साक्षसूत्राश्च कमण्डलुसमन्विताः । संस्थाप्य कलशेष्वेतान्मृण्मयेष्वव्रणेषु च ॥ स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतपयादिभिः । पूर्वोक्तविधिना राजन्कृत्वा पूजां समाहितः । रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुराणश्रवणादिभिः । कृतनित्यक्रियः प्रातर्जुहुयात्तिलसर्पिषा ॥ वैदिको वाथ पौराण अधिकारान्मनुः स्मृतः । सहस्तोमाः[१] सहावाथ नाममंत्रैस्तु वा पृथक् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । पुनः पूजां ततः कृत्वा गुरुं संपूजयेद्व्रती ॥ स्वर्णांगुलीयवासोभिः कुल्माषमृतभोजनैः । सप्त गावश्च दातव्या वस्त्रालंकारसंयुताः ॥ दद्यादेकां सवत्सां च गुरवे गां पयस्विनीम् । पूजयेदृत्विजः सप्त वासोभिर्दक्षिणादिभिः ॥ कलशानुपवीतानि दद्यात्तेभ्यः सुभक्तितः । आचार्यं च सपत्नीकं प्रणिपत्य समापयेत् ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या दीनानाथान्प्रतर्प्य च । सोपस्करास्ताः प्रतिमा आचार्येभ्यो निवेदयेत् ॥ लब्ध्वाऽनुज्ञां तु भुञ्जीत इष्टैर्बंधुजनैः सह । उद्यापनविधिः प्रोक्तः सर्वत्राथ फलार्थिनाम् ॥ अनेन विधिना सम्यग्व्रतमेतत्समाचरेत् । सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ॥ सर्वदानेषु दत्तेषु तदेतद्व्रतचारिणाम् । एवं यः कुरुते भूप उद्यापनं

१ सहस्तोमाः सहछंदस इति वेदोक्तमंत्रेण, ऋषीणां नाममंत्रैर्वा पृथक्पादिरूपर्य । सहस्तोमामस्पर्य कुमारिकास्तस्येव ।

विधिं परम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता स्वर्गे लोके महीयते । इहलोके चिरंकालं भर्त्रा सह शुचिस्मिता ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता भुक्त्वा भोगान्मनोहरान् । निष्पापा सुभगा नित्यं लभते चाक्षयां गतिम् ॥ इति श्रीभ० ऋषिपंचमीव्रतोद्यापनविधिः ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लपंचम्यामुपांगललिताव्रतम् ॥ ॥ तत्र दाक्षिणात्यानां शिष्टाचार एव प्रमाणम् । तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः—इति माधवीये हारीतोक्तेः ॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा, युगभूतां इतियुग्मवाक्यात् । यत्तु शक्तिपूजायां अर्धरात्रव्यापिनी ग्राह्येति भूरिजन्मा जजल्प तत्तुच्छं, वचनं विना रात्रिव्यापिन्या ग्रहणे प्रमाणाभावात् । जागरणस्य चांगत्वात्पूर्वाह्नव्यापिन्येव ग्राह्येति तच्च भूरिजन्मनो मंदप्रज्ञस्य दुर्बुद्धिविलसितमात्रमित्युपेक्ष्यम् ॥ अथ व्रतविधिः ॥ शुक्लपक्षस्य पंचम्यामिषे मासि चरेद्व्रतम् । चत्वारिंशत्तथाष्टौ वा दंतधावनमादितः ॥ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ संप्रार्थ्यानेन मंत्रेण कुर्याद्वै दंतधावनम् ॥ मुखदुर्गंधिनाशाय दंतानां च विशुद्धये । ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दंतधावनम् ॥ अनेन दंतान्संशोध्य स्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम् ॥ ततो यथाविधि स्नात्वा शुक्लवासा गृहं व्रजेत् ॥ शुचौ देशे समालिख्य सर्वतोभद्रमंडलम् । अव्रणं सजलं कुंभं ताम्रं मृण्मयमेव च ॥ संस्थाप्य वस्त्रसंवीतं कंठदेशे सुशोभनम् । पंचरत्नसमायुक्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥ सहिरण्यं समासाद्य ताम्रेण पटलेन वै । वंशमृन्मयपात्रेण यवपूर्णेन चैव हि ॥ आच्छादयेत्तच्चैलेन लिखेदष्टदलं ततः । सौवर्णं राजतं ताम्रं पिधानं स्थापयेत्ततः ॥ उपचारैः षोडशभिरेभिर्मंत्रैः समाहितः । नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्ततः पूजां समाचरेत् ॥ इति विधिः ॥ आचम्य प्राणानायम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य । मम पुत्रधनविद्यारोगनिर्मुक्तिसुखगोविजयपुष्ट्यायुष्यादिकामः, स्त्री त्ववैधव्यका-

मा, उपांगललितापीत्यर्थं यथामिलितोपचारैः उपांगललितापूजनमहं करिष्ये। तत्रादौ गणपतिपूजनं क०॥ अथ पूजा ॥ नीलकौशेयवस-
नां हेमाभां कमलासनाम्। भक्तानां वरदां नित्यं ललितां चिंतयाम्यहम्। ध्यायामि ॥ आगच्छ ललिते देवि सर्वसंपत्प्रदायिनि। या
वद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भव। हिरण्यवर्णांहरिणींसुवर्णरजतस्रजां। चंद्रांहिरण्मयींलक्ष्मींजातवेदोमआवह। आवाहनम् ॥ कार्त-
स्वरमयं दिव्य नानामणिगणान्वितम्। अनेकशक्तिसंयुक्तमासनं प्र०। तांमआवहजातवेदोलक्ष्मीमनपगामिनीं। यस्यांहिरण्यंविंदेयंगाम
श्वपुरुषानहं। आसनम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनयाहृतम्। तोयमेतत्सुखस्पर्शं पाद्यार्थं प्रतिगृह्यताम्। अश्वपूर्वांरथमध्यांहस्ति
नादप्रमोदिनीं। श्रियंदेवीमुपह्वयेश्रीर्मादेवीर्जुषताम्। पाद्यम् ॥ निधीनां सर्वरत्नानां त्वमनर्घ्यगुणाह्यसि। तथापि भक्त्या ललिते गृहा-
णार्घ्यं नमोस्तु ते। कांसोस्मितांहिरण्यप्राकारामार्द्रांज्वलंतींतृप्तांतर्पयंतीं। पद्मे स्थितांपद्मवर्णींतामिहोपह्वयेश्रियं। अर्घ्यम् ॥ पाटलोशी
रकर्पूरसुरभि स्वादु शीतलम्। तोयमाचमनीयार्थं ललिते प्रति०। चंद्रांप्रभासांयशसाज्वलंतींश्रियंलोकेदेवजुष्टामुदारां। तांपद्मनेमींशरण
महंप्रपद्येऽलक्ष्मीर्मेनश्यतांत्वांवृणोमि। आचमनीयम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम्। पंचामृतेन स्नपनं प्रीयतां परमेश्वरी।
आप्याय०। दधिक्राव्णो०। घृतंमिमिक्षे०। मधुवाता०। स्वादुःपवस्व०। पंचामृतस्नानम् ॥ मंदाकिन्याः समुद्भूतं हेमांभोरुहवासि
तम्। स्नानाय ते मया भक्त्या दत्तं स्वीक्रियतां जलम्। आदित्यवर्णेतपसोधिजातोवनस्पतिस्तववृक्षोथबिल्वः। तस्यफलानितपसानुदंतु
मायांतरायाश्चबाह्याअलक्ष्मीः। स्नानम् ॥ सर्वभूपाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवारणे। मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृ०। उपैतुमांदेव
सखःकीर्तिश्चमणिनासह। प्रादुर्भूतोस्मिराष्ट्रेऽस्मिन्कीर्तिमृद्धिंददातुमे। वस्त्रम् ॥ मुक्तामणिगणोपेतमनर्घ्यं च सुखप्रदम्। उत्तरीयं सुख

स्पर्शं ललिते प्रतिगृ० । उत्तरीयवस्त्रम् ॥ कृष्णकाचाष्टसंयुक्तं सूत्रं ग्रैवेयकं तथा । दास्यामि कंठमालार्थे प्रत्यंगे ललिते तव । कंठमालाम् ॥ मलयाचलसंभूतं घनसारं मनोहरम् । हृदयानंदनं चारु चंदनं प्रतिगृ० । क्षुत्पिपासामलांज्येष्ठामलक्ष्मींनाशयाम्यहं । अभूतिमसमृद्धिंचसर्वांनिर्णुदमेगृहात् । चंदनम् ॥ अक्षता विमलाः शुद्धा मुक्ताभासासमप्रभाः । भूषणार्थं मया दत्ता गृहाण परमेश्वरि ॥ गंधद्वारांदुराधर्षांनित्यपुष्टांकरीषिणीं । ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं । अक्षतान् ॥ मालतीचंपकादीनि नानापुष्पैः सुवासितैः । मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्र० ॥ मनसःकाममाकूतिंवाचःसत्यमशीमहि ॥ पशूनांरूपमन्नस्यमयिश्रीःश्रयतांयशः । पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा० ॥ उपांगललितायैन ०पादौपू० । भवान्यैन०गुल्फौपू० । सिद्धेश्वर्यै०जंघे० । भद्रकाल्यै०जानुनी । श्रियै०ऊरू० । विश्वरूपिण्यै० कटी०। देव्यै०नाभिं० । वरदायै० कुक्षी० । शिवायै० हृदयं० । वागीश्वर्यै० स्कंधौ० । महादेव्यै० बाहू० । प्रकृतिभद्रायै० करौ० । पद्मिन्यै० कंठं० । सरस्वत्यै० मुखं० कमलासनायै० नासिकां० । महिषमर्दिन्यै० नेत्रे० । लक्ष्म्यै० कर्णौ० । भवान्यै० ललाटं० । विंध्यवासिन्यै०शिरः पू० । सिंहवाहिन्यै०सर्वांगपू० ॥ देवद्रुमरसोद्भूतः कालागरुसमन्वितः । आघ्रेयतामयं धूपो भवानि घ्राणतर्पणः ॥ कर्दमेनप्रजाभूतामयिसंभवकर्दम । श्रियंवासयमेकुलेमातरंपद्ममालिनीं । धूपम् ॥ चक्षुषां सर्वलोकानां तिमिरस्य निवारणम् । आर्तिक्यं कल्पितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ॥ आपःस्त्रजंतुस्निग्धानि चिक्लीतवसमेगृहे । नीचदेवींमातरंश्रियंवासयमेकुले । दीपम् ॥ मोदकापूपलड्डुकवटकोदुंबरादिभिः । सघृतं पायसान्नं च नैवेद्यं प्रति० ॥ आर्द्रांपुष्करिणींपुष्टींसुवर्णांहेममालिनीं । सूर्यांहिरण्मयींलक्ष्मींजातवेदोमआवह । नैवेद्यम् ॥ मलयाचलसंभूतं घनसारं मनोहरम् ॥ करोद्वर्तनकं चारु गृहाण परमेश्वरि । करोद्वर्तनम् ॥ कर्पूरैलालवंगादितांबूलीदलसंयुतम् ॥

क्रमुकस्य फल तुभ्य तांबूलं प्र० ॥ आर्द्रांयःकरिणींयष्टींपिंगलांपद्ममालिनीं । चंद्रांहिरण्मयींलक्ष्मींजातवेदोमआवह । तांबूलम् ॥ मातुर्लिंग नारिकेल फल खर्जूरसंभवम् ॥ जंबीर पनस वापि गृह्यतां परमेश्वरि । इद फलं मया देवि० । तांमआवहजातवेदोलक्ष्मीमलपगामिनीं । यस्यांहिरण्यमभूतगावोदास्योश्वान्विंदेयंपुरुषानहं । फलम् ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं० । यःशुचिःप्रयतोभूत्वाजुहुयादाज्यमन्वहं । सूक्तपचदशर्चचश्रीकामःसततजपेत् । दक्षिणाम् ॥ चद्रादित्यौ च धरणी विद्युदग्निस्तथैव च । त्वमेव सर्वज्योतींषि आर्तिक्यं प्रतिगृ० ॥ पद्मासनेपद्मऊरूपद्माक्षिपद्मसंभवे । तन्मेभजसिपद्माक्षियेनसौख्यंलभाम्यहं ॥ नीराजनम् ॥ उपांगललिते मातर्नमस्ते विंध्यवासिनि । दुर्गे देवि नमस्तुभ्य नमस्ते विश्वरूपिणि ॥ अश्वदायैगोदायैधनदायैमहाधने । धनमेलभतांदेविसर्वकामांश्चदेहिमे । पुष्पाञ्जलिम् ॥ अथ दूर्वांकुरान्साग्रान् चत्वारिंशत्तथाष्टभिः । अधिकान् हस्त आदाय मत्रमेत जपेद्बुधः ॥ मत्र'—बहुप्ररोहा सततमभृता हरितालता ॥ यथेयं ललिते मातस्तथा मे स्युर्मनोरथाः ॥ इत्युक्त्वा पूजयेद्देवीं दूर्वाभिः कुसुमैस्तथा । मत्रेणानेनाष्टचत्वारिंशत्कृत्वा समाहितः । दूर्वांकुरान् ॥ प्रदक्षिणात्रय देवि प्रयत्नेन मया कृतम् । तेन पापानि सर्वाणि व्यपोहंतु नमाम्यहम् । प्रदक्षिणाः ॥ साष्टांगोऽय प्रणामस्ते नमस्कृत्य यथाविधि । त्वद्दास इति मां भक्त्या प्रसीद परमेश्वरि । नमस्कारम् ॥ दीनोऽहं पापयुक्तोऽहं दारिद्र्यैकनिकेतनः । सुन्दर कृपासिंधो कामान्मे सफलान्कुरु । प्रार्थनाम् ॥ अथ वायनम् । द्विजाय वाणक दद्याद्विंशत्या घटकादिभिः । कर्दंकस्येतिमन्त्रेण आचार्याय निवेदयेत् ॥ पक्वान्नफलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितम् ॥ उपांगललितादेव्या व्रतसंपूर्णहेतवे । वाणक द्विजवर्याय सहिरण्य ददाम्यहम्—इति वायनमंत्र ॥ तत' कथां समाकर्ण्य वाणकान्नस्य सख्यया । स्वयं भुञ्जीत चैवान्नं वाग्यतः सह बांधवैः ॥ रात्रौ जागर-

णं कुर्यान्नृत्यगीतादिमंगलैः । प्रभाते पूजयेद्देवीं ततः कुर्याद्विसर्जनम् ॥ सवाहना शक्तियुता वरदा पूजिता मया । मातर्मामनुगृह्याथ गम्यतां निजमंदिरम् । इति विसर्जनम् ॥ इति वार्षिकपूजाविधिः ॥ ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच । पुरा कैलासशिखरे सुखासीनं षडाननम् । कथयन्तं कथां दिव्यामिदमूचुर्महर्षयः १ ऋषय ऊचुः । महासेन महादेवनंदनानंदविक्रम । आख्यानानि सुपुण्यानि श्रुतानि त्वत्प्रसादतः २ कथास्त्वद्वचनादेव प्रसृता भूरिभूतयः । न तृप्तिमधिगच्छामः पायं पायं सुधामिव ३ शुश्रूषवो वयं देव्या व्रतं तत्कथयस्व नः । मनोभिलषितार्थानां सिद्धिर्यस्मिन्कृते भवेत् ४ स्कंद उवाच । साधुपृष्टं महादेव्या माहात्म्यं मुनिपुंगवाः । वच्मि सर्वं विधानेन तच्छृणुध्वं जगद्धितम् ५ भृगुक्षेत्रे किल पुरा विप्रोऽभूद्गौतमाभिधः । श्रुतिस्मृतिपुराणज्ञो धनी च बहुबांधवः ६ अनपत्यस्य तस्याथ जज्ञाते जरतः सुतौ । श्रीपतिर्गोपतिश्चैव नामनी विदधे तयोः ७ अचिरेणैव कालेन स पंचत्वमगाद्द्विजः तौ तु बालौ धनं बंधून् हित्वा सा धर्मचारिणी ८ सती विवेश दहनं स्वर्यातुं पतिना सह । अथ ते बांधवाः सर्वे हा कष्टमिति चुक्रुशुः ९ निंदंतो[1] दुःखिताश्चक्रुस्तत्क्रियां पारलौकिकीम् । अथ तस्य सपत्नो ऽभूद्भ्राता स जगृहे धनम् १० आक्रोशंतौ च तौ गेहं निजमानीय दुर्मनाः । नास्ति चक्रे धनं सर्वं ताभ्यां किंचिन्न वै ददौ ११ ततो मौंजीधरौ बालौ बंधुभिः कथितं वसु । ययाचतुः पितृव्यं तं देहि नो द्रविणं हि तत् १२ स तावूचे गतं द्रव्यं युवां केन प्रतारितौ । निर्गच्छतां मम गृहादित्यादि परुषं बहु १३ तौ तद्वचोभिर्निर्विण्णौ बालौ श्रीपतिगोपती । बभाषाते मिथः कष्टं धिगहो पितृहीनता १४ यावो देशांतरं यत्र स्वजनो नास्ति कश्चन । अनाभाष्यैव स्वजनाञ्जग्मतुर्दिशमुत्तराम् १५ भिक्षाचारौ बहू-

१ निराश्रितौ बालौ धनं बंधूंश्च त्यक्त्वा गतां तां निन्दन्त इत्यर्थः ।

न्देशान्वनानि सरितो गिरीन् । समतिक्रम्य ययतुर्विशालां नामत पुरीम् १६ कासारमीक्षांचक्राते ततो ऽस्या सन्निधौ शुभम् । पुंडरी
क्वनाकीर्णं रक्तसध्याविभूषितम् १७ सध्याभ्रभूषितं चारु यथा तारकित नभ । श्रांतौ पथिगतौ बालौ क्षण विश्रम्य तत्तटे १८ आ
चम्य शिशिरं तोयं सस्नतुस्तौ यथाविधि । गताध्वखेदौ विप्राग्र्यौ पुर प्राविशतां ततः १९ वीथीचतुष्पययुत चारुगोपुरमंडितम् ॥ देव
तागाररुचिर सौधराजिविराजितम् २० नानावीथीरतिक्रम्य विप्रावासमवापतुः । कस्यचित्स्वय विप्रस्य क्षुत्पिपासार्दितौ गृहम् २१ ईयतु
र्वेदिकाया तावुपविष्टौ श्रमातुरौ । स्वामी ततो ऽस्य गेहस्य विवेक इति विश्रुत २२ आयातौ वैश्वदेवांते स ददर्शातिथी द्विजौ । अना
पृच्छ्यस्तथा शीलं तथा च कुलनामनी २३ ऋषिवत्पूजयामास स्मरन्धर्मं सनातनम् । अतिथी भोजयामास स्वाद्वन्न सह चात्मना २४
तौ ब्रह्मचारिणौ विप्रौ सपर्यां तां विलोक्य च । देशबंधुपरित्यागखेदमुक्तौ बभूवतुः २५ अथापृच्छद्द्विजस्तौ तु कौ युवां कुत आगतौ ।
किमर्थमल्पवयसौ निर्गतौ स्वगृहादिति २६ तद्विवेकस्य वचनमाकर्ण्य श्रीपतिस्तदा । आनुपूर्व्येण सकल वृत्तांत समभाषत २७ पितृही-
नौ च तौ ज्ञात्वा त्यक्तौ बंधुजनेन च । आश्वास्य स्थापयामास स्वगृहे बहुवासरम् २८ प्रचक्रमे ऽथ शिष्यैश्च सहाध्यापयितुं श्रुतिम् ।
बभूवतुश्च तौ बालौ गुरुशुश्रूषणे रतौ २९ गुरोर्गृहे न्यवसतामागता निर्मला शरद् । फुल्लपद्मविशालाक्षी प्रसन्नेंदुशुभानना ३० तस्या सशि
ष्यमाचार्यं चरत व्रतमुत्तमम् ३१ पप्रच्छतुर्मौ किमिदमावाभ्यामिति कथ्यताम् । ताभ्यामेव कृते प्रश्ने विवेक इदमब्रवीत् ३२ विवेक उवाच । उ
पाङ्गललितादेव्या व्रत देवर्षिपूजितम् । सर्वकामकर नृणामस्माभिः समुपास्यते ३३ विद्याकामेन कर्तव्यं तथैव धनकाम्यया । सुतार्थिना प्रकर्तं

१ सूर्प्याभ्रकपिज्ञमिति पाठोपलब्धिः ।

व्यं व्रतमेतदनुत्तमम् ३४ विद्याकामौ च तौ बालौ व्रतमाचरतुर्मुदा । भक्तितो गुर्वनुज्ञातौ यथाशक्ति यथाविधि ३५ व्रतप्रसादात्सकलं वेद-
शास्त्रमवापतुः । अन्यस्मिन् हायने भक्त्या विवाहार्थं प्रचक्रतुः ३६ श्रीपतिर्गोपतिश्चैव व्रतमेतत्तपोधनाः । अचिरेणैव कालेन मासि मा-
घे तयोर्गुरुः ३७ स्वां विवाहोचितां कन्यां नाम्ना गुणवतीमिति । विनीताय श्रुतवते यूने श्रीपतये तदा ३८ विचार्य बांधवैः सार्कं द-
दौ पुण्यर्क्षवासरे । पारिबर्हं बहु मुदा प्रादाद्दुहितृवत्सलः ३९ विवेकोपि मुदं लेभे सानुरागौ विलोक्य तौ । अन्याब्दे पुनरेतत्तु व्रतं दे-
व्याश्च चक्रतुः ४० भ्रातरौ तौ निजं देशमिच्छंतौ च धनादिकम् । अथान्येऽहनि कस्मिँश्चित्तावुपाध्यायमूचतुः ४१ स्वामिन्युष्मत्प्रसा-
देन लब्धा विद्या तथा वसु । अनुजानीहि गच्छावो निजं देशमितः पुनः ४२ इत्याकर्ण्य समालोक्य शुभं वासरमादृतः । स्वयं प्राप-
यितुं तां तौ विप्रौ कन्यां च निर्ययौ ४३ अथ देव्याः प्रसादेन पितृव्यस्य तयोः किल । अन्वेषणे मतिर्जाता गतौ श्रीपतिगोपती ४४
निर्गतौ कं गतौ देशं वसतः क्वेत्यचिंतयत् । लोका निंदंति मां नित्यं जाता अन्वेषणे मतिः ४५ दिदृक्षुस्तौ ततः सोऽपि निर्जगाम निजा-
त्पुरात् । किञ्चित्स नगरं प्राप द्विजबालौ गवेषयन् ४६ तदेव नगरं प्राप्तो विवेकाख्यो द्विजोत्तमः । सशिष्यः कन्यया सार्द्धं क्रमन्मार्गे
शनैः शनैः ४७ तत्र तेषां समजनि संगमो मुनिपुंगवाः । विदांचकार तौ कृच्छ्रान्मध्यमे वयसि स्थितौ ४८ मूर्च्छयैवप्राय तौ पश्चान्मुदं लेभे
परां ततः । न शक्नुवन्मुदा वक्तुं प्रेमगद्गदया गिरा ४९ पादानतां गुणवतीं विवेकेन प्रणोदिताम् । आशीर्वादैर्बहुविधैस्तां स्नुषां समयोजयत्
५० विवेकस्तु तदा तत्र संभाष्य च परस्परम् ॥ विवेक उवाच । सुतावेतौ मयाऽऽनीतौ पालितौ पठितौ तव ५१ संप्रापितुं प्रयातोऽस्मि
भवतां ग्राममुत्तमम् । इति संभाष्यमाणास्ते भृगुक्षेत्रं ययुर्मुदा ५२ ज्ञातिभिः सह संगम्य शृण्वद्भिस्तद्विचेष्टितम् । स्वपितृव्यगृहे कांश्चिदु-

पित्वा दिवसाँस्तदो ५३ लब्ध्वा पितृधनं गेहं सर्वं श्रीपतिगोपती । ईयतुस्तदनुज्ञातो विवेकः स्वां पुरीं ययौ ५४ श्रीपतिर्गोपतेस्तत्र वि वाहमकरोत्तदा । तावेकचेतसौ तत्र चक्रतुर्द्विजतर्पणम् ५५ श्रीपतिः श्रद्धया युक्तः कनीयान्व्ययशंकितः । विचार्य भार्यया सार्कं विभक्तः श्रीपतेरभूत् ५६ सभोगान्विविधान्भुंजन्प्रमत्तो बहुसंपदा । न देव्याराधनं चक्रे गोपतिः सुखलंपटः ५७ अथ स्वल्पेन कालेन नष्टं तस्य शनैर्धनम् । अकिंचनो गतश्रीर्भार्यया ऽऽश्वासितस्तदा ५८ तव भ्रातृगृहे विप्रा भुंजते बहवः सदा । गच्छावोऽनुदिनं कांत तत्र भोक्तुमावपि ५९ एवं भोजनवेलायामागत्यागत्य तद्गृहम् । भुंजन् भुजभिजगृहे मतौ तौ बहुवासरम् ६० कदाचिदागतो यावद्गोपतिर्भार्यया सह । उपविष्टेषु विप्रेषु भोक्तुं नोऽविंददासनम् ६१ अथाभराशेरभ्याशे भोजनाय क्षुधातुरः । उपविष्टः श्रीपतेस्तु भार्यया स निवारित ६२ अस्मादुत्तिष्ठ वै तूर्णं त्वमुच्छिष्टं करिष्यसि । तिष्ठ तिष्ठ क्षणं चैव पश्चाद्भुंक्ष्वेति सा ऽब्रवीत् ६३ गोपतेः कांतया दृष्टं ततो विमनसावुभौ । अभुक्तावेव निष्क्रांतौ जग्मतुर्निजमंदिरम् ६४ ततः स्वजायां प्रोवाच निजमार्गं विचिंतयन् । भ्रात्रा मया समं वित्तं सविभक्तमपि प्रिये ६५ दुर्बलोऽहं धनोन्मत्तः श्रूयतामत्र कारणम् । पुरा श्वाम्यां गुरुगृहे व्रतमाचरितं शुभम् ६६ उपांगललितादेव्या विद्यादिफलं ततः । भ्रात्रा मया तत्सकलं परित्यक्तं प्रमादतः ६७ ज्येष्ठ आचारते नित्यं तस्माच्छ्रीस्तत्र वर्तते । तस्मादहं तदा भोक्ष्ये यदा द्रक्ष्यामि तां शिवाम् ६८ इत्युक्त्वा निर्गतस्तस्माद्गृहादकृतभोजनः । तद्भार्या चिंतयाविष्टा सापि तस्यावनश्नती ६९ भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु श्रीपतिः पर्यपृच्छत । क्व गतो गोपतिरिति तच्छ्रुत्वा सोपि दुःखितः ७० गोपतिस्तु सरिद्दुर्गं वनानि बहुशो भ्रमन् । पृच्छं-

१ वौ पितृभ्यपदे स्पित्वा हापनान्यद्य सम चेति पाठोपलब्धिः पुस्तकांतरे, नवार्के तु मास्येव । २ भासीविरपव्याहारः ।

श्व पथिकान्मार्गे न देव्याः पदमभ्यागात् ७१ पंचमे वासरे प्राप्ते क्षुत्पिपासार्दितो वने । अलब्धदर्शनो देव्या दुःखितो निपपात ह ७२
तं कृच्छ्रगतमालोक्य भवानी भक्तवत्सला । कृतापराधमपि तमनुजग्राह वै तदा ७३ गतमूर्च्छः समुत्थाय दिगंतान्प्रविलोकयन् । दद-
र्श दूरतो गोपं चारयंतं गवांगणम् ७४ तं दृष्ट्वा किञ्चिदाश्वस्तो ययौ तस्यांतिकं शनैः । अपृच्छत्क भवान्यातः कुत्रत्यः कुत आगतः
७५ कोऽयं देशः क्व भूपालः किं पुरं नाम तद्वद । निशम्य वचनं तस्य वक्तुं गोपः प्रचक्रमे ७६ गोप उवाच । उपांगं नाम नगरमुपां-
गो नाम भूपतिः । तत्रत्योऽहं समायातः पुनस्तत्र व्रजाम्यहम् ७७ उपांगललिता देव्या विद्यते तत्र मंदिरम् । इत्याकर्ण्य वचस्तस्य
विप्रः समुदितो ऽभवत् ७८ स गोपसहितः सायं विचरन्प्रविवेश ह । दूराद्ददर्श भवनं पुरमध्ये तपोधनाः ७९ उपांगललितादेव्याः स्फा-
टिकं गगनंलिहम् । सौवर्णेन विचित्रेण कलशेनोपशोभितम् ८० यथोदयाचलः शैलो दधानो भानुमंडलम् । त्वरितो गोपमामंत्र्य प्रा-
सादं स ययौ मुदा ८१ प्रणम्य दंडवद्भूमौ बद्धांजलिपुटस्तदा । उपांगललितां देवीमथ स्तोतुं प्रचक्रमे ८२ गोपतिरुवाच० । नमस्तुभ्यं
जगद्धात्रि भक्तानां हितकारिणि । जगद्भीतिविनाशिन्यै सर्वमंगलमूर्तये ८३ हत्वा निशुंभमहिषप्रभृतीन् सुरारीनिंद्रादयो निजपदेषु यथा
ऽभिषिक्ताः । लोकत्रयावनगृहीतमहावतारे मातः प्रसीद सततं कुरु मे ऽनुकंपाम् ८४ त्वां मुक्तये निजजनाः कुटिलीकृतांगीं गौरीं निजे
वपुषि कुंडलिनीं भजंति । मुक्त्यै च देवमनुजाः कनकारविंदबद्धासनामविरतं कमलां स्तुवंति८५ सापराधोऽस्मि सततं प्राप्तस्त्वां जगदंबिके ।
इदानीमनुकंप्योऽहं यद्वाञ्छामि कुरुष्व तत् ८६ इति स्तुत्वा ऽथ शर्वाणीं प्रणिपत्य पुनः पुनः । कृतसंध्याविधिस्तत्र सुप्त्वापाकृतभो-
जनः ८७ स्वप्ने मूर्तिमयी देवी विप्रमेवं समादिशत् । गोपते वत्स तुष्टा ऽस्मि गच्छोपांगमहीपतिम् ८८ मत्पूजनकरंडस्य प्रार्थयस्व पिधा-

नकम् । तत्पूजयन्निजगृहे परामृद्धिमवाप्स्यसि ८९ स्वप्न इत्याप्तसंदेशः प्रभाते गोपतिस्तदा । राजदर्शनवेळायां नृपद्वारं समभ्यगात् ९० प्रविष्टोसौ नृपसभां प्रतीहारैर्निवेदितः ।राज्ञा संभावितस्तत्र निषसादासने शुभे९१ पृष्टो गमनहेतुंश्च ययाचे नृपपुंगवम् । देव्यर्चनकरंडस्य पिधानं देहि मे नृप९२ इत्यर्थितः स विप्रेण जातादेशो नृपो ददौ । पिधानकं नमस्कृत्य तस्मै चाभ्यर्चनादिकम्९३आशीर्भिरभिनंद्याथ तमामन्त्र्य च भूपतिम् । उपांबललितादेव्याः प्रासादं पुनरागमत् ९४ प्रणिपत्यांबिकां विप्रस्त्वरितो निर्ययौ पुरात्। समीपे स्वपुरं दृष्ट्वा हृष्टो गृहमुपागमत् ९५ सुहृद्भिः सह संगम्य सर्वं तत्कथयन्मुदा । पूजयित्वा पिधानं तद्विदधे पारणं द्विजः ९६ एवमाराध्यमानस्तु ससमृद्धो भवत्पुनः । सोऽपि सत्र समारेभे द्विजाभ्यो बहुवासरम् ९७ एका तस्याभवत्कन्या ललिता नाम सुंदरी । सा पिधानकमादाय विहर्तुं याति सर्वदा ९८ प्रमत्तत्वात्प्रियत्वाच्च पितृभ्यामनिवारिता। कदाचित्स्ववयस्याभिः स्नातुं गंगाजले शुभे ९९ क्रीडती ददृशे तोये नीयमानं कलेवरम् । पिधानहस्ता साऽसिंचदन्याभ्यांजलिभिस्तदा १०० स सर्पदष्ट उत्तस्थौ ततो देव्या प्रसादतः । साऽतिकांतं द्विजं दृष्ट्वा मनसाऽर्चितयत्पतिम् १ उद्वाचाभ्यवहाराय जनकस्य निकेतनम् । मार्गे च परिपप्रच्छ कुलं शीलं च तस्य सा २ सोपि सर्वं समाचख्यौ गुणराशीति नाम च । ललिता मंत्रयामास गुणराशिं द्विजोत्तमम् ३ परिविष्टेषु चान्नेषु पितृवेश्मनि मे द्विज । गृहीतापोशनो भूत्वा भार्यार्थं मां त्वमर्थय ४ मयाऽनुमोदितस्तातः स मां तुभ्यं प्रदास्यति । यथोक्तो गुणराशिस्तु तथा सर्वं चकार ह ५ गोपतिर्भार्यया भ्रात्रा समालोक्य सबांधवैः । परीक्षिताय विप्रत्वे विद्यायां कुशलीलयोः ६ प्रतिजज्ञे ततः कन्यां ललितां गुणशालिने । शुभे मुहूर्ते च तयोर्विवाहं कृतवान्प्रभुः ७ वराय ब्राह्मणेभ्यश्च ददौ बहु धनं तदा । विदधे च तयोर्गेहं नातिदूरं स्ववेश्मतः ८ तत्रोषतुः

सानुरागौ मिथस्तौ दंपती चिरम् । पिधानकं तया नीतं निजं ललितया गृहम् ९ शनरथ धनं सर्वं गोपतेरगमद्गृहात् । गुणराशिर्धनी जातो महादेव्याः प्रसादतः ११० करंडस्य पिधानं तज्जनन्या बहुवासरम् । याचितापि न वै प्रादाल्ललिता पूजितं गृहे ११ अथ सा गोपतेर्भार्या तस्यैवानर्चनाद्गतम् । इत्थं विचिंत्य पापात्मा जामातरमघातयत् १२ समिदर्थं वनं यातं, स्वयं तद्गेहमाययौ । शोचंतीं किल तां कन्यां स तु देव्याः प्रसादतः १३ उत्थाय विपिनादेत्य भुक्त्वा शेते सुखं गृहे । पादसंवाहनं तस्य कुरुते ललिता तदा १४ तं दृष्ट्वा दुःखिता भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः । लज्जिता कृच्छ्रतः पृष्टा निजपापं न्यवेदयत् १५ स्कंद उवाच । गुणराशिस्तदा तस्यै प्रायश्चित्तं ददौ बहु । आत्मानं बहुकालेन पूतं कृच्छ्रैश्चकार ह १६ श्रीपतेस्त्वचलां लक्ष्मीं समालोक्य तपोधनाः । गोपतिस्तु यथाऽपृच्छद्भ्रातस्त्वं वर्तसे कथम् १७ किमाचरसि कल्याणं येन श्रीरनपायिनी । इति तस्य वचः श्रुत्वा श्रीपतिर्विस्मितः पुनः १८ अस्माभिस्तद्व्रतं देव्या यत्कृतं गुरुमंदिरे । सोपि देव्या व्रतं चक्रे पुनर्भ्रात्रोपदेशितम् १९ लेभे स परमामृद्धिं पुत्रांश्च मुदितोऽभवत् । उपांगललितादेव्याः कुर्यादाराधनं ततः १२० एवमेतत्पुरावृत्तं माहात्म्यं कथितं मया । कृतमन्यैश्च बहुभिस्तेऽपि लब्धमनोरथाः २१ स्कंद उवाच । विधानमस्य वक्ष्येऽहं तच्छृणुध्वं तपोधनाः । शुक्लपक्षे तु पंचम्यामिषे मासि चरेद्व्रतम् २२ गर्जितं संध्ययोस्त्याज्यं दिनवृद्धिक्षयौ तथा । निर्वर्त्त्यावश्यकं कर्म शुची रागविवर्जितः २३ चत्वारिंशत्तथाष्टौ च कल्पयित्वा विधानतः । दंतकाष्ठान्युपादाय तडागं वा नदीं व्रजेत् २४ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो देहि वनस्पते १२५ इति वनस्पतिप्रार्थना ॥ मुखदुर्गंधिनाशाय दंतानां च विशुद्धये । ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दंतधावनम् २६ इति दंतधावनम् ॥ दंतधावनपूर्वाणि मज्जनानि समाचरेत् । ततो

यथाविधि स्नात्वा शुक्लवासा गृहं व्रजेत् । शुचौ देशे मंडपिकां कृत्वाऽतीव मनोहराम् । सौवर्णीं प्रतिमां शक्त्या कल्पयेन्मंत्रपूर्विकाम् २८ उपचारैः षोडशभिरेभिर्मंत्रैः समाहितः । कुर्यात्पूजां प्रयत्नेन दूर्वाभिश्च विशेषतः २९ द्विजाय वाणकं दद्याद्विंशत्या वटकादिभिः १३० ततः कथां समाकर्ण्य वाणकाम्नस्य सख्यया । स्वयमद्यात्तदेवान्नं वाग्यतः सह बांधवैः ३१ रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्यगीतादिमंगलैः । प्रभाते पूजयेद्देवीं ततः कुर्याद्विसर्जनम् ३२ सवाहना शक्तियुता वरदा पूजिता मया । मातर्मामनुगृह्याथ गम्यतां निजमंदिरम् ३३ तामपी गुरवे दद्याद्दानानि च सभूरिश । व्रतमेवं च यः कुर्यात्पुत्रवान्धनवान्भवेत् ३४ विद्यावान्रोगनिर्मुक्तो सुखी गोधनवान्भवेत् । अवैधव्यं च लभते स्त्री कन्या वरमुत्तमम् ३५ विजय पुष्टिमायुष्यं यथान्यदपि वांछितम् । इत्येतद्व्रतमाख्यातं सेतिहासं महर्षयः ३६ शृण्वन्नपि नरो भक्त्या सुखमाप्नोति निश्चितम् । निर्मुक्तः स सुखी धीमान्व्रतराजप्रसादतः ३७ वित्तमारोग्यमायुष्य सुखमाप्नोति निश्चितम् १३८ ॥ इति श्रीस्कं० उपांगल० क० स० ॥ ॥ अथोद्यापनम् ॥ आचार्यं वरयेत्प्राङ्‌द्वित्विजो विंशतिं तथा । उपलिप्ते शुचौ देशे विलिखेन्मंडलं ततः ॥ ब्रह्मादींश्च ततः स्थाप्य पूजयेद्विधिमन्त्रतः । अव्रणे कलशे शुद्धे ललिता स्थापयेत्तथा ॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते होममाचरेत् । इक्षुदग्धतिलैः शुद्धैः पायसेनापि वा व्रती ॥ अष्टोत्तरशतं हुत्वा बलिदानं समाचरेत् ॥ वायनं च ततो दद्याद्दशपात्रे निधाय च ॥ वटकान्विंशतिसंख्यान्निर्मलान्घृतपाचितान् । आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रालंकारधेनुभिः ॥ ऋत्विजश्च तथा दद्यात्क्रमं वस्त्रं सदक्षिणम् । विसृज्य च ततः पीठमाचार्याय निवेदयेत् ॥ भोजयेच्च ततो विप्रान्पायसान्नेन भक्तितः । विप्राज्ञां च ततो गृह्य स्वयं भुंजीत बंधुभिः ॥ इति श्रीस्कंदपु० उपांगललिताव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ माघशुक्लपंचम्यां वसंतप्राप्तिः । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा । मुहूर्तमात्रसत्वे ऽपि परा ग्राह्या । तत्र विष्णोः पूजा कार्या ॥ माघे मासि सिते पक्षे पंचम्यां पूजये-द्धरिम् ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या वसंतादौ तथैव च ॥ तैलाभ्यंगं ततः कृत्वा भूषणानि च धारयेत् ॥ नित्यं नैमित्तिकं कृत्वा गुलालेनार्च-येद्धरिम् ॥ गंधपुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः पूजयेत्सदा ॥ नारी नरो वा राजेंद्र संतर्प्य पितृदेवताः ॥ स्रक्चंदनसमायुक्तान्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥ इति हेमाद्रौ वसंतपंचमीविधिः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ षष्ठीव्रतानि ॥ ॥ तत्र भाद्रशुक्लषष्ठ्यां ललिताव्रतम् । इदं गुर्जरदेशे प्रसिद्धम् ॥ सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा जागरप्रधानत्वात् ॥ कृष्ण उवाच । भद्रे भाद्रपदे मासि शुक्लषष्ठ्यां सुसंयुता । नारी स्नात्वा प्रभाते तु शुक्लमाल्यांबरा शुचिः ॥ सुवेषाभरणोपेता भूत्वा संगृह्य वालुकाम् । कृत्वा च वंशपात्रे तु पंचपिंडाकृतिं शुभा-म् ॥ ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम् । पंकजं करवीरं च नेपालीं मालतीं तथा ॥ नीलोत्पलं केतकं च संगृह्य तगरं त-था ॥ एकैकाष्टशतं ग्राह्यमष्टाविंशतिरेव च ॥ अक्षताः कलिका ग्राह्यास्ताभिर्देवीं समर्चयेत् । प्रार्थयेदग्रतो भूत्वा देवीं तां गिरिशप्रि-याम् । गंगाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते । स्नात्वा कनखले तीर्थे हरं लब्धवती पतिम् ॥ ललिते ललिते देवि सौख्यसौभाग्यदा-यिनि । अनंतं देहि सौभाग्यं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् ॥ मंत्रेणानेन कुसुमैश्चंपकैर्बकुलैः शुभैः । एवमभ्यर्च्य विधिना नैवेद्यं पुरतो न्यसेत् ॥ त्रपुसैरपि कूष्मांडैर्नालिकेरैः सुदाडिमैः । बीजपूरैः सतुंडीरैः कारवेल्लैः सचिर्पिटैः । फलैस्तत्कालसंभूतैः कृत्वा शोभां तदग्रतः । विरूढैर्धा-न्यसंभूतैर्दीपिकाभिः समंततः ॥ सार्द्धं सगुणकैर्धूपैः सौहालककरंजकैः । घृतपक्वैः कर्णवेष्टैर्मोदकैरुपमोदकैः ॥ बहुप्रकारैर्नैवेद्यैर्यथाविभवसा-रतः । एवमभ्यर्च्य विधिवद्रात्रौ जागरणोत्सवम् ॥ गीतवाद्ययुतैर्नृत्यैः प्रोक्षणीयैरनेकधा । सखीभिः सहिता साध्वी तां रात्रिं प्रशमं न-

येत् ॥ न च संमीलयेन्नेत्रे नारी यामचतुष्टयम् । कुर्भगा दुःखिता वन्ध्या नेत्रसमीलनाद्भवेत् ॥ एवं जागरणं कृत्वा सप्तम्यां सरितं नयेत् । स्नात्वा वस्त्रं परीधाय धार्यं सौभाग्यकुंकुमम् ॥ गंधपुष्पादिभिः पूज्य गीतवाद्यपुरःसरम् । तच्च दद्याद्द्विजेंद्राय नैवेद्यादिसमन्वितम् ॥ ततो गृहं समागत्य हुत्वा वैश्वानरं क्रमात् । देवान्पितॄन्ब्राह्मणांश्च पूजयित्वा सुवासिनीः ॥ कन्यकाश्चैव सभोज्या दीनानाथांश्च भोजयेत् । भक्ष्यभोज्यैर्बहुविधैर्दत्त्वा दानानि भूरिशः ॥ ललिता मे ऽस्तु सुप्रीता इत्युक्त्वा तु विसर्जयेत् । यः कश्चिदाचरेदेतद्व्रतं सौभाग्यदं परम् ॥ षष्ठ्यां तु ललितासंज्ञं सर्वपापनिबर्हणम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ यत्तु लभ्यं व्रतैश्चान्यैर्दानैर्वा नृपसत्तम । तपोभिर्नियमैर्वापि तदेतेन हि लभ्यते ॥ इह चैवातुलां संपत्सौभाग्यमनुभूय च । कृत्वा मूर्ध्नि पदे पार्थ सपत्नीनां यशस्विनी ॥ मृता शिवपुरं प्राप्य देवैरसुरपन्नगैः । प्राप्नोति दर्शनं देव्या तया तु सह मोदते ॥ पुण्यशेषादिहागत्य पुण्यसौख्यैकभाजनम् । भर्त्रा सह सुता नारी सीतेव प्रियवल्लभा ॥ इदं यः शृणुयात्पार्थ पठेद्वा साधुसंसदि । सोपि पापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते ॥ षष्ठ्यां जनांतरगतां वरवंशपात्रे संगृह्य पूजयति या सिकतां क्रमेण । नक्तं च जागरमनुव्रतशेषलीला कुर्यादसौ त्रिभुवने ललितेव भाति ॥ इति हेमाद्रौ ललिताषष्ठीव्रतं सम्पूर्णम् ॥ ॥ अत्रैव भाद्रपदकृष्णषष्ठ्यां कपिलाषष्ठीव्रतम् ॥ तत्र योगविशेषेण पूर्वयुतायां परयुतायां वा कार्यम् । ते च योगाः पुराणसमुच्चये दर्शिताः—॥ भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ॥ पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥ संयोगे तु चतुर्णां च निर्दिष्टा परमेष्ठिना ॥ ॥ अथ कथा ॥ हेमाद्रौ स्कांदे—। चित्रांग उवाच । रूपसंपदमारोग्यं संततिं चातिपुष्कलाम् । प्राप्नुवंति वरा येन नियतं तद्वदस्व मे १ अगस्त्य उवाच । साधु साधु त्वया भाग यत्पृष्टो ऽहं शुचिव्रत । तत्सर्वं कथयिष्यामि ततः श्रेयो भविष्यति २ शृणु पार्थिव वक्ष्यामि स्वर्गमो-

क्षप्रदं नृणाम् । यच्च गुप्तं पुरा देवान्ब्रह्मरुद्रेंद्रदैवतैः ३ असुराणां च सर्वेषां राक्षसानां तथैव च । शंकरेण पुरा चैतत्षण्मुखाय निवेदित-
म् ४ षण्मुखेन ममाख्यातं महापातकनाशनम् । यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ५ अगारदाही गरदः सर्वपापरतो ऽपि वा ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं च गच्छति ६ यच्च पुण्यं पवित्रं च नृणामद्भुतमंगलम् । उपकाराय लोकानां तथा तव नृपोत्तम । शृ-
णु भूप महापुण्यं षष्ठीमाहात्म्यमुत्तमम् ७ भाद्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता ८
आश्विनेस्यासिते पक्षे महापुण्यप्रवर्धिनी । षष्टिसंवत्सरस्यांते सा पुनस्तेन संयुता ९ चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदये । वैशाखे ऽपि
च राजेंद्र द्वारवत्यां परा स्मृता १० तस्यां चैव हुतं दत्तं यत्किंचित्प्रतिपादितम् । तस्य सर्वस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते ११ य-
स्मिन्काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा । पंचम्यामेकभुक्तं च कुर्यात्तत्र विचक्षणः १२ षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदौ दंतधावनम् ।
जलपूर्णांजलिं कृत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् १३ निराहारो ऽद्य देवेश त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः । पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भास्कर १४
अर्घ्यं दत्त्वेति संकल्पं कृत्वा यत्नाच्छुचिस्मितः । स्नानं कृत्वा प्रयत्नेन नद्यां तीर्थोद्भवे ह्रदे १५ तडागे दीर्घिकायां वा गृहे वा नियतात्मवान् ।
देवदारुं तथोशीरं कुंकुमैलामनःशिलम् १६ पद्मकं पत्रकं षष्टिं मधुगव्येन पेषयेत् । क्षीरेणालोड्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समंत्रकम् १७ आपस्त्व-
मसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च । पापं शमय देवेश मनोवाक्कायकर्मजम् १८ पंचगव्यकृतस्नानः पंचभंगैस्तु मार्जयेत् ॥- पंचभंगैः पंचपल्लवैः
॥ आनयेन्मृत्तिकां शुद्धां स्नानार्थं वै प्रयत्नतः १९ मृत्तिके ब्रह्मपूतासि काश्यपेनाभिमंत्रिता । पवित्रं कुरु मां नित्यं सर्वपापात्समुद्धर २०

१ द्वितीया तु महापुण्या दुर्लभा व्रतिनां क्वचित् तिव्रतार्के। द्वितीया आश्विनमाससम्बन्धिनी षष्ठीत्यर्थ. ।२ तेन पूर्वोक्ताखिलयोगेन ।

येव् ॥ न च समीलयेन्नेत्रे नारी यामचतुष्टयम् । दुर्भगा दुःखिता वन्ध्या नेत्रसमीलनाद्भवेत् ॥ एवं जागरणं कृत्वा सप्तम्यां सरित नयेत् । स्नात्वा वस्त्र परीधाय धार्यं सौभाग्यकुंकुमम् ॥ गंधपुष्पादिधूपैश्च गीतवाद्यपुरःसरम् । तत्र दद्याद्द्विजेंद्राय नैवेद्यादिसमद्रके ॥ ततो गृहं समागत्य हुत्वा वैश्वानरं क्रमात् । देवान्पितॄन्ब्राह्मणांश्च पूजयित्वा सुवासिनीः ॥ कन्यकाश्चैव समोज्या दीनानाथांश्च भोजयेत् । भक्ष्य भोज्यैर्बहुविधैर्दत्त्वा दानानि भूरिशः ॥ ललिता मे ऽस्तु सुप्रीता इत्युक्त्वा तु विसर्जयेत् । यः कश्चिदाचरेदेतद्व्रतं सौभाग्यद परम् ॥ षष्ठ्यां तु ललितासक्षं सर्वपापनिवर्हणम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यफल शृणु ॥ यत्तु लभ्यं व्रतैश्चान्यैर्दानैर्वा नृपसत्तम । तपोभिर्नियमैर्वापि तदेतेन हि लभ्यते ॥ इह चैवातुलां संपत्सौभाग्यमनुभूय च । कृत्वा मूर्ध्नि पदे पार्थ सपत्नीनां यशस्विनी ॥ मृता शिवपुर प्राप्य देवैरसुरपन्नगैः । प्राप्नोति दर्शनं देव्या तया तु सह मोदते ॥ पुण्यशेषादिहागत्य पुण्यसौख्यैकभाजनम् । भर्त्रा सह सुता नारी सीतेव प्रियवल्लभा ॥ इदं यः शृणुयात्पार्थ पठेद्वा साधुससदि । सोपि पापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते ॥ षष्ठ्यां जनांतरगतां वरवंशपात्रे संगृह्य पूजयति या सिक्तां क्रमेण । नक्तं च जागरमनुव्रतशेषलीला कुर्यादसौ त्रिभुवन ललितेव भाति ॥ इति हेमाद्रौ ललितापष्ठीव्रत सम्पूर्णम् ॥ ॥ अत्रैव भाद्रपदकृष्णषष्ठ्यां कपिलाषष्ठीव्रतम् ॥ तत्र योगविशेषेण पूर्वयुतायां परयुतायां वा कार्यम् । ते च योगाः पुराणसमुच्चये दर्शिताः—॥ भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ॥ पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥ सयोगे तु चतुर्णां च निर्दिष्टा परमेष्ठिना ॥ ॥ अथ कथा ॥ हेमाद्रौ स्कांदे—॥ चित्राग उवाच । रूपसंपदमारोग्य सततिं चातिपुष्कलाम् । प्राप्नुवंति नरा येन नियत तद्वदस्व मे १ अगस्त्य उवाच । साधु साधु त्वया प्राज्ञ यत्पृष्टो ऽहं शुचिव्रत । तत्सर्वं कथयिष्यामि ततः श्रेयो भविष्यसि २ शृणु पार्थिव वक्ष्यामि स्वर्गमो-

मुखे तत्र रविं न्यसेत् ४० कंठे न्यसेद्भानुमंतं पद्महस्तं द्विहस्तयोः । तिमिरक्षयकृद्देवं स्तनयोरेव विन्यसेत् ४१ जातवेदोभिधं नाभ्यां कट्यां भानुं तथा न्यसेत् । उग्ररूपं गुह्यदेशे तेजोरूपं द्विजंघयोः ४२ पादयोः सर्वरूपं तु सूक्ष्मस्थूलगुणान्वितम् । एवं यथोक्तं विन्यस्य पात्रं गृह्य ततो ऽर्चयेत् ४३ करवीरार्ककुसुमै रक्तचंदनमिश्रितैः । पुष्पैः सुगंधैर्धूपैश्च कुंकुमैरुपशोभितम् ४४ मार्तंडं भानुमादित्यं भास्करं तपनं रविम् । हंसं दिवाकरं चेति पादयोर्मुकुटावधि ४५ पादौ जंघे तथा जानुद्वयमुरू कटी तथा । नाभिं, वक्षःस्थलं शीर्षमेतेष्वंगेषु पूजयेत् ४६ आनयेदर्घ्यपात्रं च सौवर्णं रौप्यताम्रजम् ४७ अर्घ्यार्थे दैवतं पात्रमुदकेन प्रपूरयेत् । पूजयेच्चाथ प्रागादिदेवतास्ताः समाहितः ४८ दिग्देवतास्ततः पूज्या गंधपुष्पानुलेपनैः । पात्रे तोयं समादाय सुपुष्पफलसंयुतम् । जानुभ्यामवनिं गत्वा सूर्यायार्घ्यं न्यवेदयेत् ४९ वेदगर्भ नमस्तुभ्यं देवगर्भ नमो ऽस्तु ते । अव्यक्तमूर्तये तुभ्यमर्घ्यं गृह्ण नमोस्तु ते ५० ब्रह्ममूर्तिधरायैव चतुर्वक्त्र सनातन । सृष्टिस्थितिविनाशाय गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते ५१ कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा सर्वतोमुखः । जन्ममृत्युजराशोकसंसारभयनाशनः ५२ विष्णुरूपधरो देवः पीतवस्त्रश्चतुर्भुजः । प्रभवः सर्वलोकानामर्घ्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते ५३ दारिद्र्यव्यसनध्वंसी श्रीमान्पातु दिवाकरः । सुवर्णः स्फाटिको भानुः स्वर्णरेता दिवामणिः । हरिदश्वांशुमाली च अर्घ्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते ५४ चतुर्भिर्मुनिभिः सम्यगष्टाभिः परिगीयते । सामध्वनिस्तुतो यज्ञे अर्घ्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते ५५ अर्घ्यं गंधं च पुष्पं च तथा धूपं प्रदीपकम् । नैवेद्यं च यथाशक्त्या प्रार्थयेत्सूर्यदेवताम् ५६ अग्निमीळे नमस्तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे । इषेत्वैव नमस्तुभ्यमग्ने चैव नमो नमः ५७ आत्मरूपिन्नमस्तुभ्यं विश्वमूर्ते नमो नमः । त्वं धा-

१ अत्र श्लोकांते ' अर्घ्यं गृह्ण नमोस्तु ते ' इतिवदन्नर्घ्यं दद्यात् ।

मंत्रेणानेन वरुण पूजयेद्भक्तिमान्नरः २१ पाशाग्रहस्त वरुण सर्ववारीश्वर प्रभो । अथाह प्रार्थयामि त्वां पूजनार्थं सुरेश्वर २२ आदित्यं
भास्करो भानू रविः सूर्यो दिवाकरः । प्रभाकरो मितो वीरो देवः सर्वेश्वरो हरि २३ गोमयेनोपलिप्तायां भूम्यां वै कुंकुमेन तु । भद्र
सर्वतोभद्रमालिखेद्बुद्धिमान्नरः २४ तत्र मध्ये लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् । पूर्वपत्रे न्यसेत्सूर्यमाग्नेये तपन न्यसेत् २५ सुवर्णरेतं
याम्ये नैर्ऋत्ये च न्यसेद्रविम् । आदित्य वारुणे पत्रे वायव्ये च दिवाकरम् २६ सौम्ये प्रभाकर तत्र सूर्यमीशानपत्रके । तीव्ररश्मिं च
देवं ब्रह्माणं चैव विन्यसेत् २७ आधाररूपिण देवं मध्ये चैवारुण न्यसेत्। सहस्ररश्मि सूर्यं च सूक्ष्मस्थूलगुणान्वितम् २८ सर्वगं सर्व
रूपं च मध्ये भास्करमेव च । सप्ताश्वरथमारूढं पद्महस्त दिवाकरम् २९ अक्षसूत्र धनुष्पाणिं कुंडलैर्मुकुटेन च । रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौ
वर्णं तत्र कारयेत् ३० शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्षतो ऽपि वा । सौवर्णमरुणं कुर्याद्रज्जु चैव तथाविधाम् ३१ सप्ताश्वैर्भूषित कृत्वा
रथ तस्याग्रतः स्थितम् । अरुण विनतापुत्रं गृहीताश्वमनूरुकम् ३२ एकरूप रथ कृत्वा पद्मस्योपरि विन्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं
रक्तवस्त्रविभूषितम् ३३ रक्तचंदनमाल्याद्यैर्मंडितं भातिशोभनम् । अग्रतः सारथिं कृत्वा पूजयेदरुण शुचिः।रक्तपुष्पैस्तु गंधैश्च तथाऽन्यै
रपि शक्तितः ३४ विनतातनयो देवः कर्मसाक्षी तमोनुदः । सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च अरुणो मे प्रसीदतु ३५ मंत्रेणानेन संपूज्य सारथिं तदन
तरम् । देवस्य शंसन कल्प्य प्रभूतादिकपंचकम् ३६ प्रभूत विमल सारमाराध्य परम शुभम् । दीप्तादिशक्तिभिश्चैव ततो भानु मपूजये
त् ३७ दीप्ता सूक्ष्मा तथा भद्रा विभिनी विमला ऽनघा । अमोघा वैद्युता चेति नवमा सर्वतोमुखी ३८ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वाव
स्थांगतो ऽपि वा । यः स्मरेद्भास्करं देवं स बाह्यम्यतरे शुचिः ३९ शिखायां भास्कर न्यस्य ललाटे सूर्यमेव च ।

मुखे तत्र रविं न्यसेत् ४० कंठे न्यसेद्भानुमंतं पद्महस्तं द्विहस्तयोः । तिमिरक्षयकृद्देवं स्तनयोरेव विन्यसेत् ४१ जातवेदोभिधं नाभ्यां कट्यां भानुं तथा न्यसेत् । उग्ररूपं गुह्यदेशे तेजोरूपं द्विजंघयोः ४२ पादयोः सर्वरूपं तु सूक्ष्मस्थूलगुणान्वितम् । एवं यथोक्तं विन्यस्य पात्रं गृह्य ततोऽर्चयेत् ४३ करवीरार्ककुसुमै रक्तचंदनमिश्रितैः । पुष्पैः सुगंधैर्धूपैश्च कुंकुमैरुपशोभितम् ४४ मार्तंडं भानुमादित्यं भास्करं तपनं रविम् । हंसं दिवाकरं चेति पादयोर्मुकुटावधि ४५ पादौ जंघे तथा जानुद्वयमुरू कटी तथा । नाभिं[1] वक्षःस्थलं शीर्षमेतेष्वंगेषु पूजयेत् ४६ आनयेदर्घ्यपात्रं च सौवर्णं रौप्यताम्रजम् ४७ अर्घ्यार्थं दैवतं पात्रमुदकेन प्रपूरयेत् । पूजयेच्चाथ प्रागादिदेवतास्ताः समाहितः ४८ दिग्देवतास्ततः पूज्या गंधपुष्पानुलेपनैः । पात्रे तोयं समादाय सुपुष्पफलसंयुतम् । जानुभ्यामवनिं गत्वा सूर्यायार्घ्यं न्यवेदयेत् ४९ वेदगर्भ नमस्तुभ्यं देवगर्भ नमोऽस्तु ते । अव्यक्तमूर्तये तुभ्यमर्घ्यं गृह्ण नमोस्तु ते ५० ब्रह्ममूर्तिधरायैव चतुर्वक्त्र सनातन । सृष्टिस्थितिविनाशाय गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ५१ कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा सर्वतोमुखः । जन्ममृत्युजराशोकसंसारभयनाशनः ५२ विष्णुरूपधरो देवः पीतवस्त्रश्चतुर्भुजः । प्रभवः सर्वलोकानामर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते ५३ दारिद्र्यव्यसनध्वंसी श्रीमान्पातु दिवाकरः । सुवर्णः स्फाटिको भानुः स्वर्णरेता दिवामणिः । हरिदश्वांशुमाली च अर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते ५४ चतुर्भिर्मुनिभिः सम्यगष्टाभिः परिगीयते । सामध्वनिस्तुतो यज्ञे अर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते ५५ अर्घ्यं गंधं च पुष्पं च तथा धूपं प्रदीपकम् । नैवेद्यं च यथाशक्त्या प्रार्थयेत्सूर्यदेवताम् ५६ अग्निमिळे नमस्तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे । इषेत्वैव नमस्तुभ्यमग्ने चैव नमो नमः ५७ आत्मरूपिन्नमस्तुभ्यं विश्वमूर्ते नमो नमः । त्वं धा-

---

[1] अत्र श्लोकांते ' अर्घ्यं गृह्ण नमोस्तु ते ' इतिवदन्नर्घ्यं दद्यात् ।

ता त्वं च वै विष्णुस्त्व ब्रह्मा त्व हुताशनः ५८ मुक्तिकामो ऽहमिच्छामि प्रार्थयामि सुरेश्वर । विश्वतश्चक्षुरास्यातो विश्वतश्चरणाननः ५९ विश्वात्मा सर्वतोदेवः प्रार्थयामि सुरेश्वर । इमं मंत्रं समुच्चार्य नमस्कुर्वीत भास्करम् ६० सवर्चसेति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम् । हंसःशुचिषदित्यृचा सूर्यस्यैवावलोकनम् ६१ उदुत्यचित्रमित्येतत्सूक्त देवाग्रतो जपेत् । पद्मकेसरकोणेषु फलकं चैव कारयेत् ६२ फलैः पुष्पैरक्षतैश्च भक्ष्यैर्नानाविधैरपि । शय्यां तत्र च देवस्य शुभदेशे प्रकल्पयेत्६३पट्धान्य पट्रस चैव रौप्य चैव महाप्रभुम् । पुरुषं सद्गहस्त च कारयेच्चैव बुद्धिमान् ६४ वस्त्रयुग्मेन संच्छाद्य लवणोपरि विन्यसेत् । अनेनैव तु मंत्रेण स्नानमर्घ्यार्चनं ततः ६५नमस्ते क्रोधरूपाय सद्गहस्तजिघांसवे । जिघांसत च त दृष्ट्वा दुद्रुवुः सर्वदेवताः ६६ त्वया व्याप्त मेरुपृष्ठं चडभास्कर सुप्रभ । अतस्त्वां पूजयिष्यामि अर्घ्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते ६७ क्षपयित्वा तु तां रात्रिं गीतवादित्रनिस्वनैः । ततस्त्वभ्युदिते सूर्ये होम कुर्यात्स्वशक्तितः ६८ पूजयेत्तत्र शक्त्या च देवांश्च विविक्तुरुम् । होमोऽर्कस्य समिद्भिश्च घृतमिश्रैस्तिलैस्तथा ६९ सिद्धान्न च चरुद्रव्य घृतं च जुहुयाद्विजः । आकृष्णेनेति मंत्रेण शतमष्टोत्तर क्रमात् । होमो व्याहृतिभिर्वाथ स्विष्टकृत्तदनंतरम् ७० कपिलां पूजयेद्देवीं सवत्सां पापनाशिनीम् । वस्त्रयुक्तां सघटां च स्वर्णशृंगविभूषिताम् ७१ ताम्रपृष्ठीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनकान्विताम् । मंत्रेणानेन तां दद्याद्ब्राह्मणायेति शक्तितः ७२ कपिले सर्वभूतानां पूजनीया ऽसि रोहिणी । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शांतिं प्रयच्छ मे ७३ आचार्यस्य ततो भक्त्या सर्वं पाणौ विनिक्षिपेत् । गोभूहिरण्यवासांसि व्रीहयो लवणं तिलाः ७४ एतत्सर्वं प्रदत्त्वा तु कपिलां प्रार्थयेत्ततः ७५ कपिले पुण्यकर्मासि निष्पापे पुण्यकर्मणि । मां समुद्धर पापात्तु ददतो ह्यक्षयं कुरु ७६ दिवि वादित्रशब्दैश्च सेव्यते कपिला सदा । तथा विद्याधराः सिद्धा भूतनागगणाग्रहाः ७७

कपिलारोमसंख्यातास्तत्र देवाः प्रतिष्ठिताः । पुष्पवृष्टिं प्रमुंचंति नित्यमाकाशसंस्थिताः ७८ ब्रह्मणोत्पादिता देवी अग्निकुंडात्सुसुप्रभा ।
नमस्ते कपिला पुण्ये सर्वदेवनमस्कृते ७९ जय नित्यं महासत्वे सर्वतीर्थादिमंगले । दातारं स्वजनोपेतं ब्रह्मलोकं नयाशु माम् ८०
ततः प्रदक्षिणां कृत्वा नत्वा ब्राह्मणपुंगवान् । आशीर्वादान्वदेयुस्ते पुत्रपौत्रधनागमान् ८१ आरोग्यं रूपसौभाग्यं सर्वदुःखविवर्जितः ।
अंते गोलोकमासाद्य चिरायुः सुखभाग्भवेत् ८२ यदा स्वर्गात्प्रचरति राजा भवति धार्मिकः । सप्तद्वीपवतीं भुंक्ते सदा राज्यमकंटकम् ८३
अहो व्रतमिदं पुण्यं सर्वदुःखविनाशनम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ८४ तदा वेदमये पात्रे सद्वृत्ते चाक्षयं भवेत् ८५ क-
पिलाख्या यदा षष्ठी जायते भुवि मानद । व्रतं सर्वव्रतश्रेष्ठमिदमग्र्यं महाफलम् ८६ उद्धरिष्यति दातारं नूनमक्षय्यमव्ययम् । एवं देव-
गणाः सर्वे भूतसंघा महर्षयः ८७ आकाशस्थाः प्रनृत्यंति पुण्येऽस्मिन्दिवसागमे । पात्रभूताय ऋषये श्रोत्रियाय कुटुंबिने ८८ एवं
यः कपिलां दद्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा । स याति परमं स्थानं यावन्न च्यवते पुनः ८९ ॥ इति हेमाद्रौ ॥ ॥ स्कांदे प्रभासखंडे तु
संक्षेपेणोक्तो व्रतविधिः—शुचौ देशे समालिप्य सर्वतोभद्रमण्डलम् । स्थापयेदव्रणं कुंभं चंदनोदकपूरितम् ॥ संवेष्ट्य वस्त्रयुग्मेन कंठदेशे सु-
शोभनम् । पंचरत्नसमायुक्तं दूर्वापुष्पाक्षतान्वितम् ॥ रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण संयुतम् । रथं रौप्यपलस्यैव चतुरश्वैर्विचित्रितम् ॥
सौवर्णीं पलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् । कुंभस्योपरि संस्थाप्य गंधपुष्पैस्तथार्चयेत् ॥ आदित्यं पूजयेद्देवं नामभिः स्वैर्यथोदितैः ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर । प्रभाकर नमस्तुभ्यं संसारान्मां समुद्धर ॥ भक्तिमुक्तिप्रदो यस्मात्तस्माच्छांतिं प्रयच्छ मे ।
नमो नमस्ते वरद ऋक्सामयजुषांपते । नमोऽस्तु विश्वरूपाय विश्वधात्रे नमोऽस्तु ते ॥ एवं संपूज्य विधिवद्देवदेवं दिवाकरम् । पूजये

त्कपिलां धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥ दानमंत्रः—दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः । कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥
यस्मात्त्वं कपिले पुण्ये सर्वलोकस्य पावनी । प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥ इति स्कांदे कपिलाषष्ठीव्रतोद्यापन संपूर्णम् ॥
॥ अथ कार्तिके स्कंदषष्ठीव्रतम् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये— श्रीकृष्ण उवाच । षष्ठ्यां फलाशनो राजन्विशेषात्कार्तिके नृप । राज्यच्यु
तो विशेषेण स्व राज्य लभते चिरात् ॥ षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा । उपोष्या सा प्रयत्नेन सर्वकाल जयार्थिना ॥
कार्तिकेयस्य दयिता एषा षष्ठी महातिथिः । देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तमस्यां महात्मना ॥ अस्यां हि श्रीसमायुक्तो यस्मा
त्स्कंदोऽभवत्पुरा । तस्मात्षष्ठ्यां न भुंजीत प्राप्नुयाद्भार्गवीं सदा ॥ दत्त्वाऽर्घ्यं कार्तिकेयाय स्थित्वा वै दक्षिणामुखः । दध्नाक्षतो
दकैः पुष्पैर्मंत्रेणानेन सुव्रत ॥ सप्तर्षिदारज स्कंद सेनाधिप महाबल । रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गंगागर्भ नमोऽस्तु ते ॥ प्रीयतां
देवसेनानी संपादयतु हृद्गतम् । दत्त्वा विप्राय चात्मान्नं यच्चान्यदपि वर्तते ॥ पश्चाद्भुंक्ते त्वसौ रात्र्यां भूमिं कृत्वा तु भाजनम् ।
एवं षष्ठी व्रतस्थस्य उक्तं स्कंदेन यत्फलम् । तन्निबोध महाराज प्रोच्यमानं मयाऽखिलम् । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भ
विष्यति ॥ शुक्लायामथ कृष्णायां ब्रह्मचारी समाहितः । तस्य सिद्धिं धृतिं पुष्टिं राज्यमायुर्निरामयम् ॥ इहलोके परत्रापि दद्यात्स्कंदो
न संशयः । अशक्तश्चोपवासे वै तेन नक्तं समाचरेत् ॥ तैलं षष्ठ्यां न भुंजीत न दिवा कुरुनंदन । यस्तु षष्ठ्यां नरो नक्तं कुर्यान्निरतस्तस्य
म ॥ सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो गांगेयस्य प्रसादतः । स्वर्गे च नियतं वासं लभते नात्र संशयः ॥ इह चागत्य कालांते यथोक्तफलभाग्भवेत् ।
देवानामपि वंद्योऽसौ राजराजो भविष्यति ॥ इति स्कंदषष्ठीव्रतं भविष्योक्तं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षशुक्ले भाद्रपदे वा चंपाषष्ठी

व्रतम् ॥ हेमाद्रौ स्कांदे–। स्कंद उवाच । प्राप्तराज्यं च राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । कदाचिदाययौ द्रष्टुं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ तं पप्रच्छ महातेजा धर्मसूनुः कृतांजलिः ॥ राज्यलाभः कथं जातो मम विप्र तपोनिधे । तद्व्रतं श्रोतुमिच्छामि कर्तुं च मुनिसत्तम ॥ दूर्वासा उवाच । शृणु राजन्महाभाग व्रतानामुत्तमं व्रतम् । अस्तीह यच्चीर्णमात्रं सर्वकामाँस्तु पूरयेत् ॥ सर्वपापक्षयं कुर्यादखंडितव्रतान्यपि । षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृत्या च समन्विता । विशाखाभौमयोगेन सा चंपा इति विश्रुता ॥ देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा षष्टिहायनैः । कृते त्रेतायां पंचाशद्धायनी द्वापरे पुनः ॥ चत्वारिंशत्कलौ त्रिंशद्धायनी दुर्लभा ततः ॥ आदौ कृतयुगे पूर्वं या चीर्णा विश्वकर्मणा ॥ तत्फलाद्विश्वकर्तृत्वं प्राजापत्यमवाप्नुयात् । पृथुना कार्तवीर्येण भुवि नारायणेन च ॥ ईश्वरेण मया सार्द्धं इतरेतरलिप्सया । यश्चैतद्विधिवत्कुर्यात्सोऽत्यंतं फलमश्नुते ॥ युधिष्ठिर उवाच । तद्विधिं श्रोतुमिच्छामि विस्तराद्वदतो मुने । के मंत्राः के च नियमाः सापि किंलक्षणा भवेत् ॥ दुर्वासा उवाच । द्विदैवत्यर्क्षभौमेन वैधृतेन समन्विता । भाद्रे मासि सिते षष्ठी सा चंपेति निगद्यते ॥ पंचम्यां नियमं कुर्यादेकभुक्तं समाचरेत् । चंपाषष्ठी व्रतं कुर्याद्यथोक्तं वचनाद्गुरोः ॥ ततः प्रभाते विमले दंतधावनपूर्वकम् । कृत्वा स्नानं शुचिर्भूत्वा संकल्प्य च यथाविधि ॥ निराहारो ऽद्य देवेश त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः । पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भास्कर–इति संकल्पमंत्रः ॥ ततः स्नानं प्रकुर्वीत नद्यादौ विमले जले । मृदमालभ्य मंत्रैश्च तिलैः शुक्लैश्च मंत्रवित् ॥ सावित्रं परमं त्वं हि परं धाम जले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं पातु सहस्रधा ॥ प्रार्थना– आद्यस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च । पापं नाशय मे देव वाङ्मनः कर्मभिः कृतम् ॥ स्नानमंत्रः–ततः संतर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणानपि । ततश्चैत्य गृहं मौनी पाखंडालापवर्जितः ॥ स्थंडिलं कारयेच्छुद्धं चतुरस्रं सुशोभनम् । स्थापयेद्व्रणं

कुंभ पंचरत्नसमन्वितम् ॥ कुंकुमेन लिखेत्पद्मं द्वादशारं सकर्णिकम् । तस्योपरि न्यसेत्सूर्यं सौवर्णं सरथारुणम् ॥ शक्त्या वा वित्तसारेण वित्तशाठ्यविवर्जितः । तमर्चयेद्गंधपुष्पैर्विधिमन्त्रपुरस्सरम् ॥ पंचामृतेन स्नपनं कुर्यादर्कस्य संयतः । ततस्तु गंधतोयेन परां पूजां समारभेत् ॥ गंधैर्नानाविधैर्दिव्यैः कर्पूरागरुकुंकुमैः । फलैर्नानाविधैर्दिव्यैः कुंकुमैश्च सुगंधिभिः ॥ मंडपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम् । यथाशोभं प्रकुर्वीत अश्वश्चोपरि सर्वतः ॥ ततः संपूजयेद्देवं भास्करं कमलोपरि । मध्ये दलेषु पूर्वादि ह्यादित्यादीन्प्रपूजयेत् ॥ आदित्याय नमः भास्कराय० भानवे न० अर्यम्णे न० विश्वचक्राय० अंशुमते न० सहस्रांशवे न० खगाय० सुरथाय० सूर्याय० द्वादशात्मने न० प्रभाकराय० ॥ जन्मांतरसहस्रेषु दुष्कृतं यन्मया कृतम् । तत्सर्वं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद्दिवाकर ॥ ततो रथपूजा ॥ ततः संपूजयेद्देवमच्युतं तदग्रे स्थितम् । अष्टाक्षरेण मंत्रेण गंधपुष्पादिभिः क्रमात्— ॥ ॐ घृणिः सूर्यआदित्यः इति मंत्र ॥ कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुख । जन्ममृत्युजरारोगसंसारभयनाशनः —उदये अर्घ्यमंत्रः ॥ ततः संपूजयेच्छुक्लां सवत्सां गां पयस्विनीम् । सवस्त्रघंटाभरणां कांस्यपात्रे च दोहिनीम् ॥ ब्रह्मणोत्पादिते देवि सर्वपापविनाशिनि । संसारार्णवमग्नं मां गोमातस्त्रातुमर्हसि ॥ सुरूपा बहुरूपाश्च मातरो लोकमातरः । गावो मामुपसर्पंतु सरितः सागरं यथा ॥ या लक्ष्मी सर्वदेवानां या च देवेषु संस्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥ तिलहोमं ततः कुर्यात्सावित्र्याऽष्टोत्तरशतम् । ततस्तां कल्पयेद्धेनुं सद्यो मे प्रीयतामिति ॥ आचार्याय ततो दद्यादादित्यं सरथारुणम् ॥ सकुंभरक्तवस्त्रैश्च सर्वोपस्करसंयुतम् । मनोभिलषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः— दानमंत्र ॥ गृह्णामि भास्कर रवे भवंतं विश्वतोमुखम् । मनोभिलषितावाप्तिमुभयोः कर्तुमर्हसि – प्रतिग्रहणमंत्रः ॥ सर्वतीर्थमयीं धेनुं सर्वयज्ञमयीं शुभाम् । सर्वदानमयीं देवीं ब्राह्म

णाय ददाम्यहम्-- गोदानम् ॥ गृह्णामि सुरभीं देवीं सर्वयज्ञमयीं शुभाम् । उभौ पुनीहि वरदे उभयोस्तारका भव ॥ ततस्तु भोजयेद्विप्रान्द्वादशैव स्वशक्तितः । दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ अवैकल्यं भवेत्तस्य शांतिरायुर्द्विजोत्तम । अभिनंद्य तमाशीर्भिस्ते सर्वे अभिनंदिताः ॥ ततस्तु स्वयमश्नीयाद्विजानामवशिष्टकम् । सह पुत्रैः कलत्रैश्च अन्यैर्बहुजनैर्वृतः ॥ एवं यः कुरुते राजन्सो ऽत्यंतं पुण्यमश्नुते । प्रभूणां च विधिः प्रोक्तः सर्वेषां दृष्टिगोचरः ॥ सर्वैश्च तद्व्रतं कार्यं स्वशक्त्या दुःखभीरुभिः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्तते । विफलं तत्तु तस्य स्यादनुशस्त्वनुकल्पिकः ॥ अथ निर्धनस्य विधिः ॥ पंचम्यां नियमं कुर्यादाचार्यवचनाद्व्रती । षष्ठ्यां स्नानं प्रकुर्वीत संतर्प्य पितृदेवताः ॥ अभ्येत्य स्वगृहं मौनी सूर्यं मनसि चिंतयेत् । स्थापयेदव्रणं कुंभं मृत्पात्रं च तथोपरि ॥ तस्योपरि न्यसेत्सूर्यं फलकेन विनिामतम् । सौवर्णं भक्तिसंयुक्तं रथं सारथिना युतम् ॥ तमर्चयेज्जगन्नाथं गृहीत्वाऽऽज्ञां गुरोः स्वयम् । षडक्षरेण मंत्रेण गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ ॐ नमःसूर्याय इति मंत्रः ॥ संपूज्य विधिवद्देवं फलपुष्पादिकं च यत् । सूर्यं निवेदयेत्सर्वं सूर्यो मे प्रीयतामिति ॥ ततः प्रभाते विमले गत्वा गुरुगृहं प्रति । सर्वोपकरणैः सूर्यमाचार्याय निवेदयेत् ॥ धान्यं पुष्पं फलं वस्त्रं रत्नधेन्वादिकं च यत् । गवां कोटिसहस्रं तु कुरुक्षेत्रे ऽर्कपर्वणि ॥ चंपादानस्य राजेंद्र कलां नार्हति षोडशीम् । सर्वतीर्थप्रदानानि तथान्यान्यपि षोडश ॥ चंपया तुलितानीह चंपैका त्वतिरिच्यते ॥ इति श्रीस्कंदपुरा० चंपाषष्ठीव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षशुक्लचंपाषष्ठी ॥ मार्गे मासे शुक्लपक्षे षष्ठी वैधृतिसंयुता । रविवारेण संयुक्ता सा चम्पा इति कीर्तिता - इति मल्लारिमाहात्म्ये ॥ मार्गशीर्षे ऽमले पक्षे षष्ठ्यां वारेंऽशुमालिनः । शततारागते चंद्रे लिंगं स्यद्दृष्टिगोचरम् -इति ॥ इयं योगविशेषेण पूर्वा, योगाभावे परा ग्राह्या ॥ इति चंपाषष्ठी ॥ ॥ ॥

॥ ॥ अथ सप्तमीव्रतानि ॥ ॥ तत्र वैशाखशुक्लसप्तम्यां गंगोत्पत्ति । तत्र पूजा चोक्ता पृथिवीचंद्रोदये ब्राह्मे—वैशाखशुक्लसप्तम्यां जन्हुना जाह्नवी स्वयम् । क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात् ॥ तां तत्र पूजयेद्देवीं गंगां गगनमेखलाम् ‑इति ॥ हरिवंशे पुण्यकव्रतांते— अन्द प्रातःस्नानमभिधाय, गंगाया व्रतकथा महायशस्करयुक्ता ॥ प्रत्यूषे च सदा स्नानं कार्यं मदाकिनीजले । अन्यत्र वा जले स्नान शुक्लपक्षे हरिप्रिये ॥ एतद्गंगाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं शुभम् । सप्त सप्त वै ससाथ कुलानि हरिवल्लभे ॥ स्त्री तारयति धर्मज्ञे गंगाव्रतकधारिणी । देय कुंभसहस्र तु गंगायां व्रतके शुभे ॥ तारणं सिद्धिदं चैव तद्व्रतं सर्वकामिकम् । वैशाखे शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां पूजयेद्धरिम् ॥ गंगायां विधिवत्स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान् दश । पूजयेत्सुरभवस्त्रैश्च पुष्पसत्कंदनैः शुभैः ॥ पूजकः सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इयं च शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा युग्मवाक्यात् ॥ इति गंगासप्तमीव्रतम् ॥ ॥ अथ शुक्लादि श्रावणकृष्णसप्तम्यां शीतलाव्रतम् । तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । तत्र माधवीये हारीतः— पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनीतिथि इति ॥ अथ व्रतविधिः ॥ मासपक्षाद्युल्लिख्य ममेहजन्मनि जन्मांतरे चावैधव्यप्राप्तये ऽस्खलितभर्तृसंयोगपुत्रपौत्रादिधनधान्यप्राप्तये शीतलाव्रतं करिष्ये । तथाच, यथा मिलितोपचारैः शीतलां पूजयिष्ये । तत्राष्टदलपीठे ऽव्रणं कलशं संस्थाप्य, तदुपरि सौवर्णीं शीतलां पूजयेत् ॥ अथ ध्यानं, स्कांदे— वंदे ऽहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगंबराम् । मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालंकृतमस्तकाम् ॥ कुंभे संस्थापयेद्देवीं पूजयेन्नाममंत्रतः । शीतले दह मे पापं पुत्रसौख्यफलप्रदे । धनधान्यप्रदे देवि पूजां गृह्ण नमो ऽस्तु ते । इति ध्यानम् ॥ (नाममंत्रेण—) आवाहनं आसनं पाद्यं । विधाय शीतलाकारि अवैधव्यसुतप्रदे । श्रावणस्य सिते पक्षे अर्घ्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते । अर्घ्यम् ॥ ना-

ममंत्रेण पूजनीया ॥ आचमनम् । स्नानम् । वस्त्रम् । उपवस्त्रम् । विलेपनम् । अलंकारान् । पुष्पाणि । धूपम् । दीपम् ॥ शीतले पंचपक्वान्नं दध्योदनयुतं शुभम् । नैवेद्यं गृह्यतां देवि घृतमिश्रं च सुंदरि । नैवेद्यम् ॥ करोद्वर्तनम् । फलम् । तांबूलम् । दक्षिणाम् । नीराजनम् । पुष्पाञ्जलिम् । प्रदक्षिणाम् । नमस्कारान् । शीतले दह मे पापमिति प्रार्थयित्वा व्रतसंपूर्णफलावाप्तये ब्राह्मणाय वायनं दद्यात् । तत्र मंत्रः—दध्यन्नं दक्षिणायुक्तं वाणकं फलसंयुतम् । शीतलाप्रीतये तुभ्यं ब्राह्मणाय ददाम्यहम् ॥ इति पूजनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ हेमाद्रौ भविष्ये—। कृष्ण उवाच । प्रसिद्धं श्रूयतां रम्यं नगरं हस्तिनापुरम् । इंद्रद्युम्नश्च राजा ऽभून्नृपतिर्लोकपालकः १ धर्मशीलाभिधा चासीत्तस्य भार्या यशस्विनी । क्रियाकांडे रता साध्वी दानशीला प्रियंवदा २ बभूव प्रथमः पुत्रो महाधर्मेति नामतः । नंदते पितृवात्सल्यात्काले ऽन्यस्मिंस्ततो ऽभवत् ३ द्वितीया च तथा पुत्री तस्य जाता गुणोत्तमा । पुत्री लक्षणसंपन्ना शुभकारीति नामतः ४ ववृधे सा पितुर्गेहे सर्वांगगुणसुंदरी । नाम्ना रूपेण सा बाला सर्वासां च गुणाधिका ५ सामुद्रिकगुणोपेता पद्महस्ता प्रियंवदा । कौंडिण्यनगरे राजा सुमित्रो नाम नामतः ६ तत्पुत्रो गुणवान्नाम शुभकार्याः पतिर्बभौ । वरो देहेन मानेन लक्ष्मीवान्रूपवान्गुणैः ७ गुणवान् शुभकारिण्याः पाणिं जग्राह धर्मवित् । गृहीत्वा पारिबर्हाणि गतो ऽसौ नगरं प्रति ८ पुनः समागतो राजा गुणवान् हस्तिनापुरम् । आजगाम परिजनैस्तत्पुत्र्यानयनोत्सुकः ९ प्रणम्य च पितुः पादौ तमूचे चारुहासिनी । आज्ञां देहि महाराज श्वशुरस्य गृहं प्रति १० हृद्गतं च पितुर्ज्ञात्वा मातुस्तु शुभकारिणी । रथमारुह्य हे स्वामिन्यास्यामि स्वपुरं प्रति ११ ततः पिता तु तस्याथ दंपत्योः शुभहेतवे ॥ पितोवाच । पुत्रि त्वं सुस्थिरा भूत्वा वारैकं च क्षमस्व मे १२ शीतलासप्तमी नाम व्रतं चर शुभप्रदम् ॥ कन्योवाच । तात तत्र परिज्ञातं

यदुक्तं पद्मयोनिना १३ पतिव्रतासमो धर्मो नास्तीह भुवनत्रये ॥ कृष्णोवाच । ततस्ता कारयामास शीतलाव्रतमुत्तमम् १४ सौभा-
ग्यारोग्यजनकमवैधव्यकरं परम् । पुत्रीं च प्रेषयामास ब्राह्मणो वेदपारगः १५ व्रतोपकरणं चैव गृह्य पूजा सरोवरे । मार्गे पद्मानि सं-
गृह्य व्रतोपकरणं शुभा १६ शीतलापूजने हेतोर्गता साध्वी सरोवरम् । तत्रादृष्टं तया मोहात्तडागं विधिसादनम् १७ बभ्राम सा वने
शून्ये स्मरती शीतलाव्रतम् । अतिश्रांता ययौ मोहात्स्मरती शीतलां बहु १८ ददर्श सा ततो नारीं वृद्धां रूपगुणान्वितास् । विप्रस्तु
स्वपितो मार्गे दृष्टिहीनो मृतस्तदा १९ शुभकारीं ततो वाक्यं वृद्धा ऊचे यशस्विनी । भविष्यति चिरंजीवी भर्ता ते राजकन्यके २०
आगच्छ पूजनार्थाय दर्शयामि सरोवरम् । तया सह गता साध्वी तडागं विधिपूर्वकम् २१ पूजयामास शर्वाणीं तोषयामास शीतलाम् ।
पूजयित्वा च तां देवीं स्वपथं गंतुमुद्यता २२ शीतलाया वरं गृह्य सहसख्या च प्रस्थिता । ततो सा ददृशेऽरण्ये ब्राह्मणं दष्टसर्पकम्
२३ भार्या तु तस्य निकटे ब्राह्मणस्य महात्मनः । ब्राह्मणो निद्रया सुप्तः पूर्वकर्मप्रभावतः २४ दष्टो भुजगरूपेण कालेनैव हतस्तदा ।
विषहतं पतिं दृष्ट्वा रुरोद ब्राह्मणी बहु २५ राजपुत्री लब्धवरा शीतलायाः पतिव्रता । वरं सगृह्य शालायां रुरोद करुणं बहु २६ तयोस्त-
रुणदंपत्योर्योग्यसौभाग्यदर्शनात् । रुदती करुणं बाला शोचयामास त वरम् २७ यावन्न परलोकस्थं जनं संगत्य तत्कृते । तावदहमेन
सहसा अनुगच्छामि वह्निना २८ तिष्ठ तिष्ठ क्षणं सुभ्रु गमिष्यामि हि पावकम् । अर्जयिष्ये दिवं दिव्यमक्षय्यं भवनांतरम् २९ राजपु-
त्री वचः श्रुत्वा ब्राह्मण्याः करुणान्विता । सस्मार शीतलां देवीं महावैधव्यभंजनीम् ३० आगच्छच्छीतला तत्र वरं दातुं शुचिस्मिता ॥
शीतलोवाच । वरं वरय वत्से त्वं किं दुःख चारुहासिनि ३१ शीतला व्रतजं पुण्यं देहि त्वं ब्राह्मणीं शुभाम् । तेन पुण्यप्रभावेण

भर्ता ऽस्या निर्विषो भवेत् ३२ इति देव्या वचः श्रुत्वा ह्यददद्ब्राह्मणीं ततः । बुबोधाशु ततो विप्रश्चिरं सुप्तो यथा पुनः ३३ शीतलाया व्रते बुद्धिर्ब्राह्मण्याश्चाभवत्तदा । अकरोत्साऽपि तत्पूजां भक्तिभावपुरःसरा ३४ तत्रांतरे राजपुत्र्याः पतिरागाद्वनातिकम् । सोऽपि दृष्टोऽथ सर्पेण गच्छंत्यग्रे ददर्श तम् ३५ विललाप ततः साध्वी सख्या सह वनांतरे ॥ शीतलोवाच । वत्से मया पूर्वमुक्तं स्मर तद्वरवर्णिनि ३६ शीतलाव्रतचारिण्या वैधव्यं नैव जायते । स्वयमुत्थाय कल्याणि पतिं सुप्तं गृहे यथा ३७ बोधयाशु पतिं भीरु व्रतं वैधव्यनाशनम् । इत्युक्ता बोधयामास भर्तारं सा पतिव्रता ३८ ॥ भर्ता ऽपि मुदितो दृष्ट्वा स्वां प्रियां प्रीतिकर्मणि ३९ दृष्ट्वा तु महदाश्चर्यं तद्ग्राम...नो जनाः । सर्वे ते विस्मयं जग्मुर्ब्राह्मणीपतिरक्षणात् ४० ब्राह्मणी हर्षिता वृद्धां प्रणिपत्य पतिव्रता । देहि मातर्नमस्तेऽस्तु ह्यवैधव्यावियोगते ४१ अन्यापि शीतलायास्तु व्रतं नारी करिष्यति । अवैधव्यमदारिद्र्यमवियोगः स्वभर्तृतः ४२ तथेत्यंतर्दधे देवी शीतला कामरूपिणी । शीतलाया वरं लब्ध्वा जगामात्मीयवेश्मनि ४३ पद्मानिवासप्रभुविश्ववंद्यसमर्हणैः साधितविश्वमंगला । प्रसादमासाद्य च शीतलाया राज्ञः सुता पार्वतिवद्बभूव ४४ ॥ इति भविष्ये शीतलाव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ भाद्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये ॥ सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा परा । मम इहजन्मनि अखंडितसंततिपुत्रपौत्रवृद्ध्यर्थे मुक्ताभरणव्रते उमामहेश्वरपूजनं करिष्य इति संकल्प्य शिवाग्रे दोरकं विन्यस्य पूजयेत् ॥ ॥ अथ पूजा ॥ देवदेव महेशान परमात्मन् जगद्गुरो । प्रतिपादितया सोम पूजया पूजयाम्यहम् । आवाहनम् ॥ अनेकरत्नखचितं सौवर्णं मणिसंयुतम् । मुक्ताचितं महादेव गृहाणासनमुत्तमम् । आसनम् ॥ पाद्यं गृहाण देवेश सर्वविद्यापरायण । ध्यानगम्य सतां शंभो सर्वेश्वर नमो ऽस्तु ते । पाद्यम् ॥ इदमर्घ्यमनर्घ्यं त्वममराधीश शंकर ।

किंकरीभूतया सोम मया दत्त गृहाण भोः । अर्घ्यम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यः समानीतं सुशीतलम् । जलमाचमनीयार्थं गृहाण उमया सह । आचमनीयम् ॥ मध्वाज्यशर्करामिश्रमधुना परिकल्पितः । शंकर प्रीतये तुभ्य मधुपर्को निवेदितः । मधुपर्कम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम् । पंचामृतेन स्नपन प्रीयतां परमेश्वर । पंचामृतस्नानम् ॥ गंगा च यमुना चैव गोदावरी सरस्वती । ताभ्यस्तोयं समानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् । शुद्धोदकस्नानम् ॥ स्नानादूर्ध्वं महादेव प्रीत्या पापप्रणाशन । वस्त्रयुग्मं मया देव गृह्यतां कांतया सह । वस्त्रम् ॥ उपवीत सोत्तरीय नानाभूषणभूषितम् । गृहाण सोम विमल मया दत्तमिद शुभम् । उपवीतम् ॥ मलयाचलसंभूत घनसारसुगंधियुक् । चंदन पंचवदन गृहाण वनितान्वित । चंदनम् ॥ जातीचंपकपुन्नागवकुलैः पारिजातकैः । शतपत्रैश्च कल्हारैरर्चयेऽहमुमापतिम् । पुष्पाणि ॥ त्रैलोक्यपावन ते ऽद्य परमात्मञ्जगद्गुरो । चंदनागरुकर्पूरधूप दास्यामि शंकर । धूपम् ॥ शुभवर्तियुत सर्पिर्लोडितं वह्निना युतम् । दीपमेकमनेकार्कमतिम कल्पयत्विमम् । दीपम् ॥ पायसापूपकृसरं दुग्धान्नं सगुडोदनम् । दिव्यान्न षड्रसोपेत सुधारससमन्वितम् । समर्पयामि देवेश किंकरी शंकराय ते । नैवेद्यम् ॥ पुनराचमन शुद्ध कुरु सोमांबुना ऽमुना । मुखशुद्धिकरं देव कृपया त्वं गृहाण भोः । आचमनीयम् ॥ कस्तूरिकासमायुक्त मलयाचलसंभवम् । गृहाण चंदन सोम करोद्वर्तनक शुभम् । करोद्वर्तनम् ॥ नारिकेरफल जंबूफल नारिंगमुत्तमम् । कूष्मांड पुरतो भक्त्या कल्पित प्रतिगृह्यताम् । फलम् ॥ पूगीफल० । तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ नीराजनम् ॥ पुष्पांजलिम् ॥ प्रदक्षिणाम् ॥ नमस्कारान् ॥ महादेव महाराज प्रीत्या पापप्रणाशन । अस्माक कुर्वतां पूजां साधु वा ऽसाधु योजिताम् । ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि भवतो विहिता च या । संपूर्णा सा तु विश्वेश विमला त्वत्प्रसादतः । प्रार्थना ॥ देवदेव जगन्नाथ

सर्वसौभाग्यदायक। गृह्णीयां दोररूपं त्वां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम्। दोरकग्रहणम् ॥ सप्तसामोपगीतं त्वां धारयामि जगद्गुरो। सूत्रग्रंथिस्थितं नित्यं धारयामि स्थिरो भव। इति दोरकबंधनम् ॥ हर पापानि सर्वाणि तुष्टिं कुरु दयानिधे। प्रसन्नः सन्नुमाकांत दीर्घायुः पुत्रदो भव। इति जीर्णदोरकोत्तारणम् ॥ अथ वायनम्– मंडकान्वटकान्वाथ सघृतान्दक्षिणायुतान्। एकादशशतं कृत्वा ब्राह्मणाय कुटुंबिने। वेदशास्त्रप्रवीणाय दद्यात्सोमस्य तुष्टये ॥ शंकरः प्रतिगृह्णाति शंकरो वै ददाति च। शंकरस्तारकोभाभ्यां शंकराय नमो नमः। इति वायनम् ॥ एवं या पूजनं कुर्यात्सोमस्य सुखदस्य च। सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते ॥ इति पूजा ॥ ॥ अथ कथा ॥ श्रीकृष्ण उवाच। मुनींद्रो लोमशो नाम मथुरायां गतः पुरा। सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर १ उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयित्वा मनोरमाः। ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे २ लोमश उवाच। कंसेन ते हताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः। मृतवत्सा देवकि त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ३ यथा चंद्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया। पश्चाच्चीर्णव्रता चैव बभूवामृतवत्सका ४ त्वमपि देवकि तथा भविष्यसि न संशयः ॥ देवक्युवाच। का सा चंद्रमुखी ब्रह्मन् बभूव नहुषप्रिया ५ किं चीर्णं हि व्रतं दिव्यं तथा संततिवर्धनम्। सपत्नीगर्वदमनं सौभाग्यारोग्यदं विभो ६ लोमश उवाच। अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः। तस्य स्त्री रूपसंपन्ना देवी चंद्रमुखी प्रिया ७ तथा तस्यैव नगरे विष्णुगुप्तोऽभवद्द्विजः। आसीद्गुणवती तस्य पत्नी भद्रमुखी तथा ८ तयोरासीदतिप्रीतिः स्पृहणीया परस्परम्। अथ ते द्वे अपि सख्यौ वै स्नानार्थं शरयूजले ९ प्राप्ते प्राप्ताश्च तत्रैव बह्वयो वै नगरांगनाः। ताः स्नात्वा मंडलं चक्रुस्तन्मध्ये व्यक्तरूपिणम् १० लेपयित्वा शिवं शांतमुमया सह शंकरम्। गंधपुष्पाक्षतैर्भक्त्या पूजयित्वा यथाविधि ११ प्रणम्य गंतुकामास्ताः पप्रच्छतु-

रुमेस्त्रियो । ता ऊचुः शंकरोस्माभिः पार्वत्या सह पूजितः १२ बध्वा सूत्रमयं तंतुं शिवस्यात्मा निवेदितः। धारणीयमिदं तावद्यावत्प्राणविधारण
म् १३ तासां तद्वचन श्रुत्वा सख्यौ ते चापि देवकि । कृत्वा च समयं तत्र बध्वा दोर्भ्यां सुदोरकम् १४ ततस्ताश्च गृह जग्मु स्वसखी
भिः समावृताः । कालेन महता तस्यास्तद्व्रत विस्मृत शुभम् १५ चंद्रमुख्याः प्रमत्ताया विस्मृतः स तु दोरकः । भद्रमुख्यास्तथा भद्रे
विस्मृत सर्वमेव तव् १६ मृता कैश्चिदहोरात्रैः सा बभूव प्लवगमी । भद्रास्या कुक्कुटी जाता व्रतभंगाच्छुमानने १७ संभूय भूयः समय
माग्व्रत चक्रतु सदा । कालेन पचतां प्राप्ते सखीभावात्सहैव ते १८ अदेवमातृके देशे जाता गोकुलसज्ञके । ब्राह्मणी ब्राह्मणी जाता
क्षत्रिया क्षत्रियाऽभवव १९ नाम्ना चन्द्रमुखी या सा भूपणा नाम सा ऽभवव् । अग्निमीळस्य सा दत्ता पित्रा तस्य पुरोधसः २० अ
तीव वल्लभा चासीद्भूपणा भूपणप्रिया । भूपिता भूपणवरै रूपेणालकृता स्वयम् २१ तस्यां बभूवुरष्टौ च पुत्राः सर्वगुणान्विताः ॥ मातृवद्
पक्षपन्ना पितृवद्धर्मशालिनः २२ सख्यौ ते तेन तद्वच्च जाते जातिस्मरे किल । पुनर्निरतरा प्रीतिस्तयोरासीद्यथा पुरा २३ काले बहु
तिथे जाते त्यक्ताशा त्यक्तयौवना । मध्ये वयसि राज्ञी सा पुत्रमेकमजीजनव् २४ ईश्वरी रोगिणं मूक प्रज्ञाहीनं च विस्वरम् ॥ तादृशो-
पि महाभागे मृतो ऽसौ नववार्षिकः २५ ततस्तां भूपणां द्रष्टुमीश्वरीं पुत्रदु खिताम् । सखीभावादतिस्नेहात्पुत्रैः स्वैः परिवारिता २६ अ
मुक्ताभरणा भद्रा स्वरूपेणैव भूपिता ।(सा हि भद्रा द्विजस्याभूद्भार्या भूपणनामिका २७ पुरा हि तस्याः कालेन कुक्कुटी वद्दुपुत्रिणी) । तां
दृष्ट्वा तादृशीं भव्यां प्रजज्वालेश्वरी रुषा २८ ततो गृह प्रेषयित्वा ब्राह्मणीं तीव्रमत्सरा । चिंतयामास सा शीघ्र तस्याः पुत्रवध प्रति २९

१ पचच्छतुर्वर्गक्षिपा इत्यपरः पाठः । सम, ईपि सख्यौ वरस्त्रियः मति पचच्छतुरित्यन्वयः । २ चन्द्रमुखी

निश्चित्य चेतसा क्रूरा घातयामास तत्सुतान्। हता हताश्च ते पुत्रा पुनर्जीवंत्यनामयाः ३० तदद्भुततरं दृष्ट्वा सखीमाहूय भूषणाम्। उपविश्यासने श्रेष्ठे बहुमानपुरःसरम् ३१ अपृच्छद्विस्मयाविष्टा राज्ञी सा नृपवल्लभा। ब्रूहि तथ्यं महाभागे किं त्वया सुकृतम् कृतम् ३२ दानं व्रतं तपो वापि शुश्रूषणमुपोषणम्। येन ते निहताः पुत्राः पुनर्जीवंत्यनामयाः ३३ तथा हि बहुपुत्रा च जीववत्सा शुभानना। अमुक्ताभरणा नित्यं भर्तुश्चेतस्यवस्थिता ३४ अतीव शोभसे भद्रे विद्युदेव यथांऽबरे ३५ भूषणोवाच। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि जन्मांतरविचेष्टितम्। किं तद्धि विस्मृतं सर्वमयोध्यायां कृतं हि यत् ३६ आवाभ्यां व्रतवैकल्यं प्रमत्ताभ्यां वरानने। येन त्वं प्लवगी जाता जाताऽहं कुक्कुटी तथा ३७ तथापि व्रतवैकल्यं त्वया चापल्यतः कृतम्। मया तु सर्वभावेन चेतसाध्याय संकरम् ३८ तिर्यग्योन्यनुसारेण मनोवृत्त्या ह्यनुष्ठितम्। एतद्धि कारणं भद्रे नान्यत्किञ्चित्करोम्यहम् ३९ लोमश उवाच। इत्याकर्ण्य वचः स्मृत्वा पूर्वजन्मविचेष्टितम्। ईश्वरी च तया सार्द्धं पुनः सम्यक्कार ह ४० व्रतस्यास्य प्रभावेण पुत्रपौत्रादिसंभवम्। भुक्त्वा तु सौख्यमतुलं मृता शिवपुरं गता ४१ तस्मात्त्वमपि कल्याणि व्रतमेतत्समाचर। आरब्धे ऽस्मिन्व्रते दिव्ये जीवत्पुत्रा भविष्यसि ४२ देवक्युवाच। ब्रह्मन्नाख्याहि मे सम्यग्व्रतमेतत्सुखप्रदम्। संतानवृद्धिकरणं शिवलोकस्थितिप्रदम् ४३ लोमश उवाच। भद्रे भाद्रपदे मासि सप्तम्यां सलिलाशये। स्नात्वा शिवं मंडलके लेखयित्वा सहांबिकाम् ४४ तत्र संपूज्य समयं कुर्याद्बध्वा करे गुणम्। यावज्जीवं मयात्मा तु शिवस्य विनिवेदितः ४५ इत्येवं समयं कृत्वा ततःप्रभृति दोरकम्। सौवर्णं राजतं वाऽपि सूत्रं वा धारयेत्करे ४६ मंडकान्वटकान्दद्यान्मासे पक्षेऽथवा ऽब्दके। स्वयं तांश्चैव भुंजीत व्रतभंगभयाच्छुभे ४७ प्रतिमासं तु सप्तम्यां शुक्लपक्षे विशेषतः। कुर्यादेवं व्रतं भद्रे वर्षांते ऽपि तु देवकि ४८ कारिता मुद्रिका शैवी हैमी रूप्या स्वशक्तितः।

ताम्रपात्रोपरि स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । आचार्याय विशेषेण सुवर्णस्यांगुलीयकम् ४९ पुष्पं कुंकुमसंयुक्तं तांबूलांजनसक्रके । - सहार्ये तृतीया ॥ एवं सत्कारयित्वा तु व्रतं संततिवर्द्धनम् ५० सर्वपापविनिर्मुक्ता भुक्त्वा सौख्यमनामयम् । संतानं वर्द्धयित्वा च शिवलोके महीयते ५१ एतत्ते सर्वमाख्यानमाख्यातं व्रतमुत्तमम् । कुरु देवकि यत्नेन जीवत्पुत्रा भविष्यसि ५२ कृष्ण उवाच । इत्युक्त्वा तु मुनिश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत । चकार सर्वं यत्नेन यदुक्तं तत्र धीमता । व्रतस्यास्य प्रभावेण देवकी मामजीजनत् ५३ तस्मात्पार्थ नरैः कार्यं स्त्रीभिः कार्यं विशेषतः । व्रतं पापप्रशमनं सुखसंततिवर्धनम् ५४ एवं यः शृणुयाद्भक्त्या यश्चैतत्प्रतिपादयेत् । व्रतमाख्यानसहितं सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ५५ आख्यानकं व्रतमिदं सुखमोक्षकामा या स्त्री करिष्यति शिवं हृदये निधाय । दुःखं विहाय बहुशो गतकल्मषौघा सा स्त्री व्रताद्भवति शोभनजीववत्सा ५६ ॥ इति हेमाद्रौ भविष्ये मुक्ताभरणसप्तमीव्रतं संपूर्णम् ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लसप्तम्यां सरस्वतीपूजा ॥ सा उदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षते न तत्र तिथियुग्मके—इति प्रतापमार्तंडे भविष्योक्तेः ॥ वर्षवृद्धिर्जन्मतिथि ॥ तत्रैव मूलनक्षत्रे पुस्तकस्थापनमुक्तम् । रुद्रयामले—मूलऋक्षे सुधाधीश पूजनीया सरस्वती । पूजयेत्प्रत्यहं यावत् श्रवणांते विसर्जयेत् ॥ नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन । पुस्तके स्थापिते देव्या विद्याकामो द्विजोत्तम ॥ अहं भद्रा च भद्राऽहं नावयोरंतरं क्वचित् । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायां चर्चिताऽस्म्यहम् ॥ आश्विनस्य सिते पक्षे मेधा नाम सरस्वती । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ इति सरस्वतीपूजनम् ॥ ॥ अथ रथसप्तमीव्रतम् ॥ अत्रापि स्नानविधिः । तच्च अरुणोदयव्यापिन्या कार्यम् । तदुक्तं मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—सूर्यग्रहणतुल्या सा शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥ माघे मासि

सिते पक्षे सप्तमी कोटिपुण्यदा । कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥ दिनद्वये अरुणोदयव्यापित्वे पूर्वैव ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे भक्त्याऽलाबुमये तथा । तैलेन वर्त्तिर्दातव्या महापात्रे तु रंजिता ॥ समाहितमना भूत्वा दीपं शिरसि धारयेत् । भास्करं हृदये ध्यात्वा चेमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः । अरुणाय नमस्ते ऽस्तु हरिदश्व नमो ऽस्तु ते ॥ जले परिहरेदीपं संतर्प्य पितृदेवताः । लोलार्करथसप्तम्यां स्नात्वा गंगादिसंगमे ॥ सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणात्—इति गर्गः ॥ षष्ठीसप्तमियोगे वा रथारूढांशुमालिनः । योगोऽयं पद्मको नाम सहस्रार्कग्रहैः समः ॥ एतच्च स्नानं तिथ्यादिस्मरणानंतरं शिष्टाचारात् ॥ सप्तार्कपत्राणि सप्तबदरीपत्राणि शिरसि निधाय स्नायात् । तत्र मंत्रः—यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हंतु सप्तमी ॥ स्नानानंतरमर्घ्यं च दातव्यं मंत्रपूर्वकम् । सप्तसप्तावहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन । सप्तम्या सहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर । अर्घ्यम् ॥ जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमंडले । प्रार्थना ॥ इति स्नानविधिः ॥ अनेनैव तु मंत्रेण पूजयेच्च दिवाकरम् । कृत्वा षोडशधा राजन् सप्ताश्वरथमंडले ॥ ॥ अथ कथा ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच । कथं सा क्रियते कृष्ण मनुष्यै रथसप्तमी । चक्रवर्तित्वफलदा या हि ख्याता त्वया मम १ कृष्ण उवाच । आसीत्कांबोजविषये यशोवर्मा नराधिपः । वृद्धे वयसि तस्यासीत्सर्वव्याधियुतः सुतः २ तत्कर्म पापं सोऽपृच्छद्विनीतं द्विजपुंगवम् । स प्राह राजन्वैश्यो ऽहं कृपणः पूर्वजन्मनि ३ ददर्श रथसप्तम्याः क्रियमाणं व्रतं नृप । व्रतदर्शनमाहात्म्यादुत्पन्नो जठरे तव ४ अदाता विभवे यस्मात्तस्मात्स व्याधितो ऽभवत् । ततः स राजा पप्रच्छ किमेतस्य विधीयताम् ५ ब्राह्मण उवाच । यस्य संदर्शनात्प्राप्तो लोभी स्थानमनुत्तमम् । तदेव क्रियतां राजन्रथ सप्तमिसंज्ञितम् ॥ व्रतं पापहरं येन च-

क्रवर्तित्वमाप्यते ६ राजोवाच । ब्रूहि विप्र व्रत कृत्स्नं सविधान समन्त्रकम् । रोगिणां च दरिद्राणां सर्वसंपत्प्रदायकम् ७ द्विज उवाच । शु
क्लपक्षे तु माघस्य पञ्चामामन्त्रयेद्गृही । स्नानं शुक्लतिलैः कार्यं नद्यादौ विमले जले ८ वापीकूपतडागेषु विधिवद्दर्भवर्मतः । देवादीन्पूज
यित्वा तु गत्वा सूर्यालय ततः ९ सूर्यं पूज्य नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः । आगत्य भवन पश्चात्पंचयज्ञाँश्च निर्वपेव् १० संभोज्यातिथिभृत्यांश्च बालभृत्याश्रितान्स्वयम् । विद्यमाने दिने ऽश्नीयाद्वाग्यतस्तैलवर्जितम् ११ रात्रौ विप्रान्समाहूय सर्वज्ञान्वेदपारगान् । सं
पूज्य नियमं कुर्यात्सूर्यमाधाय चेतसि १२ सप्तम्यां तु निराहारो सर्वभोगविवर्जितः । भोक्ष्ये ऽष्टम्यां जगन्नाथ निर्विघ्नं तत्र मे कुरु १३
इत्युच्चार्य नृपश्रेष्ठ तोयं तोयेषु निक्षिपेत् । ततो विसृज्य त विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेंद्रियः १४ ततः प्रातः समुत्थाय कृत्वा शौच थ[1]मिनेर ।
कारयित्वा रथं दिव्यं किंकिणीजालमालिनम् १५ सर्वोपस्करसंयुक्तं रम्यं सर्वांगचित्रितम् । कांचन राजतं वा ऽथ हयसारथिसंयुतम् १६
ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती । अतिर्यग्वीक्षमाणस्तु पाखंडालापवर्जितः १७ सौरसूक्त जपेत्मान आगच्छेत स्वमालयम् ।
निवृत्तनित्यकार्यस्तु कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् १८ वस्त्रमण्डपिकामध्ये स्थापयेत्तं रथोत्तमम् । कुंकुमेन सुगंधेन चर्चयित्वा समंततः १९
मालाभिः पुष्पधूपैश्च समंतात्परिवेष्टयेत् । धूपेनागरुमिश्रेण धूपयित्वा ततोपरि २० रथस्थं पूजयेद्भानुं सर्वसंपूर्णलक्षणम् । वि
त्तानुसारं हैमं च वित्तशाठ्यविवर्जितः २१ शाठ्याद्व्रजति वैकल्यं वैकल्याद्विफलं भवेत् । ततो देवं समभ्यर्च्य सरथं सहसार
थिम् २२ पुष्पैर्धूपैस्तथा गंधैर्वस्त्रालंकारभूषणैः । फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः २३ पूजयेद्भास्करं भक्त्या मन्त्रैरेभिस्त्रिभि क्र

१ पुस्तकांतरे तु रोगिणामिस्पन ईश्वराणामिति पाठांतरम् । २ मध्यभागे तु कुत्रचित्–। विमले सलिले राजन् विधिवदिति पाठो दृश्यते ।

मात् २४ भानो दिवाकरादित्य मार्तंड जगतापते । अपांनिधे जगद्रक्ष भूतभावन भास्कर २५ प्रणतार्तिहराचिंत्य विश्वचिं-
तामणे विभो । विष्णो हंसादिभूतेश आदिमध्यांतभास्करा २६ भक्तिहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं जगत्पते । प्रसादात्तव संपू-
र्णमर्चनं यदिहास्तु मे २७ एवं संपूज्य देवेशं प्रार्थयेत्सुमनोगतम् । ददाति प्रार्थितं भानुर्भक्त्या संतोषितो नरैः २८ वित्तहीनो ऽपि वि-
धिना सर्वमेतत्प्रकल्पयेत् । रथं ससारथिं साश्वं वर्णकैर्भिन्नलेखितम् २९ सौवर्णं च तथा भानुं यथाशक्त्या विनिर्मितम् । प्रागुक्तेन वि-
धानेन पूजयित्वा सुविस्तरम् ३० जागरं कारयेद्रात्रौ गीतवादित्रनिस्वनैः । प्रेक्षणीयैर्विचित्रैश्च पुण्याख्यानकथादिभिः ३१ रथयात्रां प्रप-
श्येत भानोरायतनं श्रिया । अनिमीलितनेत्रस्तु नयेत्तां रजनीं बुधः ३२ प्रभाते विमले स्नात्वा कृतकृत्यस्ततो द्विजान् । तर्पयेद्विविधैर-
न्नैर्दानैर्वासोविभूषणैः ३३ अश्वमेधेन तुल्यं तदिदं ब्रह्मविदो विदुः । अतो देयानि दानानि यथाशक्त्या विचक्षणैः ३४ रथस्तु गुरवे देयो
यथोपस्करसंयुतः । सरक्तवस्त्रयुगलो रक्तधेनुसमन्वितः ३५ एवं चीर्णव्रतो राजन्किं नाप्नोति जगत्त्रये । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुरु त्वं रथस-
प्तमीम् ३६ येनारोग्यो भवेत्पुत्रस्त्वदीयो नृपसत्तम । व्रतस्यास्य प्रभावेण प्रसादाद्भास्करस्य च ३७ भविष्यति महातेजा महाबलपराक्र-
मः । भोगान्स विपुलान्राजन्भुंक्ते राज्यमकंटकः ३८ दत्त्वा ऽसौ रथसप्तम्यां जायते मानवोत्तमः । लभते पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकं स पश्य-
ति ३९ तत्र स्थित्वा कल्पमेकं चक्रवर्ती भविष्यति ॥ कृष्ण उवाच । इति सर्वं समाख्याय तपोयुक्तो द्विजोत्तमः ४० यथागतं जगामासौ
नृपः सर्वं चकार ह । यथादिष्टं द्विजेंद्रेण तत्तत्सर्वं बभूव ह ४१ एवं स चक्रवर्तित्वं प्राप्तवान्नृपनंदनः । श्रूयते यस्तु मांधाता पुराणेषु
परंतपः ४२ य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेच्च यथाविधि । तस्यैव पुष्यते भानुर्यच्छत्येवापि संपदः ४३ एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं हैमं

च हेमशतदीधितिना समेतम् । दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः सोऽसगचक्रगतिरेव मही मुनक्ति ४४ इति रथसप्तमीव्रत सपूर्णम् ॥ ॥ अत्रैव अचलासप्तमीव्रतम् ॥ युधिष्ठिर उवाच । कथं स्त्रियः सुरूपाः स्युः सुभगाः सुप्रजास्तथा । पुण्यस्य महतश्चात्र सर्वमे तत्फल यत ॥ अल्पायासेन सुमहद्येन पुण्यमवाप्यते । कथयस्व प्रसादेन येन श्रेयो भविष्यति ॥ श्रीकृष्ण उवाच । श्रूयतां भरतश्रेष्ठ रहस्य मुनिभाषितम् । यन्मया कस्यचिन्नोक्तमचलासप्तमीव्रतम् ॥ वेश्या चेंदुमती नाम रूपौदार्यगुणान्विता । आसीत्कुरुकुलश्रेष्ठ समरस्य विलासिनी ॥ सा वसिष्ठाश्रम पुण्य जगाम गजगामिनी ॥ वसिष्ठमृषिमासीनं प्रणम्यानतकंधरा ॥ कृतांजलिपुटा भूत्वा प्राहेद जगतो हितम् । मया न दत्त न हुत नोपवासव्रत कृतम् ॥ भक्त्या संपूजित शमुः स्वामिश्छार्मधरो न च । सांप्रत तप्यमानाया व्रत किंचिद्दस्व मे ॥ येन तु साऽहु पकौघादुद्धरामि भवार्णवात् । एतत्तस्या सुबहुश श्रुत्वा ऽतिकरुणं वचः ॥ कारुण्यात्कथयामास वसिष्ठो मुनिपुंगव । माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकामफलप्रदम् ॥ रूपसौभाग्यजनन स्नान कुरु वरानने । कृत्वा षष्ठ्यामेकभुक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ॥ राध्यते चालयेथास्त्व दत्त्वा शिरसि दीपकम् । माघस्य सितसप्तम्यामचल चालितं च यत् ॥ जलामलाना सर्वेषां स्नान प्रक्षालनं ततः । वसिष्ठवचनं श्रुत्वा तस्मिन्नहनि भारत ॥ चकारेंदुमती स्नान दान सम्यग्यथाविधि । स्नानस्यास्य प्रभावेण भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ इंद्रलोकेऽप्सरोमध्ये नायकत्वमवाप सा । अचलासप्तमीस्नानं कथित ते विशांपते ॥ सर्वपापप्रशमन सर्वसौभाग्यवर्द्धनम् ॥ युधिष्ठिर उवाच । सप्तमीस्नानमाहात्म्यं श्रुतं निरविशेषतः । सांप्रत श्रोतुमिच्छामि विधिमंत्रसमन्वितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच । एकभुक्तेन सतिष्ठेत्षष्ठ्यां सपूज्य भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रती प्रातः सुगंभीर जलाशयम् ॥ सरित्सरस्तडागं वा देवखातमथापि वा । सुखावगाहे स

त्वेष्टं दुष्टसत्वैरदूषितम् ॥ व्यालांबुपक्षिभिश्चैव जलगैर्मत्स्यकच्छपैः । न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ॥ सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्या ऽलांबुमये[1] ऽथवा । तैलस्य वर्तिर्दातव्या महारजनरंजिता ।-महारजनं कुसुंभम् ॥ समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥ भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः । वरुणाय नमस्ते ऽस्तु हरिवास नमो ऽस्तु ते ॥ जलोपरि हरेद्दीपं स्नात्वा संतर्प्य देवताः । चंदनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ मध्ये शिवं सपत्नीकं प्रणवेन च संयुतम् । शाक्रे दले रविः पूज्यो भानुश्चैवानले तथा ॥ याम्ये विवस्वान्नैर्ऋत्ये भास्करं पूजयेत्ततः । पश्चिमे सविता पूज्यः पूज्योऽर्कश्चानिले दले ॥ सौम्ये सहस्रकिरणः शैवे सर्वात्मको नृप । पूज्याः प्रणवपूर्वास्तु नमस्कारांतयोजिताः ॥ पुष्पैः सुगंधधूपैश्च पृथक्त्वेन युधिष्ठिर । विसृज्य वस्त्रसंवीतं स्वस्थानं गम्यतामिति ॥ विसर्जिते सहस्रांशौ समागम्य स्वमालयम् । ताम्रपात्रे ऽथवा शक्त्या मृन्मये वाऽथ भक्तिमान् ॥ स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा । कांचनं तालकं कृत्वा ह्यशक्तास्तिलपिष्टजम् ॥ संच्छाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् । ततस्तं चालयेद्विप्रैर्दद्यान्मंत्रेण तालकम् ॥ आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च । दुष्टदौर्भाग्यदुःस्वप्नं मया दत्तं तु तालकम् ।- तालकं तालकपत्रम् ॥ पूजयित्वोपदेष्टारं विप्रानन्यांश्च पूजयेत् ॥ ततो दिनं समग्रं च स नरो ध्यानतत्परः । भास्करस्य कथाः शृण्वन्ननन्याश्चापि संहिताः ॥ पाखंडादिभिरालापदर्शनस्पर्शनादिकम् । तर्जयेत्क्षपयेत्प्राज्ञस्ततो बंधुजनैः सह ॥ एतत्ते कथितं पार्थ रूपसौभाग्यकारकम् । अचलासप्तमीस्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥ इति पठति समग्रं यः शृणोति प्रसंगात्कलिकलुषविनाशं सप्तमीस्नानमेतत् । मतिमपि च जनानां यो द-

[1] अलाबुमये तुम्बीपात्रे (देशभाषया 'भोपळा' इति ख्याते); भक्त्या लोहमयेऽथवेति पाठांतरं व्रतार्के । दैवे पैत्र्ये च कर्मणि लोहमयपात्रस्यानर्हत्वात्तन्न युक्तम् ।

दाति प्रयत्नात्सुरसदनमतो ऽसौ सेव्यते चाप्सरोभिः ॥ इति अचलासप्तमीव्रतकथा समाप्ता ॥ ॥ अस्यामेव पुत्रसप्तमीव्रतम् ॥ मदनरत्ने आदित्यपुराणे–। आदित्य उवाच। माघमासे तु शुक्लाया सप्तम्यां समुपोषितः । यः पूजयेत मां भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥ एवं षोमेय-सप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम । यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या सुमेकमेकमादरात् ॥ सुमेकः संवत्सरः ॥ प्रयच्छामि सुतं तस्य आत्मनो ऽंग समवम् ॥ वित्तं यशस्तथा पुत्रमारोग्यं परमं सदा ॥ माघमासे तु यो विप्रः शुक्लपक्षे जितेंद्रियः । पाखण्डान्पतितानत्यान्न जल्पेद्विजितेंद्रियः ॥ उपोष्य विधिवत्षष्ठ्यां श्वेतमाल्यविलेपनैः॥ पूजयित्वा तु मां भक्त्या निशि भूमौ स्वपेद्बुधः ॥ प्रातरुत्थाय सप्तम्यां कृत्वा स्नानादिकाः क्रियाः । पूजयित्वा तु मां ब्रह्मन्वीरहोमं समाचरेत् ॥ वीरहोमो नाम अग्निहोत्रहोमः॥ प्रीणयित्वा हरिं भक्त्या हविषा पद्मलोचनम्।-हरिः आदित्यः ॥ दध्योदनेन पयसा पायसेन द्विजांस्तथा ॥तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः ।-तस्यैवेति माघमासस्य रक्तोत्पलैः सुगन्धाढ्यैरक्तपुष्पैश्च पूजयेत् । एवं यः पूजयेद्भक्त्या नरो मां विधिवत्सदा । उभयोरपि देवेंद्र सुपुत्रं लभते वरम् ॥ इति पुत्रसप्तमीव्रत संपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथाष्टमीव्रतानि लिख्यते ॥ ॥ चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्युत्पत्तिः । तत्र युग्मवाक्यात्परा ग्राह्या । अथ भवानीयात्रोक्ता काशीखंडे–। भवानीं यस्तु पश्येत शुक्लाष्टम्यां मधौ नरः । न जातु शोकं लभते सदानंदमयो भवेत् ॥ अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तम् ॥ अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबंति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥ त्वामशोकहराभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् । पिबामि शोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुरु । इति प्राशनमंत्रः ॥ अत्रैव विशेषः–। पुनर्वसुबुधोपे

१ शुक्लकृष्णसप्तम्योरपीत्यर्थः । २ शुक्लसप्तम्यां कृष्णसप्तम्यां च ।

ता चैत्रे मासि सिताष्टमी ॥ प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ॥अथ बुधवारयुक्तायां शुक्लाष्टम्यां बुधाष्टमीव्रतम्॥शुक्लपक्षेऽष्टमीचैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा । मुहूर्तमात्रसत्वेपि परा ॥ चैत्रे मासि च संध्यायां प्रसुप्ते च जनार्दने । बुधाष्टमी न कर्तव्या हंति पुण्यं पुराकृतम् ॥ अत्रव्रतविधिः ॥ मासपक्षाद्युल्लिख्य, ममेह जन्मनि जन्मांतरे चाबाल्याद्यारभ्य कर्मणा मनसा वाचा जानताजानता वा परस्वाद्यपहृतिदोषपरिहारार्थं पुत्रपौत्रादिसकलमनोरथसिद्धिप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं बुधाष्टमीव्रतमहं करिष्ये ॥ तत्र बुधपूजनं च क० इति संकल्प्य । बुधं षोडशोपचारैः कलशोपरि पूजयेत् । चतुर्बाहुं ग्रहपतिं सुप्रसन्नमुखं बुधम् । ध्याये ऽहं शंखचक्रासिपाशहस्तमिलाप्रियम् । ध्यानम् ॥ पीतमाल्यांबरधरकर्णिकारसमद्युते । गृहाण पूजां भगवन्समागत्य ग्रहेश्वर । आवाहनम् ॥ उद्बुध्यध्वमित्यृचा मध्ये बुधमावाह्य अधिदेवतां विष्णुमिदंविष्णुरिति मंत्रेण प्रत्यधिदेवतां नारायणं सहस्रशीर्षेति सूक्तेनावाहयेत् ॥ इलापते नमस्ते ऽस्तु निशेशप्रियसूनवे । हेमसिंहासनं देव गृहाण प्रीतये मम । आसनम् ॥ शीतलोदकमानीतं सुपुष्पसरिदुद्भवम् । पाद्यं गृहाण देवेश ममाद्य परितुष्टये । पाद्यम् ॥ तारासुत नमस्ते ऽस्तु सततं भगवत्प्रिय । गृहाणार्घ्यं ग्रहपते नानाफलसमन्वितम् ॥ अर्घ्यम् ॥ सुगंधद्रव्यसंयुक्तैः शुद्धैः स्वादुसरिज्जलैः ॥ आचम्यतां निशानाथनंदन प्रीतये मम । आचमनम् ॥ पयोदधिघृतैश्चैव मधुशर्करसंयुतैः । पंचामृतैस्तथा देव स्नानं तत्स्वीकुरु प्रभो । पंचामृतस्नानम् ॥ वासितं गंधकर्पूरैर्निर्मलं जलमुत्तमम् । स्नानाय ते मया भक्त्या दीयते व्रतसिद्धये । अतोदेवादिकैः षड्भिः स्नापनीयस्ततो बुधः । पौरुषेण च सूक्तेन उद्बुध्यस्वेत्यृचैकया । स्नानम् ॥ पीतवस्त्रद्वयं देव राजवंशकर प्रभो ॥ उर्वशीनाथजनक गृहाण प्रीतये सदा । वस्त्रम् ॥ यज्ञोपवीतकं सूत्रं त्रिगुणं

त्रिदशप्रिय । मम पापविनाशार्थं गृहाण प्रीतये बुध । उपवीतम् ॥ हरिचंदनकस्तूरीकर्पूरादिसमन्वितम् । गंध भगवते तुभ्यमिळानाथ
नमोऽस्तु ते । गंध स० ॥ अक्षताश्च० । अक्षतान्स० ॥ माल्यादीनि० । पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ बुधाय० पादौपू० । सोमपुत्राय०
जानुनी० । तारकाय० कटी० । राजपुत्राय० उदरं० । इलाप्रियाय० हृदयं० । कुमाराय० वक्षःस्थलं० । पुरूरवःपित्रेन० बाहूपू० ।
सोमसुताय० स्कंधौ० । पीतवर्णाय० मुखं० । ज्ञानाय० नेत्रे० । बुधाय० मूर्धानं० । सोमसूनवेन० सर्वांगपू० ॥ वनस्पतिर० । धूपम् ॥
आज्यंच० । दीपम् ॥ नैवेद्यंगृह्य० । नैवेद्यम् ॥ पूगीफलं० । तांबूलम् ॥ इदफलं० । फलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥
नीराजनदीपम् ॥ उद्बुध्यस्वमिति पुष्पांजलिम् ॥ उर्वश्याश्च पतिर्यस्तु यः पुरूरवसः पिता । ग्रहमध्ये सुरूपो यो बुधो नः सं
प्रसीदतु । विशेषार्घ्यम् ॥ यानिकानिच० । प्रदक्षिणाम् । नमस्कारम् ॥ आवाहनं न जानामि० । प्रार्थना ॥ संतुष्टो वायनादस्मादिळा
नाथो ग्रहेश्वरः ॥ सतांबूलाष्टलड्डुक वायनं प्रतिगृह्यताम् । वायनम् ॥ इति पूजनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ श्रीकृष्ण उवाच । बुधाष्टमीव्रत
भूप वक्ष्यामि शृणु पांडव । येन चीर्णेन नरकं नरः पश्यति न क्वचित् १ युधिष्ठिर उवाच । बुधाष्टमीव्रतं किंतत्कस्मात्पापाच्च मुचति ।
तत्सर्वं वद निश्चित्य मम देव दयानिधे २ श्रीकृष्ण उवाच । पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह । बहुभृत्यसुहृन्मित्रैर्मंत्रिभिः परि
वारितः ३ जगाम हिमवत्पार्श्वं महादेवेन शापितम् । यो ऽस्यां प्रविशते भूमौ स स्त्री भवति निश्चितम् ४ स राजा मृगयासक्तः प्रविष्ट
स्तद्बुधावनम् । एकाकी हयमारूढः क्षणात्स्त्रीत्वं जगाम ह ५ सा बभ्राम वने शून्ये पीनोन्नतपयोधरा । काहं कस्य कुत माता न सा
ऽबुध्यत किंचन ६ तां ददर्श बुधस्तन्वीं रूपौदार्यगुणान्विताम् । अष्टम्यां बुधवारे च तस्यास्तुष्टो बुधग्रहः ७ ददौ गृहाश्रमं रम्यमात्मी

यं रूपतोषितः । पुत्रमुत्पादयामास यो ऽसौ ख्यातः पूरूरवाः ८ चंद्रवंशकरो राजा आद्यः सर्वमहीभृताम् । ततःप्रभृति पूज्येयं सा ऽष्टमी बुधसंयुता ९ सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी । अथान्यदपि ते वच्मि धर्मराज कथानकम् १० श्रीकृष्ण उवाच । आसीद्राजा विदेहायां निमिर्नाम स वैरिभिः । संग्रामे निहतो राजा तस्य भार्या ऽतिनिर्धना ११ ऊर्मिला नाम बभ्राम महीं बालकसंयुता । अवंतीनगरं प्राप्य ब्राह्मणस्य निकेतने १२ चकारोदरपूर्त्यर्थं नित्यं कंडनपेषणे । हृत्वा सा सप्तगोधूमान्ददौ बालकयोस्तदा १३ कारुण्यात्पुत्रवात्सल्यात्क्षुधासंपीड्यमानयोः । कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा १४ पुत्रस्तस्या विदेहायां गत्वा स्वपितुराश्रमे । उपविष्टः सत्ययोगाद्बुभुजे गामनाकुलाम् १५ अन्विष्य धर्मराजेन सा कन्या निमिवंशजा । श्यामला नाम चार्वंगी सर्वलक्षणसंयुता १६ गांधर्वेणोपयित्वा च नीता स्वनगरंप्रति । तामुवाच वरारोहां धर्मराजः स्वकां प्रियाम् १७ वहस्व सर्वव्यापारं श्यामले त्वं गृहे मम । कुरुष्व सर्वभृत्यानां दानशिक्षां यथोचिताम् १८ किंत्वेते प्रवराः सप्त कीलकैरतियंत्रिताः । कदाचिदपि नोद्घाव्यास्त्वया वैदेहनंदिनि १९ एवमस्त्विति वै प्रोक्ता निजकर्म चकार ह । [ततो भुक्त्वा बुधस्याग्रे बांधवैः प्रीतिपूर्वकम् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत्सा कथ्यते कथा] । कदाचिद्व्याकुली भूत्वा धर्मराज विदेहजा २० उद्घाटयित्वा प्रवरं ददर्श जननीं स्वकाम् । पच्यमानां च रुदतीं भीषणैर्यमकिंकरैः २१ लीलया क्षिप्यते बध्वा तप्ततैलेषु सा पुनः । तथैव तालकं बध्वा पीडिता सा मनस्विनी २२ द्वितीये प्रवरे तद्वत्तां ददर्श स्वमातरम् । यंत्रे निष्पीड्यमानां सा शिलायां लोष्ठकेन च २३ तृतीये प्रवरे तद्वत्तामेव च ददर्श सा । करिभिः पीड्यमानां सा घंटायुक्तैश्च कल्पितैः २४

१ स्थाने । २ प्रवराः कोष्ठाः (कोठड्या इति प्राकृतभाषया प्रसिद्धाः) ३ ततो भुक्त्वेति पद्य पूर्वोत्तरकथासम्बन्धराहित्यादनुपयुक्तमिति भाति ।

त्रिदशप्रिय । मम पाशविनाशार्थं गृहाण प्रीतये बुध । उपवीतम् ॥ हरिचंदनकस्तूरीकर्पूरादिसमन्वितम् । गंधं भगवते तुभ्यमिलानाथ नमोऽस्तु ते । गंध स० ॥ अक्षताश्च० । अक्षतान्स० ॥ माल्यादीनि० । पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ बुधाय० पादौपू० । सोमपुत्राय० जानुनी० । तारकाय० कटी० । राजपुत्राय० उदरं० । इलाप्रियाय० हृदयं० । कुमाराय० वक्षःस्थलं० । पुरुरवःपित्रेन० बाहूपू० । सोमसुताय० स्कंधौ० । पीतवर्णाय० मुखं० । ज्ञानाय० नेत्रे० । बुधाय० मूर्धानं० । सोमसूनवेन० सर्वांगंपू० ॥ वनस्पतिर० । धूपम् ॥ आज्यंच० । दीपम् ॥ नैवेद्यंगृह्य० । नैवेद्यम् ॥ पूगीफलं० । तांबूलम् ॥ इदंफल० । फलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ नीराजनदीपम् ॥ उद्बुध्यस्वमिति पुष्पांजलिम् ॥ उर्वश्याश्च पतिर्यस्तु यः पुरूरवसः पिता । ग्रहमध्ये सुरूपो यो बुधो नः सं प्रसीदतु । विशेषार्घ्यम् ॥ यानिकानिच० । प्रदक्षिणाम् । नमस्कारम् ॥ आवाहनं न जानामि० । प्रार्थना ॥ सतुष्टे वायनादस्मादिला नाथो ग्रहेश्वर ॥ सतांबूलाष्टलड्डूक वायनं प्रतिगृह्यताम् । वायनम् ॥ इति पूजनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ श्रीकृष्ण उवाच । बुधाष्टमीव्रत भूप वक्ष्यामि शृणु पांडव । येन चीर्णेन नरक नरः पश्यति न कश्चिव १ युधिष्ठिर उवाच । बुधाष्टमीव्रतं किंतत्कस्मात्पापाच्च मुचति । तत्सर्वं वद निश्चित्य मम देव दयानिधे २ श्रीकृष्ण उवाच । पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह । षड्भृत्यसुहृन्मित्रैर्मंत्रिभिः परि वारितः ३ जगाम हिमवत्पार्श्वं महादेवेन शापितम् । यो ऽस्यां प्रविशते भूमौ स स्त्री भवति निश्चितम् ४ स राजा मृगयासक्तः प्रविष्ट स्तदुमावनम् । एकाकी हयमारूढः क्षणात्स्त्रीत्व जगाम ह ५ सा बभ्राम वने शून्ये पीनोन्नतपयोधरा । क्वाहं कस्य कुतः प्राप्ता न सा ऽबुध्यत किंचन ६ तां ददर्श बुधस्तन्वीं रूपौदार्यगुणान्विताम् । अष्टम्यां बुधवारे च तस्यास्तुष्टो बुधग्रहः ७ ददौ गृहाश्रमं रम्यमात्मी

यं रूपतोषितः । पुत्रमुत्पादयामास यो ऽसौ ख्यातः पूरूरवाः ८ चंद्रवंशकरो राजा आद्यः सर्वमहीभृताम् । ततःप्रभृति पूज्येयं सा ऽष्ट-
मी बुधसंयुता ९ सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी । अथान्यदपि ते वच्मि धर्मराज कथानकम् १० श्रीकृष्ण उवाच । आसीद्राजा विदे-
हायां निमिर्नाम स वैरिभित् । संग्रामे निहतो राजा तस्य भार्या ऽतिनिर्धना ११ ऊर्मिला नाम बभ्राम महीं बालकसंयुता । अवंतीन-
गरं प्राप्य ब्राह्मणस्य निकेतने १२ चकारोदरपूर्त्यर्थं नित्यं कंडनपेषणे । हृत्वा सा सप्तगोधूमान्ददौ बालकयोस्तदा १३ कारुण्यात्पुत्रवा-
त्सल्यात्क्षुधासंपीड्यमानयोः । कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा १४ पुत्रस्तस्या विदेहायां गत्वा स्वपितुराश्रमे । उपविष्टः सत्य-
योगाद्बुभुजे ग्रामनाकुलाम् १५ अन्विष्य धर्मराजेन सा कन्या निमिवंशजा । श्यामला नाम चार्वंगी सर्वलक्षणसंयुता १६ गांधर्वेणो-
[illegible] तामुवाच वरारोहां धर्मराजः स्वकां प्रियाम् १७ वहस्व सर्वव्यापारं श्यामले त्वं गृहे मम । कुरुष्व सर्व-
[illegible] सप्त कोष्ठेरतियंत्रिताः । कदाचिदपि नोद्घाट्यास्त्वया वैदेहनंदिनि १९ एवमस्त्विति
[illegible] । [illegible] कथ्यते कथा] । कदाचि-
स्थानेषु पू[illegible] २१ लील-
र्घ्यं निवेदयेत् ५८ [illegible]
दत्तान्सकलान्नः प्रसीदतु । मंत्रेणानेन [illegible]
ये घृतपूरांश्च चतुर्थे वटकांस्तथा ६१ पंचमे मंडकान्दद्यात्षष्ठ [illegible]

षभिभश्चतुर्थे मवरे भीषणैर्दारुणाननैः । अमक्ष्यमक्षणाद्यैश्च रुदतीं तां पुनः पुनः २५ पंचमे मवरे भूमौ कंठे पादेन ताडिता । संदशैर्वन
पातैश्च छिद्यमानां सहस्रशः २६ षष्ठे तामिक्षुयंत्रस्थां मस्तके मुद्गराहताम् । संपीड्यमानामनिशं सुभृशं दारुसंडवत् २७ सप्तमे मवरे
चैव कृमिरूपैः सुदारुणैः । दृष्ट्वा तथागतां तां तु मातरं दुःखकर्शिताम् २८ श्यामला म्लानवदना किंचिन्नोवाच भामिनी । अथागतो
यमः प्राह सशोकां श्यामलामिति २९ यम उवाच । किमर्थं म्लानवदना तिष्ठसि त्वमनिंदिते । कारणं तत्र मे ब्रूहि किंचिन्नोद्घाटिता
त्वया ३० एते मवरकाः सप्त निषिद्धा ये पुरा मया । इत्युक्ता श्यामला प्राह भर्तारं विनयान्विता ३१ किं नु पापं कृतं राजन्मम मा-
त्रा सुदारुणम् । येनेत्थं विविधैर्घोरैर्बाध्यते बहुशस्त्वया ३२ इत्युक्तः प्रियया प्राह तां यमः प्रहसन्निव । तव मात्रा सुतस्नेहाल्लोभमा वै ह-
ताः क्वचित् ३३ किं न जानासि तद्भद्रे येन पृच्छसि मामिह । ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ३४ तदेव कृमिरूपेण छिद्यत्यासप्तम
कुलम् । गोधूमास्त इमे भूत्वा कृमिरूपाः सुदारुणाः ३५ ये पुरा ब्राह्मणगृहे हृतास्ते त्वत्कृते तया । जानाम्येतदहं सर्वं यत्ते मात्रा कृतं
पुरा ३६ श्यामलोवाच । तथापि त्वां समासाद्य देव जामातरं विभुम् । मुच्यते तेन पापेन यथा त्वमधुना कुरु ३७ तच्छ्रुत्वा चिंतया
विष्टश्चिरं ध्यात्वा जगाद ताम् । धर्मराजः सुखासीनः प्रियां प्राणहरेश्वरीम् ३८ इतस्त्वं सप्तमेऽतीते जन्मनि ब्राह्मणी शुभा । आसी-
स्तस्मिन् तदा ग्रमात्सखीनां पर्युपोषिता ३९ बुधाष्टमी तु संपूर्णा यथोक्तफलदायिनी । तस्याः पुण्यं ददस्व त्वं यदि सत्यं ममाग्रतः ४०
तेन मुच्येत नरकात्ते माता पापसंघकृत् । तच्छ्रुत्वा त्वरितं स्नात्वा ददौ पुण्यं त्रिवाचकम् ४१ स्वमात्रे श्यामला तुष्टा तेन मोक्षं जगाम
सा । ऊर्मिला रूपसंपन्ना दिव्यदेहा वरांशुका ४२ विमानवरमारूढा दिव्यमाल्यांबरावृता । भर्तुः समीपे स्वर्गस्था दृश्यते ऽद्यापि सा जनैः ॥

४३ बुधस्य पार्श्वे नभसि निमिराजसमीपगा। विस्फुरंती महाराज बुधाष्टम्याः प्रभावतः ४४ युधिष्ठिर उवाच। यद्येवं प्रवरा कृष्ण तिथिर्वै तु बुधाष्टमी। तस्या एव विधिं ब्रूहि यदि तुष्टोऽसि माधव ४५ श्रीकृष्ण उवाच। शृणु पांडव यत्नेन बुधाष्टम्या विधिं शुभम्। यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि ४६ तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभुक्ताशनैर्नृभिः। स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवम् ४७ जलपूर्णं लसद्रत्नैः कृत्वाऽनर्घ्यैः समन्वितम्। पूजयेच्च गृहं नीत्वा बुधमेकं क्रमेण तु ४८ एकमाषसुवर्णेन तदर्धार्धेन वा पुनः। कारयेद्बुधरूपं तु स्वशक्त्या वा प्रयत्नतः ४९ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं चतुर्बाहुं सुलक्षणम्। पद्ममध्येऽव्रणं कुंभं पूजयेत्सिततंडुलैः ५० हेमपात्रे च संस्थाप्य पीतवस्त्रयुगेन च। वस्त्रोपरि स्थितं देवं पीतवस्त्राक्षतादिभिः ५१ पंचामृतेन संस्नाप्य तत्तन्मंत्रैः क्रमेण तु। नैवेद्यं गुग्गुलं धूपं दशांगेन सुगंधितम् ५२ पायसैर्घृतपूपैश्च मोदकाशोकवर्तिकैः। फलैश्च विविधैश्चैव शर्कराभिर्गुडैः शुभैः ५३ ततः पुष्पाक्षतैः पीतैर्वक्ष्यमाणैश्च नामभिः ५४ नमो बुधाय पादौ तु सोमपुत्राय जानुनी। तारकाय कटी चैव राजपुत्राय चोदरम्। इलाप्रियाय हृदयं कुमारायेति वक्षसि ५५ बाहू पुरूरवः पित्रे अंसौ सोमसुताय च। मुखं तु पीतवर्णाय ज्ञानाय नयनद्वयम् ५६ मूर्धानं तु बुधायेति ह्येषु स्थानेषु पूजयेत्। सौवर्णं राजतं ताम्रं पात्रमादाय शोभनम् ५७ गंधपुष्पाक्षतैः पीतैर्गुडमिश्रांबुपूरितैः। जानुभ्यामवनिं गत्वा तेन चार्घ्यं निवेदयेत् ५८ उर्वश्याः श्वशुरो यस्तु यः पुरूरवसः पिता। यो ग्रहाणामधिपतिर्बुधो नः संप्रसीदतु ५९ वरांश्च विष्णुना दत्तान्सकलान्नः प्रसीदतु। मंत्रेणानेन दत्त्वाऽर्घ्यं जप्त्वा मंत्रमिमं बुधः ६० प्रथमे मोदकान्दद्याद्द्वितीये फेणिकास्तथा। तृतीये घृतपूराँश्च चतुर्थे वटकांस्तथा ६१ पंचमे मंडकान्दद्यात्षष्ठे सोहालिकास्तथा। अशोकवर्तिका चैव सप्तमे मासि कार-

श्चभिश्चतुर्थे प्रवरे भीपणैर्दारुणाननैः । अभक्ष्यभक्षणार्थेम्न क्रंदतीं तां पुनः पुनः २५ पंचमे प्रवरे भूमौ कंठे पादेन ताडिता । सेर्दंशैर्वन पातैश्च छिद्यमानां सहस्रशः २६ षष्ठे तामिक्षुयंत्रस्थां मस्तके मुद्गराहताम् । सपीड्यमानामनिशं सुभृश दारुखंडवत् २७ सप्तमे प्रवरे चैव कृमिरूपैः सुदारुणैः । दृष्ट्वा तथागतां तां तु मातरं दुःखकर्शिताम् २८ श्यामळा म्लानवदना किंचिन्नोवाच भामिनी । अथागतो यमः प्राह सशोकां श्यामळामिति २९ यम उवाच । किमर्थं म्लानवदना तिष्ठसि त्वमनिंदिते । कारण तत्र मे ब्रूहि किंचिन्नोद्घाटिता त्वया ३० एते प्रवरकाः सप्त निषिद्धा ये पुरा मया । इत्युक्ता श्यामळा प्राह भर्तारं विनयान्विता ३१ किं नु पापं कृतं राजन्मम मात्रा सुदारुणम् । येनेत्थं विविधैर्घोरैर्बाध्यते बहुशस्त्वया ३२ इत्युक्तः प्रियया प्राह तां यमः प्रहसन्निव । तव मात्रा सुतस्नेहाल्लोभूमा वै हृताः किल ३३ किं न जानासि तद्भद्रे येन पृच्छसि मामिह । ब्रह्मस्व प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तम कुलम् ३४ तदेव कृमिरूपेण छिद्यत्यासप्तम कुलम् । गोधूमास्त इमे भूत्वा कृमिरूपाः सुदारुणा ३५ ये पुरा ब्राह्मणगृहे हृतास्ते त्वत्कृते तया । जानाम्येतदहं सर्वं यत्ते मात्रा कृतं पुरा ३६ श्यामलोवाच । तथापि त्वां समासाद्य देवं जामातरं विभुम् । मुच्यते तेन पापेन यथा त्वमधुना कुरु ३७ तच्छ्रुत्वा चिंतया विष्टश्चिर ध्यात्वा जगाद ताम् । धर्मराजः सुखासीनः प्रियां प्राणहरेश्वरीम् ३८ इतस्त्व सप्तमे ऽतीते जन्मनि ब्राह्मणी शुभा । आसीत्तस्मिन् तदा समात्ससीनां पर्युपोषिता ३९ बुधाष्टमी तु संपूर्णा यथोक्तफलदायिनी । तस्याः पुण्यं ददस्व त्व यदि सत्यं ममाग्रतः ४० तेन मुच्येत नरकात्ते माता पापसंचयात् । तच्छ्रुत्वा त्वरितं स्नात्वा ददौ पुण्य त्रिवाचकम् ४१ स्वमात्रे श्यामळा तुष्टा तेन मोक्षं जगाम सा । ऊर्मिळा रूपसंपन्ना दिव्यदेहा वरांशुका ४२ विमानवरमारूढा दिव्यमाल्यांबरावृता । भर्तुः समीपे स्वर्गस्था दृश्यते ऽद्यापि सा जनैः ॥

कृतम् ॥ तस्य सांगफलप्राप्त्यै पूजां होमं करोम्यहम् । बुधप्रीत्यै च तत्सर्वमिति संकल्प्य पूजयेत् ॥ कर्षमात्रेण राजेंद्र तदर्धार्धेन वा पुनः । बुधस्य प्रतिमां कुर्यात्सुवर्णेन विचक्षणः ॥ कर्णिकायां मध्यकुंभे ताम्रपात्रे बुधं न्यसेत् । पंचामृतेन स्नपनं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ आत्रेयं पीतवस्त्रं च पीतपुष्पाक्षतादिभिः । उपचारैः षोडशभिः पुरुषसूक्तविधानतः ॥ तद्दक्षिणे विश्वमिदं विष्णुरित्यधिदैवतम् । सहस्रशीर्षापुरुषं वामे प्रत्यधिदैवतम् ॥ दलेषु विन्यसेद्देवान्प्रागारभ्य प्रदक्षिणम् । रविं चंद्रं कुजगुरू शुक्रार्की राहुकेतुकौ ॥ अनंतं वामनं विष्णुं शौरिं सत्यं जनार्दनम् । हंसं नारायणं चाष्टौ दलाग्रेषु च पूजयेत् ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः फलैश्च विविधैर्यजेत् । बहिरिंद्रादयः पूज्या दश दिक्पालकास्तथा ॥ यमं च चित्रगुप्तं च श्यामलां दक्षिणे न्यसेत् । कुंभेषु वंशपात्रेषु अष्टावष्टौ च लड्डुकान् ॥ यज्ञोपवीतान्कलशान्दक्षिणासहितान्यजेत् । पूजयित्वा ततो होमं शाखोक्तविधिना सुधीः ॥ मंडलात्पश्चिमे भागे स्थंडिलं चतुरस्रकम् । कृत्वा तु लेखनादीनि कृत्वाग्निं स्थापयेत्सुधीः ॥ इध्मदर्भैः परिस्तीर्य पात्रासादनमाचरेत् । पूर्णपात्रविधानांते ब्रह्मासनमतःपरम् ॥ इध्माधानमुखप्रांते प्रधानाहुतिहावनम् । अपामार्गसमिद्भिश्च यवव्रीहितिलैर्घृतैः ॥ गोधूमैश्च सितैर्होमं पृथक्पृथगतंद्रितः । उद्बुध्यस्वेति मंत्रेण होममष्टोत्तरंशतम् ॥ विष्णुमंत्रेण जुहुयात्तथा नारायणं हुनेत् । अधिप्रत्यधिदेवौ च मंत्राभ्यां जुहुयात्तथा ॥ ग्रहादिभ्यश्च जुहुयात्प्रायश्चित्तादिकं तथा । पूर्णाहुतिं च जुहुयात्कुर्याद्ब्रह्मविसर्जनम् ॥ पूर्णपात्रोद्वासनं च बलिदानमतःपरम् । वन्ह्यादिपूजनं कृत्वा देवतोद्वासनं ततः ॥ अभिषिच्याथ तिलकं रक्षाबंधनमेव च । आचार्यं च सपत्नीकं पूजयित्वा यथाविधि ॥ प्रतिमावस्त्रकलशान् गोदानं दक्षिणां तथा । दत्त्वा

१ अत्र विधायेत्यध्याहारः । २ ध्यायेन्नारायणं देवं बुधवासरमाकृतिम् । चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गधरं यजेत्—इति ध्यानं क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते । ३ कुर्यादित्यध्याहारः ।

पेव् ६२ अष्टमे शर्करामिश्रैः सांबनैश्च युधिष्ठिर । विप्राय वायन दद्याद्व्रती भोजनमाचरेव् ६३ एवं क्रमेण कर्तव्य बुधाष्टम्यां युधिष्ठिर । बांधवैः सहमित्रैश्च भोक्तव्य प्रीतिपूर्वकम् ६४ सौम्यमाख्यानकं शृण्वन्नरकेभ्यो विमुच्यते ६५ सोमात्मजात्मकमशेषसुखप्रदं तं य पूजयेत्सफलनीरयुत च कुंभम् । पक्वान्नपात्रसहितं सहिरण्यवस्त्रं पश्यत्यसौ यमपुरीं न कदाचिदेव ६६ ॥ इति कथा ॥ ॥ अथोद्यापनम्॥

युधिष्ठिर उवाच । उद्यापनविधिं ब्रूहि कृपया भक्तवत्सल । कस्मिन्काले च किं द्रव्य कथ स फलभाग्भवेव ॥ श्रीकृष्ण उवाच । आदौ मध्ये तथा चांते कुर्यादुद्यापनक्रियाम् । सप्तम्यां प्रयतो भूत्वा कुर्याद्वै दंतधावनम् ॥ आचम्य कुर्यात्सकल्प दश विप्रान्निमन्त्रयेव् । अष्टम्यां प्रातरुत्थाय शुचिर्भूत्वा व्रती ततः ॥ गंगाद्यादिमहातीर्थे स्नात्वा नित्यकृतक्रियः । गृहमध्ये शुचौ देशे रंगवल्या विराजिते ॥ पुण्याहवाचन कृत्वा कुर्याद्दीक्षाविधानकम् । प्राणानायम्य विधिवत्कृत्वा संकल्पनादिकम् ॥ तिथ्याद्युल्लेखनान्ते च व्रतनाम प्रकीर्तयेव् ॥ मया कृत बुधाष्टम्यां व्रत सांगफलाप्तये । उद्यापनं करिष्ये ऽहमित्यक्षतकुशोदकम् ॥ कृत्वाऽऽचार्यादिवरण कुर्याद्वस्त्रादिभिः फलैः । ब्राह्मण वृणुयात्तत्र वस्त्रताम्बूलभूषणैः ॥ ततः पूजादिकां कुर्याद्व्रदयन्नपुरस्सरम् । ततस्त्वष्टदल कुर्यान्मध्ये कर्णिकया सह ॥ पचवर्णैः समापूर्य सकेसरदलानि च । कर्णिकायां न्यसेद्धान्य पचप्रस्थप्रमाणत ॥ दलेषु च दलाग्रेषु यथाशक्त्या विनिक्षिपेव् । तत्रैव स्थापयेत्कुंभान्मध्ये पूर्वादिदिक्षु च ॥ गंगाजलेन संपूर्य वस्त्रादिभिरलंकृतान् । पंचरत्नकपल्लवोपेतान्नवकुंभान्यथाविधि ॥ तदुत्तरे ग्रहान्सर्वान्मंडले स्थापयेत्ततः । तत्पूर्वे स्थापयेत्कुंभ वारुण च विशेपतः ॥ वस्त्रत्वक्पल्लवयुतैः पंचरत्नैः सकांचनैः । तत्र मंत्रैः प्रतिष्ठाप्य पूजयेच्च यथाविधि ॥ सप्तजन्मार्जित चौर्यं पातकादि च यत्कृतम् । तद्दोषपरिहाराय बुधाष्टमीव्रत

कृतम् ॥ तस्य सांगफलप्राप्त्यै पूजां होमं करोम्यहम् । बुधप्रीत्यै च तत्सर्वमिति संकल्प्य पूजयेत् ॥ कर्षमात्रेण राजेंद्र तदर्धार्धेन वा पुनः । बुधस्य प्रतिमां कुर्यात्सुवर्णेन विचक्षणः ॥ कर्णिकायां मध्यकुंभे ताम्रपात्रे बुधं न्यसेत् । पंचामृतेन स्नपनं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ आत्रेयं पीतवस्त्रं च पीतपुष्पाक्षतादिभिः । उपचारैः षोडशभिः पुरुषसूक्तविधानतः ॥ तद्दक्षिणे विश्वमिदं विष्णुरित्यधिदैवतम् । सहस्रशीर्षापुरुषं वामे प्रत्यधिदैवतम् ॥ दलेषु विन्यसेद्देवान्प्रागारभ्य प्रदक्षिणम् । रविं चंद्रं कुजगुरू शुक्रार्की राहुकेतुकौ ॥ अनंतं वामनं विष्णुं शौरिं सत्यं जनार्दनम् । हंसं नारायणं चाष्टौ दलाग्रेषु च पूजयेत् ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः फलैश्च विविधैर्यजेत् । बहिरिंद्रादयः पूज्या दश दिक्पालकास्तथा ॥ यमं च चित्रगुप्तं च श्यामलां दक्षिणे न्यसेत् । कुंभेषु वंशपात्रेषु अष्टवष्टौ च लड्डुकान् ॥ यज्ञोपवीतान्कलशान्दक्षिणासहितान्यजेत् । पूजयित्वा ततो होमं शाखोक्तविधिना सुधीः ॥ मंडलात्पश्चिमे भागे स्थंडिलं चतुरस्रकम् । कृत्वा तु लेखनादीनि कृत्वाग्निं स्थापयेत्सुधीः ॥ इध्मदर्भैः परिस्तीर्य पात्रासादनमाचरेत् । पूर्णपात्रविधानांते ब्रह्मासनमतःपरम् ॥ इध्माधानमुखप्रांते प्रधानाहुतिहावनम् । अपामार्गसमिद्भिश्च यवव्रीहितिलैर्घृतैः ॥ गोधूमैश्च सितैर्होमं पृथक्पृथगतंद्रितः । उद्बुध्यस्वेति मंत्रेण होममष्टोत्तरंशतम् ॥ विष्णुमंत्रेण जुहुयात्तथा नारायणं हुनेत् । अधिप्रत्यधिदेवौ च मंत्राभ्यां जुहुयात्तथा ॥ ग्रहादिभ्यश्च जुहुयात्प्रायश्चित्तादिकं तथा । पूर्णाहुतिं च जुहुयात्कुर्याद्ब्रह्मविसर्जनम् ॥ पूर्णपात्रोद्वासनं च बलिदानमतःपरम् । वन्ह्यादिपूजनं कृत्वा देवतोद्वासनं ततः ॥ अभिषिच्याथ तिलकं रक्षाबंधनमेव च । आचार्यं च सपत्नीकं पूजयित्वा यथाविधि ॥ प्रतिमावस्त्रकलशान् गोदानं दक्षिणां तथा । दत्त्वा

१ अत्र विधायेत्यध्याहारः । २ ध्यायेन्नारायणं देवं बुधवासरमाकृतिम् । चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गधरं यजेत्—इति ध्यानं क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते । ३ कुर्यादित्यध्याहारः ।

ब्रह्मादिविप्रेभ्यः कलशांश्च सदक्षिणान् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चादाशिषो वाचयेत्तथा । इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे बुधाष्टमीव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ शुक्लादिश्रावणकृष्णाष्टम्यां दशाफलव्रतम् ॥ सा निशीथव्यापिनी ग्राह्या ॥ तत्र पूजाविधिः ॥ तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदार्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीतांबरं सांद्रपयोदसौभगम् ॥ महार्हवैडूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलम् । उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विराजमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ कृष्णायन० ध्यानम् ॥ वासुदेवाय० आवाहनम् ॥ शेषशायिने० आसनम् ॥ तीर्थपादाय० पाद्यम् ॥ गंगाजनकाय० अर्घ्यम् ॥ यमुनावेगसंहारिणेन० आचमनीयम् ॥ नित्यमुक्ताय० पंचामृतस्ना० ॥ श्रीगोपालाय० स्नानम् ॥ पीतवाससेन० वस्त्रम् ॥ यज्ञप्रियाय० यज्ञोपवीतम् ॥ सर्वेश्वराय० चंदनम् ॥ अधोक्षजाय० अक्षतान् ॥ कमलाप्रियाय० पुष्पाणि ॥ तुलसीपत्रैर्नामपूजा~ । कृष्णायन० विष्णवेन० हरयेन० शेषशायिनेन० गोविंदाय० गरुडध्वजाय० दामोदराय० हृषीकेशाय० पद्मनाभाय० उपेंद्राय० ॥ अथ दोरकबंधनम् ॥ संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणाम् ॥ इह मोक्षफलावाप्तिं कुरुष्व पुरुषोत्तम । इति दोरकबंधनम् ॥ पारिजातापहाराय० धूपम् ॥ ज्ञानप्रदीपाय० दीपम् ॥ चक्रिणेन० नैवेद्यम् ॥ अघनाशिनेन० तांबूलम् ॥ सर्वव्यापिनेन० दक्षिणाम् ॥ पद्मनाभाय० नीराजनम् ॥ अनंताय० पुष्पांजलिम् ॥ देवदेव नमस्तेऽस्तु भक्तप्रिय दयानिधे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवकयासहित प्रभो । विशेषार्घ्यम् ॥ त्रिलोकनाथो देवेशः सर्वभूतदयानिधिः ॥ दानेनानेन सुप्रीतो भवत्विह सदा मम । वायनमंत्रः ॥ श्रीकृष्णः प्रतिगृह्णाति श्रीकृष्णो वै ददाति च । श्रीकृष्णस्तारकोभाभ्यां श्रीकृष्णाय नमो नमः । प्रतिग्रहमंत्रः ॥ परत्परस्मरेति प्रार्थना ॥ ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच । शृणुध्वमृषयः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः । पुरा च द्वापरस्यांते कृष्णदेवेन भा

षितम् १ तद्व्रतं च प्रवक्ष्यामि सांगोपांगं मुनीश्वराः । पुरा वै द्वापरस्यांते पांडवाः कौरवास्तथा २ द्यूतं प्रचक्रिरे सर्वे धनमानेन मोहिताः । निर्जिताः पांडवा दुःखाद्वनं प्रापुर्मुनीश्वराः ३ कुंती विदुरगेहे तु संस्थिता च महायशाः । तच्छ्रुत्वा कृष्णदेवोपि कृपया परया युतः ४ आययौ गरुडारूढो विदुरस्य गृहं प्रति । तदा पश्यन्महाबाहुं कुंती परमहर्षिता ५ विदुरेणार्चितः कृष्णः कुंतीं चैवाह भक्तितः । नमामि त्वामहं कुंति संश्रुतं च विडंबनम् ६ त्वत्पुत्रास्तु महादुःखात्प्राययुर्गहनं वनम् । तवापि सुमहद्दुःखं सर्वदा तन्ममाप्रियम् ७ कुंत्युवाच । हृषीकेश महाबाहो महादुःखेन कर्शिता । कृपया परया देव रक्षिता वयमीदृशाः ८ मम चैव महद्दुःखं त्वं जानासि च वै प्रभो । मत्पुत्रास्तु महादुःखात्प्रविष्टा गहनं वनम् ९ कृपया विदुरो मह्यं कौरव्यः प्रस्थसंमितम् । ददाति प्रीतितः कृष्ण जीवनाय महामतिः १० गृहस्य पश्चिमे भागे वसामि च जनार्दन । दर्शिता कौरवाणां हि सर्वेषां कुमतिस्तथा ११ सूत उवाच । इति तस्या वचः श्रुत्वा कृष्णः परमधर्मवित् । आह चैनां वासुदेवो भक्तप्रियतमस्तदा १२ कृष्ण उवाच । व्रतं ते कथयिष्यामि येन दुःखात्प्रमुच्यसे । पुत्रपौत्रैः परिवृता स्वं राज्यं प्राप्स्यसे ऽचिरात् ॥ दशाफलमिति ख्यातं तद्व्रतं कुरु सुव्रते १३ कुंत्युवाच । कस्मिन्काले तु कर्तव्यं तद्व्रतं केशव प्रभो । वद मां प्रति इत्युक्तो जगाद यादवेश्वरः १४ श्रावणस्यासिते पक्षे अष्टम्यां च निशीथके । देवक्यां वासुदेवश्च प्रादुर्भूतो न संशयः १५ तस्याग्रे दशगुणितं सूत्रं स्थाप्य प्रपूजयेत् । हस्ते बध्वा तु तत्सूत्रं दशाहं व्रतमाचरेत् १६ संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मिणाम् । इहामुत्रफलावाप्तिं कुरुष्व पुरुषोत्तम १७ अनेनदोरकं बध्वा दशवर्षं व्रतं चरेत् । देवस्य पुरतो नित्यं दश पद्मानि कारयेत् १८ ततश्च शृणुयात्पुण्यां कथामेतां शुभावहाम् । तुलस्याः कृष्णवर्णाया दलैर्दशभिरर्चयेत् १९

कृष्ण विष्णु तथाऽनंत गोविंदं गरुडध्वजम् । दामोदरं हृषीकेशं पद्मनाभं हरिं प्रभुम् २० एतैश्च नामभिर्नित्य कृष्णदेवं समर्चयेत् ।
नमस्कारं ततः कुर्यात्प्रदक्षिणसमन्वितम् २१ एवं दशदिनं कुर्याद्व्रतानामुत्तमं व्रतम् । आदौ मध्ये तथा चांते होमं कुर्याद्विधानतः
२२ कृष्णमंत्रेण जुहुयाच्चरुणाष्टोत्तरंशतम् । ततो होमांते विधिवदाचार्यं पूजयेत्सुधीः २३ सौवर्णे ताम्रपात्रे वा मृन्मये वेणुपात्रके ।
सौवर्णं तुलसीपत्रं कारयित्वा सुलक्षणम् २४ प्रतिमां च तथा कृत्वा अर्चयित्वा विधानतः । निधाय प्रतिमां तत्र आचार्याय निवेदयेत्
२५ दातव्या गौः सवत्सा च वस्त्रालंकारभूषिता । दश होमे तु कृष्णाय पूरिका दश चार्पयेत् २६ दापयेत्तु ब्राह्मणाय स्वयं भुक्त्वा
तथैव च । उपायनं च गृह्णीष्व सर्वोपस्करसंयुतम् २७ संसारार्णवमग्नानां पाहि त्वं देवकीसुत । एवं चोपायनं दत्त्वा नमस्कृत्य क्षमाप
येत् २८ दक्षिणाभिर्युतं देवि कर्तव्यं कृष्णसंनिधौ । प्रतति दशविप्रेभ्यः प्रत्येकं दश पूरिकाः २९ एवं दशसु वर्षेषु व्रतं कुर्यादतंद्रितः ।
एवं व्रतं त्वया देवि कर्तव्यं कृष्णसंनिधौ ३० एवमुक्ता तु कृष्णेन कुंती श्रुत्वा मुदान्विता । उवाच कृष्णदेव सा मम वित्तं न विद्यते
३१ प्रत्युवाच हृषीकेशस्तव वित्तं भविष्यति । एवमुक्त्वा ययौ कृष्णः कर्णं द्रष्टुं सुखान्वितः ३२ कर्णोऽपि च महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वा प्रह
र्षितः । सिंहासनं ददौ तस्मै पाद्यमर्घ्यं तथैव च ३३ कर्णोऽप्युवाच देवेश किमर्थं तव चागमः । इत्युक्तः कृष्णदेवोऽथ तव माता ऽति-
दुःखिता ३४ कर्ण उवाच । भूरिमयाच्चथा कृष्ण मातरं प्रणमाम्यहम् । कथं वा दुःखिता माता प्रमुच्येत वदस्व मे ३५ श्रीकृष्ण उवाच ।
सुवर्णपात्रे संपूर्य पायसं क्षीरसंयुतम् । शतनिष्कसमायुक्तं दातव्यं वायुहस्तके ३६ तव माता तथा प्रीता भविष्यति न संशयः । एवं
मुक्त्वा तदा कृष्णो द्वारकामाजगाम ह ३७ कृष्णवाक्यं ततः श्रुत्वा कर्णश्चके महायशाः । पंचभक्ष्यसमायुक्तं पात्रं स्वर्णेन पूरितम् ३८

शतनिष्कसमायुक्तं वायुहस्ते प्रदाय सः । प्रहसंती तथा कुंती पात्रं दृष्ट्वा ऽथ हर्षिता ३९ देवस्य सन्निधौ कुंती व्रतं चक्रे ऽथ भक्तितः । कृष्णेन कारितं सर्वं मम भाग्याय वै ध्रुवम् ४० कृष्णपूजां ततः कृत्वा कथां श्रुत्वा ऽथ भक्तितः । उपायनं ददौ तत्र ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमम् ४१ तुलसीदलं सुवर्णेन कारयित्वा सुलक्षणम् । प्रतिमां विष्णुभक्ताय स्वर्णपात्रे निधाय च ४२ गोदानेन समायुक्तामाचार्याय महामते । कुंती ददौ महादेवी विष्णुर्नः प्रीयतामिति ४३ व्रतं दशसु वर्षेषु चकारोद्यापनं ततः । तद्व्रतस्य प्रभावेण तनूजाश्चागतास्ततः ४४ हत्वा शत्रून्मृधे सर्वान्कृष्णस्यैव प्रसादतः । युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा स्वं राज्यं प्राप्तवान्सुधीः ४५ प्रोवाचेदं व्रतं कुंती द्रौपदीं च पतिव्रताम् । दशाफलमिति ख्यातं कृष्णदेवेन भाषितम् ४६ यूयं सर्वे महादुःखं निस्तीर्य स्वपुरीं गताः । व्रतस्यास्य प्रभावेण कृष्णस्यैव प्रसादतः ४७ त्वमप्येवं व्रतं भद्रे कुरुष्व सुसमाहिता । पुत्रपौत्रैः परिवृता सर्वान्कामानवाप्स्यसि ४८ आचख्यौ तद्व्रतं तस्यै कुंती परमहर्षिता । सा ऽपि चक्रे महाभागा द्रौपदी व्रतमुत्तमम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं सुजनैः सदा ४९ या भक्त्या कुरुते नारी व्रतानामुत्तमं व्रतम् । सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ५० इदं व्रतं महापुण्यं व्रतानामुत्तमं व्रतम् । वदतां शृण्वतां चैव विष्णुलोको भवेद्ध्रुवम् ५१ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपु०दशाफलव्रतकथा संपूर्णा ॥ अत्र मूलं चिंत्यम् ॥ ॥ अथ कृष्णादिमासेन भाद्रकृष्णाष्टम्यां जन्माष्टमीव्रतम् ॥ ॥ तच्च अर्धरात्रव्यापिन्यां कार्यम् । रोहिण्या सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे ऽष्टमी । अर्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये तथा ॥ नियतात्मा शुचिः सम्यक् पूजां तत्र प्रवर्तयेत्–इति विष्णुधर्मोत्तरे ॥ तस्य कालतत्त्वेप्युक्तम् ॥ दिनद्वये अर्धरात्रव्याप्तावव्याप्तौ वा परैव । प्रातःसंकल्पकालसत्वाद्दिवारात्रियोगात् । वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी-इति ब्रह्मवैवर्ते सप्तमीयुक्तानिषेधाच्च ।

यदा पूर्वेद्युर्निशीथे केवलाष्टमी उत्तरेद्युर्निशीथास्पर्शि अष्टमी रोहिणीयुक्ता, तदा पूर्वैव ग्राह्या । कर्मकालत्वाद्रोहिणीयोगस्तु केवल फलातिशयार्था नवमीबुधादियोगवत्, नतु निर्णयोपयोगी । इतरथा, प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥ किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति ॥ उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवा । तत्र उदयशब्दश्चन्द्रोदयपरः ॥ सूर्योदयपरत्वे तु यदा पूर्वेद्युर्निशीथे केवलाष्टमी उत्तरेद्युर्निशीथस्पर्शिन्यष्टमी रोहिणीयुक्ता सती बुधयुक्ता तदैवोत्तरा स्यात् । तदभावेपि यावद्वचनं वाचनिकमिति यावत् । यदि तु बुधभावेपि रोहिणीयोगमात्रात्तदैवोत्तरोच्यते, तदा रोहिणीयोगाभावेपि बुधमात्रसद्भावादुत्तरासत्त्वे स्यात् । अन्यतरा याप्येतद्वचनमप्यङ्गीकारात्, ऋक्षयोगवद्वारस्यापि प्राशस्त्यहेतुत्वाच्च । किंच यथा पूर्वेद्युर्निशीथे ऽष्टमीमात्रसत्त्वे उत्तरेद्युश्च निशीथात्पूर्वमृक्षयोगे बुधसत्त्वे च एतद्वचनादुत्तरेद्युर्व्रतम् । एवं पूर्वेद्युर्निशीथे सर्क्षाष्टमी बुधाधिक्यादुत्तरेद्युर्व्रतापत्तिरिति । यच्च विष्णुरहस्ये–प्राजापत्यार्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोष्या च महाफलेति ॥ अत्रापि मुहूर्तपदं निशीथास्यमुहूर्तपरम् । यत्त्विदमर्थताशुद्ध वाक्यस्यैवानर्थप्रसंगात् । यदा हि शुद्धाप्यष्टम्यर्द्धरात्रे वर्तमाना ग्राह्या, तदा रोहिणीसहिता सुतरामिति वचनेन । मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्नित्युक्तं हि लभ्यते ॥ अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् । विष्णुरहस्ये एव स्पष्टैवा ऽहोरात्रसंबधि यत् किंचिन्मुहूर्तप्रतीतिरिति कालतत्त्वविवेचने तद्विपरीतं, ऋक्षयोगस्य तावकत्वेन सार्थक्यात् । किंचैतद्वचनद्वयगतापिशब्दस्य स्वार्थे तात्पर्याभावेन ऋक्षयोगप्राशस्त्यबोधकत्वस्यैव उचितत्वादिति । यत्पुनस्तत्रोक्तं कर्मकालव्याप्तिशास्त्रादेव प्रधानभूताया अष्टम्या एव

अर्धरात्रसत्वेन प्राप्तं ग्राह्यत्वम् । दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुताम्-इति वचनेन रोहिणीयोगाभावविषयं क्रियते । एवं तस्यार्थः—दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा कलामात्रापि चेद्रोहिणी अष्टम्यां नास्ति, तदैव चंद्रोदयसहिता । अर्धरात्रव्यापिनीति यावत् । दिनद्वयेपि तादृश्या अभावे बहुरात्रिसंयुतामुत्तरां प्रकुर्वीतेति । तन्न । नेदं कर्मकालशास्त्रबाधकमन्यथाप्यर्थसंभवात् । तथाहि दिनद्वये वैषम्येण निशीथे स्पर्शे अहोरात्रावच्छेदेन रोहिणीयोगाभावे च विशेषेणाधिक्येन इंदुसंयुता अधिकनिशीथव्यापिनी ग्राह्येति यावत् । रोहिणीयोगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीमपि विहाय स्वल्पापि निशीथयोगिनी रोहिणीयुतैव ग्राह्येति व्याख्यांतरं मयूखे द्रष्टव्यम् । पारणं तु तिथिभांते कार्यम् । तदाह भृगुः—जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांते च पारणम् ॥ निषेधोपि ब्रह्मवैवर्ते— अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् । हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नात्कुर्वीत तिथिभांते च पारणम् । तत्र दिवसे उभयांते पारणमिति मुख्यः पक्षः । एकतरांते त्वनुकल्पः । यदा तु तिथिनक्षत्रयोरन्यतरस्यैव दिनेंतस्तदाऽहोरात्रे पारणानिषेधादन्यतरांते पारणाऽभ्यनुज्ञाता तद्दिवैवान्यतरांते कार्या । अतएव वह्निपुराणे—भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् । इति जन्माष्टमीनिर्णयः ॥ अथ व्रतविधिः ॥ व्रतपूर्वदिने दंतधावनं कृत्वा, उपवासदिने प्रातरुत्थाय तत्र नित्यकृत्यं कुर्यात् । श्रावणस्यासिते पक्षे शौचमाचमनं कृतम् । तस्यां मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले ॥ कृत्वाऽपामार्गसमिधादंतधावनमादितः । तिलामलककल्केन स्नानं मृत्स्नानपूर्वकम् ॥ नद्यादिके तदा स्नात्वा कृत्वा नियममेव च । परिधाय नवे शुद्धे वाससी सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चापि तथा चरेत् ।

कृत्वा नैमित्तिकं कर्म गत्वा निजगृहं पुनः ॥ वेदीं सम्यक् प्रकुर्वीत गोमयेनोपलिप्य ताम् । सूर्यः सोमो यमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा ॥ पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खेचरा नराः ॥ ब्रह्मशासनमास्थाय कल्पतामिह संनिधिम् ॥ इत्युक्त्वा सफलं पुष्पाक्षतजलपूर्णं ताम्रपात्रमादाय मासपक्षाद्युल्लिख्य, अमुकफलकामः पापक्षयकामो वा कृष्णप्रीतये कृष्णजन्माष्टमीव्रतं करिष्ये । तथा । वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशांतये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥ अद्य कृष्णाष्टमीं चंद्रं रोहिण्या सहितं च वै । अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि॥एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविंद नियोजितम् । तन्मे मुंचतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥ आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम्।तत्प्रणाशाय गोविंद प्रसीद पुरुषोत्तमः॥इत्युक्त्वा पात्रस्थं जलं निक्षिपेत्। ततः कदलीस्तंभवासोभिराम्रपल्लवयुतसजलपूर्णकलशैर्दीपैः पुष्पमालाभिर्युतं स्वगरुडार्पितं अग्निसकृष्णच्छागरक्षामणिद्वारन्यस्तमुसलादियुतं मंगलोपेतं षष्ठ्या देवस्याः सूतिकागृहं विधाय तस्य समंतात्क्षिपेत् कुसुमांजलीन्देवगंधर्वादीन् खड्गचर्मधरवसुदेवदेवकीनंदयशोदागर्गगोपीगोपान् कंसनियुक्तान्गोधेनुकुंजरान् यमुनां तन्मध्ये कालियं अन्यच्च तत्कालीनं गोकुलचरितं यथासंभवं लिखित्वा सूतिकागृहमध्ये प्रच्छाद्य वृत्तमचकं स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्यादौ तिलैः स्नात्वाऽर्धरात्रे सपरिवारं श्रीकृष्णं पूजयेत् ॥अथपूजाविधिः।येभ्योमातैवापित्रेति मंत्राक्षपित्वा । आगमार्थंत्विति घंटानादं कृत्वा । अपसर्पेत्विति छोटिकामुद्रां प्रदर्श्य तीक्ष्णदंष्ट्रेति क्षेत्रपालं प्रार्थ्य । आचम्य प्राणानायम्य संकल्प्य,मम सकुटुंबस्य क्षेमस्थैर्यविजयाभयायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं निशीथे सपरिवारश्रीकृष्णप्रीत्यर्थं च पुराणोक्तप्रकारेण पुरुषसूक्तविधानेन च यथास

१ पद पनः (पतं) नामान्म्यह मिपोष्टितं वरिस्पर्धः । २ पद्मा वेभ्या प्रुवमित्स्पर्धः ।

भवनियमेन यथोपचारमिलितद्रव्यैः जन्माष्टमीव्रतांगत्वेन परिवारसहितश्रीकृष्णपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य कलशार्चनं शंखार्चनं च कुर्यात् ॥ पुरुषसूक्तेन न्यासं कुर्यात् ॥ रंगवल्लीसमायुक्ते सर्वतोभद्रमंडले । अव्रणं सजलं कुंभं ताम्रमृन्मयमेव वा ॥ संस्थाप्य वस्त्रसंवीतं कंठदेशे सुशोभितम् । पंचरत्नसमायुक्तं फलगंधाक्षतैर्युतम् ॥ सहिरण्यं समासाद्य ताम्रेण पटलेन वा । वंशमृन्मयपात्रेण यवपूर्णेन चैव हि ॥ आच्छादयेत चैलेन लिखेदष्टदलं ततः । कांचनी राजती ताम्री पित्तली मृन्मयी च वा ॥ वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता ऽथवा । इत्युक्त्वाऽन्यतमेन प्रतिमां विधायाऽग्न्युत्तारणं कृत्वा प्रतिमाकपोलौ स्पृष्ट्वा तद्देवतानाममूलमंत्रं प्रणवादि चतुर्थ्यंतं नमोंतं नाम ॥ अस्मैदेवत्वासंस्थायैस्वाहेति मंत्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ अस्माइत्यस्य स्थाने तद्देवतानाम ग्राह्यम् ॥ गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः शृंगारादर्शकुंतप्रवरकृतकरैः किन्नरैः सेव्यमाना । पर्यंके स्वास्तृता या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा । इति देवकीम् ॥ मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यंके स्तनपायिनम् । श्रीवत्सवक्षसं शांतं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥ एवं देवक्या सह श्रीकृष्णं ध्यात्वा । ॐनमोदेव्यैश्रियै इतिश्रियम्, देवकीसहितं वसुदेवं यशोदासहितं नंदम्, श्रीकृष्णसहितं बलदेवं चंडिकां चावाह्य ॐसपरिवारायकृष्णायनम इति पूजयेत् ॥ आसनम् । पाद्यम् । अर्घ्यम् । आचमनीयम् ॥ तत्रमंत्रः—योगेश्वराय देवाय योगिनां पतये विभो । योगोद्भवाय नित्याय गोविंदाय नमो नमः । सपरिवारायकृष्णाय॰स्नानम् ॥ यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवाय च । योगानां पतये नाथ गोविंदाय नमो नमः । सप॰कृ॰वस्त्रम् ॥ सप॰कृष्णायन॰ चंदनम् ॥ सप॰ कृष्णाय॰यज्ञोपवीतम् ॥ पुष्पाणि॰ ॥ अथांगपूजा ॥ गोविंदाय॰पादौपू॰ । माधवाय॰ जंघे । मधुसूदनाय॰ कटी॰ । पद्मनाभाय॰नाभिं॰ । हृषीकेशा-

य•हृदय०। संकर्षणाय•स्तनौ०। वामनाय०बाहू०। दैत्यसूदनाय•हस्तौ०। हृषीकेशाय० कंठं० ।
य•हृदय०। संकर्षणाय•स्तनौ०। वामनाय०बाहू०। दैत्यसूदनाय•हस्तौ० । हरयेन•शिरः० । श्रीकृष्णाय०सर्वांगं० ॥ सप०कृष्णाय•धू-
नासिके०। पुंडरीकाक्षाय०नेत्रे०। नृसिंहाय०श्रोत्रे०। उपेंद्राय०ललाट० । हरयेन•शिरः० । श्रीकृष्णाय०सर्वांगं० ॥ सप०कृष्णाय•धू-
पम्। सप० कृष्णाय० दीपम्॥ विश्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोद्भवाय च। विश्वानां पतये तुभ्यं गोविंदाय नमो नमः। नैवेद्यम् ॥ आचम
नी०करोद्व• फलं० ताम्बू०दक्षि०नीराज०पुष्पांज०प्रार्थना ॥ इति ॥ (अथ अन्यग्रंथोक्तपूजाविधिः) ॥ यज्ञाययज्ञेश्वराययज्ञपतयेयज्ञसम
वायगोविंदायनमोनमइति आदौसर्वेषां यज्ञपदानां स्थाने योगपदादीत्युक्त्वा अयमेव मंत्रः स्नाने विश्वायविश्वेश्वराय इति नैवेद्ये॥धर्माय धर्मे-
श्वरायेत्यादिस्वाहांतास्तिलहोमे। विश्वायविश्वेश्वरायेत्यादिशयने। सोमायसोमेश्वरायेत्यादिचंद्रपूजायां इति मंत्रा उक्ताः ॥ ततो गव्यघृतेनाग्नौ
वसोर्धारां कश्चिद्गुडघृतेनेति। ततो जातकर्मनालच्छेदषष्ठीपूजानामकर्माणि संक्षेपेण कार्याणि। ततश्चंद्रोदये रोहिणीयुतं चंद्रं स्थंडिले प्रतिमायां
वा नाममंत्रेण संपूज्य शंखे तोयं समाधाय सपुष्पकुशचंदनम्॥जानुभ्यामवनिं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भ-
व। गृहाणार्घ्यं शशांकेद रोहिण्या सहितो मम ॥ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्य ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणीकांत सुधावास नमोस्तु ते ॥
नमो मंडलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः । कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चंद्राय चारवे । इति प्रणमेत् ॥ अनंत वामन शौरी वैकुंठ पुरुषोत्त-
मम्। वासुदेव हृषीकेश माधव मधुसूदनम् । वराह पुंडरीकाक्ष नृसिंह दैत्यसूदनम्। दामोदर पद्मनाभ केशव गरुडध्वजम् ॥ गोविं-
दमच्युत कृष्णमनंतमपराजितम्। अधोक्षज जगद्बीज सर्गस्थित्यंतकारणम् ॥ अनादिनिधनं विष्णु त्रिलोकेश त्रिविक्रमम् । नारायणं
चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ॥ पीतांबरधर नित्य वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्सांक जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम्॥ शरण त्वां प्रपद्ये

ऽहं सर्वकामार्थसिद्धये । प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् । इति मंत्रैः प्रणम्य ॥ त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥ सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे । देवकीनंदन श्रीश हरे संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ॥ दुर्वृत्तांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरंति सकृत्सकृत् । सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसागरात् ॥ पुष्कराक्ष निमग्नोहं मायांव्यज्ञानसागरे । त्राहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्यो ऽस्ति रक्षिता ॥ यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्द्धके । यत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोति पापं हर हलायुध । इति मंत्रैः प्रार्थयेत् ॥ ततः स्तोत्रं पठन्पुराणश्रवणादिना जागरं कुर्यात् । द्वितीये ऽह्नि प्रातःकाले स्नानादि नित्यकर्म कृत्वा पूर्ववद्देवं पूजयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । तेभ्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादि दत्त्वा कृष्णो मे प्रीयतामिति वदेत् ॥ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । शांतिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा प्रतिमामुद्वास्य । तां ब्राह्मणाय दत्त्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत् । सर्वस्मै सर्वेश्वराय सर्वेषां पतये नमः ॥ सर्वसंभवाय गोविंदाय नमो नमः । इति पारणायाम् । भूताय भूतपतये नम इति समापनम् ॥ इति पूजाविधिः ॥ ॥ अथ कथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । जन्माष्टमीव्रतं ब्रूहि विस्तरेण मया ऽच्युत । कस्मिन्काले समुत्पन्नं किं पुण्यं को विधिः स्मृतः १ श्रीकृष्ण उवाच । मल्लयुद्धे परावृत्ते शमिते कुकुरांधके । स्वजनैर्बहुभिः स्त्रीभिः समैः स्निग्धैः समावृते २ हते कंसासुरे दुष्टे मथुरायां युधिष्ठिर । देवकी मां परिष्वज्य कृत्वोत्संगे रुरोद ह ३ वसुदेवो ऽपि तत्रैव वात्सल्यात्प्ररुरोद ह । समालिंग्याश्रुवदनः पुत्रपुत्रेत्युवाच ह ४ सगद्गदस्वरो दीनो बाष्पपर्याकुलेक्षणः । बलभद्रं च मां चैव परिष्वज्य मुदा पुनः ५ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च

१ अत्र, मायाविज्ञानमत्सरादित्यपरपाठोपलब्धिः ।

सुजीवितम् । उभाभ्यामथ पुत्राभ्यं ससुहृत समागमः ६ एवं हर्षेण दांपत्य हृष्टं पुष्ट तदा बभूव । प्रणिपत्य जनाः सर्वे बभूवुस्ते
प्रहर्षिताः ७ एवं महोत्सवं दृष्ट्वा मासुतुर्मधुसूदनम् ॥ जना ऊचुः । प्रसादः क्रियतामस्य लोकस्यार्तस्य दुःसहन् ८ यस्मिन्दिने च प्रासूत
देवकी त्वां जनार्दनम् । तद्दिनं देहि वैकुंठ कुर्मस्तत्र महोत्सवम् ९ एवं स्तुते जनौघेन वसुदेवो मयेक्षित । विलोक्य बलभद्रं च मां च
हृष्टतनूरुहः १० उवाच समभादेशाल्लोकान् जन्माष्टमीव्रतम् । मथुरायां ततः पश्चात्पार्थ सम्यक् प्रकाशितम् ११ कुर्वंतु ब्राह्मणाः सर्वे व्रतं
जन्माष्टमीदिने । क्षत्रियाश्चैव ये वैश्याः शूद्रा ये ऽन्ये ऽपि धर्मिणः १२ युधिष्ठिर उवाच । कीदृशं तद्व्रतं देव सर्वैर्देवैरनुष्ठितम् । जन्माष्टमिति
संज्ञं च पवित्रं पापनाशनम् १३ येन त्वं तुष्टिमायासि कात्स्न्र्येन प्रमवाव्यय । एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि सविधानं सविस्तरम् १४ श्रीकृष्ण
उवाच । मासि भाद्रपदे ऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके । शशांके वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके १५ योगे ऽस्मिन्वसुदेवाद्धि देवकीमामजी-
जनत् । भगवत्याश्च तत्रैव क्रियते सुमहोत्सवः १६ योगे ऽस्मिन्कथिते ऽष्टम्यां सिंहराशिगते रवौ । सप्तम्यां लघुभुक्त्वा दत्तधावनपूर्वकम्
१७ उपवासस्य नियमं रात्रौ स्वपेज्जितेंद्रियः । केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम १८ सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह १९ उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः । ततो ऽष्टम्यां तिलैः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले
२० सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् । सितपीतैस्तथा रक्तैः कर्बुरैर्हरितैरपि २१ वासोभिः शोभितं कृत्वा समतात्कलशैर्नवैः ।
पुष्पैः फलैरनेकैश्च दीपालिभिरितस्ततः २२ पुष्पमालाविचित्रं च मदनागरुधूपितम् । अतिरम्यमनौपम्यं रक्षामणिविभूषितम् २३ हरि
वंशस्य चरितं गोकुलं च विलेखयेत् । ततो वादित्रनिनदैर्वीणावेणुरवाकुलम् २४ नृत्यगीतक्रमोपेतं मंगलैश्च समंततः । वेष्टकारीलोहख

ङ्ग कृत्वा नादं च यत्नतः २५ द्वारे विन्यस्य मुसलं रक्षितं रक्षपालकैः । षष्ठ्या देव्याधिष्ठितं च तद्गृहं चोत्सवैस्तथा २६ एवं विभवसारेण कृत्वा तत्सूतिकागृहम् । तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता २७ कांचनी राजती ताम्री पैत्तली मृन्मयी तथा । वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा २८ सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यंके चाष्टशल्यके । प्रतप्तकांचनाभासां महार्हां सुतपस्विनीम् २९ प्रसूतां च प्रसुप्तां च स्थापयेन्मंचकोपरि । -प्रसुप्तां देवकीम् ॥ मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यंके स्तनपायिनम् ३० श्रीवत्सवक्षसं शांतं नीलोत्पलदलच्छविम् । यशोदां तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ३१ तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतां वरकन्यकाम् । तथैव मम पार्श्वस्थाः कृतांजलिपुटा नृप ३२ देवा ग्रहास्तथा नागा यक्षविद्याधरामराः । प्रणताः पुष्पमालाग्रचारुहस्ताः सुरासुराः ३३ संचरंत इवाकाशे प्रहारैरुदितोदितैः । वसुदेवो ऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ३४ कश्यपो वसुदेवोयमदितिश्चैव देवकी । शेषो वै बलदेवोऽयं यशोदा दितिरन्वभूत ३५ नंदः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः । गोप्यश्चाप्यरसश्चैव गोपाश्चापि दिवौकसः ३६ एषो ऽवतारो राजेंद्र कंसोऽयं कालनेमिजः । तत्र कंसनियुक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया ३७ गोधेनुकुंजराश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः । नृत्यंतश्चाप्सरोभिस्ते गंधर्वा गीततत्पराः ३८ लेखनीयश्च तत्रैव कालियो यमुनाह्रदे । इत्येवमादि यत्किञ्चिद्विद्यते चरितं मम ३९ लेखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद्भक्तितत्परः । रम्यमेवं बीजपूरैः पुष्पमालादिशोभितम् ४० कालदेशोद्भवैः पुष्पैः फलैश्चापि युधिष्ठिर । पाद्यार्घ्यैः पूजयेद्भक्त्याः गंधपुष्पाक्षतैः सह । मंत्रेणानेन कौंतेय देवकीं पूजयेन्नरः ४१ गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैर्भृंगारादर्शकुंभप्रकटकृतकरैः किन्नरैः सेव्यमाना । पर्यंके स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाता जयतु च सुसुता देवकी कांतरूपा ४२ पादावभ्यंजयंती श्रीर्देवक्याश्चरणांतिके । निशीथे पंचके पूज्या दि-

व्यगधानुलेपनैः४३पंकजैः पूजयेद्देवीं नमो देव्यै श्रिया इति। देवयस्से नमस्तेस्तु कृष्णोत्पादनतत्परा४४पापक्षयकरी देवी तुष्टिं यातु ममार्चिता। प्रणवादिनमोंतं च पृथङ्नामानुकीर्तनम् ४५ कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तये। देवक्यै वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ४६ बलदेवाय नंदाय यशोदायै पृथक् पृथक्। क्षीरादि स्नपनं कृत्वा चंदनेनानुलेपयेत् ४७ विध्यंतरमपीच्छंति केचिदत्रैव सूरयः। चंद्रोदये शशांकाय अर्घ्यं दत्त्वा हरिं स्मरन् ४८ अनंतं वामनं शौरिं वैकुंठं पुरुषोत्तमम्। वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ४९ वराहं पुंडरीकाक्षं नृसिंहं ब्रह्मणप्रियम्। गोपीशं पुंडरीकाक्षं सृष्टिस्थित्यंतकारकम् ५० अनादिनिधनं विष्णुं त्रैलोक्येशं त्रिविक्रमम्। नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ५१ पीतांबरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम्। श्रीवत्सांकं जगत्सेतुं श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ५२ योगेश्वराय देवाय योगिनां पतये नमः। योगोद्भवाय नित्याय गोविंदाय नमो नमः ५३ यज्ञेश्वराय देवाय तथा जलशयाय च। यज्ञानां पतये नाथ गोविंदाय नमो नमः ५४ विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वंभराय च। विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय नमोनमः५५जगन्नाथ नमस्तुभ्यं संसारभयनाशन। जगदीशाय देवाय भूतानां पतये नमः ५६ धर्मेश्वराय धर्माय संभवाय जगत्पते। धर्मज्ञाय च देवाय गोविंदाय नमो नमः ५७ एभिर्मंत्रैस्तु स्नानादिशयनांतं तथैव च। चंद्रायार्घ्यं च मंत्रेण अनेनैवाथ दापयेत् ५८ क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव। गृहाणार्घ्यं शशांकेश रोहिण्या सहितो मम ५९ ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणीकांत अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ६० स्थंडिले स्थापयेद्देवं शशांकं रोहिणीयुतम्। देवक्या वसुदेवं च नंदं चैव यशोदया१बलदेवं मया सार्द्धं भक्त्या प-

१ योगेश्वरायेत्यारभ्य (५२–५७) षट् श्लोकाः स्नानधूपदीपनैवेद्यार्पणमंत्रा इमा पुस्तकांतरे दृश्यंते, अर्घ्यपूजायां तु धूपदीपमंत्रौ न स्तः, नैवेद्ये मंत्रांतरमस्ति।

रमया नृप । संपूज्य विधिवद्देही किं नाप्नोत्यतिदुर्लभम् ६२ एकादशीनां विंशत्यः कोटयो याः प्रकीर्तिताः ॥ ताभिः कृष्णाष्टमी तुल्या ततोऽनंतचतुर्दशी ६३ अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गव्यसर्पिषा । ततो वर्धापयेन्नालं षष्ठीनामादिकं मम ६४ कर्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने । यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः ६५ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च ६६ यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ६७ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ६८ शांतिरस्तु शिवंचास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् । ततो बंधुजनौघं च दीनानाथाँश्च भोजयेत् ६९ भोजयित्वा सुशांतांस्तान्स्वयं भुंजीत वाग्यतः । एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ७० प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनंदन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं लभते फलम् ७१ पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं लभेत् । इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुंठमाप्नुयात् ७२ तत्र देव विधानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर । भोगान्नानाविधान्भुक्त्वा पुण्यशेषादिहागतः ७३ सर्वकामसमृद्धे च सर्वाशुभविवर्जिते । कुले नृपतिशीलानां जायते हृच्छयोपमः ७४ यस्मिन्सदैव देशे तु लिखितं तु पटार्पितम् । मम जन्मदिनं यत्र सर्वालंकारभूषितम् ७५ पूजयेत्पांडवश्रेष्ठ जनैरुत्सवसंयुतैः । परचक्रभयं तत्र न कदापि भवेत्पुनः ७६ पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् । गृहे वा पूज्यते यत्र देवक्याश्चरितं मम । तत्र सर्वं समृद्धं स्यान्नोपसर्गादिकं भवेत् ७७ पशुभ्यो नकुलाद्व्यालात्पापरोगाच्च पातकात् । राजतश्चोरतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ७८ संसर्गेणापि यो भक्त्या व्रतं पश्येदनाकुलम् । सो ऽपि पापविनिर्मुक्तः प्रयाति हरिमंदिरम् ७९ जन्माष्टमीजनमनोनयनाभिरामा पापापहा सुकृतिनं विदधाति गोपाः । यो देवकीं सुतयुतां च भजेद्धि तस्यां पुत्रानवा-

प्य समुपैति पद स विष्णो ॥ इति हेमाद्रौ म० जन्माष्ट० क० ॥ ॥ अथ शिष्टाचारमासा जन्माष्टमी कथा ॥ व्यास उवाच । निवृत्ते भारते युद्धे कृतशोचो युधिष्ठिर । उवाच वाक्यं धर्मात्मा कृष्ण देवकिनंदनम् १ युधिष्ठिर उवाच । त्वत्प्रसादात्तु गोविंद निहताः शत्रवो रणे । कर्णश्च निहतः सोपि त्वत्प्रसादात्किरीटिना २ जेता को युधि भीष्मस्य यस्य मृत्युर्न विद्यते । अजेयोपि जितः सैन्ये त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ३ प्राप्त निष्कटक राज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । आचारो दंडनीतिश्च राजधर्माः क्रियान्विताः ४ अधुना श्रोतुमिच्छामि शुद्धं जन्माष्टमी व्रतम् । जन्माष्टमीव्रत ब्रूहि विस्तरेण ममाच्युत ५ कुतेऽकाले समुत्पन्न किं पुण्यं को विधिः स्मृतः ॥ श्रीकृष्ण उवाच । शृणु राजन्प्रव क्ष्यामि व्रतानामुत्तम व्रतम् ६ यतःप्रभृति विख्यातं फलेन विधिनाऽन्वितम् । राजवशसमुत्पन्नैर्दैत्यानीके सुपीडिता ७ धरा भारभरा क्रांता ब्रह्माण शरण ययौ । ज्ञात्वा तदा प्रभुर्ब्रह्मा भूमेर्भार समाहितः ८ श्वेतद्वीपं समागत्य सर्वदेवसमन्वितः । समाहितमतिर्ब्रह्मा मां तुष्टाव विशांपते ९ स्तुत्या तया ऽह समीतस्तेषां दृग्गोचरो ऽभवम् । दृष्ट्वा मां प्रणिपत्याशु भक्तिभावसमन्वितः १० ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा तुष्टाः सर्वे दिवौकसः । विजिज्ञपुर्महाराज भूमिभारापनुत्तये ११ उपधार्य तदा तेषां वचन घान्वचिंतयम् । केनोपायेन हंतव्या दानवाः क्षत्रियोद्भवाः १२ स्वधर्मनिरताः सर्वे महाबलपराक्रमाः । ततो निश्चित्य मनसा ब्रह्माणमहमब्रुवम् १३ वसुदेवो देवकी च प्रजाकामौ पुरा नृप । भक्त्या मां भजमानौ तौ तप्तवतौ महत्तपः १४ तयोः प्रसन्नः सुप्रीतो, याचतां वरमुत्तमम् । अब्रुव, तावपि ततो वरयामासतुः किल १५ यदि देव प्रसन्नोसि त्वादृशो नौ भवेत्सुतः । तथेति च मया ताभ्यामुक्त प्रीतेन चेतसा १६ तत्कामपूर-

१ पवरतर्वे मया क्ष्मापीस्पर्शः । २ कुताकाले कस्मिन्काले ।

णार्थाय संभविष्याम्यहं तयोः । दिवौकसोपि स्वांशेन संभवंतु सुरस्त्रियः १७ योगमाया च नंदस्य यशोदायां भविष्यति । देवक्या
जठरे गर्भमनंतं धाम मामकम् १८ सन्निकृष्य ततस्तूर्णं रोहिण्या जठरे नयेत् । इति संदिश्य तान्सर्वानहमंतर्हितोऽभवम् १९ ततो दे-
वैः समं ब्रह्मा तां दिशं प्रणिपत्य च । आश्वास्य च महीं देवीं वरधाम्नि जगाम ह २० ततोऽहं देवकीगर्भमविशं स्वेन तेजसा । हतेषु
षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना । कारागृहस्थितायां च वसुदेवेन वै सह २१ गतेऽर्धरात्रसमये सुप्ते सर्वजने निशि । भाद्रे मास्य-
सिते पक्षेऽष्टम्यां ब्रह्मर्क्षसंयुजि २२ सर्वग्रहशुभे काले प्रसन्नहृदयाशये । आविरासं निजेनैव रूपेण ह्यवनीपते २३ वसुदेवोपि मां दृष्ट्वा
हर्षशोकसमन्वितः । भीतः कंसादतितरां तुष्टाव च कृतांजलिः २४ पुनः पुनः प्रणम्याथ प्रार्थयामास सादरम् ॥ वसुदेव उवाच । अलौ-
किकमिदं रूपं दुर्दर्शं योगिनामपि २५ यत्तेजसाऽरिष्टगृहमभवत्संप्रकाशितम् । उद्विग्नो भगवन्कंसाद्यो मे बालानघातयत् २६ उपसंहर
तस्माच्च एतद्रूपमलौकिकम् । शंखचक्रगदापद्मलसत्कौस्तुभमालिकम् २७ किरीटहारमुकुटकेयूरवलयांकितम् । तडिद्वसनसंवीतं क्वणत्कांच-
नमेखलम् २८ स्फुरद्राजीवताम्राक्षं स्निग्धांजनसमप्रभं । महामरकतस्वच्छं कोटिसूर्यसमप्रभं २९ कृष्ण उ० । एवं संप्रार्थितो राजन् वसुदेवेन
वै तदा।तेनैव निजरूपेण भूत्वाऽहं प्राकृतः शिशुः ३० नय मां गोकुलमिति वसुदेवमचोदयं। समादायागमत्सोपि नंदगोकुलमंजसा ३१द्वारा
ण्यपाकृतान्यासन्मत्प्रभावात्स्वयं प्रभो । ददौ मार्गं च कालिंदी जलकल्लोलमालिनी ३२ ततो यशोदाशयने न्यस्य चानकदुंदुभिः । तत्पर्यंक
स्थितां गृह्य दारिकामगमत्पुनः ३३द्वाराणि पिहितान्यासन्पूर्ववन्निगडं ततः।विन्यस्य पादयोरास्ते शयने न्यस्य दारिकां ३४ ततो रुरोद मह-
ता स्वरेणापूर्य सा दिशः । तस्या रुदितशब्देन उत्थिता रक्षका गृहात् ३५ कंसायागत्य चाचख्युः प्रसूता देवकीति च । सोऽपि तल्पा-

समुत्थाय भयेनातीव विह्वलः ३६ जगाम सूतिकागेहं देवक्याः प्रस्खलन्पथि । दारिकां शयनात्तस्य स्वंत्याश्चैव स्वस्रुः ३७ अपोथय-
च्छिलापृष्ठे सा ऽपि तस्य कराच्च्युता । उवाच कंसमामाष्य देवी आकाशगा सती ३८ किं मया हतया मंद जातः कुत्रापि ते रिपुः । इ-
त्युक्तो सो सकपो ऽभूत्परमोद्विग्नमानसः ३९ आज्ञापयामास ततो बालानां कदनाय वै । दानवा अपि बालानां कदनं चक्रुस्त्यताः ४०
घनेपूपवने चैव पुरग्रामव्रजेष्वपि । अहं च गोकुले स्थित्वा पूतनां बालघातिनीम् ४१ स्तनं दातुं प्रवृत्तां च प्राणैः सममशोषयम् । तृ-
णावर्तबकारिष्टान्धेनुकं केशिनं तथा ४२ अन्यानपि खलान्हत्वा स्वप्रभावमदर्शयम् । ततश्च मथुरां गत्वा हत्वा कंसादिदानवान् ४३
ज्ञातीनां परमं हर्षं कृतवानस्मि सादरम् । देवकीवसुदेवौ च परिष्वज्य मुदा मम ४४ आनंदजैर्जलैर्मूर्ध्नि सेचयामासतुर्नृप । तस्मिन्पुर
वरे मल्लान्हत्वा चाणूरमुख्यकान् ४५ गजं कुवलयापीडं कंस भ्रातृननेकशः । एवं हते ऽसुरे कंसे सर्वलोकैककंटके ४६ अन्येषु दुष्टदैत्येषु
सर्वलोकभयंकरम् । लोकाः समुत्सुकाः सर्वे ऊचुर्मां च समाहृताः ४७ कृष्ण कृष्ण महायोगिन्भक्तानामभयप्रद । भवयात्पाहि नो देव
शरणागतवत्सल ४८ अनाथनाथ सर्वज्ञ सर्वभूतहिते रत । किंचिद्विज्ञामहे देव तन्नो वक्तुं त्वमर्हसि ४९ तव जन्मदिनं लोके न ज्ञातं के
नचित्क्वचित् । ज्ञात्वा च तत्त्वतः सर्वे कुर्मो वर्धापनोत्सवम् ५० तेषां दृष्टा मया भक्तिः श्रद्धा च मयि सौहृदम् । मया जन्मदिनं ते
भ्यः स्यात निर्मलचेतसा ५१ श्रुत्वा तेपि तथा चक्रुर्विधिना येन तच्छृणु । पार्थ तद्दिवसे प्राप्ते दंतधावनपूर्वकम् ५२ स्नात्वा पुण्यजले
शुद्धे वाससी परिधाय च । निर्वर्त्यावश्यकं कर्म व्रतसंकल्पमाचरेत् ५३ अथ स्थित्वा निराहारः श्वोभूते तु परेहनि । भोक्ष्यामि पुंडरी

१ मुदा परिष्वज्यमामानंदजैर्जलैर्मम मूर्ध्नि सेचयामासतुस्तिस्मिन्पुरवरेणान्वयः । २ चरितमिति पाठः ।

काक्ष शरणं मे भवाव्यय ५४ गृहीत्वा नियमं चैव संपाद्यार्चनसाधनम् । मंडपं शोभनं कृत्वा पुष्पमालादिभिर्युतम् ५५ तस्मिन्मां पूजयेद्भक्त्या गंधपुष्पाक्षतैः क्रमात् । उपचारैः षोडशभिर्द्वादशाक्षरविद्यया ५६ सद्यः प्रसूतां जननीं वसुदेवं च मारिष । बलदेवसमायुक्तां रोहिणीं गुणशोभिनीम् ५७ नंदं यशोदां गोपीश्च गोपान्गाश्चैव सर्वशः । गोकुलं यमुनां चैव योगमायां च दारिकाम् ५८ यशोदाशयने सुप्तां सद्योजातां वरप्रभाम् । एवं संपूजयेत्सम्यङ्नाममंत्रैः पृथक्पृथक् ५९ सुवर्णरौप्यताम्रारमृदादिभिरलंकृताः । काष्ठपाषाणरचिताश्चित्रमप्यथ लेखिताः ६० प्रतिमा विविधाः प्रोक्तास्तासु मां च नरो यजेत् । रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतनृत्यादिभिः सह ६१ पुराणैः स्तोत्रपाठैश्च जातनामादिषूत्सवैः । श्वोभूते पारणं कुर्याद्द्विजान्संभोज्य यत्नतः ६२ एवं कृते महाराज व्रतानामुत्तमोत्तमे । सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ६३ मोहान्न कुरुते यस्तु याति संसारगह्वरे । तस्मात्कुर्वन्प्रयत्नेन निष्पापो जायते नरः ६४ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् । अंगदेशोद्भवो राजा मित्रजिन्नाम नामतः ६५ तस्य पुत्रो महातेजाः[१] सत्यजित्सत्पथेस्थितः । पालयामास धर्मज्ञो विधिवद्रंजयन्प्रजाः ६६ तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचिद्दैवयोगतः । पाखंडैः सह संवासो बभूव बहुवासरम् ६७ तत्संसर्गात्स नृपतिरधर्मनिरतोऽभवत् । वेदशास्त्रपुराणानि विनिंद्य बहुशो नृप ६८ ब्राह्मणेषु तथा धर्मे विद्वेषं परमं गतः । एवं बहुतिथे काले गते भरतसत्तम ६९ कालेन निधनं प्राप्तो यमदूतवशंगतः । बध्वा पाशैर्नीयमानो यमदूतैर्यमांतिकम् ७० पीडितस्ताड्यमानोऽसौ दुष्टसंगवशंगतः । नरके पतितः पापो यातना बहुवत्सरम् ७१ भुक्त्वा पापस्य शेषेण पैशाचीं योनिमास्थितः । तृषाक्षुधासमाक्रांतो भ्रमन्स मरुध-

१ महातेजा इत्यत्र महासेनेति क्वचित्पुस्तकेषु पाठांतरम् ।

न्वसु ७२ कस्यचित्तथ वैश्यस्य देहमाविश्य संस्थितः । सह तेनैव संप्राप्तो मथुरां पुण्यदां पुरीम् ७३ तत्रत्यै रक्षकैः सो ऽथ तद्देहात्तु
वहिष्कृत । बभ्राम विपिने सोपि ऋषीणामाश्रमेष्वपि ७४ कदाचिद्दैवयोगेन मम जन्माष्टमीदिने । क्रियमाणां महापूजां व्रतिभिर्मुनि
भिर्द्विजैः ७५ रात्रौ जागरणं चैव नामसंकीर्तनादिभि । ददर्श सर्वं विधिवच्छुश्राव च हरेः कथा ७६ निष्पापस्तत्क्षणादेव शुद्धनिर्मल
मानसः । प्रेतदेह समुत्सृज्य विष्णुलोके विमानग ७७ मम दूतैः समानीतो दिव्यभोगसमन्वितः । मम सान्निध्यमापन्नो व्रतस्यास्य प्र
भावतः ७८ नित्यमेव व्रत चैतत्पुराणे सार्वकालिकम् । गीयते विधिवत्सम्यङ्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ७९ सार्वकालिकमेवैतत्कृत्वा कामान
वाप्नुयात् । एतत्ते सर्वमाख्यात व्रतानामुत्तमं व्रतम् । मम सान्निध्यकृद्राजन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ८० ॥ इति कथा ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० ।
उद्यापनविधिं ब्रूहि सर्वदेवदयानिधे । येन संपूर्णतां याति व्रतमेतदनुत्तमम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच । पूर्णां तिथिमनुप्राप्य विचर्चितादिसंयुतः ।
पूर्वेद्युरेकभक्ताशी स्वपन्मां संस्मरन्हृदि ॥ प्रातरुत्थाय संस्मृत्य पुण्यश्लोकान्समाहितः । निर्वर्त्यावश्यकं कर्म ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥
गृहमानीय धर्मज्ञं वेदवेदांगपारगम् । वृणुयादृत्विजं चैव वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः । शक्त्या वापि
नृपश्रेष्ठ वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ सौवर्णी प्रतिमा कार्या पाद्यार्घ्याचमनीयकम् । पात्रं संपाद्य विधिवत्पूजोपकरणं तथा ॥ गोचर्ममात्रं सं
लिप्य मध्ये मंडलमाचरेत् । ब्रह्माद्या देवतास्तत्र स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥ मंडपं रचयेत्तत्र कदलीस्तंभमंडितम् । चतुर्द्वारसमोपेतं फल
पुष्पादिशोभितम् ॥ वितानं तत्र बध्नीयाद्विचित्रं चैव शोभनम् । मंडले स्थापयेत्कुंभं ताम्रं वा मृन्मयं शुभम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं
राजतं वैणवं तु वा । वाससाऽऽच्छाद्य कौंतेय पूजयेत्तत्र मां बुधः ॥ उपचारैः षोडशभिर्मंत्रैरेतैः समाहितः । ध्यात्वावाहनमन्त्रीकृत्य स्वाग

तादिभिरादरात् ॥ ध्यात्वा चतुर्भजं देवं शंखचक्रगदाधरम् । पीतांबरयुगोपेतं लक्ष्मीयुक्तं विभूषितम् । लसत्कौस्तुभशोभाढ्यं मेघश्यामं सुलोचनम् । ध्यानम् ॥ आगच्छ देवदेवेश जगद्योने रमापते । शुद्धे ह्यस्मिन्नधिष्ठाने सन्निधेहि कृपां कुरु । आवाहनम् ॥ देवदेव जगन्नाथ गरुडासनसंस्थित । गृहाण चासनं दिव्यं जगद्धातर्नमोस्तु ते । आसनम् ॥ नानातीर्थाहृतं तोयं निर्मलं पुष्पमिश्रितम् । पाद्यं गृहाण देवेश विश्वरूप नमोस्तु ते । पाद्यम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो भक्त्यानीतं सुशीतलम् । गंधपुष्पाक्षतोपेतं गृहाणार्घ्यं नमो ऽस्तु ते । अर्घ्यम् ॥ कृष्णावेणीसमुद्भूतं कालिंदीजलसंयुतम् । गृहाणाचमनं देव विश्वकाय नमो ऽस्तु ते । आचमनम् ॥ दधि क्षौद्रं घृतं शुद्धं कपिलायाः सुगंधि यत् । सुस्वादु मधुरं शौरे मधुपर्कं गृहाण मे । मधुपर्कम् । पुनराचमनम् ॥ पयो दधि घृतं चैव शर्करामधुसंयुतम् । पंचामृतेन स्नपनं लक्ष्मीकांत नमो ऽस्तु ते । पंचामृतम् ॥ मंदाकिनी गौतमी च यमुना च सरस्वती । ताभ्यः स्नानार्थमानीतं गृहाण शिशिरं जलम् । स्नानम् ॥ शुद्धजांबूनदप्रख्ये तडिद्भासुररोचिषी ॥ मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् । वस्त्रयुग्मम् ॥ यज्ञोपवीतंसहजं० । यज्ञोपवीतम् ॥ किरीटकुंडलादीनि कांचीवलययुग्मकम् । कौस्तुभं वनमालां च भूषणानि गृहाण भो । भूषणानि ॥ मलयाचलसंभूतं घनसारंमनोहरम् । हृदयानंदनं चारु चंदनं प्रतिगृह्यताम् । चंदनम् ॥ अक्षताश्च सुरश्रेष्ठाः० । कुंकुमाक्षतान् ॥ मालतीचंपकादीनि यूथिकाबकुलानि च । तुलसीपत्रमिश्राणि गृहाण सुरसत्तम । पुष्पाणि ॥ अथांगपूजा ॥ अघनाशनायन०पादौपू० । वामनाय० गुल्फौपू० । शौरये०जंघे० ॥ वैकुंठवासिनेन०ऊरू० । पुरुषोत्तमाय०मेढ्रंपू० । वासुदेवाय० कटी० । हृषीकेशाय० नाभिं० । माधवाय० हृदयं० । मधुसूदनाय० कंठं० । वराहाय० बाहू० । नृसिंहाय हस्तौ० । दैत्यसूदनाय० सुखं० । दामोदराय०नासिकां० । पुंडरिका-

न्मम ७२ कस्यचित्त्वथ वैश्यस्य देहमाविश्य संस्थितः । सह तेनैव समाप्तो मथुरां पुण्यदां पुरीम् ७३ तत्रत्यै रक्षकैः सो ऽथ तद्देहाद्बहिष्कृतः । बभ्राम विपिने सोपि ऋषीणामाश्रमेष्वपि ७४ कदाचिद्दैवयोगेन मम जन्माष्टमीदिने । क्रियमाणां महापूजां व्रतिभिर्मुनिभिर्द्विजैः ७५ रात्रौ जागरणं चैव नामसंकीर्तनादिभि । ददर्श सर्वं विधिवच्छुश्राव च हरेः कथाः ७६ निष्पापस्तत्क्षणादेव शुद्धनिर्मळमानसः । प्रेतदेहं समुत्सृज्य विष्णुलोके विमानग ७७ मम दूतैः समानीतो दिव्यभोगसमन्वितः । मम सान्निध्यमापन्नो व्रतस्यास्य प्रभावत ७८ नित्यमेव व्रतं चैतत्पुराणे सार्वकालिकम् । गीयते विधिवत्सम्यङ्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ७९ सार्वकालिकमेवैतत्कृत्वा कामानवाप्नुयाव् । एतत्ते सर्वमाख्यात व्रतानामुत्तमं व्रतम् । मम सान्निध्यकृद्राजन्किं भूय श्रोतुमिच्छसि ८० ॥ इति कथा ॥ ॥ युधिष्ठिर उ० । उद्यापनविधिं ब्रूहि सर्वदेवदयानिधे । येन सपूर्णतां याति व्रतमेतदनुत्तमम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच । पूर्णां तिथिमनुप्राप्य वित्तचिंतादिसंयुतः । पूर्वेद्युरेकभक्ताशी स्वपन्मां संस्मरन्हृदि ॥ प्रातरुत्थाय संस्मृत्य पुण्यश्लोकान्समाहितः । निर्वर्त्यावश्यकं कर्म ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ एहमानीय धर्मज्ञं वेदवेदांगपारगम् । वृणुयादृत्विजं चैव वस्त्रालंकरणादिभिः ॥ पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः । शक्त्या वापि नृपश्रेष्ठ वित्तशाठ्यविवर्जित ॥ सौवर्णी प्रतिमा कार्या पाद्यार्घ्याचमनीयकम् । पात्रं संपाद्य विधिवत्पूजोपकरणं तथा ॥ गोचर्ममात्रं स लिप्य मध्ये मंडलमाचरेत् । ब्रह्माद्या देवतास्तत्र स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥ मंडपं रचयेत्तत्र कदळीस्तंभमंडितम् । चतुर्द्वारसमोपेतं फल पुष्पादिशोभितम् ॥ वितानं तत्र बध्नीयाद्विचित्रं चैव शोभनम् । मंडले स्थापयेत्कुंभं ताम्रं वा मन्मयं शुभम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं राजतं वैणवं तु वा । वाससा ऽऽच्छाद्य कौंतेय पूजयेत्तत्र मां बुधः ॥ उपचारैः षोडशभिर्मंत्रैरेतैः समाहितः । ध्यात्वावाहनमतीकृत्य स्वाग

शतं हुत्वा ततः पुरुषसूक्ततः। इदंविष्णुरिति प्रोक्ता जुहुयाद्वे घृताहुतीः ॥ होमशेषं समाप्याथ पूर्णाहुतिमतःपरम् । आचार्यं पूजयेद्भक्त्या भूषणाच्छादनादिभिः ॥ गामेकां कपिलां दद्याद्व्रतसंपूर्णहेतवे । पयस्विनी सुशीलां च सवत्सां सगुणां तथा ॥ स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरीं कांस्यदोहनिकायुताम्। रत्नपुच्छां ताम्रपृष्ठीं कंठे घंटासमन्विताम् ॥ वस्त्रच्छन्नां दक्षिणाढ्यामेवं संपूर्णतां यजेत् । कपिलाया अभावे तु गौरन्यापि प्रदीयते ॥ ततो दद्याच्च ऋत्विग्भ्यो अन्येभ्यश्च यथार्हतः । ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽथ भुंजीत सह बंधुभिः ॥ एवं कृते महाराज व्रतोद्यापनकर्मणि । निःपापस्तत्क्षणादेव जायते विबुधोपमः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो धनधान्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगांश्चिरंकालमंते मम पुरं व्रजेत् ॥ इति श्रीभविष्यपुराणे कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे जन्माष्टमीव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥अथ भाद्रशुक्लाष्टम्यां ज्येष्ठर्क्षे ज्येष्ठाव्रतम्॥ इदंच ज्येष्ठायोगवशेन परविद्धायां पूर्वविद्धायां वा कार्यम् । दिनद्वये तद्योगे परैव, पूर्वेद्यू रात्रौ तद्योगे पूर्वा । ज्येष्ठापूजनं लैंगे- कन्यास्थार्काष्टमी शुद्धा ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता। अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥ कन्यार्कयोगोऽत्र केवलस्तावक एव।मासस्तु भाद्रपदश्चांद्र एव ग्राह्यः। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते। यस्मिन्कस्मिन्दिने वापि ज्येष्ठादेवीं प्रपूजयेत् ॥ हेमाद्रौ— नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ॥ रात्रौ यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् । यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः । तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥ पूजादिनात्पूर्वदिने अनुराधायामावाहनमुत्तरदिने पूजनं मूले च विसर्जनम् ॥ तथाच स्कांदे— मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत्। मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥ अथ पूजा ॥ तिथ्यादि संकीर्त्य मम मृतवंध्यादिदोषपरिहारार्थं पुत्रपौत्रादिवृद्धये दरिद्रनाशार्थं यथामीलितोपचारैः ज्येष्ठापूजनं करिष्ये। इति संकल्प्य ॥ त्रिलोचनां शुक्लदंतीं

क्षाय० नेत्रे । गरुडध्वजाय० श्रोत्रे० । गोविंदाय० ललाट० । अच्युताय० शिरःपू० । कृष्णाय० सर्वांगपू० ॥ अथ परिवारदेवतापूजा ॥ देवकीं वसुदेवं च रोहिणीं सबलां तथा । सात्यकिं चोद्धवाक्रूरावुग्रसेनादियादवान् । नंदं यशोदां तत्काले प्रसूता गोपगोपिकाः । कालिंदीं कालियं चैव पूजयेन्नाममन्त्रतः । इति ॥ वनस्पतिरसोद्भूतं कालागरुसमन्वितम् । धूपं गृहाण गोविंद गुणसागर गोपते । धूपम् ॥ आज्यवर्तिसंयुक्त० । दीपम् ॥ शाल्योदनं पायसं च सिताघृतविमिश्रितम् । नानापक्वान्नसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । नैवेद्यम् ॥ मध्येपा० उत्तरापोशनादीनि ॥ इदफल० । फलम् ॥ पूगीफल० । तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ नीराजयेत्ततो भक्त्या मंगलं समुदीरयन् । जयमंगलनिर्घोषैर्देवदेवं समर्चयेत् । नीराजनम् ॥ दत्त्वा पुष्पांजलिं चैव प्रदक्षिणपुरःसरम् । प्रणमेद्दंडवद्भूमौ भक्तिप्रह्वः पुनः पुनः । स्तुत्वा नानाविधैः स्तोत्रैः प्रार्थयीत जगत्पतिम् ॥ नमस्तुभ्यं जगन्नाथ देवकीतनय प्रभो ॥ वसुदेवात्मजानंत यशोदानंदवर्द्धन । गोविंद गोकुलाधार गोपीकांत नमोस्तु ते ॥ ततस्तु दापयेदर्घ्यमिंदोरुदयतः शुचिः । कृष्णाय प्रथमं दद्याद्देवकीसहिताय च । नारिकेलेण शुद्धेन दद्यादर्घ्यं विचक्षणः ॥ कृष्णाय परया भक्त्या शंखे कृत्वा विधानतः ॥ जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवकीसहितो हरे । कृष्णार्घ्यमंत्रः ॥ शंखे कृत्वा ततस्तोयं सपुष्पफलचंदनम् । जानुभ्यामवनिं गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः प्रभो ॥ ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते । नमस्ते रोहिणीकांत गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते । चंद्रार्घ्यमंत्रः ॥ इत्थं संप्रार्थ्य देवेशं रात्रौ जागरणं चरेत् । गीतनृत्यादिना चैव पुराणश्रवणादिभिः ॥ प्रत्यूषे विमले स्नात्वा पूजयित्वा जगद्गुरुम् । पायसेन तिलाज्यैश्च मूलमंत्रेण भक्तितः ॥ अष्टोत्तर-

शतं हुत्वा ततः पुरुषसूक्ततः । इदंविष्णुरिति प्रोक्ता जुहुयाद्वै घृताहुतीः ॥ होमशेषं समाप्याथ पूर्णाहुतिमतःपरम् । आचार्यं पूजयेद्भक्त्या भूषणाच्छादनादिभिः ॥ गामेकां कपिलां दद्याद्व्रतसंपूर्णहेतवे । पयस्विनी सुशीलां च सवत्सां सगुणां तथा ॥ स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरीं कांस्यदोहनिकायुताम् । रत्नपुच्छां ताम्रपृष्ठीं कंठे घंटासमन्विताम् ॥ वस्त्रच्छन्नां दक्षिणाढ्यामेवं संपूर्णतां यजेत् । कपिलाया अभावे तु गौरन्यापि प्रदीयते ॥ ततो दद्याच्च ऋत्विग्भ्यो अन्येभ्यश्च यथार्हतः । ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽथ भुंजीत सह बंधुभिः ॥ एवं कृते महाराज व्रतोद्यापनकर्मणि । निःपापस्तत्क्षणादेव जायते विबुधोपमः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो धनधान्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगांश्चिरंकालमंते मम पुरं व्रजेत् ॥ इति श्रीभविष्यपुराणे कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे जन्माष्टमीव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥अथ भाद्रशुक्लाष्टम्यां ज्येष्ठर्क्षे ज्येष्ठाव्रतम्॥ इदंच ज्येष्ठायोगवशेन परविद्धायां पूर्वविद्धायां वा कार्यम् । दिनद्वये तद्योगे परैव, पूर्वेद्यू रात्रौ तद्योगे पूर्वा । ज्येष्ठापूजनं लैंगे- कन्यास्थार्काष्टमी शुद्धा ज्येष्ठर्क्षे महती स्मृता । अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ॥ कन्यार्कयोगोऽत्र केवलस्तावक एव।मासस्तु भाद्रपदश्चांद्र एव ग्राह्यः । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते । यस्मिन्कस्मिन्दिने वापि ज्येष्ठादेवी प्रपूजयेत् ॥ हेमाद्रौ— नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ॥ रात्रौ यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् । यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः । तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥ पूजादिनात्पूर्वदिने अनुराधायामावाहनमुत्तरदिने पूजनं मूले च विसर्जनम् ॥ तथाच स्कांदे— मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् । मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥ अथ पूजा ॥ तिथ्यादि संकीर्त्य मम मृतवंध्यादिदोषपरिहारार्थं पुत्रपौत्रादिवृद्धये दरिद्रनाशार्थं यथामीलितोपचारैः ज्येष्ठापूजनं करिष्ये । इति संकल्प्य ॥ त्रिलोचनां शुक्लदंतीं

बिभ्रतीं काचनीं तनुम् । विरक्तां रक्तनयनां ज्येष्ठां ध्यायामि सुंदरीम् । ध्यानम् ॥ एह्येहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते । ज्येष्ठा त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव । आवाहनम् ॥ श्वेतसिंहासनस्था त्व श्वेतवस्त्रैरलंकृता ॥ वरद पुस्तकं पाशं बिभ्रत्यै ते नमो नमः । आसनम् ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे धर्मिष्ठे सत्यवादिनि । समुद्रमथनोत्पन्ने पाद्यं गृह्ण नमो ऽस्तु ते । पाद्यम् ॥ श्रीखण्डकर्पूरयुत तोयं पुष्पेण संयुतम् । गृहाणार्घ्यं मया दत्त ज्येष्ठादेवि नमो ऽस्तु ते। अर्घ्यम् ॥ ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्य श्रेष्ठायै ते नमो नमः । ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि । आचमनीयम् ॥ पयो दधि घृत चैव क्षौद्रशर्करयाऽन्वितम् । पंचामृत मयानीत स्नान गृह्ण सुरेश्वरि । पचामृतम् ॥ मदाकिन्याः समानीत हेमांभोरुहवासितम् । स्नानार्थं ते मयानीत स्नान कुरु जगन्मये । स्नानम् ॥ सूक्ष्मतंतुभवे श्वेते धौते निर्मलवारिणा । वारणे लोकलज्जाया वाससी प्रतिगृह्यताम् । वस्त्रयुग्मम् ॥ आचम० ॥ हरिद्रा कुकुमं चैव कंठसूत्र च ताडकम् । सिंदूर कज्जलं चारु पट्टसौभाग्य गृहाण भोः । सौभाग्यद्रव्यम् ॥ श्रीखण्डचदन० ॥ अक्षताश्चसुर० । अक्षतान् ॥ नूपुरौ मेखला कांची ककणानि सुशोभने । नासिकायां मया दत्ता मुक्ता कांचनसयुता । अलंकारान् ॥ चपकादिसुगंधीनि० पुष्पाणि ॥ वनस्पतिरसो० । धूपम् ॥ साज्यचवर्तिं० । दीपम् ॥ गोधूमपिष्टशाल्यादितडुलाना च कारयेत् । स्वाद्यः प्रसुतिमात्रास्तु पूरिका घृतपाचिताः । शाल्योदन सुपयुक्त दधि दुग्ध घृत तथा । नानाव्यजनसयुक्तं नैवेद्यं प्रति० । नैवेद्यम् ॥ मध्येपा० उत्तरापो० हस्तप्र० मुखप्र० । करोद्वर्तनम् । फलम् । ताम्बूलम् । हिरण्यगर्भेति दक्षिणाम् । नीराजनम् । प्रदक्षिणाम् । नमस्कारम् ॥ शार्ङ्गबाणाजखड्गारिप्रासतोमरमुद्गरैः । अन्यैरप्यायुधैर्युक्तां ज्येष्ठ त्वामर्चयाम्यहम् । पुष्पांजलिम् ॥ त्व लक्ष्मीस्त्व महादेवी त्व ज्येष्ठे सर्वदा ऽमरे । पूजितासि मया देवि वरदा भव मे सदा । प्रार्थना ॥

इति पूजाविधिः ॥ अथ कथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । मृतवंध्या तु या नारी काकवंध्या तथा परा । गर्भस्रावी तृतीया च नानादोषैस्तु दूषिता ॥ निर्धनाश्च नरा ये वै दारिद्र्येण हताश्च ये । कर्मणा केन मुच्यंते तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ श्रीकृष्ण उवाच । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादित्रनिस्वनैः । एवं विधिविधानज्ञो एभिर्मंत्रैश्च पूजयेत् ॥ एह्येहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते । ज्येष्ठासि सर्वदेवानां मत्समीपं गता भव ॥ श्वेतसिंहासनस्था त्वं श्वेतवस्त्रैरलंकृता । वरदं पुस्तकं पाशं बिभ्रत्यै ते नमोनमः ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे धर्मिष्ठे सत्यवादिनि । समुद्रमथनोत्पन्ने ज्येष्ठायै ते नमो नमः ॥ शार्ङ्गबाणाब्जखड्गारिप्रासतोमरमुद्गरैः । अन्यैरप्यायुधैर्युक्तां ज्येष्ठे त्वामर्चयाम्यहम् ॥ त्वं लक्ष्मीस्त्वमुमादेवी त्वं ज्येष्ठे सर्वदाऽमरैः ॥ पूजिताऽसि मया देवि वरदा भव मे सदा । प्रार्थना ॥ पुत्रदारविवृद्ध्यर्थं लक्ष्म्याश्चैव विवृद्धये । अलक्ष्म्याश्च विनाशाय सर्वकालं द्विजोत्तम ॥ गुरुं संपूजयेद्भक्त्या वस्त्रैराभरणादिभिः ॥ ततो द्वादश वर्षाणि पूजनीया प्रयत्नतः । यावज्जन्म तथा पूर्वं विधिना ऽनेन मानवैः ॥ ददाति वित्तं पुत्रांश्च अर्चनीया सदा स्त्रिया । अनेन विधिना युक्तो यो हि पूजयते नरः ॥ ज्येष्ठां तु पूजयेन्नारीं तस्या लक्ष्मीर्विवर्द्धते । वंध्या तु लभते पुत्रान् दुर्भगा सुभगा भवेत् ॥ एवं विधिविधानेन ज्येष्ठादेवीं समर्चयेत् । विघ्नास्तस्य प्रणश्यंति यथाऽप्सु लवणं तथा ॥ तथा ग्राह्यं कुरुश्रेष्ठ ज्येष्ठायाः शोभनव्रतम् । नीराजने कृते चैव दीपो ग्राह्यः सुभक्तितः ॥ नैवेद्यसहितं प्राश्य व्रती त्वग्रे युधिष्ठिर । गुडहस्तात्सदा ग्राह्यो दीपः प्रज्वलितो महान् ॥ व्रतस्थो भक्तियुक्तश्च शुचिः प्रयतमानसः । अनेन विधिना चैव

१ संपूजनीयेत्यध्याहारः ।

व्रत कार्यं युधिष्ठिर ॥ ज्येष्ठा नाम परा देवी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । यस्तां पूजयते राजन् तस्मै सर्वं प्रयच्छति ॥ इति भविष्ये कथा ॥ ॥ अथ स्कांदे– । कृष्ण उवाच । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते । तस्मिन्दिने व्रती कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥ तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोर्ज्येष्ठर्क्षमेव च । नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥ कृतस्नानो नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने । भक्तियुक्तः शुचिः कुर्याज्ज्येष्ठदेव्यास्तु पूजनम् ॥ जलाशयात्तु पूर्वेद्युरानयेत्सप्त शर्कराः ॥ देवीरूपं च तत्रैव कृत्वा वा स्थापयेत्ततः । गोमयेनोपलिप्ते च हैमीं वा कारयेद्बुधः ॥ स्थापयेद्राजतीं ताम्रीं लेख्या वा पटकुड्ययोः । आवाहयेत्ततो देवीमथवा पुस्तके ऽपि वा ॥ त्रिलोचनां शुक्लदतीं बिभ्रतीं राजतीं तनुम् । विरक्तां रक्तनयनां ज्येष्ठामावाहयाम्यहम् ॥ इतिमंत्रेण तां देवीमावाह्य सुकृती व्रती । आसनं दद्यात्तथा पाद्यं पादयोरुभयोर्द्विज ॥ श्रीखण्डकर्पूरयुतं दद्यादर्घ्यं च भक्तितः । पंचामृत तथा स्नानं निर्मलेन जलेन च ॥ वस्त्रं गंधं तथा पुष्पं धूपदीपादिकं च यत् । पूजयित्वा च सौभाग्यैर्द्रव्यैर्नानाविधैः शुभैः ॥ गोधूमशालितंडुलैर्नानाद्रव्यैश्च निर्मितम् । कृत्वा प्रसृतमात्रास्तु पूरिका घृतपाचिताः ॥ भक्त्या मया सुरेशानि यदन्नं दीयते तव । तद्गृहाण महादेवि ज्येष्ठे श्रेष्ठे नमो ऽस्तु ते ॥ निवेदनीय यत्किञ्चिद्यद्देव्यै प्रयत्नतः । ततः स्तुत्वा महादेवीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः । ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपोनिष्ठे धर्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥ ततः क्षमाप्य तां देवीं स्तुवीत स्तवनोत्तमैः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्सुवासिन्यस्तथा बहु ॥ दास्यो दासाश्च संभोज्या दीनान्धकृपणास्तथा । देवीं विप्रमनुज्ञाप्य स्वयं भुंजीत वाग्यतः ॥ भक्षयित्वा तथा ऽऽचम्य देवीं नत्वा पुनःपुनः । शयीत ब्रह्मचर्येण कुर्यात्प्रातर्विसर्जनम् ॥ ए-

२ भवार्के छ. गध्या पूर्वेद्युपाहस्य सिकताः सप्तपेक्षया इति पाठो सिंधावारमशुद्धस्य सप्तपे ।

वमेव प्रकुर्याद्वै व्रतं तु परिवत्सरम् । ज्येष्ठाविसर्जनांते तु शर्करां वारिणि क्षिपेत् ॥ दध्योदनं तथा साकं देयं स्वस्य शुभाप्तये । ज्येष्ठे देवि नमस्तुभ्यमलक्ष्मीनाशहेतवे । पुनरेहि वत्सरांते मम गेहे शुभप्रदे ॥ एवं संप्रार्थ्य तां देवीं गीतवाद्यपुरःसरैः । अपूपवटकान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्ततो द्विज ॥ कुर्यादेवं प्रयत्नेन सायं वाथ विसर्जयेत् । विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां स्त्रीकामः स्त्रियमेव च ॥ लक्ष्मीवान् जायते मर्त्यः स्त्री तु मोदेत भर्तरि । विनायकेन सहितां देव्याः कुर्याद्विसर्जनम् ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं मृण्मयीं वापि शक्तितः । व्रतं स्वयं च कृतवान् सिद्धं चाप्यकृतार्हणः ॥ देव्या महत्वं कथितं तवेदं विधिश्च मंत्रार्चनसंयुतस्तथा । मंत्रोपि सायुज्यकरो व्रतस्य तथा मया ते कथितं सदैव ॥ ॥ अथोद्यापनम् । यस्याः सिंहो रथे युक्तो व्याघ्रश्चापि महाबलः । ज्येष्ठामहमिमां देवीं प्रपद्ये शरणं शुभाम् ॥तामग्निवर्णांतपसाज्वलंतीमित्यावाह्य । आपोहिष्ठेतितिसृभिः हिरण्यवर्णेति च तिसृभिरभिषिंचेत् ॥ कृत्वा चाष्टदलं पद्मं स्थापयेत्तत्र स व्रती । नाममंत्रेण कुर्वीत पाद्यमर्घ्यमथासनम् । स्नानमाचमनं चैव मधुपर्कश्च कंचुकी । वस्त्रगंधाक्षताः पुष्पधूपदीपौ प्रयत्नतः ॥ नैवेद्याचमनीयं च करोद्वर्तनकं शुभम् ॥ तांबूलदक्षिणादानं ततो नीराजयेच्छुभाम् ॥ स्थापिते ऽग्नौ ततः पश्चाद्धोममष्टोत्तरंशतम् । द्रव्यैर्दधिमधुक्षीरघृतैः कुर्यात्प्रयत्नतः । तर्पणं च ततः कुर्यादेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ॥ ज्येष्ठायै० श्रेष्ठायै० सत्यायै० कलिनाशिन्यै० विद्यायै० वैनायक्यै० तपोनिष्ठायै० श्रियै० कृष्णायै० ब्रह्मिष्ठायै० ॥ विसृज्य च ततो देवीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । व्रतांते प्रतिमां दद्यात्सौवर्णीं पलसंमिताम् ॥ कृष्णवस्त्रेण संयुक्तामाचार्याय निवेदयेत् । वस्त्राभरणमाल्यादिलेपनैः पूजयेद्द्विजम् ॥ प्रणिपत्य ततः पश्चात्तस्मै सर्वं निवेदयेत् । अनेन विधिना यस्तु ब्राह्मणानां चतुष्टये ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत वाग्यतः । ब्राह्मणांश्च ततो नत्वा याचयेत्सर्वमंगलम् । एवं सुवासिनी भोज्याः पूज्याः सर्वसमृद्धये ॥ एवं कृते

व्रते सम्यक् सर्वशांतिः प्रजायते । धनधान्यसमृद्धिश्च आरोग्यं भवति ध्रुवम् ॥ इति श्रीभवि० पु० ज्येष्ठदेवीव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥
तत्रैव भाद्रशुक्लाष्टम्यां दूर्वाष्टमीव्रतम् ॥ सा पूर्वा ग्राह्या । श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वाष्टमिहुताशनी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्
–इति वृद्धयमवचनात् ॥ शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् । दूर्वाष्टमीति विज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते–इति हेमाद्रिः ॥ मुहूर्ते
रोहिण्यष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा । दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् । इत्युक्तम् ॥ तत्पूर्वत्र ज्येष्ठामूलयोगे कर्मकाल-
व्याप्त्यभावे च द्रष्टव्यम् । दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलर्क्षसंयुता । तथाच– मासे भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां तु भारत । दूर्वामभ्य
र्चयेद्भक्त्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् । ऐंद्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हंत्यपत्यानि नान्यथा । भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत्–इति मदनरत्ने
स्कांदे ॥ शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी । सिंहार्के एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन । सिंहस्थे सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते मुनिस-
त्तम –इति मदनरत्ने स्कांदोक्तेः ॥ अगस्त्य उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् । वैधव्यं पुत्रशोकं च दशजन्मानि पंच च –इति तत्रैव दोषो
क्तेः ॥ यदा तु भाद्रशुक्लाष्टम्यां अगस्त्योदयस्तदा तत्पूर्वं कृष्णाष्टम्यां कार्यम् । शुक्लपक्षाभावे ऽपि पौर्णिमांतमासेन भाद्रपदमात्रलाभा
त् । यदा तु भाद्रपदो ऽधिकस्तदा सिंहार्के एवेति उदाहृतवचनात् ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये मुनेः । अवागेव व्रतं कार्यं
परतो न तु कुत्रचित्–इति निर्णयदीपके ॥ स्कांदाद्याधिके एव कर्तव्यम् । इदं स्त्रीणां नित्यम् । या न पूजयते दूर्वां मोहादिह यथाविधि ।
त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः । तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः –इति पुराणसमुच्चयात् । यदा तु ज्येष्ठादिकं विनाष्टमी सर्वथा
न लभ्यते तदा तत्रैवोक्तम् । कर्तव्या वेकभक्तेन ज्येष्ठामूलयुता भवेत् । ज्येष्ठामभ्यर्चयेद्भक्त्या न वंध्यं दिवसं नयेत्–इति भविष्योत्तरेऽत्रक

ल्पेनानुष्ठानं, नतु सर्वतोलोपः ॥ ॥अथ दूर्वाष्टमीव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये—ब्रह्मन्भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः । पूजयेच्छंकरं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः॥स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः॥गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया सहितं मुने । गणेशः शिवः ॥ फलैश्च सकलैर्दिव्यैर्गंधपुष्पैर्विलेपनैः॥ दूर्वां पूज्य तथेशानं मुच्यते सर्वपातकैः । शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम । स्थाप्य लिंगं ततो गंधैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् । खर्जूरैर्नारिकेलैश्च मातुलिंगफलैस्तथा ॥ पूजयेच्छंकरं भक्त्या दूर्वायां विधिवद्द्विज । दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यात्त्रिलोचने ॥ दूर्वाशमीभ्यां संपूज्य मानवः श्रद्धयान्वितः । स वै सुकृतजन्मा स्यात्सर्वदेवैस्तु वंदितः ॥ विद्यां प्राप्नोति विद्यार्थी पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ॥ धर्मानाप्नोति धर्मार्थी कन्यार्थी लभते च ताम् ॥ मनसा यद्यदिच्छेत तत्तदाप्नोति मानवः । य एवं पूजयेद्दूर्वां भूतेशं मानवः फलैः ॥ सप्तजन्मजपापौघैर्मुच्यते नात्र संशयः । कृतोपवासः सप्तम्यमाष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥ दूर्वासमेतं विप्रेंद्र दध्यक्षतफलैः शुभैः ॥ दूर्वामंत्रः—त्वं दूर्वे ऽमृतजन्मा ऽसि वंदितासि सुरैरपि । सौभाग्यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥ यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृता ऽसि महीतले । तथा विस्तृतसंतानं देहि त्वमजरामरे ॥ तल्लिंगमंत्रैरीशानमर्चयेत्प्रयतः शुचिः । ततः संपूजयेद्विप्रान् फलैर्नानाविधैर्द्विज ॥ अनग्निपक्वमश्नीयादन्नं दधि फलं तथा । अक्षारलवणं ब्रह्मन्नाश्नीयान्मधुनान्वितम् ॥ दद्यात्फलानि विप्रेषु फलहारः स्वयं भवेत् । प्रणम्य शिरसा दूर्वां शिवं शिवमुपाश्नुते ॥ एवं यः कुरुते भक्त्या महादेवस्य पूजनम् । गणत्वं यात्यसौ ब्रह्म मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ एवं पुण्या पापहरा ह्यष्टमी दूर्वसंज्ञिता । चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीजनानां विशेषतः ॥ इति हेमाद्रौ भविष्योक्तदू०व्रतम् ॥ ॥ अथादित्यपुराणे दू०व्रतम् ॥

१ दूर्वारूपिणं शंकरम् ।

तत्र श्रीपूजनमुक्तम् । शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वां प्रशस्तां शुभेतामुत्तराशाभिगामिनी ॥ पूजयेद्गहमानीय गंधमाल्यानुलेपनैः । फलैर्मूलैस्तथा चैव धूपदीपैश्च पूजयेत् ॥ अनभिपक्व यत्सर्वं नैवेद्यं च कर्यचन । भोक्तव्यं च तथा ब्रह्मन्नभिपक्व विसर्जयेत् ॥ दूर्वांकुरस्थां संपूज्य प्रतिमां शंकरस्य च । यौवन स्थिरमायाति यत्र यत्राभिजायते ॥ भविष्योत्तरेषु विशेषः—अष्टम्यां फलपुष्पैश्च खर्जूरैर्नारिकेरकैः । द्राक्षामोदकपिष्टैश्च दाडिमैर्बदरैस्तथा ॥ नारिंगैर्लकुचैश्चैव तथैव बीजपूरकैः । दध्यक्षतैः सनोमिश्च धूपैरेव सदीपकैः ॥ मन्त्रेणानेन राजेंद्र शृणुष्वावहितो नृप । दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्य फलं च विविध प्रभो ॥ तिलपिष्टकगोधूमधान्यपिष्टानि पांडव । भोजयित्वा सुहृन्मित्र स्वयं बधुजनैस्तथा ॥ ततो भुजीत तच्छेषं स्वयं श्रद्धासमन्वितः । कर्तव्यो चैकभक्तेन ज्येष्ठमूल यदा भवेत् ॥ दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या न वर्ष्यं दिवस नयेत् । पक्षे भाद्रपदस्यैवं शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर ॥ दूर्वाष्टमीव्रत पुण्यं य करोतीह मानव । न तस्य क्षयमाप्नोति संततिः सप्तपौरुषी । नंदते वर्द्धते नित्य यथा दूर्वा तथा कुलम् ॥ इति श्रीदूर्वाष्टमीव्रत संपूर्णम् ॥ ॥ अथ भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्य षोडशदिनपर्यंत महालक्ष्मीव्रतम् ॥ तच्चार्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तिन्यामष्टम्यां कार्यम् ॥ तदुक्तं चंद्रप्रकाशे स्मृत्यंतरे—अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योत्तरातिथि । तस्यां ज्येष्ठायुतायां प्रारंभः कार्यः । तथाच स्कांदे—मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी । प्रारभ्यष्य व्रतं तत्र महालक्ष्म्या यतात्मभिः ॥ तदभावे केवलयामपि कार्यम् । समापनं तु कृष्णाष्टम्यां चंद्रोदयव्यापिन्यां कार्यम् । चंद्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी भवेत् । इत्युक्तेः ॥ दिनद्वये चंद्रोदयसत्वे च कृष्णपक्षेऽष्टमी चैवेत्यादिवाक्यात्पूर्वैव । अपरदिने चंद्रोदयोत्तर त्रिमुहूर्ता चेत्परैव । तदुक्त मदनरत्ने पुराण-

१ दूर्वामवानमिति पाठांतर कश्चित्पठ्यते, मतार्थ विस्तर । २ मातुकम संपूर्णेऽपि भैक्षेण । ३ अष्टमी कर्तव्येषः ।

समुच्चये– पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चंद्रोदये सदा । त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥ हेमाद्रौ स्कांदे पूजनम् ॥ आलयं ते हि कथितं कमलं कमलालये । विमले कमले ह्यस्मिन् स्थितिं त्वं कृपाया कुरु । आवाहनम् ॥ कमले पाहि मे देवि स्वर्णसिंहासनं शुभम् । गृहाणेदं मया दत्तं भक्तियुक्तेन चेतसा । आसनम् ॥ गंगादिसलिलाधारं तीर्थमंत्राभिमंत्रितम् । दूरयात्राश्रमहरं पाद्यं मे प्रतिगृह्यताम् । पाद्यम् ॥ तीर्थोदकैर्महादिव्यैः पापसंहारकारकैः । अर्घ्यं गृहाण देवेशि देवानामुपकारिणि । अर्घ्यम् । आचम्य जगदाधारे सिद्धिलक्ष्मि जगत्प्रिये । चपले देवि ते दत्तं तोयं गृह्ण नमोऽस्तु ते । आचमनम् ॥ पयो दधि घृतं क्षौद्रं सितया च समर्पितम् । स्नानं पंचामृतेनाद्य कुरु देवि दयानिधे । पंचामृतस्नानम् ॥ इदं तव महालक्ष्म्याः कर्पूरागरुवासितम् ॥ तीर्थेभ्यः सुसमानीतं स्नानार्थं प्र० । स्नानम् ॥ सूक्ष्मतंतुभवं वस्त्रं निर्मितं विश्वकर्मणा । लोकलज्जाहरं देवि गृहाण सुरसत्तमे । वस्त्रम् ॥ कंचुकीम् ॥ नानासौभाग्यद्रव्यम् ॥ मलयाचलसंभूतं घनसारमनोहरम् । शीतलं बहुलामोदं चंदनं प्र० । चंदनम् ॥ नीलोत्पलं महामोदं मत्तालिकुलसंकुलम् । आनंदिनंदनोत्पन्नं पद्मं गृह्ण नमो ऽस्तु ते । पुष्पाणि ॥ अथ नामपूजा ॥ श्रियैन० लक्ष्म्यैन० वरदायैन० विष्णुपत्न्यै० क्षीरसागरवासिन्यै० हिरण्यरूपायै० सुवर्णमालिन्यै० पद्मवासिन्यै० पद्मप्रियायै० मुक्तालंकारिण्यैन० तूर्यायै० चंद्राननायै० विश्वमूर्त्यै० मुक्त्यै० मुक्तिदात्र्यै० ऋद्ध्यै० समृद्ध्यै० तुष्ट्यै० पुष्ट्यै० धनेश्वर्यै० श्रद्धायै० भोगिन्यै० भोगदायै० धात्र्यैन० ॥ गंधसंभारसन्नद्धकस्तूरीमोदसंभवम् । सुरासुरनरानंदि धूपं देवि गृहाण मे । धूपम् ॥ मार्तंडमंडलाखंडचंद्रबिंबाग्नितेजसाम् । निधानं देवि दीपोयं निर्मितस्तव भक्तितः । दीपम् ॥ देवतालयपातालभूतलाधारधान्यजम् । षोडशाकारसंभारं नैवेद्यं ते नमः सदा । नैवेद्यम् ॥ स्नानादिकं विधीयंते यतः शुद्धिः प्रजायते । एतदाच-

मनीयं च महालक्ष्मि विधीयताम् । आचमनीयम् ॥ करोद्वर्तनम् ॥ पाताळतळसंभूत वदनांभोजभूषणम् ॥ नानागुणसमाकीर्णं तांबूलं प्रति० । तांबूलम् ॥ हिरण्यगर्भ० । दक्षिणाम् ॥ नीराजनम् ॥ शारदेंदुकळाकांतिः स्निग्धनेत्रा चतुर्भुजा । पद्मयुग्मा चाभयदा वरव्यग्र करांबुजा । पुष्पाञ्जलिम् ॥ विष्णोर्वक्षसि पद्मे च शंखे चक्रे गदाधरे । लक्ष्मीदेवि यथाऽसि त्वं मयि नित्यं तथा भव । प्रार्थना ॥ उत्तार्य दोरकं बाहोर्लक्ष्मीपार्श्वे निवेदयेत । लक्ष्मीदेवि गृहाण त्वं दोरकं यन्मया धृतम् ॥ कथां श्रुत्वा सुवर्णं च दत्त्वाऽऽचार्याय दक्षिणाम् । एवं निर्वर्त्य विधिवत्पूजनं चक्रकस्य च । चातुर्वर्ण्यं च संभोज्य यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥ दीपांश्च षोडशापूपान् गोधूमानां द्विजातये । दत्त्वा वत्सल्यया भुक्त्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ॥ चंद्रोदये च संजाते अर्घ्यं दद्याद्यतो व्रती । मन्त्रेणानेन विप्रेंद्र शंखेनांबुफलान्वितम् ॥ नमोस्तु ते निशानाथ लक्ष्मीभ्रातर्नमोऽस्तु ते ॥ व्रतं संपूर्णतां यातु गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ चंद्रायार्घ्यम् ॥ प्रातर्विसर्जयेद्देवीं मंत्रेणानेन सुव्रत ॥ पंकज देवि सत्यंच्य मम वेश्मनि संविश । यथा सपुत्रभृत्योऽहं सुखी स्यां त्वत्प्रसादतः ॥ विसर्जनम् ॥ इति पूजनम् ॥ ॥ अथ कथा ॥ स्कंद उवाच । सौभाग्यजननं स्त्रीणां दौर्भाग्यपरिकृन्तनम् । परमैश्वर्यजननं तद्व्रतं ब्रूहि शंकर १ ईश्वर उवाच । साधु साधु महाबाहो यत्पृष्टो ऽहं त्वया ऽनघ । तत्राहं संप्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् २ येन चीर्णेन न नरो दुर्गतिं याति कर्हिचित् । सुभगा दुर्भगा वापि स्त्रियो वा विधवा गुह ३ अस्ति देव्या व्रतं पुण्यं महालक्ष्म्याः षडानन । नारीणां च नराणां च सर्वदुःखापहं तथा ४ स्कंद उवाच । देव्याश्चरितमाहात्म्यं मर्त्ये केन प्रकाशितम् । विधानं कीदृशं ब्रूहि व्रतस्यास्य महाविभो ५ शंकर उवाच । देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा । मन्त्रे सुराणामधिपे देवानां च पुरन्दरे ६ तत्र देवैर्महावीर्यैर्नारायणबलाश्रयात् । असुरा निर्जिताः

सर्वे पातालतलमाययुः ७ केचिल्लंकां गताः केचित्प्रविष्टा वरुणालयम् । गिरिदुर्गे समाश्रित्य केचित्तस्थुर्महाबलाः ८ तत्र कोलासुरो नाम महावीर्यो महाबलः । गोमंतं दुर्गमं दुर्गे गिरिमाश्रित्य निर्भयः ९ या राजकन्यका लोके रूपवत्यो महागुणाः । आनीय गिरिदुर्गस्थो रमयामास सर्वशः १० रमयित्वाऽक्षिपत्तत्र कामरूपी विहंगमः । एतस्मिन्नेव काले तु आगतौ मुनिसत्तमौ ११ श्रुतिप्रभावसंपन्नौ पुलस्त्यो गौतमस्तथा । तीर्थयात्राप्रसंगेन श्रुत्वा वाक्यं जनस्य तत् १२ कोलासुरजयमिति कन्याहेतोः शिखिध्वज । तावूचतुर्जनं सर्वमगस्त्योऽस्ति महामुनिः १३ येन तोयनिधिः पीतो विंध्याचलनिवासिना । वातापील्वलनामानौ दैत्यौ येन विनाशितौ १४ तं गच्छामो वयं सर्वे कोलासुरवधाय च । इत्यामंत्र्य जनाः सर्वे गत्वा तमभिवाद्य च १५ ऊचुः सर्वे यथावृत्तं कोलासुरविचेष्टितम् । तच्छ्रुत्वा भगवानाह मैत्रावरुणिरग्र्यधीः १६ सृष्टिस्थितिविनाशानां कारणं भक्तवत्सलाः । रामस्याद्रौ तपस्यंति ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः १७ तिस्रः संध्या मूर्तिमत्यस्तेषां शुश्रूषणे रताः । प्रविश्य ता महालक्ष्मीः शक्तिरूपेण संस्थिता १८ सर्वशक्तियुता देवी लोकानां हितकाम्यया । इत्युक्तास्त्वरितं गत्वा कोलासुरवधाप्तये १९ निवेद्य निखिलं तेभ्यस्तस्थुः प्रांजलयो जनाः । तच्छ्रुत्वा निखिलं तेभ्यो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः २० संध्यात्रयं समाहूय वाचं प्रोचुर्जनेश्वराः । हनिष्यति महालक्ष्मीर्युद्धे कोलासुरं रिपुम् २१ भगवत्यो मूर्तिमत्यो दंडशूलादिभिर्वरैः । आयुधैर्विविधैः कृत्वा जयमाप्स्यथ संयुगे २२ युष्माकं तु सहायोसौ युष्मत्क्रोधसमुद्भवः । भूतनाथो भूतमन्युर्यः सहायो भविष्यति २३ इत्युक्त्वा त्वरितं गत्वा रुरुधुः कोलराक्षसम् । निरुध्य च पुरीं देव्यो जगर्जुर्जलदस्वनाः २४ भिंदंत्यश्च दिशस्तद्वद्धर्षयंत्यश्च तत्क्रुधम् । कोलासुरोपि तच्छ्रुत्वा प्रोत्पपात महासनात् २५ रोषेण क्रोधताम्राक्षो मेरोरिव मृगांतकः । हस्त्यश्वरथपादातचतुरंगबलान्वितः २६ नि-

ययौ पृतना योद्धुं कालिकाया इवाशनिः । सकुंडलशिरस्त्राणकवचीभूतबाणधिः २७ स्वगोधांगुलित्राणः क्रुद्धो द्वन्द्व इवापरः । ततो रा
क्षससैन्यतद्भूतनाथेन सगतम् २८ देवेनारी मनोल्लासि युद्धं चक्रे ऽतिभीषणम् । महारावैर्भीमघोषैर्बाणे ॠंकारनिःस्वने २९ गोस्वराणां
निनादैश्च लोकः शब्दमयो ऽभवत् । जयभिंधीति वदतां धावतामितरेतरम् ३० वद्वृधे समरं घोरं मुष्टामुष्टि कचाकचि । उद्धतो राक्षसबले
भूतनाथो महाबलः ३१ ममर्द राक्षसानीकं शरवर्षैश्च दारुणैः । हत दृष्ट्वाऽसुरबल क्रुद्धः कोलासुरो रणे ३२ अभिद्रुत्य गदापाणिस्ताड
यामास भैरवम् । ययौ मूर्च्छां महावीर्यस्तेनाभिहतमस्तकः ३३ ततो देव्योऽतिवेगेन ह्यभिदुद्रुवुरुद्धते । त्रिशूलैरभिजघ्नुस्त पट्टिशैश्च व्य
पातयन् ३४ मुष्टिभिस्ताडयामासुर्नखैश्चाभिव्यदारयन् । पादघातैः समाजघ्नुः सिंहः करिवर यथा ३५ सकुंडलशिरस्त्राणो दष्टोष्ठो रक्त-
लोचनः । कृतभ्रुकुटिवक्त्रो ऽसौ राक्षसस्ताः मुहुर्मुहुः ३६ गदया ताडयामास शिरः कंठांसकुक्षिषु । बभञ्जुस्तां गदां तास्तु हसत्यस्ता म
दाकुलाः ३७ ततो धनुर्धरो भूत्वा बाणजालमवाकिरत् । तासां शरीरमर्माणि भिंदञ्छरपुरोगमैः ३८ ननाद वज्रवेगोसौ हृदय चाभि
नच्छरे । ततः क्रुद्धतरास्तास्तु पादेन जघ्नुर्भृशम् ३९ आकाशे भ्रामयित्वा तां चिक्षिपुर्गगने क्रुधा । कोलासुरोपि पतितो यावदुत्था
तुमिच्छति ४० तावन्निर्मथ्य लक्ष्मीस्तं पादाभ्यां प्रत्यपीडयत् । तत्पादपीडितो दैत्यो विहृत्य नयने भृशम् ४१ मुक्तकंठस्वन कृत्वा त-
तो मोहमुपेयिवान् । ततो देवाः सगन्धर्वा मनुष्या ऋषयोऽस्तुवन् ४२ देवनाथाश्च देव्यश्च ननृतुः समुदाकुलाः । देवदुन्दुभयो नेदुः पु
ष्पवृष्टिः पपात ह ४३ दिशः प्रसेदुर्भस्तो ववुर्मंदश्च जगत् । सुरासुरशिरोरत्नापीडितांघ्रिसरोरुहाः ४४ देव्यो दिव्येन यानेन यांति को

१ देवनारीमहोत्स्वमिति[illegible] पाठः कासिमधिसुस्तके स्थले ।

ळापुरं प्रति । आयांतीं पद्मजां वीक्ष्य मुक्तपादविशृंखलः ४५ तुष्टाव परया भक्त्या राजकन्यागणो मुदा ४६ राजकन्या ऊचुः । वंदारु-
वीरसुरवृंदकिरीटरत्नरोचिच्छटानिकरकल्पितरत्नदीपम् । देवि त्वदीयचरणं शरणं जनानां सेवामहे सकलमंगलवर्धनाय ४७ उत्फुल्लकैरव-
दलायतलोचनायै गंडोल्लसच्चटुलकुंडलमंडितायै । राकाशशिप्रतिभटाननकोमलायै तस्यै नमः कमललोचनवल्लभायै ४८ सद्भक्तकल्पल-
तिकां करिकंठभूषां केयूरहेमकटकोज्ज्वलकंकणांकाम् । संसारसागरसुखे पततो ममाद्य देहि त्वदीयकरयष्टिमनंगमातः ४९ दृष्ट्वा देवि ज-
ना जयाय विविधा ब्रह्माधिपत्यं गता विष्णुर्वक्षसि यां चकार तरलां लीलाब्जमालाभ्रमम् । केशाग्रप्रहितं त्वदीयचरणद्वंद्वाब्जसेवारतं का-
रुण्यामृतसारपूरितदृशामामंब पाहीश्वरि ५० मल्लीप्रफुल्लकुसुमोज्ज्वलमध्यभागधम्मिल्लभारजिततारकवृंदशोभाम् । उत्तप्तहेमनिकषोज्ज्वलका
यकांतिर्लक्ष्मीः स्वयं प्रणमतां श्रियमातनोति ५१ इति स्तुत्वा महालक्ष्मीं भक्तानामिष्टदायिनीम् । योगिन्योऽद्य भविष्यध्वमिति तासां
वरं ददौ ५२ दृष्ट्वा तास्तु मुदा देवी सारूप्यं च प्रदापयत् । ताभिर्निषेविता देवी वरं वर्यं ददौ मुदा ५३ राजकन्यास्ततः सर्वा मुक्ताः
स्वपुरमाययुः । ततःप्रभृति लोकेषु पूज्याः स्युः सर्वकामदाः ५४ ताश्चतुःषष्टियोगिन्यो महालक्ष्मीपरिग्रहात् । नृत्यंति निवहैस्तत्र गी-
तवादित्रनिःस्वनैः ५५ पुरा देव्या महालक्ष्म्या करहाटपुरे निशि । एवंप्रभावा सा देवी विष्णुरामा षडानन ५६ व्रतस्यास्य विधानं च
शृणु मत्तो विधानतः । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी । प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र महालक्ष्म्या यतात्मभिः ५७ करिष्यामि व्रतं देवि
त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः । तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं त्वत्प्रसादतः ५८ इत्युच्चार्य ततो बध्वा दोरकं दक्षिणे करे । षोडशग्रंथिसहितं गुणैः षो-
डशभिर्युतम् ५९ ततोऽन्वहं महालक्ष्मीं पूजयेन्नियतात्मवान् । गंधपुष्पैः सनैवेद्यैर्यावत्कृष्णाष्टमीदिनम् ६० तस्मिन्दिने तु संप्राप्ते कु-

यदुद्यापन व्रती । वस्त्रमंडपिकां कृत्वा माल्याभरणशोभिताम् ६१ त्रिभूर्मि काचनश्लक्ष्णां नानादीपैश्च शोभिताम् । चतस्रः प्रतिमाः कृत्वा सौवर्णीस्तत्स्वरूपिणीः ६२ स्नपनं कारयेत्तासां पंचामृतविधानतः । षोडशैरुपचारैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ६३ जागरं तत्र कर्तव्यं गीतवादित्रनिस्वनैः । ततो निशीथे संप्राप्ते ऽभ्युदिते ऽमृतदीधितौ ६४ कृत्वा तु स्थंडिले पद्मं पतंगं पूजयेत्ततः । दद्यादर्घ्यं च रागेण व्रती तस्मै समाहितः ६५ क्षीरोदार्णवसंभूत चंद्र लक्ष्मीसहोदर । पीयूषधाम रोहिण्या सहितो ऽर्घ्यं गृहाण वै ६६ क्षीरोदार्णवसंभूते कमले कमलालये । प्रयच्छ सर्वकामान्मे विष्णुवक्षःस्थलालये ६७ पुत्रान्देहि यशो देहि सौख्यं सौभाग्यमेव च । कालिकालि महाकालि विकरालि नमोस्तु ते ६८ त्रैलोक्यजननि त्राहि वरदे भक्तवत्सले । एकनाथे जगन्नाथे जमदग्निप्रिये ऽनघे ६९ रेणुके त्राहि मां देवि राममातः शिवं कुरु । कुरु श्रियं महालक्ष्मि ह्यप्रियं त्वाशु नाशय ७० मंत्रैरेतैर्महालक्ष्मीं प्रार्च्य श्रोत्रिययोषितम् । श्रीसूक्तेन तथा वह्नौ पद्मानि जुहुयाच्छुचिः ७१ पायसं चैव बिल्वानि तदलाभे तथा घृतम् । ग्रहेभ्यश्चैव होतव्यं समिद्घृततिलादिकम् ७२ चंदनं तालपत्रं च पुष्पमालादिकं तथा । नवे शरावे[1] भक्ष्याणि क्षिप्त्वा बहुविधानि च ७३ प्रत्येकं षोडशैतानि पूगपूर्णानि चैव हि । तान्यन्येनैः समाच्छाद्य व्रती दद्यात्समंत्रकम् ७४ क्षीरोदार्णवसंभूता लक्ष्मीश्चंद्रसहोदरी । व्रतेनानेन संतुष्टा प्रीयतां विष्णुवल्लभा ७५ इंदिरा प्रतिगृह्णाति इंदिरा वै ददाति च । इंदिरा तारको भाभ्यामिंदिरायै नमो नमः ७६ दद्यादुपायनादीनि श्रोत्रियाणां च योषिताम् । चतस्रः प्रतिमास्तास्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ७७ एवं कृत्यं तु निर्वर्त्य व्रती भोजनमाचरेत् ७८ स्कंद उवाच । केनेदं स्वीकृतं पूर्वं कथमस्मिन्प्रकाशितम् । ब्रूहि मे तत्त्वतो देव यथाह तव

१ शरावः मृण्मयविशेषः । भन, नवे सूर्पे इत्यपि पाठः । २ शूर्पेण शरावेण चेरपर्यं ।

वल्लभः ७९ शंकर उवाच । आसीद्राजा सार्वभौमो मंगलार्ण इति श्रुतः । कौंडिण्ये नगरे रम्ये तस्य पद्मावती प्रिया ८० तमागतः कश्चिदेकः सेवको ब्राह्मणोत्तमः । अज्ञातनाम्रस्तस्यासौ नाम चक्रे नृपस्तदा ८१ तवल्लक इति ख्यातो बभूव द्विजसत्तमः । कदाचिन्मृगया सक्तो भूपालो वनमाविशत् ८२ तत्र विध्वा वराहादीन्मृगान्हत्वा सहस्रशः । क्षुत्तृट्परिगतः श्रांतो वृक्षमूलमुपाश्रितः ८३ उदकान्वेषणे चारान्प्रेषयामास सर्वशः । वने जलं तु नापश्यन् क्वचिच्छ्रांतः प्रयत्नतः ८४ ते नत्वा नृपतिं प्रोचुर्नात्रांभ इति दुःखिताः । तवल्लकोपि बभ्राम विपिनं तदतंद्रितः ८५ भ्रममाणस्तदाऽपश्यत्कस्मिँश्चिद्वनगह्वरे । रम्यं सरोवरं दिव्यं कुमुदोत्पलमंडितम् ८६ तत्रापश्यद्देवकन्या दिव्यरूपमनोरमाः । चार्वंगीश्चारुनयनाः पीनोन्नतपयोधराः ८७ हारकंकणकेयूरनूपुरालंकृताः शुभाः । पूजयंतीर्महालक्ष्मीं व्रतरूपेण चादरात् ८८ तवल्लकोपि पप्रच्छ किमिदं कथ्यतामिति ॥ स्त्रिय ऊचुः । महालक्ष्मीव्रतमिदं सर्वकामफलप्रदम् ८९ क्रियतेऽस्माभिरेकाग्रमनोभिस्तत्तु भक्तितः । तवल्लकोऽपि तच्छ्रुत्वा व्रतं जग्राह[1] भक्तिमान् ९० तदनुज्ञां गृहीत्वा च जलमादाय सत्वरः । आजगाम जलं तस्मै दत्त्वा प्राञ्जलिनाऽऽस ह ९१ जलं पीत्वा नृपस्तस्य दृष्टवान्दोरकं करे । किमिदं दोरकं विद्वन् किं व्रतं कृतवानसि ९२ राज्ञा पृष्टस्तवल्लोपि कथयामास तद्व्रतम् । तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो व्रतं जग्राह भक्तिमान् ९३ तवल्लकेन सहितो राजा स्वपुरमाययौ । पद्मावत्या गृहं गत्वा तया रंतुं गतः सह ९४ रममाणाथ सा देवी तेन राज्ञा प्रियेण वै । तं दृष्ट्वा दोरकं हस्ते कुपिता ऽत्यंतकोपना ९५ कया त्वं वंचितो ब्रूहि कया बद्धं सुदोरकम् । मा वादीरन्यथा ह्येतल्लक्ष्मीव्रतमनुत्तमम् ९६ इत्युक्तापि प्रियेणासौ हस्ताच्चि-

१ देवकन्याभ्यो व्रतं जग्राहेत्यर्थः ।

च्छेद दोरकम् । ज्वालामालाकुले वह्नौ चिक्षेपातिकोपिता १७ हाहाकष्टमिदं पापं कृतं मूढतया त्वया । इति निर्भर्त्स्य तां राजा
तत्याज धनगह्वरे १८ सा च हानिं ययौ पश्चात्तत्र हानिं ययौ नृपः । महालक्ष्म्यापचारेण सा ऽरण्ये जलवर्जिते १९ मृगमाणा वने
तस्मिन्न कश्चित्प्रतिमासुपाव । विचरंती वने तत्र ऋषेः कस्यचिदाश्रमम् १०० ददर्श श्रमसकीर्णं शांतकृष्णमृगान्वितम् । तत्रापश्यद्वने
रम्ये वसिष्ठं मुनिपुंगवम् १ ववंदे चरणौ तस्य विसंज्ञा दुःखकर्शिता । चिरं ध्यात्वा मुनिस्तस्या ज्ञातवान्दुःखकारणम् २ महाल-
क्ष्म्यापचारेण ज्ञात्वा विज्ञानचक्षुषा । तद्व्रतं कारयामास तस्या दुःखोपशांतये ३ तद्दुःखं तत्क्षणादेव विनष्टमभवत्तदा । पुनश्च मृगया
सक्तो भूपालो वनमाविशत् ४ कश्चिन्मृगं समाविध्य बाणेनैकेन बाहुमान् । अन्वगच्छन्मृगपदं तस्यां भुवि यदा गतः ५ वरं मुनिं
ददर्शाग्रे वसिष्ठं वीतकल्मषम् । कृतातिथ्यक्रियो दृष्ट्वा चरती चंद्रिरांतिके ६ हावभावकटाक्षैश्च हरंतीं हरिणेक्षणाम् । मदाद्विनिर्गत्य नृपस्ति
प्रोवाच सस्मितं वचः ७ रंभोरु कासि कल्याणि किमर्थं चरसे वने । किन्नरी मानुषी वा त्वं यक्षिणी चारुहासिनि ८ किमत्र बहुनोक्तेन
भजमानं भजस्व माम् । नृपेण तेन मत्त्योक्ता सस्मिता वाक्यमब्रवीत् ९ पुनर्भजामि चाहं त्वामवेहि महिषी तव । महालक्ष्म्यापचारेण
त्वया हीना वसाम्यहम् १० मुनींद्रस्याश्रमे रम्ये तरुगुल्मोपशोभिते । ममोपरि कृपाविष्टो महालक्ष्मीव्रतोत्तमम् १११ कारयामास वि
धिवत्सर्वविघ्नोपशांतये । तयोक्तं वचनं श्रुत्वा स चोत्फुल्लविलोचनः १२ ऋषेरनुज्ञामादाय प्रियामादाय सत्वरः । हृष्टपुष्टजनैर्जुष्टं पताका
ध्वजशोभितम् । प्रविवेश तया सार्धं सपौरैरभिवंदितः १३ महालक्ष्मीव्रतं भूयस्तया सह चकार ह । भुक्त्वेह भोगान्विपुलान्पुत्रपौत्रस
मावृत १४ भूपालः सार्वभौमो ऽभूत्स्वर्गतो ऽमात्यतां ययौ । महालक्ष्म्याः प्रसादेन समितिः सर्वसंपदाम् १५ एवंप्रभावा सा देवी नराणा

मिष्टदायिनी । सर्वपापहरा देवी सर्वदुःखापहारिणी १६ एवं षोडशवर्षं तु कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् । या करिष्यति मे प्रीत्या स्वयं सिद्धिमुपासते १७ लोकपालाश्च तुष्यंति दासा इव मनोरथान् १८ नारी वा पुरुषः करिष्यति मुदा भक्त्या व्रतं यत्नतः सेवंते हरिरुद्रपद्मजसुराः कुर्वंति तस्य प्रियम् । तत्पादं परिरंजयंति मनुजा मौलिप्रभामंडलैस्तस्मिन्नेव कुटुंबिनी वसति सा लक्ष्मीः स्वयं विष्णुना १९ सुभक्त्या ऽप्यभक्त्या वा कुर्वंति व्रतमुत्तमम् । अंतकाले च तान्विष्णुः संसारात्परिरक्षति १२० य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः । न संत्यजति तं लक्ष्मीरलक्ष्मीर्नैव जायते ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते १२१ ॥ इति स्कांदोक्तमहालक्ष्मीव्रतकथा ॥ ॥ अथ भविष्यपुराणोक्ता कथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । स्वस्थानलाभपुत्रायुःसर्वैश्वर्यशुभप्रदम् । व्रतमेकं समाचक्ष्व विचार्य पुरुषोत्तम १ कृष्ण उवाच । दुर्वारि चैव दैत्येंद्रे परिन्यासत्रिविष्टपे । एतदेव कृतस्यादौ देवेंद्रः प्राह नारदम् २ तस्य श्रुत्वा ततो वाक्यं स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ नारद उवाच । पुरंदर पुरा पूर्वं पुरमासीत्सुशोभितम् ३ रत्नगर्भा ऽभवद्भूमिर्यत्र रत्नव्यभूधराः । यत्रांगनाजनापांगभ्रंगलोचनसायकैः ४ त्रैलोक्यं स्ववशं चक्रे देवः कुसुमसायकः । ५ चतुर्वर्गजनिर्यत्र तच्च विश्वस्य भूषणम् । विश्वकर्मापि यद्वीक्ष्य कंपयत्यनिशं शिरः ६ तत्राभवन्महापालो राजाऽभून्मंगलालयः । चिल्लदेवी प्रिया तस्य दुर्भगैका बभूव ह । अन्या तु चोलदेवी या महिषी सा यशस्विनी ७ कदाचिन्मंगलो राजा चोलदेवीसहायवान् ॥ प्रासादशिखरारूढः स्थलीमेकामपश्यत ८ तामालोक्य महीपालः स्मरस्मेरमुखांबुजः । चोलदेवीं प्रति प्राह दंतद्योतितदिङ्मुखः ९ चंचलाक्षि तवोद्यानं कांतिनिंदितनंदनम् । कारयामि तयोहिष्टस्तत्रोद्यानमकारयत् १० संपन्नं तु तदुद्यानं नानाद्रुमलतान्वितम् । नानाफलसमायुक्तं नानापक्षिसमावृतम् ११ तत्रागत्य महाक्रोडस्तनुन्यस्तनभस्थलः । प्रावृट्कालघनश्यामश्मश्रु-

राक्षिसचचल १२ दुम्रवक्रुटपंक्तार्कः मळ्यांभोधरध्वनिः । उद्यानं भंजयामास नानाद्रुमलतान्वितम् १३ कांश्चिदुत्पाटयामास पादपान्पाडुन
दन । कांश्चिद्दंतप्रहारेण कांश्चिद्धतमवर्षणैः १४अथान कांश्चित्पुरुषान्रक्षकानंतकोपमः तद्भुनक्तीति विज्ञाय सहत्योद्यानपालका १५सभयास्तस्य
वृत्तांतमूचुश्च नृपतेः पुरः । तदाकर्ण्य ततो राजा क्रोधारुणितलोचनः १६वधाय दंष्ट्रिणस्तस्य सदिदेशाखिलं बलम् । ततश्चचाल भूपालस्त्रीगढग
लितैर्गजैः १७ आप्लावयन्महीं सर्वां वाजिवृंदपृतान्वरान्संचालयन्सकलान् शैलान् स्यंदनौघमरुद्भवे १८पदातिभिर्महोदारैःपूरयन्निखिला दिशः।
ततो गाढं समावृत्य तदुद्यानं नरेश्वरः १९उवाचोच्चैररतिध्यानैर्दिशो मुखरयन्दश । पथि यस्य वराहो ऽय मयात्युपवनांतरम् २०तस्यावश्य शिर
श्छेदं विदधामि रिपोरिव । तस्य भूपस्य तद्वाक्यं समाकर्ण्य स सूकरः २१ जगामास्यैव मार्गेण प्राणिनां चेष्टितं तथा । ततः स सूकरास्यकः
कशया ऽथ प्रताड्य च २२ क्रीडाकलकितस्वेदोर्मार्गं तस्यैव सो ऽगमत् । गत्वा ऽथ विपिनं घोरं सिंहशार्दूलसंकुलम् २३ तमालताल
हिंतालशालार्जुनलतान्वितम् । झिल्लीझंकारसमारवाच्छादितदिगंतरम् २४ तत्रैकमेताः संपश्यन्वने बभ्राम भूपतिः । कोलो वेलामवा-
प्याथ सो ऽभवद्राजसम्मुखः । भल्लेन सोऽवधीत्कोलं वज्रेणाद्रिं यथा हरिः २५ अथ व्योम्नि विमानस्थः स्मरसुंदरविग्रहः । क्रोडरूपं
परित्यज्य सो ऽब्रवीन्ममल नृपम् २६ गंधर्व उवाच । स्वस्ति ते ऽस्तु महीपाल त्वया मुक्तिः कृता मम । ममाकर्णय वृत्तांत येनाहं जा
त ईदृशः २७ एकदा देववृंदैः सहितः कमलासनः । चंचत्पुटादिभिस्तालैः पदार्थैः सप्तभिः स्वरैः २८ मंद्रादिभिस्त्रिभिर्निर्गीयमानं
मया नृप । नानास्थानगुणोपेतमश्रौषीद्गीतमुत्तमम् २९ गीयमानश्च्युतः स्थानात्ततोऽहं कर्मणा ऽमुना । शशप्श्चित्ररथस्तेन ब्रह्मणा सु

१ महिमिरपर्के ।

ष्टिकर्मणा ३० ब्रह्मोवाच । कोलो भव त्वं मेदिन्यां मुक्तिस्ते ऽस्तु तदा भवेत् । निर्जिताखिलभूपालो मंगलस्त्वां हनिष्यति ३१
तदद्य घटितं सर्वं त्वत्प्रसादान्महीपते । मद्वृहाण वरं भूप देवस्यापि सुदुर्लभम् ३२ महालक्ष्मीव्रत दिव्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् । लभस्व
सार्वभौमत्वं गच्छ राज्यं निजं द्रुतम् ३३ नारद उ० । चित्ररथो ऽथ गंधर्व उक्त्वेदं भूपतिं प्रति । अंतर्धानं गतस्तुष्टः शरत्काल इवां-
बुदः ३४ अथ मंगलभूपालः पार्श्वस्थं द्विजमागतम् । विलोक्य बटुकं कञ्चित्कक्षानिक्षिप्तशंबलम् ३५ ॥ उवाच मधुरां वाचं स्मित-
पूर्वां शुचिस्मिताम् । देवस्त्वं दानवस्त्वं वा गंधर्वो वा ऽथ राक्षसः ३६ सत्यं वद बटो कस्मात्किमर्थं त्वमिहागतः । श्रुत्वेत्याशिष्य तं
विप्रः प्राह स्वदेशसंभवः ३७ अहं सार्द्धं त्वया यातस्तदादिश यथोचितम् । राजा ऽथ तमुवाचेदं त्वं बटो नूतनाह्वयः ३८ अपास्थानं
विलोक्य त्वं तूर्णं तोयं ममानय । अथ विश्रम्य भूपालं बटुको वटपादपे ३९ तथाकृत्य तुरंगं च समारुह्य महामतिः । जगाम प-
क्षिघोषेण यत्रास्ते सुदरं सरः ४० कमलैकनिवासेन रथांगाभरणेन च । वनमालालयत्वेन दधन्नारायणीं तनुम् ४१ भग्नवायुशतोद्योगम-
क्षारं विषवर्जितम् । नाशितागस्तितृष्णार्तिं प्रसन्नं सागराधिकम् ४२ पंके मग्नो ऽथ तत्राश्वः पृष्ठादुत्तीर्य तस्य सः । चतुर्दिशं निरीक्ष्याथ
तस्यैव सरसस्तटे ४३ दिव्यवस्त्रपरीधानं दिव्याभरणभूषितम् । कथयंतं कथां दिव्यां स्त्रीणां सार्थमपश्यत ४४ उपसृत्याथ तं सार्थं स्ववृत्तांतं
निवेद्य च । कृतांजलिरिति प्राह बटुर्मधुरया गिरा ४५ बटुरुवाच । एतत्किं क्रियते सार्थं त्वया भक्तिपरेण वै । को विधिः किं फलं चास्य
ब्रूहि तन्मे यथातथम् ४६ श्रुत्वा च तमुवाचेदं सार्थः करुणया गिरा ॥ सार्थ उवाच । शृणु विप्रैकचित्तेन श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ४७या माया
प्रकृतिः शक्तिस्त्रैलोक्ये ऽप्यभिधीयते । व्रतमेतन्महालक्ष्म्यास्तस्याः सर्वफलप्रदम् ४८ आकर्णय विधिं चास्य कथ्यमानं मया बटो । भाद्रे मासि

सिताष्टम्यामारंभो ऽस्य विधीयते ४९ प्रातः षोडशकस्त्वस्तु मक्षाल्यांभ्री करौ शुभम् । तंतुषोडशसंसिद्धं ग्रंथिषोडशसंयुतम् ५० मालतीपुष्प कर्पूरचंदनागरुचर्चितम् । लक्ष्म्यै नमो ऽथ मन्त्रेण प्रतिग्रह्याभिमंत्रितम् ५१ धनं धान्यं धरां धर्मं कीर्तिमायुर्यशः श्रियम् । तुरगान्दंतिनः पुत्रान्म हालक्ष्मि प्रयच्छ मे ५२ मन्त्रेणानेन बध्वा ऽथ दोरकं दक्षिणे करे । कांडानि षोडशादाय दूर्वायाः साक्षतानि च ५३ एकचित्तः कथां श्रुत्वा पूजयेत्ते च दोरकम् । ततस्तु मासरारभ्य यावत्स्यादसिताष्टमी ५४ तावत्प्रक्षाल्य हस्तौ तु पादादीनि कथां तथा शृणुयात्प्रत्यहं विप्र ततस्त्यैरक्षतादिभिः ५५ अथ कृष्णाष्टमीं प्राप्य नक्तकाले जितेंद्रियः । स्नातः शुक्लांबरधरो व्रती पूजागृहं विशेत् ५६ तत्रोपविश्य पूर्वास्यश्चारुधौतासनोपरि । श्वेतपत्रं लिखेदष्टदलं कमलमुत्तमम् ५७ ऐंद्यादिशक्तिसंयुक्तं पार्श्वे पत्रं सकेसरम् । कर्णिकायां ततो लक्ष्मीं कर्पूरक्षोदपांडुराम् ५८ शुभ्रवस्त्रपरी धानां मुक्ताभरणभूषिताम् । पङ्कजासनसंस्थानां स्मेराननसरोरुहाम् ५९ शारदेंदुकलाकांतिं स्निग्धनेत्रां चतुर्भुजाम् । पद्मयुग्माभयदां वरव्यग्रकरांबुजाम् ६० अभितो गजयुग्मेन सिच्यमानां करांबुना । सर्पिषैवं लिखेद्देवीं कर्पूरागरुचंदनैः ६१ ततस्त्वावाहनं कुर्यान्मंत्रे णानेन सुव्रती ६२ महालक्ष्मि समागच्छ पद्मनाभपदादिह । यथोपचारपूजेयं त्वदर्थं देवि कल्पिता ६३ षोडशाब्दे तु संपूर्णे कुर्यादुद्या- पनं व्रती । विधिना येन विप्रेंद्र शृणु श्रद्धासमन्वितः ६४ दातव्या धेनुरेका वै स्वर्णशृंगादिसंयुता । श्रोत्रियाय सुवर्णं च तथान्नवसना दिकम् ६५ यथाशक्त्या सुवर्णं च दत्वा पूर्णं भवेद्व्रतम् । द्विजेभ्यः षोडशेभ्यश्च प्रदद्याद्वसनादिकम् ६६ सार्थ उवाच । एतत्ते कथितं विप्र व्रतानामुत्तमं व्रतम् । तद्विधानादनायासाल्लभते वांछितं फलम् ६७ कृत्वा व्रतं परं विप्र त्वं राज्ञा तच्च कारय । व्रतमेतत्त्वया विप्र

१ तासवपूर्वाभ्यश्चैरित्यर्थः

देयं श्रद्धावते परम् ६८ नास्तिकानां पुरस्तात्तु न प्रकाश्यं कथंचन । नमस्कृत्वा ऽथ तं सार्थं पंकादुत्थाप्य वाजिनम् ६९ सरसोंभस्त-
थादाय पद्मिनीपत्रयंत्रितम् । आरुह्य तुरगं विप्रो राजांतिकमुपागमत् ७० निवेद्य तद्व्रतं विप्रो राजानमथ कारयत् । नानाप्रकारसंभूतं
माबलं बटुकस्य च ७१ व्रतप्रभावादभवत्स भूभृद्भूभृतांवरः । अथारुह्य महीपालो बटुपर्याणितं हयम् ७२ तद्व्रतस्य प्रभावेण तूर्णं स्व-
पुरमागतः । तमायांतं समालोक्य राजानं भूपुरंदरम् ७३ उत्सवं चक्रिरे पौरास्तौर्यादिकपुरःसराः । चलत्पताकदोर्मालं लसत्कलशमौ-
लिकम् ७४ पुरं नृत्यदिवाभाति छत्रघंटौघघर्घरैः । अथोत्कलिकया काचिद्धावति स्म वरांगना ७५ स्वर्णमुक्तालताजालैश्चतुष्कमिव कुर्व-
ती । काचिद्विमुक्तकेशैव कृतैकनयनांजसा ७६ काचिन्नितंबभारार्ता काचित्पीनपयोधरा । अथाविशन्महीपालो बटुना सहितो गृहम् ७७
पौरनारीजनाक्षिप्तलाजैः पूरितविग्रहः । अथोत्तीर्य हयात्तस्माद्बटुबाह्ववलंबितः ७८ जगाम मंगलो राजा चोलदेवी तु यत्र वै । दृष्ट्वा
तु चोलदेवी सा दोरकं राजबाहुके ७९ विमृश्य मनसा क्रुद्धा शंकां चक्रे नृपे त्विमाम् । आखेटकस्य व्याजेन गतो ऽन्यां
वल्लभां प्रति ८० सौभाग्याय तया बद्धो दोरको दक्षिणे करे । तथैव बटुकश्चायं द्रष्टुं मां प्रेषितो ध्रुवम् ८१ ततो दुर्दैवदुष्टास्मा
कोपादाच्छिद्य दोरकम् । चिक्षेप च महीपृष्ठे स्वसौभाग्यं सुखैः सह ८२ न बुबोध च तां राजा त्रोटयंतीं च दोरकम् । सामंतमंत्रिभृ-
त्याद्यैः कुर्वन्वार्तां वनोद्भवाम् ८३ चिल्लदेव्यास्तदा काचिद्दासी द्रष्टुं समागता । तया दोरकमादाय बटुमापृच्छ्य तद्व्रतम् ८४ तद्व्रतस्य विधा-
नार्थं स्वस्वामिन्यै निवेदितम् । ततो नूतनमाहूय चिल्लदेव्यकरोद्व्रतम् ८५ अथ संवत्सरे ऽतीते लक्ष्मीपूजादिने नृप । तौर्यत्रिकस्य निःस्वानं

१ तूर्यादिवाद्यपुरःसराः । २ आखेटकस्य व्याजेन मृगयाया व्याजेन ।

चिलदेव्या गृहेऽशृणोत् ८६ तदाकर्ण्य महीपालो नूतनं वह्नमब्रवीत् । अहहाथ दिन लक्ष्म्याः स व्रतस्य क दोरकः ८७ इति पृष्टो नृप प्राह
दोरकत्रोटनक्रमम् । तच्छ्रुत्वा मगलो राजा चोलदेव्यै प्रकुप्य च ८८ मयाद्य पूजन कार्यं चिलदेवीगृह प्रति । अथ मगलभूपालो वहुशा
वलितः ८९ चचाल कमलार्चायै चिलदेवीगृह प्रति । अत्रांतरे महालक्ष्मीर्वृद्धारूपं विधाय च ९० जिज्ञासार्थं गृह तस्याश्चोलदेव्याः समाग-
ता । गच्छ गच्छाथ दुष्टे किमिहागत्य करोषि मे ९१ तया दुराशयात्यर्थं लक्ष्मीः साऽप्यवमानिता । ततः क्रुद्धा महालक्ष्मीश्चोलदेवीममापत ९२
शशापाथ महालक्ष्मीश्चोलदेवीं पुनःपुन ९३ लक्ष्मीरुवाच । कोलस्या भव दुष्टे त्व यस्त्वया ह्यवमानिता । कोलापुरमिति ख्यात क्षितौ
तन्मगल पुरम् ९४ अथायाता महालक्ष्मीश्चिलदेवीनिकेतनम् । वहुधा चिलदेव्या सा लक्ष्मीः संमानिता ऽर्चिता ९५ वृद्धारूप परित्य
ज्य प्रत्यक्षा सा ऽभवत्तदा । पचोपचारपूजाभिः श्रिय राज्ञी ततोऽर्चयत् ९६ अतितुष्टा ततो लक्ष्मीश्चिलदेवीमुवाच ह ९७ लक्ष्मीरुवा-
च । अर्चनात्ते प्रसन्नास्मि चिलदेवि वर वृणु । वव्रे वर ततो राज्ञी चिलदेवी शुभाशया ९८ चिलदेव्युवाच । ये करिष्यति ते देवि व्रत-
मेतत्सुरेश्वरी । तद्देशम न त्वया त्याज्यं यावच्चंद्रदिवाकरौ ९९ अद्यारभ्य तदा ह्येषा भूपसंबंधिनी तथा । ख्यातिं यातु क्षितौ देवि भ-
क्तिर्भवतु मे त्वयि १०० सद्भावेन कथामेतां ये शृण्वति पठंति च । तेषां च वांच्छित सर्वं त्वया देयं सदैव हि १ तथेत्युक्त्वा महाल
क्ष्मीस्तत्रैवांतरधीयत । अथ मगलभूपालस्तथागत्य श्रियो ऽर्चनम् २ चक्रे परमया भक्त्या चिलदेव्या समन्वितः । अथेर्ष्यया दुराचारा
चिलदेवीगृहं प्रति ३ चोलदेवी समायाता द्वारस्थैर्वारिता जनैः । ततो जगाम विपिन यत्रासीदगिरामुनिः ४ अथालोक्याद्भुताकारा ज्ञान-
दृष्ट्या विचिंत्य ताम् । मुनिस्तु श्रीव्रतं दिव्य चोलदेवीमकारयत् ५ व्रते कृते ऽथ सजाता चोलदेवी महायशाः । दाक्षिण्यकेलिशीला

भिल्लीवर्ण्यैकनिकेतनम् ६ ततः कदाचिदागत्य वनमाखेटके नृपः । मुनेर्वेश्मनि राजा तां ददर्श वामलोचनाम् ७ अथ राजा मुनिं प्राह केयं धन्येति कथ्यताम् । तद्वृत्तांतं समाख्याय राज्ञे तां प्रददौ मुनिः ८ अथागत्य निजं राज्यं चोलदेवी समन्वितः । चिल्लदेव्या च सहितो बुभुजे मंगलो नृपः ९ चिल्लदेवी वरं वव्रे चोलदेवीसमागमम् । समुद्रस्य यथा गंगायमुने संगते सदा १० तथा मंगलभूपस्य जाते ते वामलोचने । परस्पराधिके ते तु प्रिये मान्ये बभूवतुः ११ चिल्लदेव्या समं सोऽथ चोलदेव्या सहाखिलाम् । सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं बुभुजे मंगलो नृपः १२ व्रतस्यास्यैव सामर्थ्याद्वटुकः सोऽपि नूतनः । अभून्मंगलभूपस्य मंत्री तव यथा गुरुः १३ भुक्त्वाऽथ स कलान् भोगान् मंगलो भूभुजांवरः । स पुनः स्वर्गमेत्याभून्नक्षत्रं विष्णुदेवतम् १४ नारद उवाच । एतत्ते कथितं शक्र व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यत्कथाश्रवणेनापि लभते वांछितं फलम् १५ प्रयागमिव तीर्थेषु देवेषु भगवानिव । नदीषु च यथा गंगा व्रतेष्वेतत्तथा व्रतम् १६ धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च यदि वांछसि । तर्हीदं च व्रतं शक्र कुरु श्रद्धासमन्वितः १७ धनं धान्यं धरां धर्मं कीर्तिमायुर्यशः श्रियम् । तुरंगान्दंतिनः पुत्रान्महालक्ष्मीः प्रयच्छति १८ कृष्ण उवाच । व्रतमिदमथ चक्रे नारदेनोपदिष्टं सुरपतिरपि यस्माद्वाञ्छितार्थं स लेभे । त्वमपि कुरु तथैतद्धर्मसूनो यथा स्यादभिमतफलसिद्धिः पुत्रपौत्रादिवृद्धिः ११९ ॥ इति श्रीभवि० महालक्ष्मीव्रतकथा सं० ॥ ॥ अथ आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्टमी ॥ तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिर्वृता ॥ देवीपुराणे– सप्तमीवेधसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी । पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमंतीह पिशाचवत् ॥ शरज्जन्माष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा । सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥ जंभेन सप्तमीयुक्ता पूजिता च महाष्टमी । इंद्रेण निहतो जंभस्तस्यां दानवपुंगवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमी-

सहिताष्टमी । वर्जनीया प्रयत्नेन मनुष्यैः शुभकांक्षिभिः ॥ सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी तथा । तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षय प्रदम् ॥ पुत्रा हन्ति पशून्हन्ति राष्ट्रं हन्ति सराजकम् । हन्ति जानपदांश्चापि सप्तमीसहिताष्टमी ॥ शुक्लपक्षे ऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥ अत्र त्रिमुहूर्तन्यूना सत्यपि सप्तमीवर्जनप्रयोजिका नतु त्रिमुहूर्तैव ॥ सप्तमीस्वल्पसंयुक्ता वर्जनीया,स दा ऽष्टमी । स्तोकापि सा तिथिः पुण्या यस्यां तु भास्करोदयः ॥ नवमीयुक्ताया अलाभे तु सप्तमीयुतैव कार्या ॥ उपवास महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ॥ सप्तशत्यास्तु पाठेन तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥ ॥ अथाश्विनकृष्णाष्टम्यामशोकाष्टमीव्रतम् ॥ हेमाद्रावादित्यपुराणे-आश्विनस्यासिते पक्षे पूजनीया ह्यशोकिका । गंधमाल्यनमस्कारधूपदीपैश्च सर्वदा ॥ तस्मिन्नहनि या भुक्ते नक्तमिंदुविवर्जिते । भवत्य पि विशोका सा यत्र यत्राभिजायते ॥ पूर्वाष्टमीषु सर्वासु न चेच्छक्नोति वै मुने । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात्कृष्णाष्टमी युता ॥ तत्र सर्वं व्रतं त्वेतत्सर्वकामफलप्रदम् ॥ इत्यशोकाष्टमी ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां काशीखण्डे कालभैरवस्य पूजोक्ता ॥ मार्गशीर्षा सिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ । उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते -इति काशीखण्डात् ॥ रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखीतिथिः -इ- ति मदनरत्ने ॥ दिनद्वयेंशतो रात्रिव्याप्तौ उत्तरैव । भैरवोत्पत्तिः प्रदोषकालव्याप्ताविति केचित् । तत्र शिवरहस्ये मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेश्च श्रवणात् । तत्रैव नित्यपानादिकं कृत्वा मध्याह्ने सस्थिते रवावित्युपक्रम्योक्तम् ॥ तदोग्ररूपात्त्रयीत्ततः श्रीकालभैरव । आविरासीत्तदा लोकभीषणमभिलाषप्रति ॥ कृत्वा च विविधां पूजां महासंभारविस्तरैः । नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥ तीर्थे कालो- दके स्नात्वा तर्पणं विधिपूर्वकम् । विलोक्य कालराजानं निरयादुद्धरेत्पितॄन् । इति ॥ ॥ अथ कृष्णाष्टमीव्रतम् ॥ सूत उवाच । व्रता

नि च प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुंगवाः । तत्र कृष्णाष्टमी पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी १ विष्णुत्वं प्राप्तवान् विष्णुः सुरेशत्वं शचीपतिः । कुबे-
रो यक्षराजत्वं नियंतृत्वं यमः स्वयम् २ चंद्रश्चंद्रत्वमापन्नो गणेशत्वं गणाधिपः । स्कंदः सेनापतित्वं च तथा चान्ये गणेश्वराः ३ कृत्वा
चैश्वर्यमापन्नाः सौभाग्यं देववल्लभाः । व्रतस्यास्य प्रभावेण लक्ष्म्याः पतिरभूद्धरिः ४ ययातिः सार्वभौमत्वं तथा चान्ये नृपोत्तमाः । ऋषयो मु-
नयः सिद्धगंधर्वाणां च कन्यकाः ५ कृत्वा वै परमां सिद्धिं प्राप्ताश्च मुनिपुंगवाः । नंदीश्वरेण यत्प्रोक्तं नारदाय महात्मने ६ कृष्णाष्ट-
मीव्रतं श्रेष्ठं सर्वकामफलप्रदम् । मेरोर्यद्दक्षिणं शृंगं सुरासुरनमस्कृतम् ७ तत्र नंदीश्वरं दृष्ट्वा सर्वज्ञं शंभुवल्लभम् । उपास्यमानं मुनि-
भिः स्तूयमानं मरुद्गणैः ८ सर्वानुग्रहकर्तारं स्तुत्वा तु विविधैः स्तवैः । अब्रवीत्प्रणिपत्याथ दंडवन्नारदो मुनिः ९ नारद उवाच । भगव-
न् सर्वतत्त्वज्ञ सर्वेषामभयप्रद । केन व्रतेन भगवंस्तपोवृद्धिः प्रजायते १० सौभाग्यं कांतिरैश्वर्यमपत्यं च यशस्तथा । शाश्वती मुक्तिरंते
च कर्मपाशविमोचनी ११ भगवंस्तद्व्रतं ब्रूहि कारुण्याच्छंकरप्रिय ॥ नंदिकेश्वर उवाच । कृष्णाष्टमीव्रतं श्रेष्ठमस्ति नारद तच्छृणु १२
गणेशत्वं मया लब्धं येन पुण्येन भो मुने । मासि मार्गशिरे प्राप्ते कृष्णाष्टम्यां जितेंद्रियः १३ अश्वत्थदंतकाष्ठेन कृत्वा वै दंतधावनम् ।
स्नानं कृत्वा तु विधिवत्तर्पणं चैव नारद १४ आगत्य भवनं चैव पूजयेच्छंकरं प्रभुम् । गोमूत्रं प्राश्य विधिवदुपवासी भवेन्निशि १५ अतिरात्रस्य
यज्ञस्य फलं चाष्टगुणं भवेत् । सर्पिषः प्राशनं पौषे दंतकाष्ठं च तत्स्मृतम् १६ पूजयेच्छंभुनामानं भगवंतं महेश्वरम् । वाजपेयाष्टकं पुण्यं प्रा-
प्नोति श्रद्धयान्वितः १७ माघे वटस्य काष्ठं च गोक्षीरप्राशने स्मृतम् । महेश्वरं सुसंपूज्य गोमेधाष्टगुणं फलम् १८ फाल्गुने चैतदेवोक्तं

१ देववल्लभाः देवप्रियः । २ अत्र, व्रतमित्यध्याहारः । ३ पूर्वमासोक्तम् । ४ पूर्वश्लोकोक्तं वटस्य दंतकाष्ठमित्यर्थः ।

सर्पिषः प्राशन च यव । सपूजयेन्महादेवं राजसूयाष्टक फलम् १९ काष्ठमौदुंबरं चैत्रे प्राशने भर्जिता यवाः । पूजयेच्छमुनामानमश्वमेध-
फलं लभेत् २० शिवं संपूज्य वैशाखे पीत्वा चैव कुशोदकम् । नारमेधाष्टक पुण्य माप्नोत्येव हि नारद २१ ज्येष्ठे प्लार्क्ष भवेत्काष्ठ संपू
ज्य पशुपतिं विभुम् । गवां शृंगोदक प्राश्य स्वपेद्देवस्य सन्निधौ २२ गवां कोटिप्रदानस्य तत्फल तदवाप्नुयात् । आषाढे चोग्रनामान
भिक्षा समाश्य गोमयम् २३ सौत्रामणेस्तु यज्ञस्य फलमष्टगुण भवेत् । पालाश श्रावणे प्रोक्त शर्वं संपूज्य नारद २४ प्राशयित्वा ऽर्क
पत्राणि कल्प शिवपुरे वसेत् । मासे भाद्रपदे ऽष्टम्यां त्र्यंबक सपपूजयेत् २५ प्राशन बिल्वपत्रस्य सर्वदीक्षाफलं लभेत् । आश्विने ज
म्बुरक्षस्य दंतकाष्ठमुदीरितम् २६ ईश्वर पूजयेद्भक्त्या प्राशयेत्तण्डुलोदकम् । पौंडरीकस्य यज्ञस्य फलमष्टगुण भवेत् २७ मासे तु कार्तिके
ऽष्टम्यामीशानाख्य प्रपूजयेत् । पंचगव्य सकृत्पीत्वा अग्निष्टोमफल लभेत् २८ उद्यापन च वर्षांते प्रकुर्याद्भक्तितत्परः । विरच्य लिंग
तोभद्र पूजयेत्सर्वदेवता २९ वितान तत्र बध्नीयात्पचवर्णं सुशोभनम् । आचार्यं वरयित्वा च ऋत्विजो रुद्रसंयुताम् ३० सुवर्णप्रतिमां
तत्र वृषभ रजतस्य च । कलशे पूजयित्वा च रात्रौ जागरमाचरेत् ३१ प्रभाते च पुन पुण्यमभिस्थापनमाचरेत् । हुनेदष्टशत चैव ति
लद्रव्य घृतप्लुतन् ३२ त्र्यंबकेन च मंत्रेण गौर्यश्चैव पृथक्पृथक् । वर्षांते भोजयेद्विमान् शिवभक्तिसमन्वितान् ३३ पायस घृतसंयुक्त म
धुना च परिप्लुतम् । शक्त्या हिरण्यवासांसि भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ३४ देवाय चापि दद्यात्र वितानं ध्वजचामरम् । कृष्णां पयस्विनीं
गा सघण्टांकंदुकवाससीम् ३५ सरत्ना तत्र कलशीमलंकृत्य च नारद । अलंकार च वस्त्र च दक्षिणां च स्वशक्तितः ३६ भक्त्या प्रणम्य

१ मभापि पूर्वोक्त औदुंबर दंतकाष्ठम् । २ मम, प्लार्क्ष दंतकाष्ठम् । ३ श्रावणमासोक्त । पालाशं काष्ठम् । ४ ममापि जंबुकाष्ठम् ।

विधिवदाचार्याय निवेदयेत् । करोत्येवं व्रतं पुण्यं वर्षमेकं निरंतरम् ३७ महापातकनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । कल्पकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते ३८ कृष्णाष्टमीव्रतं सम्यग्देवर्षे कथितं मया । यदुक्तं देवदेवेन देव्यै विश्वसृजा पुरा ३९ सूत उवाच । एवं नंदिश्वराच्छ्रुत्वा नारदो मुनिपुंगवः । कृष्णाष्टमीव्रतं पुण्यं ययौ बदरिकाश्रमम् ४० व्रतस्यास्य प्रभावं यः पठेद्वा शृणुयादपि । स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ इति श्रीआदित्यपु० कृष्णाष्टमीव्रतं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ इत्यष्टमीव्रतानि समाप्तानि ॥ ॥

॥ अथ नवमीव्रतानि लिख्यंते ॥ ॥ तत्र चैत्रशुक्लनवम्यां रामनवमीव्रतम् ॥ इदं च परविद्धायां मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यम् । तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्–। चैत्रशुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥ दिनद्वये ऋक्षयोगे मध्याह्नव्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वा परा ऽन्यथा पूर्वा । तदुक्तं तत्रैव– नवमी चाष्टमी विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । उपोषणं नवम्यां वै दशम्यां पारणं भवेत् ॥ चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वस्वृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका । केवलापि सदोपोष्या नवमीशब्दसंग्रहात् । तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ॥ अथागस्त्यसंहितायां तत्रैव, चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांशे स्वोच्चस्थे ग्रहपंचके ॥ मेषे पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये । आविरासीत्सकलया कौसल्यायां परं पुमान् ॥- प्राक्पक्षे शुक्लपक्षे, उदये लग्ने, गुरुगौरांशे गुरुनवांशे ॥ तस्मिंन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो भुवि ॥-भुवि इति खट्वादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥ प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु संध्याद्याः कालिकाः क्रियाः । संपूज्य वि-

१ तस्मिन्दिने रामजन्मदिने । अतःपरं रामप्रतिमादानोद्यापनविधिरुक्तइति ज्ञेयम् ।

षिपद्रामं भक्त्या वित्तानुसारतः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ राम भक्त्या प्रयत्नेन पूजयेत्परया मुदा । एवं य कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बहून्यपि ॥ भस्मीकृत्वा व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम् । सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ॥ अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं व्रतमुत्तमम् । पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ॥ यस्तु रामनवम्यां वै भुंक्ते स च नराधमः । कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशय ॥ अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् । व्रतान्यन्यानि कुरुते न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ रहस्यानि च पापानि प्रख्यातानि बहून्यपि । महांति च प्रणश्यति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥ एकामपि नरो भक्त्या श्रीरामनवमीं मुने । उपोष्य कृतकृत्यः स्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ नरो रामनवम्यां तु श्रीरामप्रतिमाप्रदः । विधानेन मुनिश्रेष्ठ समुक्तो नात्र संशयः ॥ सुतीक्ष्ण उवाच । श्रीरामप्रतिमादानं विधानं वा कथं मुने । कथयस्व मुनिश्रेष्ठ भक्तस्य मम विस्तरात् ॥ अगस्त्य उवाच । कथयिष्यामि तद्विद्वन्प्रतिमादानमुत्तमम् । विधानं चापि यत्नेन यतस्त्वं वैष्णवोत्तमः । अष्टम्यां चैत्रमासे तु शुक्लपक्षे जितेंद्रिय ॥ दंतधावनपूर्वं तु प्रातः स्नायाद्यथाविधि । नद्यां तडागे कूपे वा ह्रदे प्रस्रवणेऽपि वा । ततः संध्यादिकाः कार्याः संस्मरन्राघवं हृदि ॥ गृहमासाद्य विप्रेंद्र कुर्यात्पूजादिकं परम् । दांतं कुटुंबिनं विप्रं वेदशास्त्रपरं मुदा ॥ श्रीरामपूजानिरतं सुशीलं दंभवर्जितम् । विधिज्ञं राममन्त्राणां राममंत्रैकसाधनम् ॥ आहूय भक्त्या संपूज्य वृणुयात्प्रार्थयन्निति ॥ श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येऽहं द्विजोत्तम । भक्त्याचार्यो भव प्रीत श्रीरामोसि त्वमेव च ॥ इत्युक्त्वा पूज्य विप्रेंद्र स्नापयित्वा ततःपरम् । तैलेनाभ्यज्य च स्नायार्पितयन्राघवं हृदि । तैलेनाभ्यज्य स्नापयित्वेत्यन्वयः ॥ श्वेतांबरधरः श्वेतगंधमाल्यानि धारयेत् । अर्चितो भूषितश्चैव कु

तमध्याह्निकक्रियः ।-आर्चितः कृतार्चनः ॥ आचार्यं भोजयेद्भक्त्या सात्विकान्नैः सविस्तरम् । भुंजीत स्वयमप्येवं हृदि राममनुस्मरन् ॥ एकभक्तव्रती तत्र सहाचार्यो जितेंद्रियः । शृण्वन्रामकथां दिव्यामहःशेषं नयेन्मुने ॥ सायंसंध्यादिकाः कुर्यात्क्रिया राममनुस्मरन् । आचार्यसहितो रात्रावधःशायी जितेंद्रियः ॥ वसेत्स्वयं न चैकांते श्रीरामार्पितमानसः ॥ ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा संध्यां यथाविधि । प्रातः सर्वाणि कर्माणि शीघ्रमेव समापयेत् ॥ ततः स्वस्थमना भूत्वा विद्वद्भिः सहितो ऽनघ । स्वगृहस्योत्तरे देशे द्वारस्योत्तरमंडपम् । स्वगृहसमीपे ॥ चतुर्द्वारं पताकाढ्यं सुवितानं सुतोरणम् ॥ मनोहरं महोत्सेधं पुष्पाद्यैः समलंकृतम् । शंखचक्रहनूमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् । गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्च दक्षिणे समलंकृतम् । गदाखड्गांगदैश्चैव पश्चिमे सुविभूषितम् ॥ पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कौबेरे समलंकृतम् । मध्ये हस्तचतुष्कायं वेदिकायुक्तमायतम् ॥ प्रविश्य नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्चापि सुसंयुतम् । पुण्याहं वाचयेत्तत्र विद्वद्भिः प्रीतमानसः ॥ ततः संकल्पयेद्देवं राममेव स्मरन्मुने । अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः । उपोष्याष्टसु यामेषु पूजयित्वा यथाविधि ॥ इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः । श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते ॥ प्रीतो रामो हरत्वाशु पापानि सुबहूनि मे । अनेकजन्मसिद्धानि अभ्यस्तानि महांति च ॥ विलिखेत्सर्वतोभद्रं वेदिकोपरि सुंदरम् ॥ मध्ये तीर्थोदकैर्युक्तं पात्रं संस्थाप्य चार्चितम् ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे पात्रे षट्कोणमालिखेत् । ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः ॥ निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामांकस्थितजानकीम् । बिभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महामुने ॥ वामेनाधःकरेणेशां देवीमालिंग्य संस्थिताम् । सिंहासने राजतेऽत्र पलद्वय विनिर्मिते ॥ पंचामृतस्नानपूर्वं वामां संपूज्य विधिवत्ततः । मूलमंत्रेण नियतो न्यासपूर्वमतंद्रितः ॥ दिवैवं विधिवत्कृत्वा रात्रौ जागरणं

तत । दिव्या रामकथा श्रुत्वा रामभक्तैः समन्वितः ॥] नृत्यगीतादिभिश्चैव रामस्तोत्रैरनेकधा । रामाष्टकैस्तथा पूजा गंधपुष्पाक्षतादि-
भिः ॥ कर्पूरागरुकस्तूरी कल्हाराद्यैरनेकधा । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या दिवारात्रिं नयेद्बुध ॥ ततः प्रात समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः ।
समाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमंत्रेण मंत्रवित् । पूर्वोक्तपद्मकुंडे वा स्थंडिले वा समाहित ॥ लौकि
कामौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः । आज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधी ॥ ततो भक्त्या सुसंतोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने । कुंडलाभ्यां
सरत्नाभ्यामंगुलीयैरनेकधा ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैर्विचित्रै सुमनोहरैः । ततो राम स्मरन्दद्यादेवमंत्रमुदीरयेत् ॥ इमां स्वर्णमयीं राम प्रतिमां
समलंकृताम् । चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते । श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघव ॥ इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्वै दक्षिणां
पुनः । अन्येभ्यश्च यथान्याय गोहिरण्यादिशक्तित ॥ दद्याद्दासीयुगं धान्यं यथाविभवमादृत । ब्राह्मणैः सह भुंजीत तेभ्यो दद्याच्च
दक्षिणाम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । तुलापुरुषदानानि फल प्राप्नोति सुव्रतः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धपापेभ्यो
मुच्यते ध्रुवम् । बहुना किमिहोक्तेन मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥ कुरुक्षेत्रे महापुण्ये सूर्यपर्वण्यशेषतः । तुलापुरुषदानाद्यैः कृतैर्यल्लभ्यते
फलम् ॥ तत्फल लभते मर्त्यो दानेनानेन सद्व्रती । इति रामप्रतिमादानोद्यापनविधिः ॥ ॥ अथ रामपूजा ॥ आचम्य प्राणानायम्य
मासपक्षाद्युल्लिख्य, सकलपापक्षयकामः श्रीरामप्रीतये रामनवमीव्रतमहं करिष्ये तदंगत्वेन रामपूजां करिष्ये । तथा राममंत्रेण पंचगव्या
सं कलशार्चनं च करिष्य इति संकल्प्य । फलपुष्पाक्षतसहितं जलपूर्णताम्रपात्रं गृहीत्वा ॥ उपोष्य नवमीं त्वद्य यामेष्वष्टसु राघव ।
तेन प्रीतो भव त्वं मे संसारात्त्राहि मां हरे । -इति मंत्रेण पात्रस्थं जलं क्षिपेत् ॥ ततः शक्तितः हैमीं रामप्रतिमां कृत्वा [illegible]

पूर्वकम् कपोलौ स्पृष्ट्वा मूलमंत्रं प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नाम रामायदेवत्वंसंख्यायस्वाहेति मंत्रं पठन्प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ ततः । कोमलाक्षं विशालाक्षमिंद्रनीलसमप्रभम् । दक्षिणांगे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् । पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रकनकप्रभम् । पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृंतकरावुभौ । अग्रेऽव्यग्रं हनूमंतं रामानुग्रहकांक्षिणम् । इति ध्यात्वा षोडशोपचारैः पूजयेत् । आवाहयामि विश्वेशं जानकीवल्लभं प्रभुम् । कौसल्यातनयं विष्णुं श्रीरामं प्रकृतेःपरम् । ॐसहस्रशीर्षा० । आवाहनम् ॥ श्रीरामागच्छ भगवन् रघुवीर नृपोत्तम । जानकीसह राजेंद्र सुस्थिरो भव सर्वदा । रामचंद्र महेष्वास रावणांतक राघव । यावत्पूजां समाप्येऽहं तावत्त्वं सन्निधौ भव । इतिसन्निधापनम् ॥ रघुनायकराजर्षे नमो राजीवलोचन । रघुनंदन मे देव श्रीरामाभिमुखो भव । इति संमुखीकरणम् ॥ राजाधिराज राजेंद्र रामचंद्र महीपते । रत्नसिंहासनं तुभ्यं दास्यामि स्वीकुरु प्रभो । ॐपुरुषएवेदं० । आसनम् ॥ त्रैलोक्यपावनानंत नमस्ते रघुनायक ॥ पाद्यं गृहाण राजर्षे नमो राजीवलोचन । ॐएतावानस्य० । पाद्यम् ॥ परिपूर्ण परानंद नमो रामाय वेधसे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं कृष्ण विष्णो जनार्दन । त्रिपादूर्ध्व० । अर्घ्यम् ॥ नमः सत्याय शुद्धाय नित्याय ज्ञानरूपिणे । गृहाणाचमनं नाथ सर्वलोकैकनायक । ॐतस्माद्विरा० । आचमनीयम् ॥ नमः श्रीवासुदेवाय तत्त्वज्ञानस्वरूपिणे । मधुपर्कं गृहाणेदं जानकीपतये नमः । ॐयत्पुरुषेण० । मधुपर्कम् ॥ पंचामृतं मयानीतं पयो दधि घृतं मधु । शर्करामधुसंयुक्तं राम त्वं प्रतिगृह्यताम् । पंचामृतस्नानम् ॥ शुद्धोदकेन स्नानम् ॥ पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यं निर्माल्यं विसर्जयेत् ॥ ब्रह्माण्डोदरमध्यस्थैस्तीर्थैश्च रघुनंदन । स्नापयिष्याम्यहं भक्त्या त्वं गृहाण जनार्दन ॥ पुरुषसूक्तेन स्नानम् ॥ तप्तकांचनसंकाशं पीतांबरमिदं हरे । संगृहाण जगन्नाथ रामचंद्र नमोस्तु ते । तंयज्ञं० । वस्त्रम् ॥ श्रीरामाच्युत य-

द्रेश श्रीधरानत राघव। ब्रह्मसूत्र सोत्तरीय गृहाण रघुनंदन। ॐतस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःस०। यज्ञोपवीतम्॥ कुंकुमागरुकस्तूरिकर्पूरं चदनं तथा। तुभ्य दास्यामि राजेंद्र श्रीराम स्वीकुरु प्रभो। ॐतस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचः०। गंधम्॥ अक्षताः परमा दिव्या०। अलंकारार्थे अक्षतान्॥ तुलसीकुंदमंदारजातीपुन्नागचंपकैः। कदंबकरवीरैश्च कुसुमैः शतपत्रकैः॥ नीलांबुजैर्बिल्वपत्रैरर्चयेद्राघव विभुम्। पूजयिष्याम्यहं भक्त्या संगृहाण जनार्दन। ॐतस्मादश्वा०। पुष्पाणि॥ अथांगपूजा॥ श्रीरामचंद्रायन० पादौपूजयामि। राजीवलोचनाय० गुल्फौ पू०। रावणांतकाय० जानुनी०। वाचस्पतये० ऊरू०। विश्वरूपाय० जंघे०। लक्ष्मणाग्रजाय० कटी०। विश्वमूर्तये० मेंढ्रं०। विश्वामित्रप्रियाय० नाभिं०। परमात्मनेन० हृदयं०। श्रीकंठाय० कंठं० सर्वास्त्रधारिणेन० बाहू०। रघूद्वहाय० मुखं०। पद्मनाभाय० जिह्वां०। दामोदराय० दंता पू०। सीतापतये० ललाटं०। ज्ञानगम्याय० शिरःपू०। सर्वात्मनेन० सर्वांगं० पूजयामि॥ वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो गंध उत्तमः। रामचंद्र महीपाल धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्। ॐयत्पुरुषंव्यद०। धूपम्॥ ज्योतिषांपतये तुभ्यं नमो रामाय वेधसे। गृहाण दीपकं चैव त्रैलोक्यतिमिरापह। ॐब्राह्मणोस्य०। दीपम्॥ इदं दिव्यान्नममृतं रसैः षड्भिः समन्वितम्। रामचंद्रेश नैवेद्यं सीतेश प्रति०। ॐचंद्रमामनसो०। नैवेद्यम्॥ ततः आचमनीयम्। इदंफल०। फलम्॥ नागवल्लीदलैर्युक्तं पूगीफलसमन्वितम्। तांबूलं गृह्यतां राम कर्पूरादिसमन्वितम्। तांबूलम्॥ हिरण्यगर्भ०। दक्षिणाम्॥ नाभ्याआसी०। प्रदक्षिणाम्॥ नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैश्च पुराणपठनादिभिः। पूजोपचारैरखिलैः संतुष्टो भव राघव॥ मंगलार्थं महीपाल नीराजनमिदं हरे॥ संगृहाण जगन्नाथ रामचंद्र नमोस्तु ते। नीराजनम्॥ नमो देवाधिदेवाय रघुनाथाय शार्ङ्गिणे। चिन्मयानंतरूपाय सीतायाः पतये नमः ॐ यज्ञेनयज्ञ०। मंत्रपुष्पां-

प्रदक्षिणाम् ॥अशोककुसुमैर्युक्तं रामायार्घ्यं
जलिम् ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । तानि तानि विनश्यंति प्रदक्षिणपदेपदे । परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः॥ गृ-
निवेदयेत् । दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च॥ राक्षसानांवधार्थाय दैत्यानां निधनाय च । रहस्यं कथयिष्यामि सुतीक्ष्ण मुनिस-
हाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।इत्यर्घ्यम् ॥ इति पूजनम् । अथ कथा अगस्त्य उवाच । प्रतिमायां
त्तम । चैत्रमासे नवम्यां तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः॥ प्रादुरासीत्ततो ब्रह्मन्ब्रह्मानंदैककेवलः । तत्र जागरणं कुर्याद्रामस्य पुरतो बुधः ॥ ब्राह्मणा-
यथाशक्ति पूजा कार्या यथाविधि । प्रातर्दशम्यां स्नात्वैव कृत्वा संध्यादिकाः क्रियाः ॥ संपूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्तानुसारतः । कुरुते भ
न्भोजयेत्सम्यग्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालंकारभूषणैः । रामं भक्त्या प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा ॥ एवं यः सर्वेषामप्ययं
त्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मजातानि पापानि सुबहूनि च ॥ भस्मीभवंति पापानि याति विष्णोः परंपदम् । यस्तु रामनवम्यां
धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ॥ अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं व्रतमुत्तमम् । पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ॥ कुरुते न ते-
वै भुंक्ते स तु नराधमः । कुंभीपाकेषु घोरेषु पतत्येव न संशयः ॥ अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वोत्तमं व्रतम् । व्रतान्यन्यानि स्यात्स-
षां फलभाग्भवेत् ॥ महांत्यपि प्रणश्यंति पापानि नवमीव्रतात् । एकामपि ततो भक्त्या श्रीरामनवमीव्रती ॥ उपोष्य कृतकृत्यः श्रीरामप्रतिमादा-
र्वपापैः प्रमुच्यते । ततो रामनवम्यां तु श्रीरामप्रतिमापरः । विधानेन नरश्रेष्ठः स मुक्तो नात्र संशयः ॥ सुतीक्ष्ण उवाच । विधानं
नं विधानं वा कथं मुने । कथयस्व यथा रामभक्तस्य मम विस्तरात् ॥ अगस्त्य उवाच । कथयिष्यामि ते भक्त्या प्रतिमादानमुत्तमम्।

१ अत्र रामजन्मविषये विशेषो निर्णयाब्धौ द्रष्टव्यः ।

वापि पयेन यतस्त्वं वैष्णवोत्तमः ॥ अष्टम्यां चैत्रमासे तु शुक्लपक्षे जितेंद्रियः । दंतधावनपूर्वं तु प्रातः स्नात्वा यथाविधि । नद्यां तडागे
कूपे वा ह्रदे प्रस्रवणे ऽपि वा । संध्यादिकाः क्रियाः कुर्यात्संस्मरन्राघवं हृदि ॥ गृहमागत्य विप्रेंद्र कुर्याद्दीपासनादिकम् ॥ दांतं कुटुंबिनं
विप्रं वेदशास्त्रविदांवरम् । श्रीरामपूजानिरतं शुचिं दंभविवर्जितम् । सर्वज्ञं राममंत्राणां राममंत्रैकसाधनम् ॥ आहूय भक्त्या संपूज्य वृणुयात्प्रार्थ-
येद्धनम् । श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये हे द्विजोत्तम ॥ तत्राचार्यो भव प्रीतः श्रीरामोऽसि त्वमेव च । इत्युक्त्वा प्रोक्तमायातं स्थापयि
त्वा ततः स्वयम् ॥ तदैवाभ्यर्च्य च स्नायाच्चिंतयेद्राघवं हृदि । श्वेतांबरधरो देव गंधमाल्यादि धारयेत् । अर्चितो भूषितश्चैव कृत्वा माध्याह्नि
कीं क्रियाम् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सात्विकान्नैः सुविस्तरम् ॥ भुंजीयात्स्वयमप्येव रामं हृदि ह्यनुस्मरन् । एकभक्तं व्रतं तत्र सहाचार्यो जितेंद्रियः ॥
शयीत भूतले सम्यक् श्रीरामार्पितमानसः । ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा संध्यां यथाविधि ॥ प्रातः सर्वाणि कर्माणि शीघ्रमेव समापयेत् । त
तः स्वस्थमना भूत्वा विद्वद्भिः सहितो ऽनघ ॥ स्वगृहे चोत्तरे भागे मंडपं श्लक्ष्णमुज्ज्वलम् । मंडपं च चतुर्द्वारं ध्वजाः कार्याः सुविस्तरे ॥ फलै
र्नानाविधैर्युक्तं पुष्पमालासुशोभनम् । कदलीस्तंभसंयुक्तं यज्ञियैस्तैरलंकृतम् ॥ सतोरणैर्मनोरम्यं पुष्पाद्यैः समलंकृतम् । शंखचक्रहनू-
मद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥ गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्च दक्षिणेषु विभूषितम् ॥ गदाखड्गांगदैश्चैव पश्चिमे च विभूषितम् ॥ पद्मस्वस्तिकनी
लैश्च कौबेर्यां समलंकृतम् । मध्ये तु चतुरस्रा च वेदिका हस्तमायताम् ॥ विप्रैश्च गीतनृत्यैश्च वाद्यैश्चापि समन्वितम् । पुण्याहं वाचयित्वा
च विद्वद्भिः प्रीतमानसैः ॥ ततः संकल्पयेद्देव राममेवमनुस्मरन् । अस्यां रामनवम्यां तु रामाराधनतत्परः । उपोष्याष्टसु यामेषु पूज
यित्वा यथाविधि ॥ इमां स्वर्णमयीं राम प्रतिमां तु प्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते ॥ प्रीतो रामो दहत्वाशु पा

पानि सुबहूनि मे । अनेकजन्मलग्नानि अभ्यस्तानि महांति च ॥ विलिखेत्सर्वतोभद्रं वेदिकोपरि सुंदरम् । मध्ये तीर्थोदकैर्युक्तं पात्रं संस्थाप्य चर्चितम् ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे पात्रे षट्कोणमालिखेत् । ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां फलमात्रतः ॥ निर्मितां द्विभुजां रम्यां वामांकस्थितजानकीम् । बिभ्रती दक्षिणे हस्ते ज्ञानमुद्रां महामुने ॥ वामेनाधःकरेणैनां देहमालिंग्य संस्थिताम् । सिंहासनं राजतं च पलद्वयविनिर्मितम् ॥ पंचामृतस्नानपूर्वं संपूज्य विधिवत्ततः । मूलमंत्रेण नियतो दद्याच्चैवमतंद्रितः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं तथा । दिव्यां रामकथां श्रुत्वा रामभक्तिसमन्वितः ॥ गीतनृत्यादिभिश्चैव रामस्तोत्रैरनेकधा । रामाष्टकेन संस्तुत्य गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ कर्पूरागरुकस्तूरी कल्हाराद्यैरनेकधा । संपूज्य विधिवद्भक्त्या दिवारात्रिं नयेद्बुधः ॥ ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः । संस्थाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमंत्रेण मंत्रवित् । पूर्वोक्तकुंडे गृह्योक्तस्थंडिले वा समाहिताः ॥ लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं मुने । आज्येन पायसेनैव स्मरन्राममतंद्रितः ॥ ततो भक्त्या सदा तुष्ट आचार्यं पूजयेन्मुने । कुंडलाभ्यां सुवर्णाभ्यामंगुलीयैरनेकधा ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैर्विचित्रैस्तु मनोहरैः । ततो रामं स्वयं दद्यादिमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् । चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते । श्रीरामप्रतिमां दास्ये प्रीतो भवतु राघवः ॥ इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्वै दक्षिणां भुवम् । अन्येभ्यश्च यथाशक्त्या गोहिरण्यादि भक्तितः । दद्याद्वासो धनं धान्यं यथालंकरणानि च ॥ अगस्त्य उवाच । एवं यः कुरुते रामप्रतिमादानमुत्तमम् । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ तुलापुरुषदानेन फलमाप्नोति सुव्रतात् । अनेकजन्मसंसिद्धपापेभ्यो मुच्यते ध्रुवम् ॥ बहुनाऽत्र किमुक्तेन मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । तुलापुरुषदानेन मुने यल्लभते फलम् । तत्फलं लभते मर्त्यो

दानेनानेन सुव्रत ॥ सुतीक्ष्ण उवाच । प्रायेण हि नराः सर्वे दरिद्राः कृपणा मुने ॥ अगस्त्य उवाच । दरिद्रस्तु महाभाग स्वस्य वित्तानुसारतः ।
पलाधन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ वित्तशाठ्यमकृत्वैव कुर्यादेव व्रतं मुने । यदि घोरतर दुष्ट पातक नेहते क्वचित् ॥ अकिंचनो
ऽपि यत्नेन उपोष्य नवमीदिने । एकचित्तो ऽतियत्नेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते
कुंभीपाकेषु पच्यते ॥ यत्किंचिद्राममुद्दिश्य क्रियते न स्वशक्तितः । रौरवे स तु मूढात्मा पच्यते नात्र संशयः ॥ सुतीक्ष्ण उवाच । यामा
ष्टके तु पूजा वै तत्र चोक्ता महामुने ॥ मूलमन्त्रेण संयुक्ता तां कथां वद सुव्रत ॥ अगस्त्य उवाच । सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजं षडक्षरम् ॥
इदं तु स्कांदे मोक्षखंडे श्रीरामं प्रति रुद्रगीतायां रुद्रवाक्यम् ॥ मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यंते अर्धोदकनिवासिनः अहं दिशामि ते मंत्रं तारक
स्योपदेशतः ॥ श्रीरामरामरामेति एतत्तारकमुच्यते । अतस्त्वं जानकीनाथ परब्रह्माभिधीयसे ॥ तारकं ब्रह्म चेत्युक्तं तेन पूजा प्रश
स्यते । पीठांगदेवतानां तु आवृतीनां तथैव च । आदावेव प्रकुर्वीत देवस्य प्रीतमानसः । उपचारैः षोडशभिः पूजा कार्या यथाविधि ॥
आवाहनं स्थापनं च सम्मुखीकरणं तथा ॥ एवं मुद्राप्रार्थनां च पूजामुद्रां प्रयत्नतः ॥ शंखपूजां प्रकुर्वीत पूर्वोक्तविधिना ततः । कलशं वामभागे च
पूजाद्रव्याणि चादरात् ॥ पीठे संपूज्य यत्नेन आत्मानं मन्त्रमुच्चरेत् । पात्रसादनमप्येवं कुर्याद्धामेष्वतंद्रितः ॥ पीतांबराणि देवाय प्रार्पय
न्नर्चयेत्सुधीः । स्वर्णयज्ञोपवीतानि दद्याद्देवाय भक्तितः ॥ नानारत्नविचित्राणि दद्यादाभरणानि च । हिमांबुघृष्टं रुचिरं घनसारमनोहर
म् ॥ क्रमात्तु मूलमन्त्रेण उपचारान्प्रकल्पयेत् । कल्हारैः केतकैर्जात्यैः पुन्नागाद्यैः प्रपूजयेत् ॥ चंपकैः शतपत्रैश्च सुगंधैः सुमनोहरैः । पा
द्यचंदनधूपैश्च तत्तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥ भक्ष्यभोज्यादिकं भक्त्या देवाय विधिना ऽर्पयेत् । येन सोपस्करं देवं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ज

न्मकोटिकृतैर्घोरनानारूपैश्च दारुणैः। विमुक्तः स्यात्क्षणादेव राम एव भवेन्मुने ॥ श्रद्दधानस्य दातव्यं श्रीरामनवमीव्रतम्। सर्वलोक-
हितायेदं पवित्रं पापनाशनम् ॥ लोहेन निर्मितं वापि शिलया दारुणाऽपि वा। एकेनैव प्रकारेण यस्मै कस्मै ऽथवा मुने। कृतं सर्वं
प्रयत्नेन यत्किंचिदपि भक्तितः। जपेदेकांतमासीनो यावत्स दशमीदिनम् ॥ अनेन स्यात्पुनः पूजा दशम्यां भोजयेद्द्विजान्। भक्त्या भो-
ज्यैर्बहुविधैर्दद्याद्भक्त्या च दक्षिणाम् ॥ कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ॥ तूष्णीं तिष्ठन्नरो वापि पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ द्वादशाब्दे
कृतेनापि यत्पापं चापि मुच्यते। विलयं याति तत्सर्वं श्रीरामनवमीव्रतात् ॥ जपश्च राममंत्राणां यो न जानाति तस्य वै। उपोष्य
संस्मरेद्रामं न्यासपूर्वमतंद्रितः ॥ गुरुलब्धो ऽयं मंत्रस्तु न्यसेन्न्यासपुरःसरः। यामे यामे च विधिना कुर्यात्पूजां समाहितः ॥ मुमुक्षुश्च
सदा कुर्याच्छ्रीरामनवमीव्रतम्। मुच्यते सर्वपापेभ्यो याति ब्रह्मसनातनम् ॥ इति श्रीस्कंदपु॰ अगस्त्यसंहितायामगस्तिसुतीक्ष्णसंवादे
रामनवमीव्रतविधिः सं॰ ॥ ॥ अथ रामनामव्रतम् ॥ तत्रैव। रामनवमीमारभ्य अथवा सर्वकालेपि रामनामजपलेखनं कुर्यात्। आचम्य प्रा
णानायम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य, सकलपापक्षयकामो विष्णुलोकप्राप्तिकामो वा श्रीरामप्रीतये रामनामजपलेखनं करिष्य इति संकल्प्य। ना-
ममंत्रेण षोडशोपचारैः। पूजयेत् ॥ ॥ अथ कथोद्यापनं च ॥ पार्वत्युवाच। धन्याऽस्म्यनुगृहीता ऽस्मि कृतार्था ऽस्मि जगत्प्रभो। वि-
च्छिन्नो मेऽद्य संदेहग्रंथिर्भवदनुग्रहात् १ त्वन्मुखाद्गलितं रामकथामृतरसायनम्। पिबंत्या मे मनो देव न तृप्यति भवापहम् २ श्रीरा-
मस्यामृतं नाम श्रुतं संक्षेपतो मया। इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण स्फुटाक्षरम् ३ श्रीमहादेव उवाच। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्-
गुह्यतरं महत्। प्राप्नोति परमां सिद्धिं दीर्घायुः पुत्रसंपदम् ४ रामनामलिखेद्यस्तु लक्षकोटिशतावधि। एकैकमक्षरं पुंसां महापातकना-

शनम् ५ सकामो ऽपि लिखेयस्तु निष्कामेन तु किं पुन । इहैव सुखमाप्नोति अंते च परम पदम् ६ आदावंते च मध्ये च व्रतस्यो
द्यापन चरेव ७ उद्यापन विना नैव फलसिद्धिमवाप्नुयाव् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नाम्ना उद्यापन कुरु ८ पार्वत्युवाच । नताऽस्मि देवदेवेश
भक्तानुग्रहकारक । नाम्न उद्यापनं ब्रूहि विस्तरेण मम प्रभो ९ श्रीशिव उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथाविधि । नाम्न उद्या
पन चात्र भक्त्या भवदनुग्रहाव् १० सुवर्णप्रतिमां कुर्यात्ससीतारामलक्ष्मणाम् । हनूमत्प्रतिमां तत्र चतुर्थांशेन हाटकैः ११
सुवर्णस्य प्रमाण तु पलाष्टकमुदीरितम् । अशक्तश्चेत्पलेनैव तदर्धार्धेन वा पुन १२ श्रीरामप्रतिमाया तु वित्तशाठ्य न कारयेव । रा
जतेनासन कुर्यात्मापे षोडशसमितैः १३ पीतवस्त्रेण सवेष्ट्य स्थापयेत्तडुलोपरि। तंडुलानां प्रमाण तु भवेद्द्रोणचतुष्टयम् १४ शुचौ
देशे गृहे तीर्थे मडप कारयेत्सुधीः । तोरणानि चतुर्द्वारे बधयेदाम्रपल्लवैः १५ भूमौ गोमयलिप्तायां सर्वतोभद्रसज्ञकम् । रचयेत्सप्रया
त्नेन नानारगै सुशोभनम् १६ कुभानष्टौ च पूर्वादौ स्थापयेदव्रणाञ्छुभान् । कुभमेक मध्यदेशे स्थापयेत्तडुलोपरि १७ गगाजलेन
सपूर्य पचरत्नैः सपल्लवैः । नालीकेरफलान्यष्टवेक रामाय दापयेत् १८ आचार्य वरयेत्तत्र वेदशास्त्रविशारदम् । ब्रह्मादिकऽऽत्विजाना तु
वरण कारयेत्ततः १९ मधुपर्केण सपूज्य वस्त्रालकारभूषणैः । ऋत्विजः षोडशानष्टौ वरयेद्वेदपारगान् २० स्नात्वा नित्य विधायादौ पूज
येद्गणनायकम् । पुण्याह वाचयित्वा तु पूजयेद्रामचक्रकम् २१ ततो ऽग्निं च प्रतिष्ठाप्य स्वशास्त्रोक्तविधानतः । विष्णुसूक्तेन होतव्य मू-
लमत्रेण वा पुनः २२ नवग्रहांश्च दिक्पालानत्रानुगांश्च होमयेत् । पुरुषसूक्तेन होतव्या समिदाज्यं चरुस्तिलाः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु
रामममंत्रेण होमयेत् २३ होमांते पूजन कुर्याद्राममत्रादिदेवताः । पूजयित्वा ततो हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं तथा २४ श्रेयः सपाद्य दानं च

अभिषेकं समापयेत् । रामं नत्वाऽर्चयित्वा च प्रार्थयित्वा पुनःपुनः २५ आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुवर्णैर्वस्त्रधेनुभिः । प्रतिमां दानमंत्रेण आचार्याय निवेदयेत् २६ नतोऽस्मि देवदेवेश बहुबुद्धिमहात्मभिः । यश्चिंत्यते कर्मपाशाद्धृदि नित्यं मुमुक्षुभिः २७ मायया गुणमय्या त्वं सृजस्यवसि लुंपसि । अतस्त्वत्पादभक्तोस्मि त्वद्भक्तिस्तु श्रियोधिका २८ भक्तिमेव हि वांच्छंति त्वद्भक्ताः सारवेदिनः । अतस्त्वत्पादकमले भक्तिरेव सदाऽस्तु मे २९ संसारामयतप्तानां भैषज्यं भक्तिरेव ते । सीतासौमित्रिहनुमद्भक्तयुक्तो नरेश्वरः ३० दानेनानेन मे राम भक्तिमुक्तिप्रदो भव । प्रतिमादानसिद्ध्यर्थं शक्त्या स्वर्णं तु दापयेत् ३१ दानं यद्दक्षिणाहीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । ब्राह्मणाञ्छतसाहस्रं भोजयेन्मधुसर्पिषा ३२ पक्वान्नैः पायसैः स्वाद्यैर्लड्डूकैः शर्करान्वितैः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याद्भूयसीं दक्षिणां ददेत् ३३ तदंते घृतपात्रं च तिलपात्रं च दापयेत् । शय्यां च रथदानानि दशदानानि शक्तितः ३४ अशक्तश्चेत्स्वर्णमेकं दत्त्वा रामं नमेत्पुनः तिलकं कारयेत्पश्चादभिषिंचेत्सपल्लवैः ३५ द्विजैस्तु आशिषो देया नत्वा स्तुत्वा विसर्जयेत् । उमामहेश्वरौ पूज्यौ भोजयेद्बटुकं तथा ३६ कुमारीणां शतं भोज्यं योगिराजं च भोजयेत् । क्षेत्रपालबलिं दत्त्वा ध्यात्वा रामं सदा जपेत् ३७ ब्रह्मादिभिस्तु तत्पुण्यं वक्तुं शक्यं न केंचन । अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ३८ एकेन रामनाम्ना तु तत्फलं लभते नरः । नारी वा पुरुषो वापि शूद्रो वाप्यधमो नरः ३९ रामनाम्ना तु मुक्तास्ते सत्यं सत्यं वरानने ४० मूले कल्पद्रुमस्याखिलमणिविलसद्रत्नसिंहासनस्थं कोदंडं धारयंतं ललितकरयुगेनान्वितं लक्ष्मणेन वामांकन्यस्तसीतं भरतधृतमहामौक्तिकच्छत्रकांतं शत्रुघ्नं चामराभ्यां विलसितमनिशं रामचंद्रं भजेऽहम् ४१ वंदे तत्र महे-

१ शत्रून् रावणादीन्। हन्तीति रामविशेषण व्रतार्केऽप्येवमेव ।

शान चंद्रकोदंडकरं सुंदरमद्भुतं। जानकीहृदयानंदवर्द्धनं रघुनंदनम्॥४२॥चरितं रघुनाथस्य, शतकोटिप्रविस्तरम्।एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ४३इति श्रीम० उमामहेश्वरसं०रामनामलेखनोद्यापनं संपूर्णम्॥ ॥अथादुःखनवमीव्रतम्॥भाद्रपदशुक्लनवम्यां मुहूर्तमात्रसत्त्वेपि परयुताया अदुःखनवमीव्रतम्।देशकालौ स्मृत्वा, ममेहजन्मनि जन्मांतरे च मत्रीसह सकलपातकादिदुःखनाशार्थं व्रतसंकल्पोक्तफलावाप्त्यर्थं श्रीगौरीदेवताप्रीत्यर्थमदुःखनवमीव्रतांगपूजनमहं करिष्ये। तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं स्वस्तिपुण्याहवाचनं च करिष्ये इति संकल्प्य । गोमयेनोपलिप्तभूमौ वेदिकां गुडक्षिप्तामिक्षुच्छादितामपूपपायसान्वितामुपरिमंडपिकायुतां कृत्वा तत्र पीठे आसनादिकलशप्रतिष्ठांतं कृत्वाऽग्न्युत्तारणपूर्वकं गौरीप्रतिमां संस्थाप्य गणपतिचतुष्टयमिंद्रादिलोकपालान्गौरीर्मिमायेति नमोदेव्या इति वा मंत्रेण गौरीमावाह्य पूजयेत्। दिव्यपात्रधरां देवीं विभूतिं च त्रिलोचनीम्। दुग्धान्नदाननिरतां गौरीं त्वां चिंतयाम्यहम्। ध्यानम् ॥ गौरीं दुःखहरां देवीं शिवस्यार्द्धांगधारिणीम्। सुनीलवस्त्रसंयुक्तामुमामावाहयाम्यहम्। आवाहनम् ॥ प्रसन्नवदने मातर्नित्यं देवर्षिसंस्तुते । मया भावेन यद्दत्तं पीठं तत्प्रतिगृह्यताम्। आसनम् ॥ सर्वतीर्थमयं दिव्यं सर्वभूतोपजीवनम्। मया दत्तं च पानीयं पाद्यार्थं प्र०। पाद्यम् ॥ गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो भक्त्यानीतं सुशीतलम् ॥ गंधपुष्पाक्षतोपेतं गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते। अर्घ्यम् ॥ मातः सर्वाणि तीर्थानि गंगाद्याश्च तथा नदाः । स्नानार्थं तव देवेशि मयाऽऽनीताः सुशोभनाः। स्नानम् ॥ सर्वभूषाधिके सौम्ये लोकलज्जानिवारणे। मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृ०। वस्त्रम् ॥श्रीखंडमिति गंधम् ॥ माल्यादीनीति पुष्पम्॥वनस्पतिरसो० धूपम्॥आज्यंचेति दीपम्॥अन्नंचतुर्विधमिति नैवेद्यं॥पूगीफलमिति तांबूलम्॥ हिरण्यगर्भेति दक्षिणाम्॥नीराज० मंत्रपुष्पं० प्रदक्षि० नमस्का० प्रार्थना० वायनम् ॥ स्कंदमातर्नमस्तुभ्यं दुःखव्याधि

विनाशिनि । उत्तिष्ठ गच्छ भवनं वरदा भव पार्वति । विसर्जनम् ॥ इति पूजा ॥ ॥ अथ कथा ॥ ऋषय ऊचुः । कदाचिन्नैमिषारण्ये
व्यासं धर्मविदांवरम् । कथयंतं कथां दिव्यामिदमूचुर्महर्षयः १ यज्ञधर्मविदांश्रेष्ठ व्रतानि विविधानि च । विपाकात्कर्मणां चैव प्राणिनां
विविधा गतिः २ आकर्ण्य विस्मिताः सर्वे कौतूहलसमन्विताः । न तृप्तिमधिगच्छामो नाप्रियं च कथामृतम् ३ शृणुमश्च वयं सद्यो व्रतं
दुःखहरं त्विदम् । येन चीर्णेन धर्मज्ञाऽज्ञानदुःखं न जायते । कृपां कुरु महाबुद्धे ब्रूहि दुःखहरं व्रतम् ४ व्यास उवाच । शृण्वंतु
पुरुषाः सर्वे शौनकाद्या महर्षयः । ये नराः पुण्यकर्माणो दंभाहंकारवर्जिताः ५ श्रद्धया यमिनो नित्यमहिंसानिरताश्च ये । यथामीलि-
तभोक्तारः सुखिनस्तेन तेन हि ६ गुह्यं चान्यत्तु वक्ष्यामि दुःखनाशनसूचकम् । ये ऽदुःखनवमीं प्राप्य नराश्चैवाप्यपंडिताः ७ शिवां गच्छंति
शरणमुत्पत्तिस्थितिकारिणीम् । जन्मांतरशते वापि न ते दुःखस्य भागिनः ८ ऋषय ऊचुः । अदुःखनवमी नाम त्वया केयं निरूपिता ।
भविष्यति कदाचेयं यदा कार्ये भविष्यति ९ पूजनीया कथं गौरी विधानं कीदृशं तथा । एतत्सर्वं विधानेन वक्तुमर्हस्यशेषतः १० व्यास
उवाच । एतद्गुह्यतमं पुण्यं शृणुध्वं गदतो मम । न देयं नास्तिकायैतदभक्ताय शठाय च ११ अहं वः श्रद्दधानेभ्यो विधिं सर्वमशेषतः ।
समाहितमना वच्मि भवतः पुण्यदायकम् १२ सर्वस्याद्या महादेवी त्रिगुणा परमेश्वरी । नित्यानंदमयी देवी तमःपारे प्रतिष्ठति १३ ब्र-
ह्मांडजननी चेयमुत्पत्तिस्थितिकारिणी । पुरुषः प्रकृतिश्चेयमात्मानं विभिदे द्विधा १४ यथा शिवस्तथा गौरी यथा गौरी तथा हरः ।
यथा गौरी तथा लक्ष्मीर्दुःखपापापहारिणी १५ तासां पूजाविधानेन न कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् । नभस्ये शुक्लनवमी या वा पूर्णातिथिर्भवे-
त् १६ अस्तदोषादिरहिता सर्वदुःखहरा परा । प्रशस्तायां नरः स्नात्वा कृत्वा नित्यविधिं ततः १७ मौनेन गृहमागत्य संयतस्तत्परायणः ।

अदुःखदायी भूत्वा च शुचिस्थानगतस्तथा १८ गोमयेन विलिप्तायां शुचौ मण्डपिकां शुभाम् । सुकुंभ स्थापयेत्तत्र कुंकुमालिप्तभित्ति काम् १९ ओच्छादित सुधूपैस्तामुमामानददायिनीम् । आचार्यानुज्ञया तस्यां जगद्धात्रीं प्रपूजयेत् २० पूजयित्वोपचारैस्ता नत्वा न त्वा पुनःपुनः । वायनं च ददेत्तस्याः पक्वान्नफलसंयुतम् २१ शक्तश्चेदुपवासे न निशां च जागरैर्नयेत् । अशक्तेन च भोक्तव्य पयः प्राश्य- मथापि वा २२ फलं वापि प्रयत्नेन न हिंसारतचेतसा । रात्रौ जागरणं कार्यं नृत्यगीतादिभिस्तथा २३ प्रभाते विमले जाते कृत्वा नि- त्यविधिं पुनः । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या सपत्नीकान्सुचींस्तथा २४ देवीं विसर्जयेत्पश्चादाचार्यं पूजयेत्तथा । आचार्यस्तु स्वशास्त्रोक्तो नव वर्षाणि कारयेत् २५ सौवर्णैर्भूषणैर्वस्त्रैर्नत्वा तं च समर्पयेत् । पच वा अथवा चैक नारीकेलैश्च वायनम् २६ पक्वान्नं नवसस्याक ब्राह्मणाय निवेदयेत् । पश्चाद्बंधुजनैः सार्द्धं भुंजीयान्नियत' शुचिः २७ श्रुत्वा कथां पुण्यतमां वाग्यतस्तत्परो यतः । स कदाचिन्न दु खेन युज्यते नात्र संशयः २८ भुक्त्वा भोगान्यथाकाम स याति परम पदम् । अत्रैवोदाहरतीममितिहास पुरातनम् २९ अरण्ये विषमे प्राप्ता शापदग्धाप्सराः किल । आसीज्जातिस्मरा काचित्तिर्यग्योनिं समागता ३० कुक्कुटी नामतो ह्यासीत्सदा दुःखेन पीडिता । त त्सखी मर्कटी नाम ते चोभे शोककर्शिते ३१ अथ तस्मिन्वनोद्देशे परस्परहिते रते । उभे अभूतां सहिते विचरत्यौ दिशो दश ३२ ततः कालेन महता वर्षाते चागता तिथिः । अदुःखनवमी नाम दुःखव्याधिविनाशिनी ३३ गत्वा तां कुक्कुटी प्राह मर्कटी दैवयोगतः । अ द्य किंचिन्न भोक्तव्यमावाभ्यां शृणु कारणम् ३४ तिर्यग्योनिगते चावां पूर्वकर्मविपाकतः । दुःखापनुत्तये चाद्य न भोक्ष्ये ऽहं त्वया

१ दुःखेत्यप्याहार । २ कुंकुमालिप्तभित्तिकामित्येतन्मंडपिकाविशेषणम् । ३ कुंभविशेषणम् ।

सह ३५ त्वं चेशं शरणं गत्वा नवमीं सुव्रतस्थिता । कृत्वा च त्वमशक्ता चेद्वृक्षस्य शीर्णफलानि च ३६ महामायाप्रसादेन याहि भद्र-
महिंसया । इत्युक्त्वा कुक्कुटीं तूष्णीं बभूवानश्नती तदा ३७ मर्कट्यप्युररीकृत्य प्रशस्ते संबभूवतुः । अथ सा मर्कटी नाम गत्वा पूर्व-
वनं प्रति ३८ स्थित्वा तद्दिनशेषं तु क्षुधिता पीडिता भृशम् । अजानती तमेवार्थं पूर्वकर्मविशेषतः ३९ निशांते तरसा गत्वा वनदेशे
विचिन्वती । ददर्श बर्हिणोंडानि अतीव क्षुधिता तदा ४० भक्षयित्वा मर्कटी सा मुखं प्रक्षाल्य वारिणा । पुनस्तदंतिकं प्राप्ता दर्शयंती
क्षुधोव्यथाम् ४१ कुपिता कुक्कुटी वाक्यमुवाच मर्कटीं प्रति । किञ्चिद्भुक्तं त्वया दुष्टे व्रज त्वं हरिसंयुता ४२ व्रतभ्रष्टा स्थिता चाथ वारि-
र्वासितया त्वघे । नाकरोस्त्वं मम वचः प्राणाः किं न गतास्तव ४३ केदारं शरणं याहि मया सह भयंकरि । देहायोगेन योगेन गच्छावः पर-
मंपदम् ४४ अथ ते निर्गते चोभे केदारं भूतभावनम् । गत्वा मनः समाधाय कुक्कुटी मनसाऽस्मरत् ४५ उत्पत्स्ये सत्कुले चाहं धनाढ्ये वेदपार-
गे । इति मत्वा स्वदेहं सा वह्निमध्ये न्यपातयत् ४६ पुनर्भवे राजपत्नी इति मत्वा च मर्कटी । अकरोत्स्वतनुत्यागं तद्वाक्येनैव बोधिता ४७ कुक्कु
टी सा महादेव्याः प्रसादेन तथा कुले- । विप्राणां कन्यका भूत्वा भर्ता विमलरत्नदः ४८ दिव्यवर्द्धनशीला सा निरता पतिसेवने । इतरा रा-
जपत्नीत्वं प्राप्ताऽसावथ मर्कटी ४९ उभे जातिस्मरे जाते महादेव्याः प्रसादतः । अथ सा कुक्कुटी पंच पुत्रान् जज्ञे पितुः समान् ५० बभूव धनसंपन्ना
रूपशीलगुणान्विता । मर्कटी पुत्रशोकार्ता बभूव व्यथिता भृशम् ५१ पूर्वकर्मस्मरंती सा कदाचिद्दैवयोगतः । अपश्यत्कुक्कुटीपुत्रान्पंचैव
च पितुःसमान् ५२ अमारयत्स्वभृत्यैस्तान् पुत्रान्सा मर्कटी तदा । तच्छिरांसि गृहीत्वा तु कुक्कुट्यै वाणकं ददौ ५३ अदुःखनवमीं प्राप्य
व्रतस्था च बभूव सा । गौरी कृपाविजननी जननी भक्तवत्सला ५४ शिरांस्यादाय सर्वेषां पुत्रकांस्तानजीवयत् । तद्वाणकं सुवर्णस्य रा-

रोपि पर्यंकल्पयत् ५५ कुक्कुटी पूजयांचक्रे गौरीं दुःखविनाशिनीम् । त्वचः सदा जीवतोऽयं भोक्तुं गृहमगात्ततः ५६ तदा तद्राणकं प्रेक्ष्य तत्र हेमशिरोयुतम् । स्वभर्तारं पुत्रयुतं न्यवेदयत नंदिनी ५७ पुनर्वनागतांस्तांस्तु सा ददर्शालिपुत्रकान् । दृष्ट्वा पुनःपुनः साथ रुरोद भृशदुःखिता ५८ आत्मानं निंदयामास मर्कटी विह्वला सती । आगत्य सख्याः सदनमात्मानं सा न्यवेदयत् ५९ पापिन्यहं दुराचारा दुर्भगा ऽश्रुतपूर्वकम् । बालहत्यात्मकं पाप चरित नात्र संशयः ६० इत्याकर्ण्य सखीवाक्यं कुक्कुटी विस्मिता ऽभवत् । अपृच्छत्कारणं क्षिप्रं शोकसागरदायकम् ६१ इदं शील कथं भद्रे कस्माद्वदसि तद्वद । विमोघा राजपत्नी त्वं मा या सर्वसखीष्वपि ६२ मर्कटी कुक्कुटीवाक्यं श्रुत्वा वृत्तं न्यवेदयत् । गत्वा च कुक्कुटीपुत्रैः प्रायश्चित्तमकारयत् ६३ स्मरती च व्रतं देव्याः कुरु त्वं च यथाविधि । अथ देव्याः प्रसादेन मर्कटी सुषुवे सुतम् ६४ सुदरं सुवरं नाम पृथ्वीभारसहं वरम् । राजपत्नी विप्रपत्नी सुखिन्यौ सम्भूवतुः ६५ इह लोके दुःखितस्य अदुःखनवमीव्रतम् । सीतया यत्कृतं चैतद्दमयन्त्या कृतं त्विदम् ६६ अन्याभिर्बहुभिः स्त्रीभिर्व्रतमाचरितं त्विदम् । या करोति व्रतमिदं शृणोति च कथामिमाम् ६७ सा दुःखमान्न भवति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । सर्वदुःखहरं लोके किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ ६८ ॥ इति श्रीस्कंदपु० अदुःखनवमीव्रतकथा स० ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लनवम्यां देवीव्रतम् ॥ हेमाद्रौ विष्णुधर्मे–राज उवाच । विधिना पूजये-त्केन भद्रकालीं नराधिप । नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे नरोत्तम ॥ पुष्कर उवाच । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे शिवे वास्तुमनोहरे । भद्रकाल्या गृहं कार्यं चित्रवस्त्रैरलंकृतम् ॥ भद्रकालीगृहं कृत्वा तत्र संपूजयेद्द्विज[१] । अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली मनोहरा ॥ आलीढस्था

१ भद्रकालीपदं कृत्वा तत्र संपूजयेद्बलिमिति पाठान्तरम् ।

नसंस्थाना चतुःसिहरथे स्थिता । अक्षमाला त्रिशूलं च खड्गचर्मांकुशास्तथा ॥ बाणचापे च कर्तव्ये शंखपद्मे तथैवच च । स्रुक्स्रुवौ च तथा कार्यौ तथा वेदिकमंलू ॥ दंडशक्ती च कर्तव्ये तथा पाशहुताशनौ ॥ हस्तानां भद्रकाल्याश्च भवेत्कांतिकरः परः। एवं साध्य महाभाग रत्नपात्रधरो भवेत् ॥ आश्विने शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां प्रयतः शुचिः । तत्र चायुधचर्माद्यं छत्रं वस्त्रं च पूजयेत् ॥ पुष्पैर्मद्यैः फलैर्भक्ष्यैर्भोज्यैश्च सुमनोहरैः। बलिभिश्च विचित्रैश्च प्रेक्ष्या दानैस्तथैव च ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यात्तत्रैव वसुधाधिप। उपोषितो द्वितीये ऽह्नि पूजयेत्पुनरेव ताम् ॥ आयुधाद्यं च सकलं पूजयेद्वसुधाधिप। एवं संपूजयेद्देवीं वरदां भक्तवत्सलाम् ॥ कात्यायनीं कामगमां बहुरूपां वरप्रदाम्। पूजिता सर्वकामैः सा भुनक्ति वसुधाधिप ॥ एवं हि संपूज्य जगत्प्रधानां यात्रानुदेया वसुधाधिपेन । प्राप्नोति सिद्धिं परमां महेशाज्जनस्तथान्यो ऽपि च वित्तशक्त्या ॥ ॥ अथ नवरात्रव्रतम् ॥ देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच। श्रृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि। महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ सर्वलोकोपकारार्थं पूजयेत्सर्ववृत्तिषु । ऋत्वर्थं ब्राह्मणाद्यैश्च क्षत्रियैर्भूमिपालने ॥ गोधनार्थे वत्स वेश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखादिभिः। सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिर्धनार्थं धनकांक्षिभिः ॥ महाव्रतं महापुण्यं शंकराद्यैरनुष्ठितम् । कर्तव्यं देवराजेंद्र देव्या भक्तिसमन्वितैः ॥ कन्यासंस्थे रवौ शुक्ले देवीमाराध्य नंदिकाम् ।-नंदिका प्रतिपत् ॥ अयाची त्वथवैकाशी नक्ताशी त्वथवापुनः। प्रातःस्नायी जितद्वंद्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ॥- शिवश्च शिवा च शिवौ, तत्पूजकः। जपहोमसमासक्तः कन्यकां भोजयेत्सदा। अष्टम्यां नवमे चाह्नि दारुजानि शुभानि च ॥ एकं वा चित्तभावेन कारयेत्सुसुरोत्तम। तस्मिन्देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजती तु वा ॥ मृ-

१ एकत्रैवेत्यपरं पाठांतरम् ।

दार्षी लक्षणोपेता सद्गशूले च पूजयेत् । सर्वोपहाररसपन्नवस्त्ररत्नफलादिभि ॥ कारयेद्रथदोलादिपूजां च बलिदैविकीम् । बलिमाग्राहिणो श्वाभैरवाद्या विनायका । तत्संवधिनीं बलिदैविकीम् ॥ पुष्पैश्च द्रोणबिल्वाद्यैर्जातीपुन्नागचपकैः । -द्रोणः छुरवकः । विचित्रां रचयेत्पूजा-मष्टम्यामुपवासयेत् ॥ दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्र दुर्गापाठेन सस्तुता ॥ तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तम । पचाब्द लक्षणोपेत महिषाख्य सुपूजितम् ॥ विधिवत्कालिकाकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् । तस्योत्थं रुधिरं मांस गृहीत्वा पूजनादिषु ॥ निर्ऋताय प्रदातव्य महाको शिकमन्त्रितम् ॥ तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छत्रु कृत्वा तु पिष्टजम् ॥ खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात्स्कदविशाखयो । ततो देवीं पुनः प्रीत क्षी रसर्पिजलादिभिः ॥ कुङ्कुमागरुकर्पूरचदनैश्चापि धूपयेत् । हेमादिपुष्परत्नानि वासांसि भूषणानि च ॥ नैवेद्य पायस चैव देयं देव्याः सु माविभिः । देवीभक्तान्पूजयीत कन्यकाप्रमदादिकाः ॥ द्विजातीनथ पासवानन्नदानेन तोषयेत् । दुर्गाभक्तिपरा ये तु ब्रह्मव्रतपराश्च ये ॥ पूजयेत्तान्विशेषेण तद्रूपाश्चार्चका यतः । मातॄणा चैव योगीनां पूजा कार्या तदा निशि ॥ ध्वजच्छत्रपताकादीनुच्छ्रयेच्चंडिकागृहे । रथ्या यां च बलिक्षेपं पद्मवाद्यरवाकुलम् ॥ कारयेत्तुष्यते येन देवीशास्त्रविधानकैः । अश्वमेधमवाप्नोति भक्तितः सुरसत्तम ॥ महानवम्यां पू जेयं सर्वकामप्रदायका । सर्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥ कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसपदः । इति ॥ ॥ अथ म हानवम्यां दुर्गाव्रतम् ॥ ब्रह्मोवाच । आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां प्रयतात्मवान् । भक्त्या सपूजयेद्देव देवीं समार्थयेत्ततः ॥ महिषघ्नि म हामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि । द्रव्यमारोग्यविजयौ देहि देवि नमोऽस्तु ते । भूतप्रेतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च

१ द्विजातीनम्यपासकानिति पाठांतरम् । २ अत्र पाठांतरं द्, दुर्गेत्यम नवेति कल्पते । ३ राजविपायनेरिति च पाठः ।

भयेभ्यो रक्ष मां सदा । उमे ब्रह्माणि कौमारि विश्वरूपे प्रसीद मे ॥ कुमारीर्भोजयित्वा च दद्यादाच्छादनादिकम् । नवसप्ताष्टकं चैव स्वस्य वित्तानुसारतः ॥ शस्त्रं च यस्य यच्चैव स तद्यत्नेन पूजयेत् । यतः शस्त्रेषु सा देवी निवसत्येव संततम् ।-शास्त्रमिति पाठः, शास्त्रं तत्पुस्तकम् ॥ स्नपने विशेषः शिवरहस्ये—ये मेरुमूर्धगतसंघकृताभिषेकां पंचामृतैर्गिरिसुतामभिषेचयंति । ते दिव्यकल्पमनुभूयसुवेषरूपा राज्याभिषेकमतुलं पुनराप्नुवंति ॥ दुर्गाभक्तितरंगिण्यां देवीपुराणे—सुगंधिपुष्पतोयेन स्नापयित्वा नरः शिवाम् । नागलोकं समासाद्य क्रीडंते पन्नगैः सह ॥ द्रोणपुष्पं बिल्वपत्रं करवीरोत्पलानि च ॥ स्नानकाले प्रयोज्यानि देव्यै प्रीतिकराणि च । भगवत्यै नरो दत्त्वा विष्णुलोके महीयते ॥ स्नापयित्वा नरो दुर्गां नवम्यां हेमवारिणा । सौवर्णयानमारूढो वसुभिः सह मोदते ॥ रत्नोदकैर्विष्णुलोकं लभते बांधवैः सह ।-तिलोदकैरिति पाठः ॥ घृतेन स्नापयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ दश पूर्वान्दश परानात्मानं च विशेषतः ॥ भवार्णवात्समुद्धृत्य दुर्गालोके महीयते ॥ क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । चंडिकां विधिवद्वीर इंद्रलोके महीयते ॥ स्नापयेद्विधिना वीर दध्ना दुर्गां महीपते । राजतेन विमानेन शिवलोके महीयते ॥ पंचगव्येन यो दुर्गां तथा च कुशवारिणा ॥ स्नापयेद्विधिवन्मंत्रैर्ब्रह्मस्नानं हि तत्स्मृतम् ॥ एकाहेपि च यो दुर्गां पंचगव्येन चंडिकाम्, । चंडिकां स्नापयेद्यस्तु स गच्छेद्विष्णुंसन्निधौ[1] ॥ चंडी गायत्री— । नारायण्यैचविद्महे- चंडिकायैचधीमहि । तन्नोचंडीप्रचोदयात् ॥ कात्यायन्यैचविद्महेकन्याकुमार्यैचधीमहि । तन्नोदुर्गाप्रचोदयात् ॥ कपिलापंचगव्येन दधिक्षीरयुतेन च । स्नानं शतगुणं प्रोक्तमितरेभ्यो नराधिप ॥ भविष्ये—चंडिकां स्नापयेद्यस्तु नर इक्षुरसेनच । गरुडेन स यानेन विष्णुना

१ विष्णुसन्निधावित्यत्र सुरभीपुरमिति पाठो दृश्यते ।

सह मोदते ॥ पितृनुद्दिश्य यो दुर्गां मधुना पयसापि च । स्नापयेत्तस्य पितरस्तृप्ता वर्षसहस्रकम् ॥ चतुर्दश्यां नवम्यां वा अष्टम्यां वा नराधिप । स्नापयित्वा तीर्थजलैर्वाजपेयफलं लभेत् ॥ स्नापयित्वा नदीतोयैर्गंधचंदनवारिणा । चंद्रांशुनिर्मलः श्रीमान् चंद्रलोके महीयते ॥ स्नापयेद्यस्तु वै देवीं नरः कर्पूरवारिणा । स गच्छति परं स्थानं यत्र सा चंडिका स्थिता ॥ चंडिकां स्नापयित्वा तु श्रद्धया ऽगरुवारिणा । इंद्रलोकं समासाद्य क्रीडते सह किंनरैः ॥ वाराहतंत्रे–षडक्षरेण मंत्रेण पाद्यादीनथ षोडश । इतरैरुपचारैश्च पूर्वप्रोक्तैश्च भैरवम् ॥ द्वादशांगेन योऽर्घेण चंडिकां पूजयेन्नरः । दशपद्मसहस्राणि वर्षाणां मोदते दिवि ॥ आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षतादधितंडुलाः । सहा सिद्धार्थका दूर्वा कुंकुमं रोचनं मधु । अर्घोऽयं कुरुशार्दूल द्वादशांग उदाहृतः ॥ सहा सहादेवी । कुमारीमुपक्रम्य । अनेन पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् । अष्टांगार्घ्यं समापूर्य देव्या मूर्ध्नि निवेदयेत् ॥ दशवर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥ आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिश्च तण्डुलाः । तिलाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टांगोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥ भविष्ये–रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वांकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्तितः ॥ मृत्पात्रेण नरो दत्वा वाजपेयफलं लभेत् । ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पौंडरीकफलं लभेत् ॥ दत्वा सौवर्णपात्रेण लभेद्बहुसुवर्णकम् । हेमपात्रेण सर्वाणि ईप्सितानि लभेद्दिवि ॥ अर्घ्यं दत्वा तु रौप्येण आयू राज्यं फलं लभेत् । पलाशपद्मपत्राभ्यां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ रौप्यपात्रेण दुर्गायै विष्णुयागफलं लभेत् । विलिप्य कृष्णागरुणा वाजपेयफलं लभेत् ॥ कस्तूरीलेपनं कृत्वा ज्योतिष्टोमफलं लभेत् । चंदनामर्ककर्पूरैः श्लक्ष्णपिष्टैः सकुंकुमैः ॥ दुर्गामालिप्य विधिवत्कल्पकोटिवसेद्दिवि । चंदनं मदकर्पूररो

१ अत्र वर्षसहस्रपमिति पाठांतरम् ।

चनं च चतुष्टयम् ॥ एतेन लेपयेद्देवीं सर्वकामानवाप्नुयात् । देवीपुराणे– मल्लिका उत्पलं पद्मं शमी पुन्नागचंपकम् ॥ अशोकं कर्णिकारं च द्रोणपुष्पं विशेषतः । करवीरं शमीपुष्पं कुसुंभं नागकेसरम् ॥ कुंदश्च यूथिका मल्ली पुन्नागश्चंपकं नवम् । जपा च केतकी मल्ली बृहती शतपत्रिका ॥ तथा कुमुदकल्हारबिल्वपाटलमालती । यावनीबकुलाशोकरक्तनीलोत्पलानि च ॥ दमनं मरुबकं चैव शतधा पुण्यवृद्धये । केतकी चातिमुक्तश्च बंधूकं बकुलान्यपि ॥ कुमुदं कर्णिकारं च सिंदूराभं समृद्धये ॥ बिल्वपत्रैरखंडाद्यैः सकृद्देवीं प्रपूजयेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकेमहीयते ॥ मणिमौक्तिकमालां च वितानं दुकुलं तथा । घंटादि सर्वदा दत्त्वा हेमपुष्पं तु शक्तितः । तावद्भिश्च वृताः पुत्रैः पौत्रैश्चैव समंततः । श्रिया सहैव युज्यंते हेमपुष्पैः शिवार्चनात् ॥ भविष्ये– प्रत्येकमुक्तपुष्पेषु दशनिष्कफलं लभेत् । स्रग्बद्धेषु च तेष्वेव द्विगुणं कांचनस्य तु ॥ करवीरस्रजोभिश्च पूजयेद्यस्तु चंडिकाम् । सोऽग्निष्टोमफलं लब्ध्वा सूर्यलोके महीयते ॥ पूजयित्वा नरो भक्त्या चंडिकां पद्ममालया । ज्योतिष्टोमफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥ शमीपुष्पस्रजाभिश्च आर्यां संपूज्य यततः । गोसहस्रफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । पूजयित्वा तु राजेंद्र श्रद्धया विधिवन्नृप । कुशपुष्पस्रजाभिस्तु पितृलोकमवाप्नुयात् । सुगंधयुतपुष्पैस्तु पूजयेद्यस्तु चंडिकाम् ॥ मालाभिर्मालया वापि सो ऽश्वमेधफलं लभेत् । सुवर्णानां सुवर्णस्य शते दत्ते फलं लभेत् ॥ मालया बिल्वपत्राणां नवम्यां गुग्गुलेन च । नीलोत्पलस्रजाभिश्च पूजयेद्यस्तु चंडिकाम् ॥ वाजपेयफलं प्राप्य रुद्रलोके महीयते । नीलोत्पलसहस्रेण यो वै मालां प्रयच्छति ॥ वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । दुर्गानुचरतां यातो रुद्रलोके महीयते ॥ तथा । विलिप्तां पूजयेद्दुर्गां दिव्यपुष्पाधिवासिताम् । तालवृंतेन संवीज्य महासत्र-

फलं लभेत् ॥ भविष्ये– सर्वेषामेव धूपाना दुर्गायां गुग्गुलुः प्रियः ॥ मन्त्रस्तु । धूपोयं देवदेवेशि घृतगुग्गुलुयोजितः । गृहाण वरदे
मातर्दुर्गे देवि नमो ऽस्तु ते ॥ कृष्णागरु नरो दत्त्वा गोसहस्रफलं लभेत् । माहिषाख्यघृताभ्यक्त दत्त्वा बिल्वमथापि वा ॥ वाजपेयफ
ल प्राप्य सूर्यलोके महीयते । सकृष्णागरुधूपेन महिषाख्येन मंगला ॥ शोधयेत्पापकलिलं यथाग्निरिव कांचनम् । कृष्णागरु सकर्पूर
चदनं सिह्लक तथा ॥ तथा शब्दसमुच्चये– भगवत्यै नरो धूपमिम दत्त्वा नराधिप । इह कामानवाप्यांते दुर्गालोके महीयते ॥ घृतदीप
प्रदानेन चंडिकां पूजयेन्नरः । सो ऽश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गायास्तु गणो भवेत् ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा च चडिकाम् । वाजपेयफल
प्राप्य मोदते सह किन्नरैः ॥ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चंद्रज्योतिस्तथैव च । ज्योतिषामुत्तमो दुर्गे दीपोय प्रतिगृह्यताम् । शिवरहस्ये– देदी
प्यते सकनकोज्ज्वलपद्मरागरत्नप्रभाभरणहेममये विमाने । दिव्यांगनापरिवृते नयनाभिरामं प्रज्वाल्य दीपममल भवने भवान्याः ॥
भविष्ये– घृतेन कुरुशार्दूल ह्यमावास्यां तु कार्तिके । विशेषतो नवम्यां तु भक्त्या श्रद्धासमन्वितः । यावत दीपसघात घृतेनापूर्य बोधि
तम् । तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥ दीपप्रदान यो दद्यात्देवेषु ब्राह्मणेषु च । तेन दीपप्रदानेन अक्षय्यां गतिमाप्नुयात् ॥
गुडखंड घृतान्न च तथा शर्करया ऽपि च । घृतेन परिपक्वान्नं दत्त्वा च ब्रह्मणः पदम् । स्यादिति शेषः ॥ शाल्योदन रसाल च पान बदरजं
तथा । यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयम् । रसाला, सूपशास्त्रे–ईषदाम्लदधिशर्करापयःसाधितंदुमरिचं सुगालितम् । पित्तना
शमशर्मि निहति वै मोदन च कुरुते रसालयाम् ॥ गौडमम्लमनम्ल वा पानक सुरभीकृतम् । तदेव खंडमृद्वीकाशर्करासहित पुन । सा-
म्ल सुतीक्ष्ण सहित पानक स्यान्निरत्ययम् । निरत्यय तत्कालम् ॥ श्रद्धया पायसयुत शर्करासहितं नर । यः प्रयच्छति दुर्गायै तस्य

राज्यं करे स्थितम् ॥ कालिकापुराणे–आमिक्षां परमान्नं च दधि चापि सशर्करम् । महादेव्यै निवेद्यैव वाजपेयफलं लभेत् ॥ दुर्गामुद्दिश्य पानीयं केतकीपुष्पवासितम् । यः प्रयच्छति राजेंद्र स गणाधिपतिर्भवेत् ॥ आम्रं च नारिकेरं च खर्जूरीबीजपूरकम् । यः प्रयच्छति दुर्गायै स याति परमं पदम् ॥ भक्ष्यं भोज्यं च खाद्यं च पेयं चोष्यं च पंचमम् । परमान्नं पिष्टकं च यावकं कृसरं तथा ॥ मोदकं पृथुकादीनि देव्यै पक्वानि चोत्सृजेत् । दद्यादित्यर्थः । निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यंजनानि च - क्षीरादीनि च गव्यानि माहिषाणि च सर्वशः । तांबूलानि च दत्त्वा तु गंधर्वैः सह मोदते ॥ विष्णुधर्मे– तंतुसंतानसन्नद्धं रंजितं रागवस्तुना । दुर्गे देवि भजस्वेदं वासस्ते परिधीयताम् ॥ भविष्ये–वस्त्राणि तु विचित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च । यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयम् ॥ यावंतस्तंतवो वीर तेषु वस्त्रेषु संस्थिताः । तावद्वर्षसहस्राणि मोदते चंडिकागृहे ॥ अलंकारं तु यो दद्याद्विप्रायाथ सुराय वा । स गच्छेद्वारुणं लोकं नानाभूषणभूषितः ॥ जातः पृथिव्यां कालेन ततो द्वीपपतिर्भवेत् ॥ विभूषणप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥ सुवर्णतिलकं यस्तु भगवत्यै प्रयच्छति । स गच्छति परं स्थानं यत्र सा परमा कला ॥ सौवर्णे राजते वापि अक्षिणी यः प्रयच्छति । गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥ श्रोणिसूत्रप्रदानेन महीं सागरमेखलाम् । प्रशास्ति निहतामित्रो मित्रवृद्ध्या च मोदते । हेमनूपुरदानेन स्थानं सर्वत्र विंदति ॥ शि० र०–दैदीप्यते कनकदंडविराजितैश्च सच्चामरैः प्रचलकुंडलसुंदरीभिः । दिव्यांगनास्तनविराजितभूषितांगः कृत्वा तु चामरयुतां वरवस्त्रपूजाम् ॥ भ०–गैरिकस्य तु पात्राणि दुर्गायै यः प्रयच्छति । तस्य पुण्यफलं प्रोक्तं तारागणपदं दिवि । --गैरिकं सुवर्णम् ॥ निष्ककोटिप्रदानाद्धि रजतस्य ततोऽधिकम् । हेमपात्राणि यद्दत्त्वा पुण्यं स्याद्वेदपारगे ॥ ताम्रपात्रप्रदानेन देव्यै शतगुणं भवेत् ।

तस्माच्छतगुणं प्रोक्तं दत्त्वा मृन्मयमादरात् । मृन्मयं करकादि ॥ उपस्करप्रदानेन प्रियमाप्नोत्यनुत्तमम् । उपस्करः प्रपूजार्थं धूपदीपादि पात्रकम् ॥ चन्द्रांशुनिर्मलं स्वच्छं दर्पणं मणिभूषितम् । पद्मोपशोभितं कृत्वा दिव्यमाल्यानुलेपनैः । दुर्गायाः पुरतः कृत्वा विष्णोर्वा शंकरस्य वा । राजसूयफलं प्राप्य हंसलोके महीयते । हंसः सूर्यः ॥ शिवरहस्ये—दत्त्वा तु यः परमभक्तियुतो भवान्या घण्टावितानमथ चामरमातपत्रम् । केयूरहारमणिकुण्डलभूषितोऽसौ रसाधिपो भवति भूतलचक्रवर्ती ॥ शंखकुन्देन्दुसंकाशं प्रवालमणिभूषितम् । हेमदण्डमयं छत्रं दुर्गायै यः प्रयच्छति ॥ सच्छत्रेण विचित्रेण किंकिणीजालमालिना । धार्यमाणेन शिरसि शिवलोके महीयते ॥ विष्णुधर्मे—यानं शय्यां मणिं छत्रं पादुके वाऽप्युपानहौ । वाहनं गां गृहं वापि त्रिदशाय प्रयच्छति । वायुलोकं समासाद्य क्रीडते वायुना सह ॥ आर्यायाश्चामरं दत्त्वा मणिदण्डविभूषितम् । सुवर्णरूपं चित्रं वा दुर्गालोके महीयते । मयूरपिच्छव्यजनं नानारत्नविभूषितम् ॥ भगवत्यै नरो दत्त्वा स लभेत्र सुवर्णकम् । तालवृन्तं महाबाहो चित्रकर्मोपशोभितम् ॥ भगवत्यै नरो दत्त्वा वैष्णवस्य फलं लभेत् । वैष्णवो यज्ञः । घंटे निवेदयेद्यस्तु लभते वांछितं फलं । हिनस्ति दैत्यतेजांसि स्वनेनापूर्य या जगत् । सा घण्टा पातु नो देवि पापेभ्योऽनः सुतानिव । इति संपूज्य निवेदयेत् ॥ अनः शकटमातरीति कोशात् । आदित्यपुराणे—यः शय्यां तु प्रयच्छेत देवेषु च गुरुष्वपि ॥ ज्ञानवृद्धेषु विप्रेषु दाता न नरकं व्रजेत् ॥ भ०—रवोपकरणैर्युक्तां सारदारुमयीं शुभाम् ॥ शय्यां निवेदयेद्यस्तु भगवत्यै नराधिप । दुकूलवस्त्रतन्तूनां परिसंख्या तु यावती । तावद्वर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥ विष्णुधर्मे—पादुकासनदानेन भगवत्यै कृतेन तु । अग्निष्टोमफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । यो गां पयस्विनीं शुद्धां तरुणीं शीलमण्डनाम् ॥ भगवत्यै नरो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥ वृषभं परिपूर्णाङ्गमुदासीनं शशिप्रभम् । यस्तु दद्यान्नतो भक्त्या भगव

त्यै सकृन्नरः । यावंति रोमकूपाणि वृषदेहस्थितानि तु । तावत्कल्पसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ सुविनीतां स्त्रियं दासीं भृत्यकं वा नराधिप । प्रयच्छति च दुर्गायै राजसूयाश्वमेधभाक् ॥ विष्णुध०—प्रतिपाद्य तथा भक्त्या ध्वजं त्रिदशवेश्मनि । निर्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ भवि०ध्वजं श्वेतपताकाद्यमथवा पंचरंगिकम् । किंकिणीजालसंवीतं श्वेतपद्मोपशोभितम् ॥ दत्त्वा देव्यै महाबाहो शक्रलोके महीयते । ध्वजमालाकुलं यस्तु कुर्याद्वै चंडिकालयम् ॥ महाध्वजाष्टकं चापि दिशासु विदिशासु च । कल्पानां तु शतं साग्रं दुर्गालोके महीयते ॥ यावद्धनुःप्रमाणेन पताका प्रतिपादिता । तावद्वर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते । -चतुर्हस्तं धनुः ॥ का० पु०—प्रभूत बलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् । कूष्मांडमिक्षुदंडं च मद्यमांसानि चैव हि ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमा मताः । भवि०—न तत्र देशे दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्तते ॥ नाकाले म्रियते कश्चित्पूज्यते यत्र चंडिका । शरत्काले महाष्टम्यां चंडिकां यः प्रपूजयेत् । विमानवरमारुह्य मोदते ब्रह्मणा सह ॥ अथावरणपूजा ॥ देव्या दक्षिणे सिंहं संपूज्य ॥ पूर्वादिक्रमेण एकादश देवीर्नाममंत्रेण पूजयेत् ॥ ॐह्रीजयंत्यैनमः ॐह्रींमंगलायैनमः ॐह्रीकाल्यै० ॐह्रींभद्रकाल्यैन० ॐह्रींकपालिन्यै० ॐह्रींदुर्गायै० ॐह्रींक्षमायै० ॐह्रींशिवायै० ॐह्रींधात्र्यै० ॐह्रीस्वधायै० ॐह्रीस्वहायै० इति ॥ नामपूजनमनया रीत्या कुर्यात् सर्वत्रादौ ॐकारः ह्रींकारश्च पठनीयः ॥ ॐह्रींउग्रचंडिकायैन० ॐह्रीप्रचंडायै० ॐह्रींस्वाहायैन० प्रह्वायै० चंडवत्यै० चंडरूपायै० उग्रदंष्ट्रायै० महादंष्ट्रायै० ॐह्रींदंष्ट्राकरालायै० बहुरूपिण्यै० भीमसेनायै० ॐह्रीविशालाक्ष्यै० भ्रामर्यै० मंगलायै० नंदिन्यै० भद्रायै० लक्ष्म्यै० भोगदायै० पृथिव्यै० मेधायै० साध्यायै० यशोवत्यै० शोभायै० बहुरूपायै० धृत्यै० आनंदायै० सुनंदायै० नंदायै० विजयायै० मंगलायै० महीधृत्यै० शिवायै० क्षमा-

ये॰ सिद्ध्ये॰ पुष्ट्ये॰ सयाये॰ पुष्ट्ये॰ ऋद्ध्ये॰ रत्यै॰ दीप्त्यै॰ कांत्यै॰ पद्मायै॰ लक्ष्म्यै॰ ईश्वर्यै॰ वृद्धिदायै॰ शक्त्यै॰ जयवत्यै॰ ब्राह्म्यै॰ जयन्त्यै॰ अपराजितायै॰ अजितायै॰ मानिन्यै॰ श्वेतायै॰ दित्यै॰ मायायै॰ मोहिन्यै॰ रतिप्रियायै॰ लालसायै॰ तारायै॰ विमलायै॰ कौमार्यै॰ शरण्यै॰ गोरूपिण्यै॰ क्षामायै॰ मत्यै॰ दुर्गायै॰ क्रियायै॰ अरुंधत्यै॰ घंटायै॰ करालायै॰ कपालिन्यै॰ रौद्र्यै॰ कालिकायै॰ त्रिनेत्रायै॰ सुरूपायै॰ बहुरूपायै॰ रिपुहंत्र्यै॰ अम्बिकायै॰ चर्चिकायै॰ देवपूजितायै॰ वैवस्वत्यै॰ कौमार्यै॰ माहेश्वर्यै॰ वैष्णव्यै॰ महालक्ष्म्यै॰ काल्यै॰ कौशिक्यै॰ शिवदूत्यै॰ चामुंडायै॰ शिवप्रियायै॰ मुंडहंत्र्यै॰ दुर्गपारायै॰ महिषमर्दिन्यै॰ ख्यात्यै॰ कृष्णायै॰ धूम्रायै॰ अतिसौम्यायै॰ रौद्रायै॰ वाराह्यै॰ रुद्राण्यै॰ मयूरवाहिन्यै॰ विंध्यवासिन्यै॰ गंगायै॰ महाघंटायै॰ नवचक्र्यै॰ चंडिकायैन॰ इति ॥ तत कालिकाळीस्वा॰ हृदयायैनमः । कालिकालिलोहदंडायैस्वा॰ मुखे । कालिकालिलोहदंडायैस्वा॰ नेत्रे । पुरतः ॥ अथ पंचवक्त्राणि ॥ ईशानाय॰ शिरसि॰ कालिकालितत्पुरुषाय॰ मुखे॰ वज्रेश्वरीघोरायै॰ हृदयम्॰ लोहदंडायै॰ नाभौ॰ वामदेवाय॰ पादयो स्वाहा सद्योजातायै॰ सर्वांगेषु॰ ॥ अथ आयुधानि ॥ दक्षिणोर्ध्वकरादि, त्रिशूलं खड्गं बाणं शक्तिं वामे खेटं पाशं अंकुशं घंटाम् । तत वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहासनाय॰ ॐ हुंफट्नमः इतिसिंहम् ॥ महिषासनाय॰ नागपाशाय॰ ॥ इति पूजा ॥ भविष्ये—वर्षैः पञ्चसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम् । तत्सर्वं विलयं याति घृताभ्यंगेन वै नृप ॥ घृतेन पयसा दध्ना स्नापयेच्चंडिकां नृप । निंबपत्रैश्च गंधाद्यैर्धूपैर्धत्तूरतस्तत ॥ इति महानवमी दुर्गाव्रतविधिः ॥ ॥ अथ अक्षय्यनवमी व्रतप्रारंभः ॥ वालखिल्या ऊचुः । कार्तिके शुक्लनवमी तत्राभूद्द्वापरं युगम् । पूर्वापराह्णगा ग्राह्या स्नानदानोपवासयोः १ अत्र कूष्मांडको नाम हतो दैत्यस्तु विष्णुना । तत्रोमभिः समद्भुता

वल्यः कूष्मांडसंभवाः २ तस्मात्कूष्मांडदानेन फलमाप्नोति निश्चितम् । कूष्मांडं पूजयेच्चैव गंधपुष्पाक्षतादिना ३ पंचरत्नैः समायुक्तं गोघृतेन समन्वितम् । फलान्नदक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ४ कूष्मांडं बहुबीजाढ्यं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं पितॄणां तारणाय च ५ देवस्यत्वेति मंत्रेण पितॄणां दत्तमक्षयम् । अस्यामेव नवम्यां तु कुर्यात्कृष्णेन यो नरः ६ स्वशाखोक्तेन विधिना तुलस्याः करपीडनम् । कन्यादानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ७ कार्तिके शुक्लनवमीं समवाप्य जितेंद्रियः । हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं शुभम् ८ पूजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ॥ एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं विधिम् ९ ग्राह्यं त्रिरात्रमत्रैव नवम्यामनुरोधतः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या नवमी पूर्ववेधिता १० धात्र्यश्वत्थौ च एकत्र रोपयित्वा समुद्वहेत् । न नश्यते तस्य पुण्यं कल्पकोटिशतैरपि ११ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् । बभूव विष्णुकांच्यां तु क्षत्रियः कनकाभिधः १२ धनाढ्यो वैश्यवृत्तिश्च वैष्णवो राजपूजितः । बहुकालो गतस्तस्य विनापत्यं मुनीश्वराः १३ ततो नानाव्रतैर्जाता कन्या कमललोचना । सुरूपा लक्षणोपेता नानागुणसमन्विता १४ पिता तस्या नाम चक्रे किशोरीति च विश्रुतम् । एकदा तद्गृहे यातो जन्मपत्रनिरीक्षकः १५ दर्शयित्वा जन्मपत्रं कथं कन्या भवेदियम् । ततस्तेन क्षणं ध्यात्वा कनक शृणु मे वचः १६ यदि ब्रवीमि सत्यं चेत्तव दुःखं भविष्यति । यद्यसत्यमहं ब्रूयां मिथ्यात्वं मम जायते १७ तस्मात्सत्यं वदिष्यामि यद्रोचति तथा कुरु । अस्याः करग्रहं कुर्याद्योसौ वज्रान्मरिष्यति १८ इति तद्वचनं श्रुत्वा कनको दुःखितो ऽभवत् । न चाकारि विवाहो ऽस्याः सा च ब्राह्मणपूजने १९ नियुक्ता ऽन्यगृहं, सा तु नानेया मन्मुखाग्रतः । दृष्ट्वेमां रूपसंपन्नां दुःखं मे बाधयिष्यति २० स्थित्वा ऽन्यस्मिन्गृहे सा तु द्विजातिथ्यमचीकरत् । कदाचिद्दैवयोगेन तत्रागाद्द्विजपुंगवः २१

यात्रार्थं विष्णुकांच्यास्तु वैशाखे मासि शंकरः । कनको विप्रशुश्रूषी ज्ञात्वा ऽत्रैव समागतः २२ आगत्यांगणमध्ये तु उपविष्टो द्विजोत्तमः । किशोर्यागत्य चातिथ्यं शंकरस्य कृतं तदा २३ दृष्ट्वा तां तरुणीं नम्रां सुवेषां विनयान्विताम् , अजातकरपीडां च सखीं दृष्ट्वा ऽभ्युवाच सः २४ शंकर उवाच । चंदने वद शीघ्रं त्वं किशोरी न विवाहिता । किमत्र कारणं जातं तरुणी कामरूपिणी २५ इति तद्वचनं श्रुत्वा चंदना सर्वमब्रवीत् । तदा कृपालुना तेन तत्पित्र्यग्रे निवेदितम् २६ अस्यै मंत्रं प्रयच्छामि श्रीविष्णोर्द्वादशाक्षरम् । करोतु वर्षत्रितयं जपमस्य सुलोचना २७ प्रातः स्नानवती चास्तु तुलसीवनमालिका । कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां विष्णुना सह २८ सौवर्णेन तुलस्याश्च विवाहं कारयत्वियम् । तेन व्रतप्रभावेण विधवा न भविष्यति २९ तत्पित्रा ऽपि तथेत्युक्त्वा प्रायश्चित्तं स दत्तवान् । किशोर्यै वैष्णवं धर्मं समग्रं चादिदेश सः ३० द्विजेन तेन यत्प्रोक्तं किशोर्यपि तथा ऽकरोत् । वर्षत्रयं यथाशक्त्या किशोर्या तद्व्रतं कृतम् ३१ चतुर्थे कार्तिके मासि किशोरी स्नपनाय च । प्रातः काले गता बाला तस्मिन्मार्गे सुलोचना ३२ क्षत्रियेण यदा दृष्टा प्राप मोहं जडात्मकः । दृष्ट्वा तस्यास्तु सौभाग्यं भावयंस्तामनिंदिताम् ३३ केचित्तां दृष्टुर्दूरात्केचित्स्पर्शंति गुप्तितः । स्त्रियोपि तां प्रपश्यंति पुरुषाणां तु का कथा ३४ यथा द्वितीया चंद्रस्य दर्शने चोत्सुका जना । तथा रात्रौ प्रतीक्षंति तद्द्वारे सकला जनाः ३५ निमेषमात्रमर्केण दृष्टा स्थित्वा तु बालिका । अधिकं किं वर्णनीयं तत्सौंदर्यं मुनीश्वराः ३६ केचिद्वदंति देवीयं नागकन्येति चापरे । रुद्रसमोहनार्थाय जाता सा विश्वमोहिनी ३७ सा न पश्यति लोकांश्च न मार्गं न सखीमणम् । ध्यायंती हृदये विष्णुं तुलसीं देवरूपिणीम् ३८ तां गृहीतुं मनश्चक्रे विलेपी द्रव्यवान्बली । नाना भेदाः कृतास्तेन न लेभे चांतरं क्वचित् ३९ मालाकारी गृहं गत्वा तस्यै द्रव्यमयच्छत । येन केन प्रकारेण किशोर्या सह संगमः ४० यथा स्यात्क्रियतां

भद्रे देयमस्माच्चतुर्गुणम् । प्रतिमासं किशोर्यादीयमानाद्द्रव्यादधिकं ददामीत्यर्थः । तथा च बहुलोपाया दृष्टास्तद्ग्रहणाय च ४० नददर्श तदोपायम वदत्सा विलेपिनम् ४१ न दृश्यते मयोपायस्त्वया यत्प्रोच्यतेऽधुना । मया तदेव कर्तव्यं द्रव्यग्रहणसिद्धये ४२ विलेप्युवाच । तव कन्या तु भूत्वाहं नयामि कुसुमानि च । अग्रे यद्भावि भवतु गृहाणाह्निशतंशतम् ४३ तयापि च तथेत्युक्ते सप्तम्यां निश्चयःकृतः । अष्टम्यां सा गता तत्र किशोरी तामुवाच ह ४४ मालाकारि श्वो नवमी तुलस्याः पाणिपीडनम् । तिष्ठत्यतस्त्वयानेया मुकुटाः पुष्पसंभवाः ४५ मालिन्युवाच । मत्कन्या चागता ग्रामान्नानाकौतुककारिणी । यद्यत्प्रोक्तं त्वया बाले समानेष्यति सत्वरम् ४६ तथापि च तथेत्युक्त्वा मालिनी स्वगृहं ययौ । कथितः सर्ववृत्तांतो विलेप्यग्रे ततोऽभवत् ४७ प्राप्ता महेंद्रपदवीत्येवं सुखमवाप सः । मालिन्या रचिता रात्रौ मुकुटा विविधास्तदा ४८ विष्णुकांच्यां तदा राजा जयसेनो बभूव ह । तस्य पुत्रो मुकुंदोऽभूत्सूर्यभक्तिपरायणः ४९ किशोर्यास्तु श्रुता तेन वार्तेयमतिसुंदरा । तदा तेनमुकुंदेन संकल्पः कृत एव हि ५० किशोरी यदि भार्या मे भविष्यति दिवाकर । तदान्नमहमश्नामि अन्यथा स्यान्मतिर्मम ५१ कृत्वेत्थं स तु संकल्पमुपवासान्प्रचक्रमे । सप्तमेऽहनि सूर्योऽसौ स्वप्ने वचनमब्रवीत् ५२ सूर्य उवाच । किशोर्या विधवायोगो वर्तते ऽसौ कथं भवेत् । सा ते पत्नी प्रदास्यामि त्वन्यां पद्मायतेक्षणाम् ५३ मुकुंद उवाच । यदि देव प्रसन्नोऽसि विश्वं सृजसि त्वं प्रभो । बालवैधव्ययोगं च हंतुं त्वं च क्षमो ह्यसि ५४ इति तस्य वचः श्रुत्वा सांत्वना बहुला कृता । न मन्यते मुकुंदोऽसौ तथेत्युक्त्वा गतो रविः ५५ तुलसीव्रतमाहात्म्याद्विधवात्वं गमिष्यति । रात्रौ स्वप्नः किशोर्यास्तु तस्यामेवाभ्यजायत ५६ आगता कन्यका काचिद्भर्त्रा सह प्रमोदिता । भर्तारं वदति स्वप्ने मम माता किशोरिका ५७ तद्भर्त्राऽपि तथेत्युक्तं प्रदास्ये बलिमुत्तमम् । एतद्धस्तेन पश्चात्तु विवाहोऽस्या भविष्यति ५८ श्रुत्वा बलिप्रदा

न सा स्वप्ने चिंतातुरा ऽभवत् । क द्वादशाक्षरी विद्या क्वेद विष्णुसमर्चनम् ५९ नरकद्वारमूलं क्व मद्धस्तात्पशुमारणम् । एवं सा तु स
मुत्थाय स्वप्नोऽयमिति निश्चितम् ६० भावयित्वा समाहूय चंदनां वाक्यमब्रवीत् । निवेद्य दृष्टं स्वप्नं तु कीदृगस्य फलं वद ६१ अद
नोवाच । फलं तु सम्यक्कष्टानि तवानिष्टं विनश्यति । विवाहो भविता शीघ्रं तुलसीव्रतकारणात् ६२ इत्थं स्वप्नफलं श्रुत्वा ततो क
पुटशब्दितम् । श्रुत्वा सा सहसोत्थाय स्नात्वोद्योगमथाकरोत् ६३ यावदायाति सा स्नानं कृत्वा देहे किशोरिका । तावद्विलेपी मालिन्याः
पुत्री भूत्वा समाययौ ६४ कृत्वा केशांश्च गोपुच्छैः श्मश्रु चोत्पादितं बलात् । अपरं शाटकं ग्रथ्य निबुम्यां च स्तनौ कृतौ ६५ सर्वा-
लंकारशोभाढ्या कटाक्षयति चापरान् । न ज्ञाता सा तु केनापि पुमान्स्त्रीरूपधारकः ६६ ध्यानं धृत्वा तया हस्तौ प्रसार्येते यदा तदा ।
दत्ते विलेपी पुष्पाणि विलोकयति सर्वतः ६७ कथमस्या मम स्पर्शो भविष्यति विचिंतयन् । एवं दिनत्रयं तस्य प्रयातं तु मुनीश्वराः ६८
तस्मिन्नहनि संजातो कनकः शोकपीडितः । किं कार्यमधुना ऽस्मामी राजपुत्रो मरिष्यति ६९ एवं चिंतयतस्तस्य प्रातःकालो बभूव ह ।
राजलोकाः समायाता गृहीत्वा यक्षवाहनम् ७० अभ्यंतरे समागत्य मंत्री वचनमब्रवीत् । गृहे ऽस्ति तव कन्यैका मुकुंदार्थे प्रदीयताम् ७१
मा विचारो ऽस्तु भवतो नृपाज्ञा परिपाल्यताम् । कनकेन तथेत्युक्तं मम भाग्यमुपस्थितम् ७२ महाराज कुमारस्य वधू कन्या भविष्यति । ततः
प्रोवाच मंत्री तं द्वादश्यां क्षणमुत्तमम् ७३ रात्रौ तिष्ठति युग्मारूयं रविःपष्ठे विधुश्च खे ॥ भवे भौमो गुरुर्धर्मे पंचमे बुधभार्गवौ ७४ शनिस्तृती-
यो ऽसौ राहुर्विवाहसमयः स तु । उभौ सम्भृतसंभाराबुभावपि धनान्वितौ ७५ द्वादश्यामाययौ सायं राजपुत्रः ससैनिकः । अब्रवीत्तत्र कनकंतेकी

१ शाटकं वस्त्रविशेषः ।

राजपुरोहितः ७६ तेक्युवाच। अथो निरोधः क्रियतां किशोर्याश्च नृपाज्ञया। भविष्यति महादेवी नोदृश्या पुरुषैः क्वचित् ७७ इति तद्वचनं श्रुत्वा पुरुषास्तु निराकृताः। जायारूपो विलेपी तु दैवात्तत्रैव संस्थितः ७८ ततोऽर्धरात्रवेलायां मुकुंदोऽभ्यंतरं ययौ। तुलस्याग्रे स्थिता बाला किशोरी संस्मरन्हरिम् ७९ ततो घनघटाशब्दस्तुमुलः समपद्यत। महावायुर्ववौ तत्र प्रशांताः सर्वदीपकाः ८० विद्युल्लताश्चकमिता अंधीभूतोऽखिलो जनः। मिथ्या न भास्करवचो मुकुंदो चिंतयन्हृदि ८१ अन्यैः प्रतर्कितं लोके वैधव्यस्य तु कारणम्। भीतो मुकुंदो हृदये यावद्ध्यायति भास्करम् ८२ तस्यां संधौ धृतं तस्याः करपद्मं विलेपिना। तस्याः करस्य संसर्गात्स्वर्गाद्वज्रं पपात ह ८३ नीतस्तेन विलेपी तु तत्कालं यममंदिरम्। बाह्य आसीत्कलकलो मुकुंदोऽयं मृतस्त्विति ८४ क्षणादेव ततो ज्ञातं मालाकारसुता मृता। ततस्तयोर्विवाहोऽभूद्राज्यं प्राप किशोरिका ८५ किशोर्याश्च समुत्पन्ना भ्रातरस्तुलसीव्रतात्। आदौ शास्त्रं सत्यमासीत्ततो देवो दिवाकरः ८६ तुलसीव्रतमाहात्म्यात्कथं न स्युर्मनोरथाः ८७ सौभाग्यार्थं धनार्थं च विद्यार्थे ऋद्धिवृत्तये। संतत्यर्थं प्रकर्तव्यं तुलस्याः पाणिपीडनम् ८८ इति श्रीसनत्कुमारसंहितायां कार्तिकशुक्लनवम्यामक्षय्यनवमीव्रतं स० ॥ ॥ इति नवमीव्रतानि समाप्तानि ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ दशमीव्रतानि लिख्यंते ॥ ॥ अथ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां दशहराख्यं स्नानदानादिकव्रतम्। स्कांदे— ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखा स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः॥ यां कांचित्सरितं प्राप्य दद्यादर्घं तिलोदकम्। मुच्यते दशभिः पापैर्विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत्सौम्यदिनं[१] यदि। ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥ वराहपुराणे—दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठमासे बुधेऽहनि।

१ सौम्यदिनमित्यत्र भौमदिनमिति पाठांतरं, व्रतार्के।

अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥ हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता। स्कान्दे—ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः॥ गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचंद्रे वृषे रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ भविष्ये—तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः । पठेद्दु दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः । सोपि तत्फलमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नतः ॥ इति दशहराविधिः ॥ ॥ अथ दशहरा स्तोत्र पठेत् ॥ चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च सर्वावयवशोभिताम् । रत्नकुंभसिताम्भोजवरदाभयसत्कराम् ॥ श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् । एवं ध्यायेत्सुसौम्यां च चंद्रायुतसमप्रभाम् ॥ चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् । सुप्रसन्नां च वरदां करुणार्द्रां निरंतराम् । सुधाप्लावितभूपृष्ठां दिव्यगंधानुलेपनाम् । त्रैलोक्यनिर्मितां गंगां सर्वदेवैरधिष्ठिताम् ॥ दिव्यरत्नविभूषां च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् । ध्यात्वा जले यथा प्रोक्तां तथार्चामत्र पूर्ववत् ॥ ॐनमोभगवतिहिलिहिलिमिलिमिलिगंगेमांपावयपावयस्वाहा । अनेन मंत्रेणागमोक्तपचोपचारपुष्पांजलिं श्रीगंगायै निवेदयेत् ॥ (परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुख । गंगा ब्रूते कदागत्य मामयं पावयिष्यति) ॥ एवं श्रीगंगायाःध्यानार्चने विधाय पश्चाज्जलमध्ये स्थित्वा, अद्येत्यादि० ज्येष्ठमासे सिते पक्षे प्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यंतं प्रतिदिनमेकोत्तरवृद्धया सर्वपापक्षयार्थं दशहरास्तोत्रजपमहं करिष्ये इति संकल्प्य स्तोत्रं पठेत् ॥ ब्रह्मोवाच । ॐनमः शिवायै गंगायै शिवदायै नमो नमः । नमस्ते विष्णुरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमो नमः ॥ नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै ते नमो नमः । सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये । सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्श्रेष्ठ्यै नमोस्तु ते ॥ स्थाणुजंगमसंभूतविषहन्त्र्यै नमो ऽस्तु ते । संसारविषना

१ पद्यपत्नं तु पर्मोन्मी स्यते ।

शिन्यै जीवनायै नमो ऽस्तु ते ॥ तापत्रितयसंहर्त्र्यै प्राणेश्यै ते नमो नमः । शांतिसंतानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्तये ॥ सर्वसंसिद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्तये । भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमो नमः॥भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोऽस्तु ते । मंदाकिन्यै नमस्ते ऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः। नमस्त्रैलोक्यभूषायै त्रिपथायै नमो नमः । नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः॥नंदायै लिंगधारिण्यै सुधाधारात्मने नमः।नमस्ते विश्वमुख्यायै नमो देव्यै नमो नमः ॥ बृहत्यै ते नमस्ते ऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वमित्रायै नंदिन्यै ते नमो नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः । परापरशताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ॥ पाशजालनिकृंतिन्यै अभिन्नायै नमो नमः । शांतायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः । उग्रायै सुखजग्ध्यै च संजीविन्यै नमो ऽस्तु ते । ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभंजिन्यै जगन्मात्रे नमोस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मंगलायै नमो नमः ॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥[1] निर्लेपायै दुर्गहंत्र्यै दक्षायै ते नमो नमः । परापरपरायै च गंगे निर्वाणदायिनि ॥ गंगे ममाग्रतो भूया गंगे मे देवि पृष्ठतः । गंगे मे पार्श्वयोर्देवि त्वयि गंगे ऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमंते मध्ये च सर्वं त्वं गां गते शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं पुमान्पर एव हि ॥ गंगे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठते स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरः प्रियः ॥ शृणोति श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसंभवैः । दशधासंस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ रोगस्थो मुच्यते रोगादापद्भ्यश्च प्रमुच्यते । द्विषद्भ्यो बंधनाद्यैश्च भयेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते । इमं स्तवं गृहे यस्तु लेखयित्वा विनिक्षिपेत् ॥ नाग्निचोरभयं तत्र पापेभ्यो

१ नारायण्यै नमो नमः इति वा पाठः । २ रेवत्यै ते इति पाठः ।

हि मय नहि ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता । संहरेत्रिविधं पाप बुधवारेण संयुता । तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः । य पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति गगां सपूज्य यत्नतः । पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं संप्रकीर्तितम् ॥ यथा गौरी तथा गंगा तस्माद्गौर्यास्तु पूजने । विधिर्यो विहित सम्यक्सोपि गंगाप्रपूजने ॥ यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा लक्ष्मी स्तथा उमा ॥ लक्ष्मीरुमा तथा गंगा चतूरूपं न भिद्यते । विष्णुरुद्रांतरं यश्च श्रीगौर्यारंतरं तथा ॥ गगागौर्योरंतर च यो ब्रूते च स मूढधीः । रौरवादिषु घोरेषु नरकेषु पतत्यधः ॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिक त्रिविध स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशून्य चापि सर्वत । असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिंतनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ एतानि दश पापानि हर त्वमय जाह्नवि । दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता ॥ एतैर्दशविधै पापैः कोटिजन्मसमुद्भवै । मुच्यते नात्र संदेहो ब्रह्मणो वचन यथा ॥ दशत्रिंशच्छतान्सर्वान्पितॄनथ पितामहान् । उद्धरत्येव संसारान्मत्रेणानेन पूजिता ॥ ॐ नमोभगवत्यैनारायण्यैदशपापहरायै शिवायैगगायैविष्णुरूप्यायैक्षयायैरेवत्यैभागीरथ्यैनमोनम । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानंदे व्यतीपाते कन्या चंद्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे नर स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां करधृतकलशाब्जामुद्यताभीत्यभिष्टाम् । विधिहरिहररूपांसेंदुकोटीरजुष्टां कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् । भूयः शंभुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियं कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ इति काशीखंडे दशहरास्तोत्रं संपू० ॥ ॥ अथापाढशुक्लदशमीमन्वादिः । सा पू

र्वाह्लव्यापिनी ग्राह्या । तत्र यस्यां कस्याञ्चिच्छुक्लदशम्यामाशादशमीव्रतं ॥ हेमाद्रौ भविष्ये— । युधिष्ठिर उवाच । कथमाशादशम्येषा गोविंद क्रियते कदा । दमयंत्या नलस्येव यया ज्ञातः समागमः ॥ कृष्ण उवाच । राज्याशया राजपुत्रः कृष्यर्थं च कृषीवलः । वाणिज्यार्थे वणिक्पुत्रः पुत्रार्थे गुर्विणी तथा ॥ धर्मकामार्थसंसिद्ध्यै लोकः कन्यावरार्थिनी । यष्टकामो द्विजवरो योगी श्रेयोर्थमेव च ॥ चिरप्रवसिते कांते बाले दंतनिपीडिते । एतदन्येषु कर्तव्यमाशाव्रतमिदं तथा ॥ यस्माद्यस्य भवेदार्तिः कर्तव्यं तेन तद्व्रतम् । शुक्लपक्षे दशम्यां तु स्नात्वा संपूज्य देवताः ॥ नक्तमाशासुपूज्या वै पुष्पभक्तकचंदनैः । गृहांगणे लेखयित्वा यवैः पिष्टांतकेन वा । स्त्रीरूपाश्चाधिदेवस्य शस्त्रवाहनचिह्निताः ।-अधिदेवस्य तत्तद्दिक्पालस्य इंद्रादयस्त च्छस्त्रैर्वाहनैश्च चिह्निता लेखयित्वेत्यर्थः ॥ दत्त्वा घृताक्तं नैवेद्यं पृथग्दीपाँश्च दापयेत् । फलानि कालजातानि ततः कार्यं निवेदयेत् ॥ आशा स्वाशाः सदा संतु सिद्ध्यंतां मे मनोरथाः । भवतीनां प्रसादेन सदा कल्याणमास्थिताः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । अनेन क्रमयोगेन मासि मासि समाचरेत् ॥ वर्षमेकं कुरुश्रेष्ठ ततः पश्चात्समुद्यजेत् । अर्वाक्संवत्सरस्यापि सिद्ध्यर्थं वा समुद्यजेत् ॥ सौवर्णीः कारयेदाशा रौप्याः पिष्टातकेन वा । ज्ञातिबंधुजनैः सार्द्धं ततः सम्यगलंकृतः ॥ पूज्याश्च क्रमयोगेन मंत्रैरेभिर्गृहांगणे ॥ त्वयि सन्निहितः शक्रः सुरासुरनमस्कृतः । पूर्वा त्वं भुवनस्यास्य ऐंद्रि दिग्देवते नमः । अग्नेः परिग्रहादाशे त्वमाग्नेयीति पठ्यते । तेजोरूपा पराशक्तिराग्नेयी वरदा भव ॥ धर्मराजं समाश्रित्य लोकान्संयमयस्यमून् । तेन संयमिनी चासि याम्ये सत्कामदा भव । खड्गहस्तातिविकृता निर्ऋतिस्थानमाश्रिता । तेन निर्ऋतिनामाऽसि त्वमाशां पूरयस्व मे ॥

१ पिष्टातकेन पटवासकेन (‘ बुका ’ इति ख्यातेन)

त्वय्यारते भुवनाधारो वरुणो यादसां पतिः । कामार्थं मम धर्मार्थं वारुणि प्रवणा भव ॥ अधिष्ठिता ऽसि यस्मात्त्वं वायुना जगदायुना । वायव्ये त्वमतः शांतिं नित्यं यच्छ ममालये ॥ धनदेनाधिष्ठिता त्वं प्रख्याता त्वमिहोत्तरा । निरुत्तरा भवास्माशु दत्त्वा सद्यो मनोरथम् ॥ ऐशानि जगदीशेन शंभुना त्वमलंकृता । पूरयस्वाशु मे देवि वांछितानि नमो नमः ॥ भुजगाष्टकुलेन त्वं सेविताऽसि यतो ह्यधः । नागांगनाभिः सहिता हिता भव ममाद्य वै ॥ सर्वलोकोपरिगता सर्वदा त्वं शिवाय च । सनकाद्यैः परिवृता ब्राह्मि मां पाहि सर्वदा ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहास्तारागणास्तथा । नक्षत्रमातरो याश्च भूतप्रेतविनायकाः । सर्वे ममेष्टसिद्ध्यर्थं भवंतु प्रवणाः सदा । एभिर्मंत्रैः समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिना ततः । वासोभिरभिषेकाद्यैः फलानि विनिवेदयेत् ॥ ततो घंटानिनादेन गीतवादित्रमंगलैः । नृत्यंतीभिर्वरस्त्रीभिर्जाग्रत्या च निशां नयेत् ॥ कुंकुमाक्षततांबूल दानमानादिभिः सुखम् । प्रभाते वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ अनेन विधिना सर्वं क्षमाप्य प्रणिपत्य च । भुंजीत मित्रसहितः सुहृद्बंधुजनेन च ॥ एवं यः कुरुते पार्थ दशमीव्रतमादरात् । सर्वान्कामानवाप्नोति मनोभिलषितान्नर ॥ स्त्रीभिर्विशेषतः कार्यं व्रतमेतद्युधिष्ठिर । प्राणिवर्गे यतो नार्यः श्रद्धाकामपरायणाः ॥ धन्य यशस्यमायुष्यं सर्वकामफलप्रदम् । कथितं ते महाराज मया व्रतमनुत्तमम् ॥ ये मानवा मनुजपुंगवकामकामाः संपूजयंति दशमीषु सदा दशाशाः । तेषां विशेषनिहितान्हृदयेपि कामानाशाः फलंत्यलमलं मधुनोदितेन ॥ इति श्रीभविष्योत्तरे आशादशमीव्रतम् ॥ ॥ अथ भाद्रशुक्लदशम्यां दशावतारव्रतं भविष्योत्तरे ॥ युधिष्ठिर उवाच । व्रतं दशावतारास्यं कृष्ण ब्रूहि सविस्तरम् । समंत्रं सरहस्यं च सर्वपापोपशांतिदम् ॥ कृष्ण उवाच । दशम्यां शुक्लपक्षस्य मासे भौष्ठपदे शुचिः । स्नात्वा जलाशये स्वच्छे पितृदेवादितर्पणम् ॥ कृत्वा कुरुकुलश्रेष्ठ गृहमागत्य मानवः । गृह्णीयाद्धान्यचूर्णस्य स्वह-

स्तप्रसृतित्रयम् ॥ क्रमेण पाचयेत्तु पुंसंज्ञं घृतपायसम् । वर्षे वर्षे दिने तस्मिन्नेवं वर्षाणि वै दश ॥ प्रथमे ऽपूपकान्वर्षे द्वितीये घृतपूरिकान् । तृतीये पूपकासारान् चतुर्थे मोदकान् शुभान् ॥ सोहालिकान्पंचमे वै षष्ठे तु खंडवेष्टकान् । सप्तमे ऽब्दे कोकरसानर्कपुष्पान्तथा ऽष्टमे ॥ नवमे कर्णवेष्टांश्च दशमे मंडकान् शुभान् । दशात्मनो दश हरेर्दश विप्राय दापयेत् ॥ क्रमेण भक्षयेद्दत्त्वा यथोक्तविधिना नृप । अर्धार्धं विष्णवे देयमर्धार्धं च द्विजातये ॥ ततोपराह्णमश्नीयाद्गत्वा रम्ये जलाशये । दशावतारमभ्यर्च्य पुष्पधूपविलेपनैः ॥ मंत्रेणानेन मेधावी हरिमभ्युक्ष्य वारिणा ॥ मत्स्यं कूर्मं वराहं च नारसिंहं च वामनम् । रामं रामं च कृष्णं च बौद्धं च कल्किनं तथेति ॥ गतोस्मि शरणं देवं हरिं नारायणं विभुम् । प्रणतोस्मि जगन्नाथं स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ छिनत्तु वैष्णवीं मायां भक्त्या प्रीतो जनार्दनः।श्वेतद्वीपं नयत्वस्मान्मयात्मा सन्निवेशितः ॥ अत्र हैमीर्महार्हाश्च दश मूर्तीः सुलक्षणः ॥ गंधपुष्पैश्च नैवेद्यैरर्चयेद्विधिपूर्वकम् । एवं यः कुरुते भक्त्या विधिनाऽनेन सुव्रत ॥ व्रतं दशावताराख्यं तस्य पुण्यफलं शृणु । श्राव्यंते यास्त्विमा लोके पुरुषाणां दशा दश । ताश्छिनत्ति न संदेहश्चक्रप्रहरणो विभुः ॥ संसारसागराद्घोरात्समुद्धृत्य जगत्पतिः । श्वेतद्वीपं नयत्याशु व्रतेनानेन तोषितः ॥ किं तस्य न भवेल्लोके यस्य तुष्टो जनार्दनः । यद्दुर्लभं फलं प्राप्तुं मनसो यन्न गोचरम् ॥ तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः । सोहं जनार्दनः साक्षात्कालरूपधरोऽच्युतः । मर्त्यलोके स्वयं प्राप्य भूभारोत्तारणाय च ॥ या स्त्रीव्रतमिदं पार्थ करिष्यति मयोदितम् । सा च लक्ष्म्या युता नित्यं पुत्रभक्तिसमन्विता । मर्त्यलोके चिरं स्थित्वा विष्णुलोके महीयते ॥ ये पूजयंति पुरुषाः पुरुषोत्तमस्य मत्स्यादिकांस्तु दशमीषु दशावतारान् । मन्ये दशस्वपि दशासु सुखं विहृत्य ते यांति यानमधिरुह्य मुरारिलोकम् ॥ इति भविष्ये भाद्रपदशुक्लदशम्यां दशावतारव्र-

तं सपूर्णम् ॥ ॥ अथाश्विनशुक्लदशम्यां विजयादशमीव्रतम् ॥ सा च तारकोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं चिंतामणौ—आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये । स कालो विजयो नाम सर्वकामार्थसाधकः ॥ रत्नकोशे—ईषत्संध्यामतिक्रांतः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः । विजयो नाम कालोयं सर्वकामार्थसाधकः ॥ दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा ऽपराजिता पूजायां पूर्वैव । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कांदे—दशम्यां तु नरैः सम्यक्पूजनीया ऽपराजिता । ईशानीं दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रयत्नतः ॥ या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्या ऽपराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः ॥ नवमीशेषसंयुक्तदशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी ॥ तथा—आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥ यात्रा त्वेकादशमुहूर्ते कार्या । तदाह भृगुः—आश्विनस्य सिते पक्षे दशमी सर्वराशिषु । सायंकाले शुभा यात्रा दिवा च विजयक्षणे ॥ एकादशमुहूर्तो यो विजयः समकीर्तितः । तस्मिन्सर्वैर्विधातव्या यात्रा विजयकांक्षिभिः ॥ दिनद्वये एकादशमुहूर्ते व्याप्तावव्याप्तौ वा श्रवणयुक्ता ग्राह्या । तथा च हेमाद्रौ मदनरत्ने कश्यपः—उदये दशमी किञ्चित्सपूर्णैकादशी यदि । श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथिर्विजया मिता॥श्रवणर्क्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः । उल्लंघयेयुः सीमांतं तद्दिनर्क्षे ततो नराः ॥ अत्र कृत्यं भविष्ये—शमीं सुलक्षणोपेतामीशान्याशाप्रतिष्ठिताम्।संप्राप्य तां च संपूज्य त्वीशानीसमुखो भवेत्॥अत्र शमीपूजा कार्या॥शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी।अर्जुनस्य धनुर्धारी रामस्य प्रियवादिनी१शमी शमयते पापं शमी लोहितकंटका । धारिण्यर्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी २ करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मया । तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ३ गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् । गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहमति ॥ ततो भूषणवस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह । शम्यभावे

वनराजपूजा कार्या ॥ तत्र मंत्रः—आदिराज महाराज वनराज वनस्पते । इष्टदर्शनमिष्टान्नं शत्रूणां च पराजयः ॥ अथापराजितदशम्यां पू-
वोक्ते विजयामुहूर्ते उक्तं प्रास्थानिकमित्युपक्र म्य तदप्येते श्लोकाः । अलंकृतो भूषितभृत्यवर्गः परिष्कृतोत्तुंगतुरंगनागः । वादित्रनादप्रति-
नादिताशः सुमंगलाचारपरंपराशीः ॥ राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः । प्रास्थानिकं विधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥ गत्वा
नगरसीमांतं वास्तुपूजां समाचरेत् । संपूज्य चाथ दिक्पालान्पूजयेत्पथिदेवताः ॥ मंत्रैर्वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुम् ॥ अमंगलानां
शमनीं सर्वसिद्धिकरीं शुभाम् । दुःस्वप्नशमनीं धन्यां प्रपद्ये ऽहं शमीं शुभाम् ॥ ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमात्क्रमेत् । श-
त्रोः प्रतिकृतिं कृत्वा ध्यात्वा शमं तथार्थदम् ॥ शरेण स्वर्णपुंखेन विध्येद्धृदयमर्मणि । दिशाविजयमंत्राश्च पठितव्याः पुरोधसा ॥ एवमेव
विधिं कृत्वा दक्षिणादिभिरर्चयेत् । पूज्यान्द्विजांश्च संपूज्य सांवत्सरपुरोहितौ ॥ गजवाजिपदातीनां प्रेक्षाकौतुकमाचरेत् । जयमंगलशब्देन
ततः स्वभवनं विशेत् ॥ नीराजमानः पुण्याभिर्गणिकाभिः सुमंगलम् ॥ य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमंगलम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं
विजयं च स गच्छति ॥ नाधयो व्याधयश्चैव न भवंति पराजयाः । श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयं च सदा भुवि, इति ॥ उक्तं प्रस्थानं
व्याख्यास्यामः । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तु जनेषु गमिष्यत्सु पार्थिवश्च दुंदुभीन्वीणाश्चोपवादयेत् । ततः । घटोत्थापनानंतरं
सुचारुवेषैः सह संभारानुपकल्पयित्वा एकादशमुहूर्ते श्रवणयोगे सीमांते गत्वा पश्चाद्गेहे जनैः सह सुवर्णसहितं ग्राममाविशेत् । योषि-
तां कौतुकैश्च प्रज्वालितैर्दीपैरंजनानुलेपनं कारयित्वा वासोगंधस्रक्पुष्पैश्च पूजयित्वा हिरण्यरूपमिति मंत्रेण सुवर्णपूजनं कृत्वा ऽऽशिषः

१ पथि देवताः मार्गसम्बन्धिन्यो या देवतास्ताः सर्वाः पूजयेदित्यर्थः । २ अत्र, शमनीं दुष्कृतस्य चेति वा पाठः । ३ दक्षिणादिदिशास्वपीति पाठांतरम् ।

प्रतिगृह्य लक्ष्मीं नमस्कुर्यात् । सर्वा भगिनीः वस्त्रालंकारभूषणैः पूजयेत ॥ ब्राह्मणान्पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पैश्च दीपकैः ॥ इति भविष्ये विजयादशमीव्रत संपूर्णम् ॥ ॥ इति दशमीव्रतानि समाप्तानि ॥ ७ ॥ ॥ अथैकादशीव्रतानि ॥ ॥ तत्रैकादश्यामुपवासनिर्णयः ॥ निषेधपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च । सा च द्विधा, शुद्धा दशमीविद्धा च । वेधोपि द्विविधः, अरुणोदये दशमीसंबधात्सूर्योदये च । तत्राद्यो वैष्णवैस्त्याज्यः । तथाच भविष्ये–अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम् ॥ तथा । दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम् ॥ अरुणोदयस्वरूप तु हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे दर्शितम्–निशि प्रांते तु यामार्द्धे देववादित्रनिःस्वने । सारस्वते अध्ययने अरुणोदय उच्यते । यामार्द्धं मुहूर्तद्वयलक्षणम् । अतएव सौरधर्मे–आदित्योदयवेलायां या मुहूर्तद्वयान्विता । सैकादशीति सपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥ यच्च माधवीये स्कांदे–उदयात्प्राक्चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः–इति ॥ तदपि त्रिंशद्घटिकारात्रिमानपक्षे तु मुहूर्तद्वयस्य तावत्परिमाणत्वमुक्तमिति द्वैतनिर्णये ॥ ब्रह्मवैवर्ते च–चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागो ऽत्र वेधादीनां किलोदितः । अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् । अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासदर्शनाद्रवेः ॥ महावेधोपि तत्रैव दृश्यते ऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सती ॥ इत्यादयो वेधा उक्ताः, ते चार्वाग्दोषातिशयार्थाः । अन्यच्च । पंचपंच उष कालः सप्तपंचारुणोदयः । अष्टपंच भवेत्प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥ वैष्णवलक्षणं तु स्कांदे–परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षा तु वैष्णवी ॥ भविष्ये–यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते मन्यते यस्तु स हि वैष्णव उच्यते ॥ अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्वे ऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः

सूर्योदयः स्मृतः ॥ तत्र शुद्धा विद्धा एकादशी चतुर्धा। अधिका एकादशी। अधिका द्वादशी। उभयाधिका। अनुभयाधिका च। शुद्धायामेकादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासमाह, नारदः—संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी। द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥ वृद्धवसिष्ठः— एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेच्च परां गतिम् ॥ भृगुः--संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तदोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥ प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता। द्वादश्यां तु तदोपोष्या दृश्यते पुनरेव सा। पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो ॥ मार्कंडेयः—संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव च। पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परा वसेत् ॥ हेमाद्रौ— विद्धा ऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत्। अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥ एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः। उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ सनत्कुमारः—न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम्। स नरो नरकं याति रौरवे तमसावृते ॥ यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं चात्यंतदुर्लभाम् ॥ उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ॥ माधवेप्युक्तम्---एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्द्धते यदा। तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥ त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंचन। उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता यदि --इति स्कांदात् ॥ हेमाद्रिमते-- शुद्धा विशुद्धा द्वे नंदा त्रिधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकाराः पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकैः-- इत्यष्टादशैकादशीभेदाः ॥ पाद्मे—संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥ पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलया ऽपि चेत्। तदानीं दशमीविद्धा उपोष्यैकादशी तिथिः। इति ॥ बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणम् --इति मार्कंडेयोक्तेः ॥ कात्यायनः--अष्टवर्षाधि-

को मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ भविष्ये— ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥ सधवा यास्तु भर्त्राज्ञया ऽधिकारः ॥ पत्यौ जीवति या नारी ह्युपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत्—इति कौर्मे ॥ तदुक्तं मदनरत्ने स्मृत्यंतरे— शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन । - नान्या कृष्णेति न निषेधः ॥ संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे । चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ॥ नारदः— आदित्येऽहनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही । माधवीये कात्यायनः—अर्कं पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीं दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ ॥ अथ काम्यव्रतविधिः ॥ तत्र दशम्यां विधिः । कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥ शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुनम् । द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥ मदनरत्ने नारदीये— अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः । अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगविवर्जिताः ॥ हेमाद्रौ देवलः — असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात् । उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥ अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः— अत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति । अत्यये कष्टे ॥ विष्णुरहस्ये— गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् ॥ एषु प्रायश्चित्तम् । स्तेनर्हिसकयोः सत्स्य कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥ मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोम्बुनिषेवणे ॥ अष्टाक्षरं जपेन्मंत्रं शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥ ॐनमोनारायणायेत्यष्टाक्षरः ॥ हेमाद्रौ वसिष्ठः—उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम् । दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ एकादश्यां श्राद्धे मासे माधवीये कात्यायनः—उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नै

मित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥ मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि । अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रेत्पितृसेवितम् ॥ प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि । दशम्यामुपवासं च प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम् ॥ तत्र एकादश्यां संकल्पः ॥ गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥ उपवासं तु गृह्णीयाद्यथा संकल्पयेद्बुधः ॥ -औदुंबरं ताम्रमयम् ॥ मंत्रः—एकादश्यां निराहारः स्थित्वा ऽहमपरे ऽहनि । भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । इति विष्णूक्तेः ॥ शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे— सावित्र्याप्यथवा नाम्ना संकल्पं तु समाचरेत् ॥ वाराहे— इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत् । अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिजप्तेनाभिमंत्रितम् । उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् – इति कात्यायनोक्तेः । मध्यरात्रे उदये वा दशमीवेधे रात्रौ संकल्प्य –इति माधवः ॥ विद्धोपवासे ऽनश्नंस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः । रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं संकल्पं च सदाचरेत् ॥ देवलः--देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ दिवा निद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यं माषतैले द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥ पुनर्भोजनमध्यायोभार आयासमैथुने । उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पंचमी । स्कांदे--असंभाष्याह्नि संभाष्य तुलस्याश्चार्पितं दलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे भक्ष्य शुद्ध्यति ॥ भोजनानंतरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षणात्पापनिर्मुक्तिश्चांद्रायणशताधिका --इति विष्णूक्तेः ॥ सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥ स्त्रीभिस्तु रजोदर्शनेपि कार्यम् । एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपि--इति मात्स्योक्तेः ॥ यदा द्वादश्यां श्रवणर्क्षे तदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा

१ शिवगायत्रीमन्त्रेणेत्यर्थः । २ इति संकल्प्येत्यर्थः ।

द्वादशीमुपवसेत् । शुक्ला वा यदि वा कृष्ण द्वादशी श्रवणान्विता ॥ तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् —इति नारदोक्तेः ॥ तत्र शुद्धाधिकैकादशी उन्मीलिनी । द्वादशी वर्धते चेत्सा व्यंजुली । वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा । अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनी । पुष्यर्क्षयुता जया । श्रवणयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयंती । रोहिणीयुता पापनाशिनी । एता अष्टौ महाद्वादश्यः ॥ एताः पापक्षयमुक्तिकामः उपवसेत् ॥ अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥ अन्यत्र । सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ॥ इत्येकादशीनिर्णयः ॥ अथ शुक्लकृष्णैकादश्युद्यापनम् ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे कार्तिके वा तथैव च । शुभमासे तु कार्या सा शुक्लकृष्ण उभे तयोः ॥ व्रतविधिः । दशम्यामेकभुक्त तु दंतधावनपूर्वकम् । एकादश्यां शुचिर्भूत्वा आचार्यं वरयेत्ततः ॥ तत्रसंकल्पः । गणेशस्मरणपूर्वकं मासपक्षाद्युल्लिख्य तिथ्यादि संकीर्त्य मया ऽऽचरितस्याचरिष्यमाणस्य वा शुक्लकृष्णैकादशीव्रतस्य सांगतासिद्ध्यर्थं संपूर्णफलप्राप्त्यर्थं देशकालाद्यनुसारतो यथाज्ञानेन शुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनमहं करिष्ये । तदंगत्वेन गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनमाचार्यवरणं च करिष्य इति संकल्प्य गणेशं षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ ततः करिष्यमाणशुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनकर्मणः पुण्याहं भवंतो ब्रुवतु । अस्तु पुण्याहम् ॥ स्वस्ति भवतो ब्रुवतु । आयुष्मतेस्वस्ति ॥ ऋद्धिं भवतो ब्रुवतु । कर्म ऋध्यताम् ॥ श्रीरस्त्विति भवतो ब्रुवतु । अस्तुश्रीः ॥ वर्षशतं पूर्णमस्तु । शिवं कर्मास्तु । गोत्राभिवृद्धिरस्तु । प्रजापतिः प्रीयताम् ॥ ततः । उद्यापनकर्मणि आचार्यं वरयेत् ॥ श्रुताध्ययनसंपन्नौ क्रोधलोभविवर्जितौ । आचार्यौ वरयेत्पश्चाद्ब्रह्मज्ञानसमन्वितौ ॥ अस्मिन्कर्मणि आचार्यो भव ॥ यथाज्ञानेन कर्म करिष्यामि । उपोष्य नियतो राजा आचार्यसहितो व्रती । कुर्यादाराधनं विष्णोर्यथाशक्त्या

जगद्गुरोः ॥ देवालये गवां गोष्ठे शुचौ देशे ऽथवा गृहे । अष्टांगुलोच्छ्रितां वेदीं चतुरस्रां प्रकल्पयेत् ॥ वितस्तिद्वयविस्तीर्णा तिलैः कृष्णैः प्रपूरयेत् । तस्यां षोडशपत्रं च कमलं परिकल्पयेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं नवीनमव्रणं शुभम् । कृष्णैस्तिलैश्च संपूर्णं कृष्णवस्त्रोपशोभितम् ॥ अश्वत्थपर्णयुग्मेन पंचरत्नैः समन्वितम् । समंतादंतिकं चैव नामसंकर्षणादिभिः ॥ उपचारैः षोडशभिः पूजयेत्प्रयतो नरः । आग्नेयादिचतुष्पत्रे पूजयेद्गणमातृकाः ॥ गणेशं मातृकाश्चैव दुर्गां क्षेत्राधिपं तथा । समाहितमनाः कोणेष्वाग्नेयादिषु विन्यसेत् ॥ शुक्लामेकादशीं तद्वत्तिलैः शुक्लैश्च पूरयेत् ॥ शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्परया मुदा ॥ समंतादंतिके चैव नामभिः केशवादिभिः । तदग्रे सर्वतोभद्रं लिखेत् । देवतासान्निध्यार्थं सुवर्णमूर्तावग्न्युत्तारणं करिष्ये । ततो देवं च सौवर्णं स्नाप्य पंचामृतादिभिः । गंधपुष्पाक्षतोपेतमथ पुण्यजलैः शुभैः ॥ गृहीत्वावाहयेत्कुंभे रमायुक्तं चतुर्भुजम् । एवं विष्णुमावाहयेत् । ॐ नमो विष्णवे तुभ्यं भगवन्परमात्मने ॥ कृष्णोसि देवकीपुत्र परमेश्वर उत्तम ॥ अजो ऽनादिश्च विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः । क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विष्णुः श्रीमान्नारायणः परः ॥ त्वमेव पुरुषः सत्यो ऽतींद्रियोसि जगत्पते । यत्ते तेजः परं सूक्ष्मं तेनेमां वेदिकां विश ॥ ॐभूःपुरुषमावाहयामि ॐभुवःपुरुषमावाहयामि ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि ॐभूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामि । विष्णो इहागच्छ इह तिष्ठ मम पूजां गृहाण सुप्रसन्नो वरदो भव । रुक्मिणीं सह जांबवतीं सत्यभामां श्रियं च पूर्वपश्चिमदलाभ्यंतरेषु षोडशस्त्रीसहस्राणि कल्पयेत् । शंखं चक्रं गदां पद्ममीशानादिषु कल्पयेत् । तद्बहिः

१ व्रतोद्यापनकौमुद्यां तु, ताम्रमयं तण्डुलपूर्णं राजतपूर्णपात्रसहितं कलशं प्रतिष्ठाप्य तत्राष्टदले पद्मे देवता आवाहयेदिति ।

* स्त्रीचतुःसहस्रयुतां रुक्मिणीमेवमेव प्रत्येकं स्त्रीसहस्रयुता जांबवत्यादयः स्त्रियः स्थापयेदित्यर्थः । अत्रोद्यापने विशेषो कौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

पूर्वपत्रादिष्वष्टपत्रेष्वनुक्रमात् । विमलोत्कर्षिणी ज्ञानो क्रियो योगा तथैव च । प्रह्वी सत्यों तथा ईशानानुग्रहा पद्ममध्यगा ॥ देवस्याग्रे ततः कृत्वा वेदिकायां सगेश्वरमेवमावाह्य । लोकपालानवस्थाप्य दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात् ॥ ततः पूर्वादिद्वादशपद्मपत्रेषु केशवादीनावाह्य। केशवाय नमः केशवमावा० । नारायणाय० माधवाय० गोविंदाय० विष्णवेन० मधुसूदनाय० त्रिविक्रमाय० वामनाय० श्रीधराय० हृषीकेशाय० पद्मनाभाय० दामोदरायन०—एताः शुक्लैकादश्या मंडलदेवताः ॥ एवमेव कृष्णैकादश्याम्—सकर्षणायन० सकर्षणआ० वासुदेवाय० प्रद्युम्नाय० अनिरुद्धाय० पुरुषोत्तमाय० अधोक्षजाय० नारसिंहाय० अच्युताय० जनार्दनाय० उपेंद्राय० हरयेन० श्रीकृष्णायन० इत्यावाह्य, तदस्त्विति प्रतिष्ठाप्य, अतोदेवेति षोडशोपचारैः विष्णुं मंडलदेवताश्च नाममन्त्रेण पूजयेत् ॥ प्रदद्यादासन पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रं चोपवीतं गधपुष्पाणि वै तत । धूप दीप च नैवेद्यं नीराजनप्रदक्षिणे॥उभयैकादश्योर्यदा एक आचार्यः, तदा द्वादशपद्मदलेषु पूर्वादिक्रमेण एकत्र देवताः स्थाप्य पूजयेत् ॥ स्तवन विष्णुसूक्तैश्च परिचर्यां च नामभिः । नमोंतैर्वैष्णवैर्मंत्रैस्तन्मूर्तौ पूजयेत्सुधीः ॥ ततो देवादयो भूमौ सर्वतोभद्रमंडले । ब्रह्माद्या देवताः सर्वाः पूजनीया ह्यनुक्रमात् । उपचारादिक कुर्यान्नैव कार्यं विसर्जनम् ॥ गीतवाद्यैस्तथा नृत्यैरितिहासैर्मनोरमैः । पुराणैः सत्कथाभिश्च रात्रिशेष नयेत्सुधीः ॥ प्रभाते विमले स्नात्वा कृत्वा शौचादिकाः क्रियाः । चतुर्विंशतिसरूपाकान् विप्रानागमदर्शिनः ॥ आकारयेत्ततः पश्चात्पूजयेच्च समागतान् । आचार्येण सम कुर्यादुपचारादिक ततः ॥ होमसरूपानुसारेण स्थंडिल कारयेत्ततः । उल्लेखनादिक कृत्वा प्रणीतास्थापनं ततः ॥ तद्यथेवम् । अस्मिन् शुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनहोम कर्तुं स्थंडिलादि सकल कर्म करिष्य इति संकल्प्य अग्निध्यानांतं कृत्वा ततोन्वाधान ॥ क्रियमाणे शुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये ।

चक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा । अत्र प्रधानम् । अग्निं इंद्रं प्रजापतिं विश्वान्देवान् ब्रह्माणं पुरुषं नारायणं प्रत्यृचमाज्येन, वासुदेवं बलदेवं श्रीविष्णुं सपरिवारं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं, एताः प्रधानदेवताः पायसद्रव्येण । केशवादिद्वादशदेवताः आज्यमिश्रितपायसद्रव्येण । विष्णुमष्टोत्तरशताहुत्या वा पायसद्रव्येण । केशवादिदेवता आज्यमिश्रितपायसद्रव्येण प्रत्येकं षोडशस्त्रीसहस्रयुता रुक्मिण्याद्याःस्त्रियः, शंखाद्यावाहितदेवताः, विमलाद्या देवताः, लोकपालान्ब्रह्मादिदेवताश्चैकैकयाज्याहुत्या । शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिप्रणीताप्रणयनांतं कृत्वाऽन्वाधानसमिद्भिर्जुहुयात् । पायसं श्रपयित्वा चरोःपवित्रंते इति मंत्रं जपन्प्रापणमुद्धरेत् ॥ पायसादुद्धृतं किञ्चित्प्रापणं तत्प्रकीर्तितम् । आज्यसंस्कारादिकमाज्यभागांतं कृत्वा । इदंउपकल्पितंहवनीयद्रव्यंयथादैवतमस्तु ॥ अनादेशाहुतीः पंच होतव्याः सर्पिषा ततः । पौरुषेणाथसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्घृतम् ॥ पायसं सघृतं चैव हुनेदष्टोत्तरंशतम् । घृताक्ततिलपालाशसमिद्भिर्जुहुयात्पृथक् ॥ अष्टोत्तराहुतीनां च विष्णुमंत्रेण कारयेत् । इदंविष्णुर्विचक्रमे ति सूक्तेन जुहुयात्तिलसर्पिषा ॥ वासुदेवायस्वाहा बलदेवायस्वा० श्रियैस्वा० विष्णवे० विष्णोर्नुकंवीर्य०, तदस्यप्रियमभिपाथो० प्रतद्विष्णु० परोमात्रया० इदंविष्णु० त्रीणिपदा० एतैर्मंत्रैर्व्याहृतिभिश्चेति जुहुयात् । केशवादिद्वादशनामभिः पायसं हुत्वा, विष्णुं अष्टोत्तरशतं पायसेन जुहुयात् । कृष्णैकादश्यामेवं संकर्षणादिद्वादशनामभिरेव, शुक्लैकादश्यां केशवादिनामभिः । एवं शुक्लकृष्णैकादश्यां एकाचार्यैकस्थंडिलपक्षे चतुर्विंशतिनामभिर्हुत्वा मुख्यदेवतामष्टोत्तरशतं हुत्वा ब्रह्मादिदेवता एकैकयाज्याहुत्या हुनेत् ॥ ततः प्रापणार्थं भगवत्प्रार्थना । त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुराणं नारायणं विश्वसृजं भजामः । मयैकभागो विहितो विधेयो गृहाण हव्यं जगतामधीश -इतिप्रापणं निवेद्योपतिष्ठेत् । ततः त्रिवारं चतुर्वारं वा प्रदक्षिणमग्निं वेदिकां च परिक्रम्य, भिंधिविश्वा-

इति जानुनी निपात्य धुवसूक्त जपेत्पुरुषसूक्त वा । ततः अष्टौ पदानि प्रतिदिशं एतैर्मंत्रैर्जपन् गच्छेत् । कृष्णाय वासुदेवाय हरये पर
मात्मने । शरण्यायाप्रमेयाय गोविंदाय नमो नमः । नमः स्थूलाय सूक्ष्माय व्यापकायाव्ययाय च । अनताय जगद्धात्रे ब्रह्मणेऽनंतमू
र्तये ॥ अथ तं निवेदित प्रापण मूर्ध्नि कृत्वा घोषयेत् । केवैष्णवाःकेवैष्णवा इति उच्चैर्वदेत् ॥ वयंवैष्णवाः वयंवैष्णवाः इति प्रवदेयुः ॥
तेभ्यः समानेभ्यो हविर्देयम् ॐनमोभगवतेवासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रेण इदमहममृतमाश्नामि इति प्राश्य । आचम्य गृहमागत्य सिद्धये
स्वाहेति जुहुयात् । यत्तद्ब्रह्मयामहइत्यात्मानमभिमन्त्र्य सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् । स्विष्टकृदादिहोमशेष समाप्य उत्तरपूजां कृत्वा वि
ष्णुसूक्तानि जपेत् । तथाच- । ततो होमावसाने च गामरोगां पयस्विनीम् । सवत्सां कृष्णवर्णां च सवस्त्रां कांस्यदोहिनीम् ।
दद्याद्व्रतसमास्त्यर्थमाचार्याय सदक्षिणाम् । भूषणानि विचित्राणि वासांसि विविधानि च । चतुर्विंशतिसंख्यानि पक्वान्नानि च दापयेत् ।
आचार्याय प्रदेयानि दक्षिणां भूयसीं तदा । यदीच्छेदात्मन श्रेयो व्रतस्योद्यापन चरेत् । विप्रान्द्वादशसंख्याकान्नामभिः पृथगर्चयेत् ।
उपवीतानि तेभ्यो वै दद्यात्कुम्भान्सदक्षिणान् । पक्वान्नफलसंयुक्तान्वस्त्रयुक्तांस्तु दापयेत् । भोजयित्वा ततो विप्रान् पक्वान्नेन च भक्ति
तः । अन्यानपि यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयेद्व्रती । व्रत ममास्तु संपूर्णमित्युक्तैः पूजितैर्द्विजैः । अस्तु संपूर्णमित्युक्त्वा आचार्यसहितो
व्रती । जप्त्वा वैष्णवसूक्तानि प्रणम्य च पुनःपुनः । ॐ मूःपुरुषमुद्वासयामीतिक्रमेणोद्वासयेत् । इदंविष्णुरिति पीठमाचार्याय दद्यात् ।
अस्यमयाकृतस्यशुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनकर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थंचतुर्विंशतिब्राह्मणान्भोजयिष्ये नममेति भोजयित्वा, ततो बंधुजनैः
सार्द्धं शिष्टैरिष्टैश्च भोजयेत् ॥ इति भगवद्बौधायनोक्त शुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापन संपूर्णम् ॥ ॥ अथ पूजाविधिर्लिख्यते ॥ एकादश्यामुभे

पक्षे निराहारः समाहितः । स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेंद्रियः ॥ संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । गंधपुष्पैस्तथा धूपै-
दींपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥ उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः । स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः ॥ दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्त-
मैः । एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ॥ याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः । पंचामृतेन संस्नाप्य एकादश्यां ज-
नार्दनम् । द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥ इति पूजाविधिः ॥ ॥ अथ पुराणोक्तशुक्लकृष्णैकादश्युद्यापनविधिः ॥ अर्जुन
उवाच । कीदृग्व्रतविसर्गोऽत्र विधानं चात्र कीदृशम् । संपूर्णं हि भवेद्येन तन्मे वद कृपानिधे ॥ श्रीकृष्ण उवाच । शृणु पांडव यत्नेन प्र-
वक्ष्यामि तदव्ययम् । शक्तः स्वर्णसहस्रं तु अशक्तः काकिणीं तथा ॥ ददाति श्रद्धया पार्थ समं स्यादुभयोरपि । शक्तश्चेद्द्विगुणं दद्याद्य-
थोक्तो मध्यमो विधिः ॥ उक्तार्द्धमप्यशक्तस्य दानं पूर्णफलप्रदम् । तद्रूपविधिमप्येकं कथयामि तवाग्रतः ॥ यानि कष्टेन चीर्णानि व्रता-
नि कुरुसत्तम । विफलान्येव सर्वाणि उद्यापनविधिं विना ॥ प्रबोधसमये पार्थ कुर्यादुद्यापनक्रियाम् । मार्गशीर्षे विशेषेण उद्यापनविधिं
चरेत् ॥ दशम्यां दिनशेषेण रात्रौ गुरुगृहं व्रजेत् । एकादशीदिने प्राप्ते गुरुमभ्यर्च्य शक्तितः ॥ गृहीत्वा चरणौ मूर्ध्ना प्रार्थयीत विचक्ष-
णः । पुण्यदेशोद्भवं विप्रं शांतं सर्वगुणान्वितम् । सदाचाररतं पार्थ वेदवेदांगपारगम् ॥ अस्मदीयं व्रतं विप्र विष्णुवासरसंभवम् । सं-
पूर्णं तु भवेद्येन तत्कुरुष्व द्विजोत्तम ॥ तस्याग्रे नियमः कार्यो दंतधावनपूर्वकः । एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव परेहनि ॥ भो-
क्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं ये भवाच्युत । एवं प्रभातसमये शुचिर्भूत्वा समाहितः । पाखंडिनां च सर्वेषां पतितानां च संगमम् ॥ कामं दु-

१ वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ।

रोदर पार्थ दूरतः परिवर्जयेत् । स्नानं कृत्वा मन्त्रपूर्वं नद्यादौ विमले जले ॥ तर्पयित्वा पितृन्देवान्पूजयेन्मधुसूदनम् । उपलिप्य शुचौ देशे कीटकेशास्थिवर्जिते ॥ वर्णैश्च सर्वतोभद्रं नीलपीतसितासितैः । मंडलं षोडशेत्थं सर्वकर्मसु पूजितम् ॥ [अष्टांगुलोच्छ्रितां वेदीं च तुरस्रां प्रकल्पयेत् । वितस्तिद्वयविस्तीर्णामक्षतैः परिपूरिताम् ॥ तस्यां षोडशपत्रं च कमलं परिकल्पयेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं नवीनं सुस्थिरं शुभम् ॥] अथवा तण्डुलानां च अष्टपत्राम्बुजं चरेत् । वारिपूर्णं घटं ताम्रपात्रं रौप्यसमुद्भवम् ॥ जातरूपमयं देवं लक्ष्म्यायुक्तं जनार्दनम् । साक्षतं सोपवीतं च सहिरण्यं सवाससम् । अक्षमालासमायुक्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ शक्त्या सुवर्णपुष्पैश्च पूजनं पुष्टिवर्धनम् । अन्यैर्ऋतुभवैः पुष्पैरर्चयेद्विधिवन्नरः ॥ ब्रह्मादिदेवताः सर्वाः पूजनीया अनुक्रमात् ॥ नैवेद्यांश्च चतुर्विंशत्यथ दद्यादनुक्रमात् । भक्त्या चतुर्विंशतिषु तिथिष्वपि परंतप ॥ इच्छया वा तथा दद्याद्देवोद्यापनं भवेत् । मोदकान्पुष्कांश्चूर्णान्घृतपूरकमंडकान् ॥ सोहालिकादिकं सारं सेवाः सफेनं एव च । वटकान्पायसं दुग्धं शालिदध्योदनं तथा ॥ इडिकान्पूरिकान्पार्थ अपूपान् गुडमोदकान् । तिलपिष्टं कर्णवेष्टं शालिपिष्टं सशर्करम् ॥ रम्भाफलं च सघृतं मुद्गपूर्णं गुडौदनम् ॥ एवंक्रमेण नैवेद्यं पृथग्वा चरमेऽहनि ॥ दामोदराय पादौ तु जानुनी माधवाय च । गुह्यं वै कामपतये कटिं वामनमूर्तये ॥ पद्मनाभाय नाभिं तु ह्युदरं विश्वमूर्तये । हृदयं ज्ञानगम्याय कंठं श्रीकंठशायिने ॥ सहस्रबाहवे बाहू चक्षुषी योगयोगिने । ललाटमुरुगायेति नासां नाकसुरेश्वरम् ॥ श्रवणौ श्रवणेशाय शिखायां सर्वकामदम् । सहस्रशीर्षाय शिरः सर्वांगं सर्वरूपिणे ॥ इति पूजानामानि ॥ शुभेन नारिकेरेण बीजपूरेण वा पुनः । हृदि ध्यात्वा जग

१ एतत्पुस्तकद्वयं प्रबोधे नास्ति । २ कर्णवेष्टमितपल संकपिष्टमिति पाठो दृश्यते ।

॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीत-
न्नार्थं दद्यादर्घ्यं विधानतः ॥ साक्षतं च सपुष्पं च सजलं चंदनान्वितम् । पूर्वोक्तेनैव मंत्रेण व्रतपूर्तिकरेण वै ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीत-
वाद्यादिभिः ॥ कृतं दानं कुरुक्षेत्रे यैः कृतं जागरं हरेः ॥ नृत्यं गीतं प्रकुर्वंति वीणावाद्यं त-
शास्त्रविनोदतः ॥ इष्टं दत्तं धरादानं पिंडो दत्तो गयाशिरे । कृतं दानं कुरुक्षेत्रे येः कृतं जागरं हरेः ॥ नृत्यं गीतं प्रकुर्वंति वीणावाद्यं त-
थैव च । ये पठंति पुराणानि ते नराः कृष्णवल्लभाः ॥ शास्त्रैर्वाप्यथवा भक्त्या शुचिर्वाप्यथवाऽशुचिः । कृत्वा जागरणं विष्णोर्मुच्यते पा-
पकोटिभिः ॥ भुक्तो वाप्यथवा ऽभुक्तो जागरे समुपस्थितः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ यावत्पदानि व्यग्रहारकेश-
वायतनं प्रति । अश्वमेधसमानि स्युर्जागरार्थं प्रयच्छतः ॥ पादयोः पांसुकणिका धरण्यां निपतंति याः । तावद्वर्षसहस्राणि जागरद्वसते
दिवि ॥ बहून्यपि च पापानि कृतं जागरणं हरेः । निर्दहेन्मेरुतुल्यानि युगकोटिकृतान्यपि ॥ मनसा संस्मरेद्देव तां रात्रिमतिवाह्य च ।
प्रभाते विमले स्नात्वा विप्रानाकारयेत्सुधीः ॥ चतुर्विंशतिसंख्याकान्निगमागमदर्शिनः । सर्वं कुर्याद्विधानेन जपहोमार्चनादिकम् ॥ (स्व-
गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा ऽग्निस्थापनं ततः । उल्लेखनादिकं कुर्यात्प्रणीतास्थापनादिकम् ॥ तत्राग्नौ च चरुं कृत्वा चरोः प्राणमुद्धरेत् । पवि-
त्रेतविततमिति मंत्रं पठेत् ॥ अन्वाधानादिकं कुर्यादाज्यभागांतमाचरेत् । तिलाज्यपायसान्नैश्च समिद्भिर्जुहुयात्ततः) शतमष्टोत्तरं होमः म-
त्रापि प्रशस्यते । इदंविष्णुर्द्विजातीनां होममंत्रः प्रकीर्तितः ॥ शूद्राणां चैव सर्वेषां मंत्रमष्टाक्षरं विदुः । त्रिभिर्वापि वस्त्रैश्च भोजनैरासनैः सह ॥
छत्रोपानहगोभिश्च दद्यात्पार्थ पृथक् पृथक् । द्वादशैवाथ शक्त्या वा वस्त्रालंकारभूषणैः ॥ पूजयेत्पुष्पमालाभिः सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् ।
कुंभा द्वादश दातव्याः पक्वान्नजलपूरिताः ॥ भोजयित्वा ततो विप्रान्भक्तितो विनयेद्गुरुः । एका हि कपिला देया सर्वकामफलप्रदा । यथा स्व-
र्गश्च मोक्षश्च इह संपूर्णता व्रते ॥ नमस्ते कपिले देवि संसारार्णवतारिणि । मया दत्ता द्विजेंद्राय प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ सपत्नीको गुरुः

पूज्यो मण्डले हरिसन्निधौ । भूषणाच्छादितैर्गोभिः प्रणामैः परितोषयेत् । समाप्य वैष्णवं धर्मं दद्यात्सर्वं धनंजय ॥ इष्टं चान्यथया श्रद्धया वित्तशाठ्यविवर्जितः । जलदानं विशेषेण भूमिदानमतःपरम् । प्रार्थयेत्पुरुषाधीश ततो भक्त्या कृताञ्जलिः ॥ मयाऽथास्मिन्व्रते देव यदपूर्णं कृतं विभो । सर्वं भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ त्वयि भक्तिः सदैवास्तु मम दामोदर प्रभो । पुण्ये बुद्धिः सतां सेवा सर्वत्र मंगलं च मे ॥ जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं व्रतकर्मणि । सर्वं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते ॥ प्रदक्षिणां ततः कृत्वा दंडवत्प्रणिपत्य च । मण्डलं मूर्तिसंयुक्तं सोपहारं सदक्षिणम् ॥ प्रीयतां विष्णुरित्युक्त्वा आचार्याय निवेदयेत् । सर्वं विसर्जयेत्पश्चात्संतोष्य परिमोच्य च ॥ तदाज्ञया ततः कुर्यात्पारणं बंधुभिः सह । एकादशीव्रतं चैतद्यथाविधि कृतं पुरा ॥ यौवनाश्वेन भूपेन कथितं पुरतस्तव । धनंजय तव प्रीत्या भक्त्यानुग्रहकारणात् ॥ यः करोति नरो भक्त्या व्रतमेतन्नयापहम् । स याति वैष्णवं स्थानं दाहप्रलयवर्जितम् । उद्यापनं चैवमुभयोः कुरुसत्तम ॥ किमन्यैर्बहुभिर्वाक्यैः प्रशंसापरकैर्भुवि । एकादश्याः परतरं त्रैलोक्ये न हि विद्यते ॥ अत्र दानं तु गोदानं भूमिदानमथापि वा । गोरोमबीजमूलानां समसंख्यायुगानि हि । दातारो विष्णुभवने एकादश्यां वसंति हि ॥ येऽपि शृण्वंति सततं कथ्यमानां कथामिमाम् । तेपि पापविनिर्मुक्ताः स्वर्गं यांति न संशयः । इत्याकर्ण्यार्जुनो वाक्यं कृष्णस्य परमाद्भुतम् । आनंदं परमं प्राप सौख्यं चापि निरंतरम् ॥ इति पुराणोक्तं शुक्लकृष्णैकादशीव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथाषाढशुक्लैकादश्यां गोपद्मव्रतम् ॥ तत्र पूजाविधिः ॥ चतुर्भुजं महाकायं जांबूनदसमप्रभम् । शंखचक्रगदापद्मरमागरुडशोभितम् । सेवितं मुनिभिर्देवैर्यक्षगंधर्वकिन्नरैः ॥ (एवंविधं हरिं ध्यात्वा ततो यजनमारभेत् ।) ध्यानम् ॥ आवाहयामि देवेश भक्तानामभयप्रद । सान्निध्यं वरदं शांतं मनसावाहयाम्यहम् ।

आवाहनम् ॥ सुवर्णमणिभिर्दिव्यैः खचिते देवनिर्मिते । दिव्यसिंहासने स्निग्धे प्रविश त्वं सुराधिप । आसनम् ॥ गंगोदकं सुरश्रेष्ठ सुवर्णकलशस्थितम् । गंधपुष्पाक्षतैर्युक्तं गृहाण रमया सह । पाद्यम् ॥ अष्टगंधसमायुक्तं स्वर्णपात्रे स्थितं जलम् । अर्घ्यं गृहाण भो देव भक्तानामभयप्रद । अर्घ्यम् ॥ देवदेव नमस्तुभ्यं पुराणपुरुषोत्तम । मया दत्तमिदं तोयं गृह्णीष्वाचमनीयकम् । आचमनीयम् ॥ पयोदधिघृतैः स्नानं मधुशर्करया युतैः।पंचामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्र० ।[मध्ये मध्ये प्रपूजा च कर्तव्या व्रतिभिःसदा] पंचामृतस्नानम्॥नदीनां चैव सरसां मयानीतं जलं शुभम्। अनेन स्नानं कुरु भो मंत्रैर्वारुणसंभवैः। स्नानम्॥वस्त्रयुग्मं समानीतं पट्टसूत्रेण निर्मितम्। सूक्ष्मं कार्पासतंतूनां सुवर्णेन विराजितम्। वस्त्रम्॥नारायण नमस्ते ऽस्तु त्राहि मां भवसागरात् । ब्रह्मसूत्रं सोत्तरीयं गृहाण पुरुषोत्तम । यज्ञोपवीतम् ॥ केयूरमुकुटैश्चैव नूपुरैरंगुलीयकैः । पूजितोसि प्रयत्नेन रत्नैराभरणैर्विभो । आभरणानि ॥चंदनं मलयोद्भूतं कस्तूर्यगुरुसंयुतम् । कर्पूरेण च संमिश्रं स्वीकुरुष्वानुलेपनम् । चंदनम्॥शतपत्रैः कर्णिकारैश्चंपकैर्मल्लिकादिभिः । पुष्पैर्नानाविधैश्चैव पूजयामि सुरेश्वर। पुष्पाणि ॥दशांगगुग्गुलोद्भूतः सुगंधिश्च मनोहरः। आघ्रेयो देवदेवेश धूपोयं प्रतिगृह्यताम् । धूपम् ॥ एकार्तिकं सुरश्रेष्ठ गोघृतेन सुवर्तिना । संयुक्तं तेजसा कृष्ण गृहाणादित्यदीपित । दीपम् ॥ अन्नं च पायसं भक्ष्यं सितालेह्यसमन्वितम् । दधिक्षीरघृतैर्युक्तं गृहाण सुरपूजित । नैवेद्यम् ॥ नागवल्लीदलैर्युक्तं पूगीफलसमन्वितम् । कर्पूरखदिरैर्युक्तं तांबूलं प्र० । तांबूलम् । हिरण्यगर्भ० दक्षिणाम् ॥ नीराजनं गृहाणेश पंचवर्तिभिरावृतम् । तेजोराशे मया दत्तं लोकानंदकर प्रभो । नीराजनम् ॥ अंजलिस्थानि पुष्पाणि अर्पयामि जगत्पते । गृहाण सुमुखो भूत्वा जगदानंददायक । पुष्पांजलिम् ॥ यानि कानि० । प्रदक्षिणाम् ॥ नमस्ते देवदेवेश नमस्ते गरुडध्वज । नमस्ते विष्णवे तुभ्यं व्रतस्य फलदायक । नमस्कारान् ॥ मंत्रहीनं क्रियाही-

न भक्तिहीनं सुरेश्वर। व्रतेनानेन सुप्रीतः सपूर्णफलदो भव। प्रार्थना॥ कृतस्य कर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थं वायनप्रदानं करिष्य इति संकल्प्य। परमान्नमिदं दिव्यं कांस्यपात्रेण संयुतम्। वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम्। वायनम्॥ इति पूजा समाप्ता॥ ॥ अथ कथा॥ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम्। पराशरात्मजं वंदे शुकतातं तपोनिधिम् १ सूत उवाच। द्वापरे द्वारवत्यां च नारदः कृष्णदर्शनात्। उत्साहेनाभ्यगात्तत्र ददर्श यदुनंदनम् २ पूजितश्चैव कृष्णेन विष्टरादिभिरादरात्। ततः प्रोवाच तं विष्णुर्नारदं लोकपूजितम् ३ श्रीकृष्ण उवाच। शृणु लोकान्देवर्षे भुवने विचरन्सदा। लोकांतरेषु चरितं यद्विशेषं वदस्व मे ४ नारद उवाच। भगवन्देवदेवेश भक्तोस्मि तव चांकितः। तत्राश्चर्यमिदं वक्ष्ये धर्मस्य सदसि स्थितम् ५ तत्र सर्वे समासीना सुरा इंद्राश्चतुर्दश। द्वादशैकादश रुद्रा आदित्या द्वादश स्मृताः ६ वसवोष्टौ तथा नागा यक्षराक्षसपन्नगाः। ते सर्वे यममाहुश्च स्थितं सिंहासने शुभे ७ मानुष्यं दुंदुभेश्चर्माच्छादनार्थं वदस्व नः॥ यम उवाच। चातुर्मास्यव्रतं चैकं संक्रांतिव्रतमेव च ८ न कुर्वंति च या नार्यस्तासामाच्छादनं त्वचा। कुर्वंतु दुंदुभेश्चास्य विचार्यैवं महाभटाः ९ ते तस्य वचनं श्रुत्वा भटाः प्रविविशुर्भुवम्। स्वामिन्निदं महाश्चर्यमतस्त्वां प्रवदामि च १० तच्छ्रुत्वा त्वरितं कृष्णः प्राह लोकान्पुरस्थितान्। तथा कुर्वंतु लोकाश्च नार्यः पुर्यां वसंति हि ११ तच्छ्रुत्वा चरितं कृष्णनारीभिर्नगरेषु च। कृष्णाज्ञया कृष्णदूताः प्रोचुस्ते सर्वयोषितः १२ पुरं सराः प्रशृण्वंतु नगरस्थाश्च योषितः। अन्यच्च यत्र कुत्रापि ऊचुस्ता यदुनंदनम् १३ त्वत्सोदरीं विना स्वामिमान्यां नार्योऽत्र संति हि। तच्छ्रुत्वा भयसंत्रस्तः सोदरीं प्रत्यभाषत १४ कृष्ण उवाच। सुभद्रे किं

१ ये सुव्रतास्ते समधर्मसभासीना संघः चातुरिस्पर्धाः। २ असीकृष्णता अन्या नार्यो न संतीस्पर्धाः।

करोषीह आगता यमसेवकाः । व्रतं त्वया कृतं भद्रे पुरा पुण्योद्भवं शुभम् १५ सुभद्रोवाच । सर्वव्रतानि हे कृष्ण कृतान्यद्य न संशयः । नोचेत्त्वत्सोदरी न स्यां योषिच्चाप्यर्जुनस्य च ॥ न स्यां माता ऽभिमन्योर्वै यमदूताः कथं विभो १६ कृष्ण उवाच । कुरु त्वं भगिनी मे ऽद्य व्रतमेकं शुभप्रदम् । गोपद्ममिति विख्यातं व्रतं लोकेषु विश्रुतम् १७ सूतेन कथितं पूर्वमृषीणां हितकाम्यया । नैमिषे हिमवत्पार्श्वे सिद्धाश्रममनुत्तमम् १८ तत्र सूतोऽगमद्द्रष्टुं मुनीनां यज्ञमुत्तमम् । तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे हर्षिताश्च मुहुर्मुहुः १९ अर्चितश्च ततः सर्वैरर्घ्यादिभिर्यथाविधि । अभ्यर्च्य तं मुनिं विप्रा ऊचुस्ते प्रीतिपूर्वकम् २० ऋषय ऊचुः । भवाँल्लोकस्य धर्मज्ञो भक्तानां ज्ञानसाधनः । समर्थं सर्वमुक्तीनां सर्वसौभाग्यकारकम् २१ कृपया मुनिशार्दूल कथयस्वोत्तमं व्रतम् ॥ सूत उवाच । शृणुध्वमृषयः सर्वे व्रतानामुत्तमं व्रतम् २२ गोपद्ममिति विख्यातं सर्वपापहरं परम् । सर्वदुःखोपशमनं सर्वसंपत्प्रदायकम् २३ यमस्य दंडनं यस्माद्दूरीकृतमनुत्तमम् । सुवासिन्यास्तु सौभाग्यं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् २४ ऋषय ऊचुः । कस्मिन्मासि कथं कृत्वा किं फलं कस्य पूजनम् । केन चीर्णं पुरा साधो तत्सर्वं कथयस्व नः २५ सूत उवाच । आषाढशुक्लपक्षस्य एकादश्यां विशेषतः । तदारभ्य कार्तिकस्य द्वादश्यंतं व्रतं चरेत् २६ गोष्ठे च शुद्धगोस्थाने गोमयेनोपलिप्य च । त्रयस्त्रिंशच्च पद्मानि कारयेद्व्रीहिपिष्टकैः २७ शोभयेत्पंचरंगैश्च गंधपुष्पैः प्रपूजयेत् । तत्संख्यया च कर्तव्या नमस्कारप्रदक्षिणाः २८ तत्संख्यया ह्यपूपाँश्च ब्राह्मणाय निवेदयेत् । वायनं द्विजवर्याय प्रथमे वत्सरे शुभम् २९ द्वितीये वत्सरे दद्यात्पायसं चैव निर्मितम् । तृतीये मंडकान्दद्याच्चतुर्थे पूर्णमिश्रितान् [१] ३० पंचमे घारिका दद्यात्पूर्णे उद्यापनं चरेत् ।

१ अत्र, त्वया व्रतं कृतमिति प्रश्नः । अकृत मिति च्छेदो वा व्रतं वा न कृतं भद्रे सत्यं वद सहोदरि, इति पाठो व्रतार्के, वेति प्रश्नार्थे । २ कथं यमदूता आगता इत्यर्थः ।

एकादश्यामुपवसेद्दतधावनपूर्वकम् ३१ अभ्यगं तु प्रकुर्वीत स्वार्चितैर्ब्राह्मणै सह । मडप कारयेत्तत्र कदलीस्तंभमडितम् ३२ नानापुष्पैश्च
शोभाढ्य मस्तर तत्र कारयेत् । तन्मध्ये सर्वतोभद्रं पचरंगैः समन्वितम् ३३ पुण्याहं वाचयित्वा तु प्रतिमायां यजेद्धरिम् । कर्षमात्रसु
वर्णेन तदर्धार्द्धेन वा पुनः ३४ आचार्यं वरयित्वा च कलशं स्थापयेत्ततः । लक्ष्मीनारायणं स्थाप्य सौवर्णेन प्रकल्पितम् ३५ प्रभाया
वाहन तत्र पूजयेद्धूपदीपकैः । द्वादशैव तु नामानि प्रत्येक पूजयेद्व्रती ३६ रात्रौ जागरण कृत्वा गीतवाद्यादिमगलैः । ततः प्रभाते उत्था-
य स्नात्वा होम तु कारयेत् ३७ सतिलाज्यसमिद्भिश्च हुनेद्द्वादशनामभिः । पायसं च शतं चाष्टौ हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ३८ वत्सेन सहि
तां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । विप्रान्पच सपत्नीकान्भोजयेत्षड्रसैर्व्रती ३९ भुंजीत बधुभिः सार्द्धमेकाग्रकृतमानसः । अन्यानपि यथा
शक्त्या ब्राह्मणानपि भोजयेत् ४० कृत्वा चेदं व्रत पुण्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् । अते स्वर्गपद गच्छेत्सर्वपापविवर्जितः ४१ सूत उवाच ।
कृष्णस्य वचन श्रुत्वा सुभद्रा तत्तथाऽकरोत् । पश्चाद्व्रतमेतस्या रात्रौ यामचतुष्टये ४२ गोपद्मानि च संपूज्य प्रातर्हुत्वा हुताशनम् ।
एवं व्रते कृते पश्चात्पुर्यां यमभटाविशन् ४३ यमभटा ऊचुः । सुभद्रे तव देहस्य धर्मार्थे चागता वयम् ॥ सुभद्रोवाच । गोष्ठे पद्मानि
चान्यत्र सर्वं पश्यतु हे भटाः ४४ अन्योन्यवादसमये विष्णुदूताः समागताः । तान्दृष्ट्वा ताडयामासुर्व्रतस्यास्य प्रभावतः ४५ पला
यिता महाभीता स्मरतो यमशासनम् । तान्दृष्ट्वा रक्तदिग्धांगान्यमो भयसमन्वित ४६ कस्येद कृत्यमिति च ज्ञात्वाऽतींद्रियदर्शनात् ।
उवाच दूता शृणुत यत्र संपूज्यते हरिः ४७ न गंतव्यं भवद्भिश्च तत्र सत्य वदाम्यहम् । प्रासर्वतो दैववशाद्विविशुर्ये महाभटाः ४८
इत्युक्त्वा धर्मराजोऽसौ शालायां च विवेश ह । तेनैव ऋषिणा मह्यं कथित व्रतमीदृशम् ४९ दमयंत्या तथा बाल्ये राज्यभ्रंशा

त्कृतं व्रतम् । व्रतस्यास्य प्रभावेण राज्यसौभाग्यसंपदः ॥ पुत्रपौत्रादिसौभाग्यं भुक्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् ५० ऋषय ऊचुः । त्वत्प्रसादात्कृतार्था भो गच्छामः स्वाश्रमालयम् । प्रणम्य मुनिभिः साकं सूतश्चांतर्हितो ऽभवत् ५१ मुनिभिः सर्वलोकेषु कथितं व्रतमुत्तमम् । नातःपरतरं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ५२ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे गोपद्मव्रतोद्यापनं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ पुरुषोत्तममासस्य कमलानामैकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । सर्वपापहरं चैव फलं मुक्तिप्रदायकम् १ पुरुषोत्तममासस्य कथां ब्रूहि जनार्दन । को विधिः किं फलं तस्य को देवस्तत्र पूज्यते २ अधिमासे तु संप्राप्ते व्रतं ब्रूहि जनार्दन ॥ कस्य दानस्य किं पुण्यं किं कर्तव्यं नृभिः प्रभो ३ कथं स्नानं च किं जाप्यं कथं पूजाविधिः स्मृतः । किं भोज्यमुत्तमं चान्नं मासे वै पुरुषोत्तमे ४ श्रीकृष्ण उवाच । कथयिष्यामि राजेंद्र भवतः स्नेहकारणात् । अधिमासे तु संप्राप्ते भवेदेकादशी तु या ५ कमला नामनामेति तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्याश्चैव प्रभावेण कमला ऽभिमुखी भवेत् ६ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय स्मृत्वा तं पुरुषोत्तमम् । स्नात्वा चैव विधानेन व्रती नियममाचरेत् ७ गृहे त्वेकगुणं जाप्यं नद्यां दशगुणं स्मृतम् । गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ८ शिवक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतानां च सन्निधौ । सहस्रं शतकोटीनामनंतं विष्णुसन्निधौ ९ अवंत्यामभवद्विप्रः शिवशर्मेति नामतः । तस्यात्मजेषु पंचेषु कनिष्ठो दुष्टकर्मकृत् १० तदा पित्रा परित्यक्तस्त्यक्तः स्वजनबंधुभिः ॥ स्वकर्मणः प्रभावेण गतो दूरतरं वनम् ११ एकदा दैवयोगेन तीर्थराजं समागमत् ।[1] क्षुत्क्षामो दीनवदनस्त्रिवेण्यां स्नानमाचरत् १२ ऋषीणामाश्रमं तत्र विचिन्वन्क्षुधयार्दितः । हरिमित्रमुनेस्तत्र त्वाश्रमं च ददर्श ह १३ पुरुषोत्तममासे तु श्रद्धया कमला स्तुता । एका-

१ इयमुक्तिः सूतस्य प्रारभोक्त्या न संगच्छते ।

दशी पुण्यतमा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी १४ पुरुषोत्तममासस्य जनाना च समागमे । यत्राश्रमे कथयतां कथां कल्मषनाशिनीम् १५ जप
ऽक्रमेण तां श्रुत्वा कमलां पापहारिणीम् । व्रत कृत च तैः सार्द्धं स्थित्वा शून्यालये तदा १६ निशीथे समनुप्राप्ते कमला ऽत्र स
मागता । वर ददामि भो विप्र कमलाया प्रभावतः १७ विप्र उवाच । का त्वं कस्यासि रम्भोरु प्रसन्ना च कथं मम । ऐंद्री स्वर्मिद्रदेव
स्य भवानी शंकरस्य च १८ वधूर्वा चंद्रसूर्यस्य गंधर्वी किन्नरी तथा । त्वत्सदृशी न दृष्टा च न श्रुता च शुभानने १९ लक्ष्मीरुवाच ।
प्रसन्ना सांप्रत जाता वैकुंठादहमागता । प्रेरिता हरिदेवेन एकादश्याः प्रभावतः २० पुरुषोत्तममासस्य कृष्णपक्षे तु या भवेत् । कम
ला नाम सा प्रोक्ता कमला दातुमागता २१ पुरुषोत्तममासस्य या पक्षे प्रथमा भवेत् । तस्या व्रतं त्वया चीर्णं प्रयागे मुनिसन्निधौ२२
व्रतस्यास्य प्रभावेण वशगा ऽहं न सशय । तव वशे भविष्यंति मानवा द्विजसत्तम । लभंते मत्प्रसाद तु सत्यं ते व्याहृत मया २३ वि
प्र उवाच । प्रसन्ना यदि मे पद्मे व्रतं विस्तरतो वद । यत्कथासु प्रवर्तंते राजानो ये जगद्धिताः २४ लक्ष्मीरुवाच । श्रोतॄणां परमं श्रा-
व्य पवित्राणामनुत्तमम् । दुःस्वप्ननाशन पुण्य श्रोतव्यं यत्नतस्तत २५ उत्तमः श्रद्धया युक्तः श्लोकं श्लोकार्द्धमेव । पठित्वा मुच्यते स
द्यो महापातककोटिभि २६ मासानां परमो मास पक्षिणा गरुडो यथा । नदीना च यथा गंगा तिथीनां द्वादशी तिथि २७ तेमर्च
यंति विबुधा नारायणमनामयम् । ये यजंति सदा भक्त्या नारायणमनामयम् । २८ तानर्चयंति सततं ब्रह्माद्या देवतागणाः । नारायण
परा ये च हरिकीर्तनतत्पराः २९ हरिप्रजागरा ये च कृतार्थास्ते कलौ युगे । शुक्ले वा यदि वा कृष्णे भवेदेकादशीद्वयम् ३० गृहस्था

१ एकमस्यापिरयप्याहार ।

नां च पूर्वा तु यतीनामुत्तरा स्मृता । एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी २१ व्रते क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् । एका-
दश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरे ऽहनि २२ भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । अमुं मंत्रं समुच्चार्य देवदेवस्य चक्रिणः २३ भ-
क्तिभावेन तुष्टात्मा चोपवासं समर्पयेत् । देवदेवस्य पुरतो जागरं नियतो व्रती २४ गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च पुराणपठनादिभिः । ततः प्रातः समु-
त्थाय द्वादशीदिवसे व्रती २५ स्नात्वा विष्णुं समभ्यर्च्य विधिवत्प्रयतेंद्रियः । पंचामृतेन संस्नाप्य ह्येकादश्यां जनार्दनम् । द्वादश्यां च पयः
स्नानं हरेः सारूप्यमश्नुते २६ अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव २७ एवं विज्ञाप्य
देवेशं देवदेवं च चक्रिणम् । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् २८ ततः स बंधुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः । कृत्वा पंचम-
हायज्ञान्स्वयं भुंजीत वाग्यतः २९ एवं यः प्रयतः कुर्यात्पुण्यमेकादशीव्रतम् । स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ४०इत्युक्त्वा क-
मला तस्मै प्रसन्ना तस्य वंशजान् । सोपि विप्रो धनी भूत्वा पितुर्गेहं समाविशत् ४१ एवं यः कुरुते राजन् कमलाव्रतमुत्तमम् । शृणु-
याद्वासरे विष्णोः सर्वपापैः प्रमुच्यते ४२ ॥ इति श्रीब्रह्मांडपुराणे पुरुषोत्तममासे कमलानामैकादशीमाहात्म्यं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ का-
र्तिकशुक्लैकादश्यां प्रबोधविधिः ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे—एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वि-
तः ॥ नृत्यैर्गीतैस्तथा वेदैर्ऋग्यजुःसाममंगलैः । वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥ वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः । सुभा-
षितैरिंद्रजालैर्भूरिशोभाभिरेव च ॥ पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपमालासुशोभनैः । होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शर्करपायसैः ॥ इक्षोर्विकारैर्मधुरैर्द्राक्षा-

१ अत्र, कृत्वेत्यध्याहारः । २ अत्र क्वचित्पुस्तके, दीपवृक्षैः सुशोभनैरिति पाठः ।

न्वैः सह दाडिमे । कुठेरकस्य मंजर्या मालत्या कमलेन च । -कुठेरकः पर्णाशः, कृष्णतुळसीति केचित् ॥ सुताभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चदना भ्यां च सर्वदा । कुङ्कुमालक्तकाभ्यां च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥ तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्नीराजनक्रियाहृतैः । विकेत्रा प्रथमतोऽभिहित मू र्त्यं दत्त्वा क्रियमाणः क्रमो नीराजनः ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यामरुणोदये । आदौ घृतेनेक्षुवेण मधुना स्नापयेत्ततः ॥ दध्ना क्षीरे ण च तथा पचगव्येन पूजयेत् । उद्वर्तयेन्माषचूर्णं शर्करामलकी तथा ॥ सर्षपांश्च प्रियङ्गूंश्च मातुलिंगरसैस्तथा । सर्वौषध्यः सर्वगंधाः सर्वबीजानि कांचनम् ॥ मंगलानि यथाकामं रत्नानि च कुशोदकम् । एवं संशोध्य देवेश दद्याद्गोरोचनं शुभम् ॥ ततस्तु कलशान्स्थाप्य यथाप्राप्तैरलंकृतान् । जातीपल्लवसंयुक्तान्सफलांश्च सकांचनान् ॥ पुण्याह वेदशब्देन वीणावेणुरवेण च । एवं संस्नाप्य गोविंद मनुलिप्तं स्वलंकृतम् ॥ सुवासतत्तु संपूज्य सुमनोभिः सकुंकुमैः । धूपैर्दीपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन च भूरिणा ॥ हविष्यैश्चान्नदानैश्च होमैः पुष्पैः सदक्षिणैः । वासोभिर्भूषणैरन्यैर्गोभिरश्वैर्मनोजवैः ॥ ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोरीशाश्च मूर्तयः । यत्तु शिष्टमतं पश्चाद्भोक्तव्य ब्राह्मणैः सह ॥ इति प्रबोधोत्सवविधिः ॥ ॥ अथ कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपंचकव्रतम् । हेमाद्रौ नारदीये—नारद उवाच । यदेतद्‌ धन्यं पुण्यं व्रतानामुत्तमं व्रतम् । कर्तव्य कार्तिके मासि प्रयत्नाद्भीष्मपचकम् ॥ विधानं तस्य विस्पष्ट फल चापि ततो वरम् । कथयस्व प्रसादेन मुनीनां हितकाम्यया ॥ ब्रह्मोवाच । प्रवक्ष्यामि महापुण्य व्रत व्रतविदांवर । भीष्मेणैव च समाप्त व्रत पंचदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपंचकम् । व्रतस्यास्य गुणान्वक्तुं कः शक्त केशवादृते ॥ व्रतं चेतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् ।

१ पणास इत्यमराठीभाषायां प्रतार्कै च ।

अतो वरं प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपंचकम् ॥ वालखिल्या ऊचुः । कार्तिकस्यासिते पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्मकम् । शरपंजरसुप्तेन भीष्मेण तु महात्मना ॥ राजधर्मा दानधर्मा मोक्षधर्मास्ततःपरम् । कथितः पांडुदायादैः कृष्णेनापि श्रुतास्तदा ॥ ततः प्रीतेन मनसा वासुदेवेन भाषितम् । धन्यधन्यो ऽसि भीष्म त्वं धर्माः संश्राविताास्त्वया ॥ एकादश्यां कार्तिकस्य याचितं च जलं त्वया। अर्जुनेन समानीतं गांगं बाणस्य वेगतः । तुष्टानि तव गात्राणि तस्माद्द्यदिनावधि । पूर्णांतं सर्वलोकास्त्वां तर्पयंत्वर्घ्यदानतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मम संतुष्टिकारकम् । एतद्व्रतं प्रकुर्वंतु भीष्मपंचकसंज्ञितम् ॥ कार्तिकस्य व्रतं कृत्वा न कुर्याद्भीष्मपंचकम् । समग्रं कार्तिकव्रतं वृथा तस्य भविष्यति । अशक्तश्चेन्नरो भूयादसमर्थश्च कार्तिके । भीष्मस्य पंचकं कृत्वा कार्तिकस्य फलं लभेत् ॥ सत्यव्रताय शुचये गांगेयाय महात्मनः । भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥ सव्येनानेन मंत्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् । व्रतांगत्वात्पूर्णिमायां प्रदेयः पापपुरुषः ॥ अपुत्रेण प्रकर्तव्यं सर्वथा भीष्मपंचकम् । यः पुत्रार्थे व्रतं कुर्यात्सस्त्रीको भीष्मपंचकम् । प्रदत्त्वा पापपुरुषं वर्षमध्ये सुतं लभेत् ॥ आवश्यमेव कर्तव्यं तस्माद्भीष्मस्य पंचकम् । विष्णुप्रीतिकरं प्रोक्तं मया भीष्मस्य पंचकम् ॥ अत्रैव हि प्रकर्तव्यः प्रबोधस्तु हरेः खग । हतः शंखासुरो दैत्यो नभसः शुक्लपक्षके । एकादश्यां ततो विष्णुश्चातुर्मास्ये प्रसुप्तवान् ॥ क्षीरोदधौ जाग्रतो ऽसावेकादश्यां तु कार्तिके । अतः प्रबोधनं कार्यमेकादश्यां तु वैष्णवैः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शंखघ्न उत्तिष्ठांभोधिचारक । उत्तिष्ठ मुनिनौधार त्रैलोक्ये मंगलं कुरु ॥ उत्तिष्ठ धरणीधार वराहादिकधारक । कूर्मरूपधरोत्तिष्ठ त्रैलोक्ये मंगलं कुरु ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वाराह दंष्ट्रोद्धृतवसुंधर । हिरण्याक्षप्राणघातिन्

त्रैलोक्ये मंगलं कुरु । हिरण्यकशिपुघ्न त्व प्रह्लादानंददायक । लक्ष्मीपते समुत्तिष्ठ त्रैलोक्ये मंगल कुरु ॥ उत्तिष्ठ बलिदर्पघ्न देवेंद्रपददायक । उत्तिष्ठादितिपुत्र त्वं त्रैलोक्ये मंगलं कुरु ॥ उत्तिष्ठ हैहयाधीश समस्तकुलनाशन । रेणुकात्म त्वमुत्तिष्ठ त्रैलोक्ये मंगल कुरु ॥ उत्तिष्ठ रक्षोदलन अयोध्यास्वर्गदायक । समुद्रसेतुकर्तस्त्व त्रैलोक्ये० ॥ उत्तिष्ठ कंसहरण मदघूर्णितलोचन । उत्तिष्ठ हलपाणे त्व त्रै० ॥ उत्तिष्ठ त्व गयावासिंस्त्यक्तलौकिकदूषक । उत्तिष्ठ पद्मासनग त्रै० । उत्तिष्ठ म्लेच्छनिवहसम्रसंहारकारक । अश्ववाहयुगांते त्व त्रै० ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद उत्तिष्ठ गरुडध्वज । उत्तिष्ठ कमलाकांत त्रैलोक्ये मंगलं कुरु ॥ इत्युक्त्वा शंखभेर्यादि प्रातःकाले तु वादयेत् । वीणावेणुमृदंगादि गीतनृत्यादि कारयेत् ॥ उत्थापयित्वा देवेशं पूजां तस्य विधाय च । सायंकाले प्रकर्तव्यस्तुलस्युद्वाहजो विधिः ॥ अवश्यमेव कर्तव्यः प्रतिवर्षं तु वैष्णवैः । विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि यथासांगा क्रिया भवेत् ॥ विष्णोस्तु प्रतिमां कुर्यात्पलस्य स्वर्णजां शुभाम् । तदर्धार्धं तदर्धार्धं यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥ प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा च तुलसीविष्णुरूपयोः । तत उत्थापयेद्देवं पूर्वोक्तैश्च स्तवादिभिः । उपचारैः षोडशभिः पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । देशकालौ ततः स्मृत्वा गणेशं तत्र पूजयेत् । पुण्याहं वाचयित्वाऽथ नांदीश्राद्धं समाचरेत् । वेदवाद्यादिनिर्घोषैर्विष्णुमूर्तिं समानयेत् ॥ तुलस्या निकटे सा तु स्थाप्या चांतरिता पटैः ॥ आगच्छ भगवन्देव अर्चयिष्यामि केशव । तुभ्यं ददामि तुलसीं सर्वकामप्रदो भव ॥ दद्यात्त्रिवारमर्घ्यं च पाद्यं विष्टरमेव च । ततश्चाचमनीयं च त्रिरुक्त्वा च प्रदापयेत् । ततो दधि घृतं क्षौद्रं कांस्यपात्रपुटीकृतम् । मधुपर्कं गृहाण त्वं वासुदेव नमोस्तु ते ॥ ततो ये स्वकुलाचाराः कर्तव्या विष्णुतुष्टये । हरिद्रालेपनाभ्यंगः कार्यः सर्वं विधाय च ॥ गोधूलिसमये पूज्यौ तुलसीकेशवौ पुनः । पृथक्पृथक् ततः कार्यौ सम्मुखं मंगलं पठेत् ॥ ईषद्दृष्टे भा

स्करे तु संकल्पं तु समर्पयेत् । स्वगोत्रप्रवरानुक्त्वा तथा त्रिपुरुषादिकम् ॥ अनादिमध्यनिधन त्रैलोक्यप्रतिपालक । इमां गृहाण तुलसीं
विवाहविधिनेश्वर ॥ पार्वतीबीजसंभूतां वृंदाभस्मनि संस्थिताम् । अनादिमध्यनिधनां वल्लभां च ददाम्यहम् ॥ पयोघटैश्च सेवाभिः कन्या-
वद्वर्धिता मया । त्वत्प्रियां तुलसीं तुभ्यं दास्यामि त्वं गृहाण भोः ॥ एवं दत्त्वा तु तुलसीं पश्चात्तौ पूजयेत्ततः । रात्रौ जागरणं कुर्या-
द्विवाहोत्सवपूर्वकम् ॥ प्रतिवर्षमिदं कुर्यात्कार्तिकव्रतसिद्धये ॥ ॥ वालखिल्या ऊचुः । ततः प्रभातसमये तुलसीं विष्णुमर्चयेत् । वह्नि-
संस्थापनं कृत्वा द्वादशाक्षरविद्यया । पायसाज्यक्षौद्रतिलैर्हुनेदष्टोत्तरं शतम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः । आचार्यं च
समभ्यर्च्य होमशेषं समापयेत् ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्नियमं यस्य यत्कृतम् । कथयित्वा द्विजेभ्यस्तत्तथाऽन्यत्परिपूजयेत् ॥ इदं व्रतं
मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन । रेवती तुर्यचरणे द्वादशीसंयुते नरः । न कुर्यात्पारणं कुर्वन्व्रतं
निष्फलतां व्रजेत् ॥ ततो येषां पदार्थानां वर्जनं तु कृतं भवेत् । चातुर्मास्येऽथवा चोर्जे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । ततः सर्वं समश्नीयाद्य-
द्यदुक्तं व्रते स्थितः । दंपतीभ्यां सहैवात्र भोक्तव्यं वा द्विजैः सह । ततो भुक्त्युत्तरं यानि गलितानि दलानि च । तुलस्यास्तानि भुक्त्वा तु
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ भोजनानंतरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् ॥ भक्षणात्पापनिर्मुक्तिश्चांद्रायणशताधिका । इक्षुखंडं तथा धात्रीफलं पूगी-
फलं तथा । भुक्त्वा तु भोजनस्यांते तयोच्छिष्टं विनश्यति । एषु त्रीषु न भुक्तं चेदेकैकमपि येन तु ॥ ज्ञेय उच्छिष्ट आवर्षं नरोऽसौ
नात्र संशयः । ततः सायं पुनः पूज्यौ इक्षुवंशैश्च मंडितौ ॥ तुलसीवासुदेवौ च कृतकृत्यौ भवेत्ततः । ततो विसर्जनं कुर्याद्दत्त्वा देयादिकं
हरेः ॥ वैकुंठं गच्छ भगवंस्तुलस्या सहितः प्रभो । मत्कृतं पूजनं गृह्य संतुष्टो भव सर्वदा ॥ गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र

मह्यादयो देवास्तत्र गच्छ जनार्दन ॥ एव विसृज्य देवेशमाचार्याय प्रदापयेव् । मूर्त्यादिकं सर्वमेव कृतकृत्यो भेवन्नरः ॥ प्रतिवर्षं करोत्येव
तुलस्युद्वहन शुभम् । इहलोके परत्रापि विपुल सयशो लभेव् ॥ प्रतिवर्षं तु य कुर्यात्तुलसीकरपीडनम् । भक्तिमान्धनधान्यैश्च युक्तो
भवति निश्चितम् ॥ इति श्रीसनत्कुमारसंहितायां कार्तिकशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां तुलसीविवाहविधिः भीष्मपंचकव्रत च संपूर्णम् ॥ ॥
अथ मार्गशीर्षकृष्णैकादशीव्रतम् ॥ अर्जुन उवाच । ॐ नमोनारायणायाव्यक्तायात्मस्वरूपिणे । सृष्टिस्थित्यंतकर्त्रे च केशवाय नमोस्तु ते १
त्वमेव जगतां नाथ अंतर्यामी त्वमेव च । शास्त्राणां च कवीशश्च वक्ता त्वं च जगत्पते २ एकादशी कथ स्वामिन्नुत्पन्ना इति भीयते ।
एतं हि संशयं मे ऽद्य छेत्तुमर्हसि त्वं प्रभो ३ ब्रुयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत । ममोपरि कृपां कृत्वा इदानीं वक्तुमर्हसि ४
मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे किन्नामेकादशी भवेव् । किन्नाम को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते । कृता केन पुरा देव एतद्विस्तरतो वद ५ श्री
कृष्ण उवाच । शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पातकनाशिनीम् । पृष्टा च या त्वया राजँल्लोकानां हितकाम्यया ६ मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे चो-
त्पत्तिर्नामनामतः । तस्यामुपोषणेनैव धार्मिको जायते नरः ७ धर्माद्भवति सत्यं वै लक्ष्मीः सत्यानुसारिणी । पुरा वै मुरनाशाय उ
त्पन्नां मम वल्लभाम् ८ ये कुर्वंति नरा राजंस्तेषां सौख्यं भवेच्छुभम् । तथा पापानि नश्यंति ते न यांति यमालयम् ९ अर्जुन उ
वाच । उत्पन्ना सा कथं देव कथ पुण्याधिका शुभा । कथ देव पवित्रा वै कथं च देवताप्रिया १० श्रीकृष्ण उवाच । पुरा कृतयुगे
पार्थ मुरुनामेति दानवः । अत्यद्भुतो महारौद्रः सर्वलोकभयंकरः ११ इन्द्र उच्छेदितस्तेन ह्याद्यो देवः पुरंदरः । आदित्या वसवो ब्र
ह्मा वायुरग्निस्तथैव च १२ (नवं प्रतिष्ठितं तेन एवमादि धनंजय) । देवता निर्जितास्तेन अत्युग्रेण तु पाडव १३ स्वर्गान्निराकृता

देवा विचरंति महीतले । साशंका भयभीतास्ते गताः सर्वे महेश्वरम् १४ इंद्रेण कथितं सर्वमीश्वरस्यापि चाग्रतः । स्वर्गलोकं परित्यज्य विचरंति महीतले १५ मर्त्येषु संस्थिता देवा न शोभंते महेश्वर । उपायं ब्रूहि मे देव ह्यमराणां तु का गतिः १६ शिव उवाच । गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ यत्रास्ति गरुडध्वजः । शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणः १७ ईश्वरस्य वचः श्रुत्वा देवराजो महामतिः । त्रिदशैः सहितः सर्वैर्गतस्तत्र धनंजय १८ अप्सरोगणगंधर्वैः सिद्धविद्याधरोरगैः । यत्रैव स जगन्नाथः सुप्तो ऽस्ति च जनार्दनः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयत् १९ ॐ नमो देवदेवेश देवानामपि वंदित । दैत्यारे पुंडरीकाक्ष त्राहि मां मधुसूदन २० नमस्ते स्थितिनाशाय नमस्तेस्तु जगत्पते । नमो दैत्यविनाशाय त्राहि मां मधुसूदन २१ सुराः सर्वे समायुक्ता भयभीताः समागताः । शरणं त्वां जगन्नाथ त्राहि मां भयविह्वलम् २२ त्राहि मां देव देवेश त्राहि मां त्वं जनार्दन । त्राहि मां त्वं सुरानंद दानवानां विनाशक २३ त्वं गतिस्त्वं मतिर्देव त्वं कर्ता त्वं परायणः । त्वं माता सर्वगोसि त्वं त्वमेव हि जगत्पिता २४ अत्युग्रेण तु दैत्येन निर्जितास्त्रिदशाः प्रभो । स्वर्गं त्यक्त्वा जगन्नाथ विचरंति महीतले २५ इंद्रस्य वचनं श्रुत्वा विष्णुर्वचनमब्रवीत् २६ विष्णुरुवाच । कीदृशो वो भवच्छत्रुः किन्नामा कीदृशं बलम् । किं स्थानं तस्य दुष्टस्य किं वीर्यं कः पराक्रमः २७ इंद्र उवाच । बभूव पूर्वं देवेशासुरो ब्रह्मसमुद्भवः । तालजंघेति नाम्ना च अत्युग्रो ऽतिमहाबलः २८ तस्य पुत्रो ऽतिविख्यातो मुरनाममहासुरः । उत्कटश्च महावीर्यो ब्रह्मलब्धवरो महान् २९ पुरी चंद्रवती नाम तत्र स्थाने वसत्यसौ । निर्जिता देवताः सर्वाः स्वर्गाच्चैव निराकृताः ३० इंद्रोऽन्यश्च कृतस्तेन अन्यो देवो हुताशनः । चंद्रसूर्यौ कृतौ चान्यौ यमो वरुण एव च ३१ सर्वमात्मीकृतं तेन सत्यं सत्यं जनार्दन । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कोपाविष्टो जगत्पतिः ३२ हनिष्ये दानवं दुष्टमित्याह भगवान्हरिः । त्रिदशैः सहितस्तत्र ग-

नर्मदावर्तीं पुरीम् ३३ दृष्ट्वा देवान्स युयुधे दानवो बलदर्पितः । असंख्यातैश्च शस्त्रैर्दिव्यप्रहरणायुधैः ३४ हन्यमानास्तु तैर्देवा अ
सुरेश्च पुनःपुनः । त्रस्ता देवास्ततः सर्वे गताः सर्वे दिशो दश ३५ हरिं निरीक्ष्य तत्रस्थं तिष्ठतिष्ठात्रकीदृश । स तन्निरीक्ष्य प्रोवाच
असुरं मधुसूदनः ३६ रे दानव दुराचार मम बाहु निरीक्ष्य च । चक्रं चैव समायातं सेक्रोधो रक्तलोचन ३७ ततस्ते समुखाः सर्वे
विष्णुना दानवा हताः । हतो बाणैः पुनर्दिव्यैर्वमूव सो ऽतिविह्वलः ३८ चक्रं मुक्तं तु कृष्णेन दैत्यसैन्ये च पाण्डव । तेनैव च्छिन्नशि-
रसो बहवो निधनं गताः ३९ एकांगो दानवस्तत्र युध्यमानो मुहुर्मुहुः । नष्टाः सर्वे सुरास्तेन निर्जितो मधुसूदनः ४० निर्जितेनं च दै-
त्येन बाहुयुद्धं च याचितम् । बाहुयुद्धं कृत तेन दिव्यं वर्षसहस्रकम् ४१ विष्णुः पराजितस्तेन गतो बदरिकाश्रमम् । गुहा सिंहवती नाम
तत्र सुप्तो जनार्दनः ४२ दानवः पृष्ठतो लग्नः प्रविष्टस्तां गुहोत्तमाम् । प्रसुप्तं तत्र मां दृष्ट्वा दानवेन सुभाषितम् ४३ हनिष्यामि न
संदेहो असुराणां भयंकरः । इत्येवमुक्ते वचने दैत्येनामित्रकर्षिणा ४४ निर्गता कन्यका चैका जनार्दनशरीरत । रूपेणातिसुरूपाढ्या दि
व्यप्रहरणायुधा ४५ विष्णुतेजःसमुद्भूता महाबलपराक्रमा । मोहितो दानवस्तत्र मुरनामा हि पाण्डव ४६ सा कन्या युयुधे तेन सर्वयुद्ध
विशारदा । निहतो दानवस्तत्र तथा देवः प्रबुद्धवान् ४७ पतितं दानवं दृष्ट्वा ततो विस्मयमागतः । केनेत्थं निहितो रौद्रो मम शत्रुर्भ
यकरः ४८ न देवो न च गंधर्वो न समो ऽस्यास्ति भूतले । एवं पार्थ तदा जातो विस्मितो मधुसूदनः ४९ अकस्मादेव सोवाच वाचा
दिव्या ऽशरीरिणी ॥ एकादश्युवाच । मया च निहतो दुष्टो देवासुरभयंकरः ५० जिता येन सुराः सर्वे स्वर्गाश्चैव निराकृताः । तस्या

१ मम, भक्तैर्वाऽसाभिमिरिति पाठांतरं रूपदे । २ भवतोऽमरारिरपध्याहारः । ३ दैत्येन निर्जितेन विष्णुनेत्यर्थः ।

स्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्वचनमब्रवीत् ५१ विष्णुरुवाच । उपकारस्त्वया भद्रे मम कारुण्यभावतः । दानवो निहतो दुष्टः सुराणां च भयंकरः ५२ सोहं विनिर्जितो येन, कंसो येन निपातितः । विष्णोस्तद्वचनं श्रुत्वा देवी वचनमब्रवीत् ५३ एकादश्यस्म्यहं विष्णो सर्वशत्रुविनाशिनी । मया च निहतो दैत्यः सुराणां त्रासकारकः ५४ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा देवदेवो जनार्दनः । प्राह तुष्टोऽस्मि भद्रं ते वरं वरय वांच्छितम् ५५ निहते दानवेंद्रे च संतुष्टास्तत्र देवताः । आनंदस्त्रिषु लोकेषु मुनयो मुदमागताः ५६ ब्रूहि त्वं वचनं भद्रे यत्ते मनसि वर्तते । ददामि च न संदेहः सुराणामपि दुर्लभम् ५७ एकादश्युवाच । यदि तुष्टोसि मे देव सत्यमुक्तं जनार्दन । यदि सत्यं जगन्नाथस्तिस्रो वाचो ददस्व मे ५८ श्रीभगवानुवाच । सत्यमेतन्मया प्रोक्तमवश्यं तव सुव्रते । तिस्रो वाचो मया दत्तास्तव वाक्यं भवेदिति ५९ एकादश्युवाच । त्रैलोक्येषु च देवेश मन्वंतरयुगेष्वपि । अहं च त्वत्प्रिया नित्यं यथा स्यां कुरु मे वरम् ६० सर्वतिथिप्रधाना च सर्वविघ्नविनाशिनी । सर्वपापापहंत्री च आयुर्बलविवर्द्धिनी ६१ उपोष्यंति हि ये मर्त्या महाभक्त्या जनार्दन । सर्वसिद्धिर्भवेत्तेषां यदि तुष्टोऽसि माधव ६२ श्रीकृष्ण उवाच । यत्त्वं वदसि कल्याणि तत्सर्वं च भविष्यति । धर्मार्थकाममोक्षं च यस्त्वामेवं करिष्यति ६३ मम भक्ताश्च ये लोका ये च भक्तास्तवापि च । मम पूजां करिष्यंति एकादश्यां न संशयः ६४ चतुर्युगेषु विख्याता त्रिषु लोकेषु वै परम् । त्वां च भक्तामहं मन्ये एकादशिव्रते स्थिताम् ६५ सर्वतिथ्युत्तमा त्वं च मत्प्रसादाद्भविष्यसि । एवमुक्ता ततः सा तु तत्रैवांतरधीयत ६६ कृष्ण उवाच । पुरा कैकटके देशे कर्णीकनगरे शुभे । कर्णसेनेति राजर्षिर्न्यवसद्धद्धिमत्प्रजः ६७ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चे-

१ येन दैत्येन । २ येन मया ।

वानुमोदितः । न दुर्भिक्ष न दारिद्य तस्मिन्राज्ञि स्थिते प्रभो ६८ नाकालवृष्टिर्ना व्याधिर्नैव तस्करतापि च । संवत्सपद्धिहीनश्च कोपि तत्र न विद्यते ६९ पुत्रदुःखं पिता क्वापि न पश्यति च कुत्रचिद् । एतादृशे महाराजे प्रशासति प्रजाः प्रभो ७० धनहीनो द्विजः कोपि क्षुत्क्षामो विपद्गतः । कुटुंबभरणासक्तः कृच्छ्रात्समनुवर्तते ७१ भर्तुः शुश्रूषणे सक्ता सदाचारे गृहे स्थिता । सुदामानाम विप्रर्षिर्भार्या साध्वी च सत्तमा ७२ रहः पृच्छति भर्तारं म्लायता वदनेन सा । स्वामिन्पापे कृते पूर्वं धर्महीनस्तु जायते ७३ धर्महीने धनं नास्ति धर्महीने क्रिया नहि । तस्मात्केनाप्युपायेन धर्मस्य जननं कुरु ७४ एतस्मिन्नंतरे राजन्देवर्षि समुपागतः । दंपती चोत्थितौ तत्र, मधुपर्कं गृहाण भो ७५ आसने तिष्ठ भो स्वामिन्नर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलाः क्रियाः ७६ अद्य नौ सफलं सर्वं भवतो दर्शनेन च । अस्मिन्पुरे तु ये स्वामिन्सर्वे ते सुखिनो जनाः ७७ अहं तु धनहीनत्वान्महादुःखेन पीडितः । कथयस्व प्रसादेन धनाढ्यः स्यामहं कथम् ७८ धनहीनस्य लोकेऽस्मिन्वृथा जन्म मनोरथाः । एवं श्रुत्वा तु राजेंद्र वचनं नारदोऽब्रवीत् ७९ नारद उवाच । मार्गशीर्षसिते पक्षे उत्पत्तिर्नामनामत । तस्यामुपोषणेनैव धनाढ्यो जायते ध्रुवम् ८० तथा पापानि नश्यति एतत्सत्यं वदामि ते । सर्वसौख्यकरं नृणां हरिवासरमुत्तमम् ८१ गते तु नारदे पश्चाद्व्रतं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्या व्रतप्रभावेण सुप्रसन्नो जनार्दनः ८२ स्वयमेवाश्रिता लक्ष्मीर्यत्रासीद्द्विजमंदिरम् । भोगांस्तौ विपुलान्भुक्त्वा गतौ वैकुंठसन्निधौ ८३ एतस्मात्कारणाद्राजन्कर्तव्य हरिवासरम् । अंतरं नैव कर्तव्यं प्रशस्तव्रतकारिभिः ८४ तिथिरेका भवेत्सर्वा पक्षयोरुभयोरपि । उदयैकादशी स्वल्पा अंते चैव त्रयो

१ इव विमोकिः ।

दशी ८५ मध्ये च द्वादशी पूर्णा त्रिःस्पृहा सा हरिप्रिया । एका उपोषिता चैव सहस्रैकादशीफला । सहस्रगुणितं दानं एकादश्यां तु पारणे ८६ अष्टम्येकादशी षष्ठी तृतीया च चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ८७ एकामुपोषयेत्तां तु द्वादशीं विष्णुवल्लभाम् । दशमीवेधसंयुक्ता हंति पुण्यं पुराकृतम् ८८ एकादशी अहोरात्रं प्रभाते घटिका भवेत् । सा तिथिः परिहर्तव्या उपोष्या द्वादशीयुता ८९ एवंविधा मया प्रोक्ता पक्षयोरुभयोरपि । एकादश्यां प्रकुर्वीत उपवासं न संशयः ९० स याति परमं स्थानं यत्रास्ते गरुडध्वजः । धन्यास्ते मानवा लोके विष्णुभक्तिपरायणाः ९१ एकादश्याश्च माहात्म्यं पर्वकाले तु यः पठेत् । गोसहस्रफलं तस्य पुण्यं भवति भारत ९२ दिवा वा यदि वा रात्रौ यः शृणोतीह भक्तितः । कुलकोटिसमायुक्तो विष्णुलोके वसेद्ध्रुवम् ९३ एकादश्याश्च माहात्म्यं पठ्यमानं शृणोति यः । ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यंते नात्र संशयः ९४ एकादशीसमा नास्ति सर्वपातकनाशिनी ९५ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे मार्गशीर्षकृष्णैकादश्या उत्पत्तिनाम्न्या माहात्म्यं संपूर्णम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षकृष्णैकादश्यां वैतरणीव्रतम् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये— । कृष्ण उवाच । शरतल्पगतं भीष्मं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः । व्रतेन येन पुण्येन यमलोको न दृश्यते १ नारी वा पुरुषो वापि यमलोकं न पश्यति । तत्समाचक्ष्व धर्मज्ञ पितामह कृपां कुरु २ भीष्म उवाच । एकादशीं वैतरणीं ना कृत्वा च विमुच्यते । यमलोकं न पश्येच्च शोकं चैव न विंदति ३ युधिष्ठिर उवाच । केन तात विधानेन कर्तव्या सा महाफला । पितामह समाख्याहि तद्विधानं मम प्रभो ४ भीष्म उवाच । एकादशी तिथिं कृत्वा मार्गशीर्षगतां शुभाम् । तामासाद्य नरः सम्यग्गृह्णीयान्नियमं शुचिः । ५ एकादशीतिथिः कृष्ण नाम्ना वैतरणी शुभा । सा व्रतेन त्वया कार्या वर्षं नक्तोपवासिना ६ मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्या निर्वर्त्य सत्क्रियाः । रात्रौ सुरभिमानीय

कृष्णामर्घ्यथाविधि ७ सा पूर्वाभिमुखी कार्या कृष्णा गौः किल भूतले । अग्रपादात्समारभ्य पश्चात्पादद्वयावधि ८ गोपुच्छं तु समा-
साद्य कुर्याद्वा पितृतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्तव्या शास्त्रदृष्टविधानतः ९ गां चैव श्रद्धया शुक्लचन्दनेनानुलेपिनम् । गन्धतोयेन चरणौ शृं-
गे प्रक्षाल्य शक्तितः १० ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गंधादिवासितैः ।मंत्रैः पुराणसंप्रोक्तैर्यथास्थान यथाविधि ११ (तत्र मंत्राश्चतुर्थ्यंता नमोंता)
ततो गोरग्रपादाभ्यां गोरास्याय नमोस्तु ते । गोशृंगाभ्यां च सपूज्य गोस्कंधाभ्यां तथैव च १२ गोपुच्छाय नमस्ते ऽस्तु गोः पुच्छात्पा
दयोस्तथा । गोः सर्वांगेषु सपूज्य स्थानेस्थानेषु देवताः १३ स्थानेष्वेतेषु गंधांश्च प्रक्षिपेच्छुद्धमानस । पश्चात्प्रदापयेद्धूप गोर्दीप प्रतिगृ-
ह्यताम् १४ असिपत्रादिक घोर नदीं वैतरणीं तथा । प्रसादात्ते तरिष्यामि गौर्मातस्ते नमो नमः १५ यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघौघ-
नाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा १६ सुखेन तीर्यते यस्मान्नदी वैतरणी ध्रुवम् । तस्मादेकादशीं कृत्वा नाम्ना वैतरणी
भवेत् १७ हेमशृंगीं रौप्यखुरीं सर्वटाभरणांबराम् । ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोग्ध्रीं सुवर्णोत्तरदक्षिणाम् ॥ सवत्सां द्विजमुख्याय पूजयित्वा स-
मर्पयेत् १८ आनंदकृत्सर्वलोके देवानां च सदा प्रिया । गौस्त्वं पाहि जगन्नाथे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् १९ आच्छादनं गवे दद्यात्सम्य
क्शुद्धं सुनिर्मलम् । सुरभिर्वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरी २० मार्गशीर्षादिके भक्त्या वर्षमेकं तु पूजयेत् । मासिमासि प्रकुर्वीत मास
द्वादशकव्रतम् २१ उद्यापन ततः कुर्यात्पूर्णे संवत्सरे तदा ॥ युधिष्ठिर उवाच । मार्गशीर्षसिते पक्षे उद्यापनविधिं वद २२ कृष्ण उवाच । य इ-
च्छेत्सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् । विनाशं सर्वपापानां स कुर्याद्द्वादशीमिमाम् २३ युधिष्ठिर किमिष्टेन शिष्टैरन्यैरनुष्ठितै ।
दुष्टानीतरदुर्गाणि तोषयस्व च केशवम् २४ मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां कारयेदिदम् । यदा वा भक्तिरुत्पन्ना देवदेवं जनार्दनम् २५

एकादश्यां निराहारो मासि मास्यर्चयेद्धरिम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि नामानि परिकीर्तयेत् २६ केशवं मार्गशीर्षे च पौषे नारायणं विदुः । माधवं माघमासे तु गोविंदमथ फाल्गुने २७ चैत्रे विष्णुं तथा विंद्याद्वैशाखे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं तथा ज्येष्ठे आषाढे वामनं विदुः २८ श्रावणे श्रीधरं विद्धि हृषीकेशं तु भाद्रके । आश्विने पद्मनाभं च ऊर्जे दामोदरं विदुः २९ कृष्णो ऽनंतोऽच्युतश्चक्री वैकुंठो ऽथ जनार्दनः । उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ३० योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् । एतानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्पुरुषः सदा ३१ अपि दुर्गतिकास्तस्य पितरः स्वर्गमाप्नुयुः । तिलपात्रद्वादशकं यो दद्यात्प्रत्यहं द्विजे ३२ एवं द्वादशभिर्मासैर्व्रतं पारं गमिष्यति। व्रतांते ब्राह्मणान् शांतान्माससंख्यान्निमंत्रयेत् ३३ द्वादशाश्वत्थपत्रेषु स्थापयेच्छुक्लतंडुलैः । ॐ तस्मै नम आयातु इति चावाहयेत्पृथक् ३४ संस्थाप्याग्निं ततः प्राच्यां ध्यायेद्य आत्मसंमुखान् । आसनं पाद्यमर्घ्यं च गंधपुष्पादिना तथा ३५ धूपदीपांश्च वासांसि होमशेषं समापयेत् । दत्त्वा चाचमनं पश्चाद्धोमशेषं निवेदयेत् ३६ अष्टाष्टसमिधो होमे हुत्वा ऽष्टाष्टघृताहुतीः । अग्निप्रतिष्ठितं होमं देवेभ्यश्च निवेदयेत् ३७ पूर्णाहुतौ भवेन्मंत्रस्तद्विष्णोः परमं पदम् । एवं कृते तु होमांते गाः कृष्णा द्वादशाष्ट वा ३८ षट् चतस्रोपि वा देया एका वापि पयस्विनी । शय्या सतूलिका कार्या दंपत्योः परिधानकम् ३९ सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुर्देया पयस्विनी । सौवर्णीं सुरभिं कृत्वा स्थापयेत्तूलिकोपरि ४० सुरभिं पूजयेन्मंत्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतः । ततस्तु गुरवे दद्यात्सर्वं तत्र क्षमापयेत् ४१ कृष्णभक्ताय शांताय विधिज्ञात्रे महात्मने । ते प्रीयतामिति प्रोक्ता देवाद्वादशमासिकान् ४२ मामेवमुद्धरस्वेति गवां वाच्यः परिग्रहः । मासि मासि भवेत्तेषु तिलपात्रेषु तैर्घटैः ४३ तस्मिन्काले प्रदातव्या घटास्ते मासनामभिः । समाप्य तु व्रतं पुण्यं तस्मादर्घ्यं प्रदापयेत् ४४

द्वारयेत्पितृगणान्दश पूर्वान्दशापरान् । आत्मानमेकविंशञ्च कृष्णैकादश्युपोषणात् ४५ भारो लोहस्य दातव्य कार्पासो द्रोणसंयुतः । वैतरिण्यां समाप्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुंबिने ४६ नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः । राज्य बहुदिन भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ४७ ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे मार्गशीर्षकृष्णैकादश्यां वैतरणीव्रतोद्यापन संपूर्णम् ॥ ॥ इति एकादशीव्रतानि समाप्तानि ॥ ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच । एवं प्रीत्या पुरा विप्राः श्रीकृष्णेन परं व्रतम् । माहात्म्यं विधिसंयुक्तमुपदिष्टं विशेषतः १ उत्पत्तिं य शृणोत्येवमेकादश्यां द्विजोत्तम । भुक्त्वा भोगाननेकांस्तु विष्णुलोक प्रयाति सः २ पार्थ उवाच । उपवासस्य नक्तस्य तथैवायाचितस्य भो । किं पुण्य किं विधान हि ब्रूहि सर्व जनार्दन ३ श्रीकृष्ण उवाच । हेमते चैव संप्राप्ते मासि मार्गशिरे शुभे । शुक्लपक्षे तथा पार्थ एकादश्यामुपोषयेत् ४ दशम्यां चैव यत्किंचित्प्रकुर्यात्सुदृढव्रतम् । नक्त च तद्दिने कृत्वा दशम्यां दंतधावनम् ५ दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभूते दिवाकरे । तत्र नक्त विजानीयान्न नक्त निशि भोजनम् ६ ततः प्रभातसमये सकल्प्य नियमांश्चरेत् । मध्याह्ने च तथा पार्थ शुचि स्नातः समाहितः ७ नद्यां तडागे वाप्यां वा सुत्तमं मध्यमं त्वथ । क्रमाच्छ्रेयं तथा कूपे तदभावे प्रशस्यते ८ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे । मृत्तिके हर मे पाप यन्मया पूर्वसंचितम् ९ त्वया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् । अनेन मृत्तिकास्नानं विदध्यात्तु व्रती नरः १० नालपेत्पतितैश्चोरैस्तथा पाखंडिभिः सह । मिथ्यापवादिनो देववेदब्राह्मणनिंदकान् ११ अन्यांश्चैव दुराचारानगम्यागामिनस्तथा । परद्रव्यापहर्तॄंश्च देवद्रव्यापहारिण १२ न समापेत स्नात्वापि भास्कर चावलोकयेत् । ततो गोविंदमभ्यर्च्य नैवेद्यादिभिरादरात् १३ दीप दद्याद्गृहे चैव भक्तियुक्तेन चेतसा । तद्दिने वर्जयेत्पार्थ निंदा मैथुनमेव च १४ गीतशास्त्रविनोदेन दि-

वारात्री नयेद्व्रती । रात्रौ जागरणं कृत्वा भक्तियुक्तेन चेतसा १५ विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् । यथा शुक्ला तथा
कृष्णा मान्या वै धर्मतत्परैः १६ एकादश्योर्द्वयो राजन्विभेदं नैव कारयेत् । एवं हि कुरुते यस्तु शृणु तस्यापि यत्फलम् १७ शं-
खोद्धारे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् । एकादश्युपवासस्य कलां नार्हति षोडशीम् १८ व्यतीपाते च दानस्य लक्षमेकं फलं स्मृत-
म् । संक्रांतिषु चतुर्लक्षं यो ददाति धनंजय १९ कुरुक्षेत्रे च यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । तत्सर्वं लभते यस्तु ह्येकादश्यामुपोषितः २०
अश्वमेधस्य यज्ञस्य करणाद्यत्फलं लभेत् । ततः शतगुणं पुण्यमेकादश्युपवासतः २१ तपस्विनो गृहे नित्यं लक्षं यस्य च भुंजते । ष-
ष्टिवर्षसहस्राणि तस्य पुण्यं च यद्भवेत् २२ एकादश्युपवासेन फलं प्राप्नोति मानवः । गोसहस्रे च यत्पुण्यं दत्ते वेदांगपारगे २३ तस्मा-
त्पुण्यं दशगुणमेकादश्युपवासिनाम् । नित्यं च भुंजते यस्य दश चैव द्विजोत्तमा २४ भंवेत्तद्वै दशगुणं भोजने ब्रह्मचारिणः । एतत्सह-
स्रं भूदाने कन्यादाने तु तत्स्मृतम् २५ तस्माद्दशगुणं प्रोक्तं विद्यादाने तथैव च । विंद्याद्दशगुणं चान्नं यो ददाति बुभुक्षिते २६ अन्नदा-
नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । तृप्तिमायांति कौंतेय स्वर्गस्थाः पितृदेवताः २७ एकादश्या व्रतस्यापि पुण्यसंख्या न विद्यते । एत-
त्पुण्यप्रभावस्तु यत्सुरैरपि दुर्लभम् २८ नक्तस्यार्द्धफलं तस्य एकभक्तस्य सत्तम । एकभक्तं च नक्तं च उपवासस्तथैव च २९ एतेष्वन्य-
तमं वापि व्रतं कुर्याद्धरेर्दिने । तावद्गर्जंति तीर्थानि दानानि नियमा यमाः ३० एकादशी न संप्राप्ता यावत्तावन्मखा अपि । तस्मादेका-
दशी सर्वैरुपोष्या भवभीरुभिः ३१ न नखेन पिबेत्तोयं न हन्यान्मत्स्यसूकरान् । एकादश्यां न भुंजीत यन्मां त्वं पृच्छसेऽर्जुन ३२

१ अत्र, यत्पुण्यमित्यध्याहारः । २ नक्ते कृते यत्पुण्यं समाप्नोति तदेकादश्यामेकभक्तस्य भवेदित्यर्थः । ३ नखेनेत्यत्र शंखेनेति पाठः ।

एतत्ते कथितं सर्वं व्रतानामुत्तमं व्रतम् । एकादशीसमं नास्ति कृत्वा यज्ञसहस्रकम् २३ अर्जुन उवाच । उक्ता त्वया कथं देव पुण्येयं सर्वतस्तिथिः । सर्वेभ्योपि पवित्रेयमुक्ता ह्येकादशीतिथिः २४ श्रीकृष्ण उवाच । पुरा कृतयुगे पार्थ मरुनामा हि दानवः । अत्यद्भुतो महारौद्रः सर्वदेवभयंकरः २५ इन्द्रो विनिर्जितस्तेन अत्युग्रेण च पांडव । इन्द्रेण कथितः सर्ववृत्तांतः शंकराय वै २६ सर्वलोकपरिभ्रष्टा वि चरामो महीतले । उपाय ब्रूहि मे देव अमराणां तु का गतिः २७ ईश्वर उवाच । देवराज सुरश्रेष्ठ यत्रास्ति गरुडध्वजः । शरण्यश्च जगन्नाथः परित्राणपरायणः २८ तत्र गच्छामहे सर्वे स नः कार्यं विधास्यति । ईशस्य वचनं श्रुत्वा देवराजो महामनाः २९ पुरस्कृत्य महादेवं समणे समरुद्गणम् । यत्र देवो जगन्नाथः प्रसुप्तो हि जनार्दनः ४० जलमध्ये प्रसुप्तं तु दृष्ट्वा देवं जगत्पतिम् । कृतांजलिपुटो भूत्वा रुद्रः स्तोत्रमुदीरयत् ४१ ॐ नमो देवदेवाय देवदेवैः सुवंदित । दैत्यारे पुंडरीकाक्ष त्राहि नो मधुसूदन ४२ दैत्यभीता इमे देवा मया सह समागता । शरणं त्वां जगन्नाथ त्वं कर्ता त्वं च कारकः ४३ त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता । त्वं स्थितिस्त्वं तथोत्पत्तिस्त्वं च संहारकारकः ४४ सहायस्त्वं च देवानां त्वं च शांतिकरः प्रभो । त्वं धरा च त्वमाकाशः सर्वविश्वोपकारकः ४५ भवस्त्वं च स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्यप्रतिपालकः । त्वं रविस्त्वं शशांकश्च त्वं च देवो हुताशनः ४६ हव्यं होमो हुतस्त्वं च मन्त्रतन्त्रर्त्विजो जपः । यजमानश्च यज्ञस्त्वं फलभोक्ता त्वमीश्वरः ४७ न त्वया रहितं किंचित्त्रैलोक्ये सचराचरे । भगवन्देवदेवेश शरणागतवत्सल ४८ त्राहि त्राहि महायोगिन्भीतानां शरणं भव । दानवैर्विजिता देवाः स्वर्गभ्रष्टाः कृता विभो ४९ स्थानभ्रष्टा जगन्नाथ विचरंति महीतले । रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा वि

१ इयमेव कथा पूर्वं (पत्र २६८ श्लोक ११) कथितास्ति तत्र मध्यांतरविरोधो द्रष्टव्यः ।

ष्णुर्वचनमब्रवीत् ५० श्रीभगवानुवाच । को ऽसौ दैत्यो महामायो देवा येन विनिर्जिताः । किं स्थानं तस्य किं नाम किं बलं कस्तदाश्रयः ५१ एतत्सर्वं समाचक्ष्व मघवन्निर्भयो भव ॥ इंद्र उवाच । भगवन्देवदेवेश भक्तानुग्रहकारक ५२ दैत्यः पूर्वं महानासीन्नाडीजंघ इति स्मृतः । ब्रह्मवंशसमुद्भूतो महोग्रः सुरसूदनः ५३ तस्य पुत्रोऽतिविख्यातो मरुनामा महासुरः । तस्य चंद्रवती नाम नगरी च गरीयसी ५४ तस्यां वसन्स दुष्टात्मा विश्वं निर्जित्य वीर्यवान् । सुरान्स्ववशमानिन्ये निराकृत्य त्रिविष्टपात् ५५ इंद्राग्नियमवाय्वीशसोमनिर्ऋतिपाशिनाम् । पदेषु स्वयमेवासीत्सूर्यो भूत्वा तपत्यपि ५६ पर्जन्यः स्वयमेवासीदजेयः सर्वदैवतैः । जहि तं दानवं विष्णो सुराणां जयमावह ५७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कोपाविष्टो जनार्दनः । उवाच, शत्रुं देवेंद्र हनिष्ये तं महाबलम् ५८ प्रयांतु सहिताः सर्वे चंद्रवत्यां महाबलाः । इत्युक्त्वा प्रययुः सर्वे पुरस्कृत्य हरिं सुराः । ५९ दृष्टो देवैस्तु दैत्येंद्रो गर्जमानस्तु दानवैः । असंख्यातसहस्रैस्तु दिव्यप्रहरणायुधैः ६० हन्यमानास्तदा देवा असुरैर्बाहुशालिभिः । संग्रामं ते समुत्सृज्य पलायंते दिशो दश ६१ ततो दृष्ट्वा हृषीकेशं संग्रामे समुपस्थितम् । अन्वधावन्नभिक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ६२ अथ तान्प्रद्रुतान्दृष्ट्वा शंखचक्रगदाधरः । विव्याध सर्वगात्रेषु शरैराशीविषोपमैः ६३ तेनाहतास्ते शतशो दानवा निधनं गताः । एकांगो दानवः स्थित्वा युध्यमानो मुहुर्मुहुः ६४ तस्योपरि हृषीकेशो यद्यदायुधमुत्सृजत् । पुष्पवत्तं समभ्येति कुंठितं तस्य तेजसा ६५ शस्त्रास्त्रैर्विध्यमानोपि यदा जेतुं न शक्यते । युयोध च तदा क्रुद्धो बाहुभिः परिघोपमैः ६६ बाहुयुद्धं कृतं तेन दिव्यवर्षसहस्रकम् । तेन श्रांतः स भगवान्गतो बदरिकाश्रमम् ६७ तत्र हैमवती नाम्नी गुहा परमशोभना । तां प्रविश्य महायोगी शयनार्थं जगत्पतिः ६८ योजनद्वादशायामा एकद्वारा धनंजय । अहं तत्र प्रसुप्तोस्मि भयभीतो न संशयः ६९ महायु-

द्वेन सैनैव श्रांतो ऽहं पांडुनंदन । दानवः पृष्ठतो लग्नः प्रविवेश स तां गुहाम् ७० प्रसुप्तं मां तदा दृष्ट्वा चिंतयद्दानवो हृदि । हरिमेनं हनिष्ये ऽहं दानवानां क्षयावहम् ७१ एवं सुदुर्मतेस्तस्य व्यवसायं व्यवस्य च । समुद्भूता ममांगेभ्यः कन्यैका च महाप्रभा ७२ दिव्यप्रहरणा देवी युद्धाय समुपस्थिता । ईक्षिता दानवेंद्रेण मरुणा पांडुनंदन ७३ युद्धं समाहितं तेन स्त्रिया तत्र यथाचितम् । तेनायुद्ध्यत सा नित्यं तां दृष्ट्वा विस्मयं गतः ७४ केनेयं निर्मिता रौद्रा मृत्युग्राशनिपातिनी । इत्युक्त्वा दानवेंद्रो ऽसौ युयुधे कन्यया तथा ७५ ततस्तया महादेव्या त्वरया दानवो बली । छित्वा सर्वाणि शस्त्राणि क्षणेन विरथः कृतः ७६ बाहुप्रहरणोपेतो धावमानो महाबलात् । तलेनाहत्य हृदये तया देव्या निपातितः ७७ पुनरुत्थाय सो ऽधावत्कन्याहननकांक्षया । दानवं पुनरायांतं रोषेणाहत्य तच्छिरः ७८ क्षणान्निपातयामास भूमौ तच्च समुज्वलत् । दैत्यः कृत्तशिराः सोऽथ ययौ वैवस्वतालयम् ७९ शेषा भयार्दिता दीना पातालं विविशुर्द्विषः । ततः समुत्थितो देवः पुरो दृष्ट्वा ऽसुरं हतम् ८० कन्यां पुरस्थितां चापि कृतांजलिपुटां नताम् । विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रोवाच जगतां पतिः ८१ केनायं निहतः संख्ये दानवो दुष्टमानसः । येन देवाः सगंधर्वाः सेंद्राश्च समरुद्गणाः ८२ सनागाः सहलोकेशा लीलयैव विनिर्जिताः । येनाहं निर्जितो भीतः श्रांतः सुप्तो गुहामिमाम् ८३ केन कारुण्यभावेन रक्षितो ऽहं पलायितः ॥ कन्योवाच । मया विनिहतो दैत्यस्त्वदंशोद्भूतया प्रभो ८४ दृष्ट्वा सुप्तं हरे त्वां तु यतो हंतुं समुद्यत । त्रैलोक्यकंटकस्येत्थं व्यवसायं प्रबुध्य च ८५ हतो मया दुरात्मा ऽसौ देवता निर्भयाः कृताः । तवैवाहं महाशक्तिः सर्वशत्रुभयंकरी ८६ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय हतो लोकभयंकरः । निहतं दानवं दृष्ट्वा किमाश्चर्यं वद प्रभो ८७ श्रीभगवानुवाच । निहते दानवेंद्रे ऽस्मिन् संतुष्टो ऽहं तवानघे । हृष्टाः पुष्टाश्च वै देवा आनंदः समजायत ८८ आनंदस्त्रिषु लोकेषु देवानां

यस्त्वया कृतः । प्रसन्नो ऽस्म्यनघे तुभ्यं वरं वरय सुव्रते ८९ ददामि तं न संदेहो यत्सुरैरपि दुर्लभम् ९० कन्योवाच । यदि तुष्टोसि मे देव यदि देयो वरो मम । तारये ऽहं महापापादुपवासपरं नरम् ९१ उपवासस्य यत्पुण्यं तस्यार्द्धं नक्तभोजने । तदर्द्धं च भवेत्तस्य एकभुक्तं करोति यः ९२ यः करोति व्रतं भक्त्या दिने मम जितेंद्रियः । स गत्वा वैष्णवं स्थानं कल्पकोटिशतानि च ९३ भुंजानो विविधान्भोगानुपवासी जितेंद्रियः । भगवंस्त्वत्प्रसादेन भवत्वेष वरो मम ९४ उपवासं च नक्तं च ह्येकभुक्तं करोति यः । तस्य धर्मं च वित्तं च मोक्षं देहि जनार्दन ९५ श्रीभगवानुवाच । यत्त्वं वदसि कल्याणि तत्सर्वं च भविष्यति । मम भक्ताश्च ये लोकास्तव भक्ताश्च ये नराः ९६ त्रिषु लोकेषु विख्याताः प्राप्स्यंति मम सन्निधिम् । एकादश्यां समुत्पन्ना मम शक्तिः परा यतः ९७ अत एकादशीत्येवं तव नाम भविष्यति । दग्ध्वा पापानि सर्वाणि दास्यामि पदमव्ययम् ९८ तृतीया चाष्टमी चैव नवमी च चतुर्दशी । एकादशी विशेषेण तिथयो मे महाप्रियाः ९९ सर्वतीर्थाधिकं पुण्यं सर्वदानाधिकं फलम् । सर्वव्रताधिकं चैव सत्यं सत्यं वदामि ते १०० कृष्ण उवाच । एवं दत्त्वा वरं तस्यास्तत्रैवांतरधीयत । हृष्टा तुष्टा तु सा जाता तदा एकादशीतिथिः १ इमामेकादशीं पार्थ करिष्यंति नरास्तु ये । तेषां शत्रुं हनिष्यामि दास्यामि परमां गतिम् २ अन्येपि ये करिष्यंति एकादश्या महाव्रतम् । हरामि तेषां विघ्नांश्च सर्वसिद्धिं ददामि च ३ एवमुक्ता समुत्पत्तिरेकादश्याः पृथासुत । इयमेकादशी नित्या सर्वपापक्षयंकरी ४ एकैव च महापुण्या सर्वपापनिषूदनी । उदिता सर्वलोकेषु सर्वसिद्धिकरी तिथिः ५ शुक्ला वाप्यथवा कृष्णा इति भेदं न कारयेत् । कर्तव्ये उभये पार्थ न तुल्या द्वादशीतिथिः ६ अंतरं नैव कर्तव्यं समस्तैर्व्रतकारिभिः । तिथिरेका भवेत्सर्वा पक्षयोरुभयोरपि ७ एकादशी तु संपूर्णा प्रभाते घटिका यदि । सा तिथिः परिहर्तव्या उपो-

प्या द्वादशी तदा ८ एवंविधा मया प्रोक्ता पक्षयोरुभयोरपि । उपवासं प्रकुर्वंति एकादश्यां नराश्च ये ९ ते यांति परमं स्थानं यत्रास्ते
गरुडध्वजः । धन्यास्ते मानवा लोके विष्णुभक्तिपरायणा ११० एकादश्यास्तु माहात्म्यं, सर्वकाले तु यः पठेत् । अश्वमेधस्य यत्पुण्य
तदाप्नोति न संशयः १११ एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चाहं परेऽहनि । भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत १२ इत्युच्चार्य त
तो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत् । अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितम् १३ उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलम् । दिवा निद्रां परान्नं
च पुनर्भोजनमैथुने १४ क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् । असमाप्य हि समाप्य भक्षयेत्तुलसीदलम् १५ आमलक्याः फलं
वापि पारणे भक्ष्य यत्पते । आमध्याह्नाच्च राजेंद्र द्वादश्यामरुणोदये १६ स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः । संकटे विषमे
प्राप्ते द्वादश्यां पारणं कथम् १७ अद्भिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् । यः शृणोति दिवा रात्रौ नरो विष्णुपरायणः १८ तद्भक्तमु
खनिष्पन्नां कथां विष्णोः सुमंगलाम् । कल्पकोटिसमायुक्तो विष्णुलोके महीयते १९ एकादश्याश्च माहात्म्य, पादमेकं शृणोति यः । ब्र
ह्महत्यादिकं पापं नश्यते नात्र संशयः । विष्णुधर्मसमं नास्ति व्रतं नाम सनातनम् १२० ॥ इति श्रीभविष्यो० श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मार्गशी-
र्षकृष्णोत्पत्त्येकादशीमाहात्म्य,संपूर्णम् ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षशुक्लमोक्षदैकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । वंदे विष्णुं प्रभुं साक्षाल्लोकत्रयसुखप्र-
दम् । विश्वेशं विश्वकर्तारं पुराणं पुरुषोत्तमम् १ पृच्छामि देवदेवेश संशयोऽस्ति महान्मम । लोकानां तु हितार्थाय पापानां च क्षयाय
च २ मार्गशीर्षे सिते पक्षे किंनामैकादशी भवेत् । कीदृशश्च विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते ॥ एतदाचक्ष्व मे स्वामिन्विस्तरेण यथा
तथम् ३ श्रीकृष्ण उवाच । सम्यक्पृष्टं त्वया राजन् साधु ते विपुलं यशः । कथयिष्यामि राजेंद्र हरिवासरमुत्तमम् ४ उत्पन्ना सा सिते पक्षे

द्वांदशी मम वल्लभा । मार्गशीर्षे समुत्पन्ना मम देहान्नराधिप ५ मुरस्य च वधार्थाय प्रख्याता मम वल्लभा । कथिता सा मया चैव त्वदग्रे राज-
सत्तम ६ पूर्वमेकादशी राजंस्त्रैलोक्ये सचराचरे । मार्गशीर्षे ऽसिते पक्षे चोत्पत्तिरिति नामतः ७ अतःपरं प्रवक्ष्यामि मार्गशीर्षसितां
तथा । यस्याः श्रवणमात्रेण वाजपेयफलं लभेत् ८ मोक्षानाम्नीति विख्याता सर्वपापहरा परा । देवं दामोदरं तस्यां पूजयेच्च प्रयत्न-
तः ९ तत्रापि पूजनं चैव गीतनृत्यैः सुमंगलैः । शृणु राजेंद्र वक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् १० अधोगतिं गता ये वै पितृमातृसु-
तादयः । अस्याः पुण्यप्रभावेण स्वर्गं यांति न संशयः ११ एतस्मात्कारणाद्राजन्महिमानं शृणुष्व तत् । पुरा वै नगरे रम्ये गोकुले न्य-
वसन्नृपः १२ वैखानसेति राजर्षिः पुत्रवत्पालयन्प्रजाः । द्विजांश्च न्यवसंस्तत्र चतुर्वेदपरायणाः १३ एवं स राज्यं कुर्वाणो रात्रौ तु स्वप्नम-
ध्यतः । ददर्श जनकं स्वं तु अधोयोनिगतं नृपः १४ एवं दृष्ट्वा तु तं तत्र विस्मयोत्फुल्ललोचनः । कथयामास वृत्तांतं द्विजाग्रे स्वप्नसंभवम् १५
राजोवाच । मया तु स्वपिता दृष्टो नरके पतितो द्विजाः । तारयस्वेति मां तात ह्यधोयोनिगतं सुत १६ इति ब्रुवाणः स तदा मया दृष्टः पि-
ता स्वयम् । तदाप्रभृति भो विप्रा नाहं शर्म लभाम्यहो १७ एतद्राज्यं मम महदसह्यमसुखं तथा । अश्वा गजा रथाश्चैव न मां रोचंति
सर्वथा १८ न कोशो ऽपि सुखायेति न किञ्चित्सुखदं मम । न दारा न सुता मह्यं रोचंति द्विजसत्तमाः १९ किं करोमि क्व गच्छामि श-
रीरं मे तु दह्यते २० दानं व्रतं तपो योगो येनैव मम पूर्वजाः । मोक्षमायांति विप्रेंद्रास्तदेव कथयंतु मे २१ किं तेन जीवता लोके सुपुत्रेण
बलीयसा । पिता तु यस्य नरके तस्य जन्म निरर्थकम् २२ ब्राह्मणा ऊचुः । पर्वतस्य मुनेरत्र आश्रमो निकटे नृप । गम्यतां राजशा-

---

१ द्वादशीशब्देनात्रैकादशी ज्ञेया ।

ॗूल भूत भव्यं विजानत' २३ तेषां श्रुत्वा ततो वाक्यं वैखानो राजसत्तमः । जगाम तत्र यत्रासावाश्रमे पर्वतो मुनिः २४ ब्राह्मणैर्वेष्टि
त' शतैः प्रजाभिश्च समतत' । आश्रमो विपुलस्तस्य मुनिभिः सन्निषेवितः २५ ऋग्वेदिभिर्याजुषैश्च सामाथर्वणकोविदैः । वेष्टितो मुनि
भिस्तत्र द्वितीय इव पद्मजः २६ दृष्ट्वा तं मुनिशार्दूलं राजा वैखानसस्तदा । जगाम वावर्नि मूर्ध्ना दंडवत्मणनाम च २७ पप्रच्छ कुशल
तस्य सप्तस्वंगेष्वसौ मुनिः । राज्ये निष्कंटकत्वं च राज्यं सौख्यसमन्वितम् २८ राजोवाच । प्रसादात्कुशलं विप्र अंगेषु मम सप्तसु । विप्र
वेष्वनुकूलेषु कश्चिद्विघ्न उपस्थित' २९ एत मे संशयं ब्रह्मन् प्रष्टुं त्वां च समागतः । एवं श्रुत्वा नृपवचः पर्वतो मुनिसत्तमः ३० ध्यानस्ति
मितनेत्रोऽसौ भूत भव्यं विचिंतयन् । मुहूर्तमेकं ध्यात्वा च प्रत्युवाच नृपोत्तमम् ३१ मुनिरुवाच । जानेऽहं तव राजेंद्र पितुः पापं विकर्मणः।
पूर्वजन्मनि ते पित्रा सपत्नीकृतक्षेपतः ३२ कामासक्तेन चैकत्र ऋतुभंगः कृत' स्त्रियः । त्राहि देहीति जल्पंत्या ऋतुदानं नराधिप ३३ तेन वै तव
पित्रा तु न दत्तो ऋतुराग्रहात् । कर्मणा तेन सतत नरके पतितो ह्ययम् ३४ राजोवाच । केन वै व्रतदानेन मोक्षस्तस्य भवेन्मुने । निरयात्पापस
युक्तात्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ३५मुनिरुवाच । मार्गशीर्षे सिते पक्षे मोक्षानाम्नी हरेस्तिथिः । सर्वैस्तु तद्व्रतं कृत्वा पित्रे पुण्य प्रदीयताम्३६तस्याः
पुण्य प्रभावेण मोक्षस्तस्य भविष्यति३७मुनेर्वाक्य ततः श्रुत्वा नृपः स्वगृहमागतः । आग्रहायणिकीं कृष्णात्मासो भरतसत्तम३८अतःपुरचरैस्सर्वैः
पुत्रैर्दारैस्तथा नृपः । व्रत कृत्वा विधानेन पुण्यं दत्त्वा नृपाय तव ३९ तस्मिन्दत्ते तदा पुण्ये पुष्पवृष्टिरभूद्दिवः । वैखानसपिता तेन मतः
स्वर्गे स्तुतो गणैः ४० राजा तमंतरिक्षाच्च शुभां गिरमभाषत । स्वस्त्यस्तु ते पुत्र सदेत्युक्त्वा स त्रिदिव गतः ४१ एव यः कुरुते राज

१ सपत्नीद्वयबन्धेन इत्यपि पाठः । २ ऋतुदानं देहि नाहीति जल्पंत्याः स्त्रियाः ऋतुभंगः कृत इति इत्यन्वयः ।

=मोक्षामेकादशीमिमाम् । तस्य पापं क्षयं याति मृतो मोक्षमवाप्नुयात् ४२ नास्त्यपरतरा काचिन्मोक्षदा विमला शुभा । पुण्यसंख्या तु राजेंद्र न जाने ऽहं तु यैः कृता ४३ पठनाच्छ्रवणात्तस्या वाजपेयफलं लभेत् । चिंतामणिसमा ह्येषा स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ॥ ४४ ॥ इति श्रीब्रह्मांडपु० मार्गशीर्षशुक्लैकादश्या मोक्षानाम्न्या माहात्म्यं सं० ॥ ॥ अथ पौषकृष्णसफलैकादशीकथा॥युधिष्ठिर उवाच ।पौषस्य कृष्णपक्षे तु द्वादशी या भवेत्प्रभो । किं नाम को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते १ एतदाचक्ष्व मे स्वामिन्विस्तरेण जनार्दन ॥ श्रीकृष्ण उवाच । कथयिष्यामि राजेंद्र भवतः स्नेहकारणात् २ तथा तुष्टिर्न मे राजन् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । यथा तुष्टिर्भवेन्मह्यमेकादश्या व्रतेन वै ३ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो हरिवासरः । पौषस्य कृष्णपक्षे तु द्वादशी या भवेन्नृप ४ तस्याश्चैव च माहात्म्यं शृणुष्वैकाग्रमानसः । गदिता याश्च वै राजन्नेकादश्यो भवंति हि ॥ तासामपि हि सर्वासां विकल्पं नैव कारयेत् ५ अतःपरं प्रवक्ष्यामि पौषस्यैकादशीं तव । लोकानां च हितार्थाय कथयिष्ये विधिं तव ६ पौषस्य कृष्णपक्षे या सफला नाम नामतः । नारायणोधिदेवो ऽस्या पूजयेत्तं प्रयत्नतः ७ पूर्वेन विधिना राजन्कर्तव्यैकादशी जनैः । नागानां च यथा शेषः पक्षिणां गरुडो यथा ८ यथा ऽश्वमेधो यज्ञानां नदीनां जाह्नवी यथा । व्रतानां च तथा राजन्प्रवरैकादशीतिथिः ९ ते जना भरतश्रेष्ठ मम पूज्याश्च सर्वशः । हरिवासरसंयुक्ता वर्तंते ये जना भृशम् १० सफला नाम या प्रोक्ता तस्याः पूजाविधिं शृणु । फलैर्मां पूजयेत्तत्र कालदेशोद्भवैः शुभैः ११ नारिकेलफलैः शुद्धैस्तथा वै बीजपूरकैः । जंबीरैर्दाडिमैश्चैव तथा पूगीफलैरपि १२ लवंगैर्विविधैश्चान्यैस्तथा चाम्रफलादिभिः । पूजयेद्देवदेवेशं धूपैर्दीपैर्यथाक्रमम् १३

१ एकादशीत्यर्थः । २ यः पूर्वमुक्तस्तेन पूर्वेन विधिनेत्यर्थः ।

सफलायां दीपदानं विशेषेण प्रकीर्तितम् । रात्रौ जागरणं तत्र कर्तव्यं च प्रयत्नतः १४ यावदुन्मीलयेन्नेत्र तावज्जागर्ति यो निशि । ए
काग्रमानसो भूत्वा तस्य पुण्य शृणुष्व तव १५ तत्समो नास्ति वै यज्ञस्तीर्थं तत्सदृशं नहि । तत्समं न व्रतं किंचिदिहलोके नराधि
प १६ पंचवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा च यत्फलम् । तत्फल समवाप्नोति सफलाया व्रतेन वै १७ श्रूयतां राजशार्दूल सफलायाः कथा
नकम् । चंपावतीति विख्याता पुरी माहिष्मतस्य च १८ माहिष्मतस्य राजर्षेश्चत्वारश्चामवन्सुताः । तेषां मध्ये तु यो ज्येष्ठः स महा
पापसयुतः १९ परदाराभिगामी च वेश्यासंगरतः सदा । पितुर्द्रव्यं स पापिष्ठो गमयामास सर्वशः २० असद्वृत्तिरतो नित्य देवताद्विज
निंदकः । वैष्णवानां च देवानां नित्य निंदारतः स वै २१ ईदृग्विध तदा दृष्ट्वा पुत्रं माहिष्मतो नृप । राज्यान्निष्कासितस्तेन पित्रा
चैवापि बंधुभिः २२ परिवारजनैः सर्वैस्त्यक्तो राज्ञो भयादिति । लुंपकोपि तदा त्यक्तश्चिंतयामास चैकलः २३ मया ऽत्र किं प्रकर्तव्यं
त्यक्तः पित्रा च बांधवैः । इति चिंतापरो भूत्वा मतिं पापे तदाऽकरोत् २४ मया तु गमन कार्यं वने, त्यक्त्वा पुर पितुः । तस्मा-
द्वनात्सितुः सर्वं व्यापयिष्ये पुरं निशि २५ दिवा वने चरिष्यामि रात्रावपि पितुः पुरे २६ इत्येवं स मतिं कृत्वा लुंपको दैवपातितः ।
निर्जगाम पुरात्तस्माद्गतो सौ गहन वनम् २७ जीवघातकरो नित्य नित्य स्तेयपरायणः । सर्वं च नगरं तेन मुषितं पापकर्मणा २८
गृहीतश्च परित्यक्तो राज्ञो माहिष्मतेर्भयात् । जन्मांतरीयपापेन राज्यभ्रष्ट स पापकृत् २९ आमिषाभिरतो नित्य नित्य वै फलभक्षक ।
आश्रमस्तस्य दुष्टस्य वासुदेवस्य संमतः ३० अश्वत्थो वर्तते तत्र जीर्णो बहुलवार्षिकः । देवत्वं तस्य वृक्षस्य वर्तते तद्वने महत् ३१

१ अर्थेरित्यपः ।

तत्रैव निवसच्चासौ लुंपकः पापबुद्धिमान् । एवं कालक्रमेणैव वसतस्तस्य पापिनः ३२ दुष्कर्मनिरतस्यास्य कुर्वतः कर्म निंदितम् ।
पौषस्य कृष्णपक्षे तु पूर्वाह्ले सफलादिने ३३ दशमीदिवसे राजन्निशायां शीतपीडितः । लुंपको वस्त्रहीनो वै निश्चेष्टो ह्यभवत्तदा ३४
पीड्यमानस्तु शीतेन अश्वत्थस्य समीपगः । न निद्रा न सुखं तस्य गतप्राण इवाभवत् ३५ पीडयन्दशनैर्दंतानेवं च गमिता निशा ।
भानूदये ऽपि तस्याथ न संज्ञा समजायत ३६ लुंपको गतसंज्ञस्तु सफलादिवसे तदा । मध्याह्नसमये प्राप्ते संज्ञां लेभे स लुंपकः ३७
प्राप्तसंज्ञो मुहूर्तेन चोत्थितो ऽसौ तदासनात् । प्रस्खलँश्च पदन्यासैः पंगुवच्चलितो मुहुः ३८ वनमध्ये गतस्तत्र क्षुत्तृषापीडितो ऽभवत् ।
न शक्तिर्जीवघातस्य लुंपकस्य दुरात्मनः ३९ फलानि भूमौ पतितान्याजहार स लुंपकः । यावत्स चागतस्तत्र तावदस्तमगाद्रविः ४०
किं भविष्यति तातेति विललापातिदुःखितः । फलानि तानि सर्वाणि वृक्षमूले न्यवेदयत् ४१ प्रत्युवाच फलैरेभिः प्रीयतां भगवान्ह-
रिः । उपविष्टो लुंपकश्च निद्रां लेभे न वै निशि ४२ तेन जागरणं जातं भगवान्मधुसूदनः । फलानां पूजनं मेने सफलायास्तथा व्रत-
म् ४३ कृतमेवं लुंपकेन ह्यकस्माद्व्रतमुत्तमम् । तेन व्रतप्रभावेण प्राप्तं राज्यमकंटकम् ४४ पुण्यांकुरोदयाद्राजन्यथा प्राप्तं तथा शृणु ।
रवेरुदयवेलायां दिव्योऽश्वश्चाजगाम ह ४५ दिव्यवस्तुपरीवारो लुंपकस्य समीपतः । तस्थौ स तुरगो राजन्वागुवाचाशरीरिणी ४६ प्रा-
प्नुहि त्वं नृपसुत स्वराज्यं हतकंटकम् । वासुदेवप्रसादेन सफलायाः प्रभावतः ४७ पितुः समीपं गच्छ त्वं भुंक्ष्व राज्यमकंटकम् । तथे-
त्युक्त्वा त्वसौ तत्र दिव्यरूपधरो ऽभवत् ४८ कृष्णे मतिश्च तस्यासीत्परमा वैष्णवी तथा । दिव्याभरणशोभाढ्यस्तातं नत्वा स्थितो गृ-
हे ४९ वैष्णवाय ततो दत्तं पित्रा राज्यमकंटकम् । कृतं राज्यं तु तेनैव वर्षाणि सुबहून्यपि ५० हरिवासरसंलीनो विष्णुभक्तिरतः स-

दा। मनोज्ञास्तस्य पुत्रास्तुदारा कृष्णप्रसादतः ५१ ततः स वार्धके राज्ये प्रासे पुत्रं निवेश्य च। वनं गतः सयतात्मा विष्णुभक्तिप
रायणः ५२ साधयित्वा तथात्मानं विष्णुलोकं जगाम ह। गतः कृष्णस्य सान्निध्ये यत्र गत्वा न शोचति ५३ एवं ये वै प्रकुर्वीति सफले-
कादशीव्रतम्। इहलोके यशः प्राप्य मोक्षं यास्यंत्यसंशयम् ५४ धन्यास्ते मानवा लोके सफलाव्रतकारिणः। तस्मिन् जन्मनि ते मोक्षं लभंते
नात्र संशयः ५५ सफलायाश्च माहात्म्यश्रवणाद्धि विशांपते। राजसूयफलं प्राप्य वसेत्स्वर्गे च मानवः ५६॥ इति पौषकृष्णैका० सफलानाम्या
मा०सपूर्णे॥ ॥अथ पौषशुक्लपुत्रदैकादशीकथा॥ युधिष्ठिर उवाच। कथिता वै त्वया कृष्ण सफलैकादशी शुभा। कथयस्व प्रसादेन शुक्ले पौष
स्य या भवेत् १ किंनाम को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते। कस्मै तुष्टो हृषीकेशस्त्वमेव पुरुषोत्तम २ श्रीकृष्ण उवाच। शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि
शुक्ले पौषस्य या भवेत्। तस्या विधिं महाराज लोकानां च हिताय वै ३ पूर्वेण विधिना राजन्कर्तव्यैषा प्रयत्नतः। पुत्रदेति च नाम्ना ऽसौ सर्वपापह
रा परा ४ नारायणोधिदेवोस्याः कामदः सिद्धिदायकः। नातःपरतरा काचित्त्रैलोक्ये सचराचरे ५ विद्यावंतं यशस्वंतं करोति च नरं हरिः। शृणु
राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापहरां पराम् ६ पुरी भद्रावती नाम्नी राजा तत्र सुकेतुमान्। तस्य राज्ञो ऽथ राज्ञी च शैब्यानाम्नीति विश्रुता
७ पुत्रहीनेन राज्ञा च कालो नीतो मनोरथैः। नैवात्मजं नृपो लेभे वंशकर्तारमेव च ८ तेनैव राज्ञा धर्मेण चिंतितं बहुकालतः। किं
करोमि क गच्छामि सुतप्राप्तिः कथं भवेत् ९ न राष्ट्रे न पुरे सौख्यं लेभे राजा सुकेतुमान्। शैब्यया कांतया सार्धं प्रत्यहं दुःखितो
ऽभवत् १० तावुभौ दंपती नित्यं चिंताशोकपरायणौ। पितरस्तु जलं दत्तं कवोष्णमुपभुंजते। राज्ञः पश्चान्न पश्यामो यो ऽस्मान्संत-
र्पयिष्यति ११ इत्येवं संस्मरंतो ऽस्य पितरो दुःखिता ऽभवन्। तेषां तद्दुःखमूलं च ज्ञात्वा राजा ऽप्यतप्यत १२ न बांधवा न मित्राणि

नामात्याः सुहृदस्तथा । रोचंते तस्य भूपस्य न गजाश्वपदातयः १३ नैराश्यं भूपतेस्तस्य मनस्येवमजायत । नरस्य पुत्रहीनस्य नास्ति वै जन्मनः फलम् । अपुत्रस्य गृहं शून्यं हृदयं दुःखितं सदा १४ पितृदेवमनुष्याणां नानृणित्वं सुतं विना । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सुतमुत्पादयेन्नरः १५ इहलोके यशस्तेषां परलोके शुभा गतिः । येषां तु कर्मकर्तॄणां पुण्यं जन्मशतोद्भवम् १६ आयुरारोग्यसंपत्तिस्तेषां गेहे प्रवर्तते । पुत्राः पौत्राश्च लोकाश्च भवेयुः पुण्यकर्मणाम् १७ पुण्यं विना न च प्राप्तिर्विष्णुभक्तिं विना तथा । पुत्राणां संपदो वापि विद्यायाश्चेति मे मतिः १८ एवं चिंतयमानोऽसौ राजा शर्म न लब्धवान् । प्रत्यूषेऽचिंतयद्राजा निशीथेऽचिंतयत्तथा १९ ततश्चात्मविनाशं वै विचार्याथ सुकेतुमान् । आत्मघाते दुर्गतिं च चिंतयित्वा तदा नृपः २० दृष्ट्वात्मदेहं प्रक्षीणमपुत्रत्वं तथैव च । पुनर्विचार्यात्मबुद्ध्या ह्यात्मनो हितकारणम् २१ अश्वारूढस्ततो राजा जगाम गहनं वनम् । पुरोहितादयः सर्वे न जानंति गतं नृपम् २२ गंभीरे विपिने राजा मृगपक्षिनिषेविते । विचचार तदा तस्मिन्वनवृक्षान्विलोकयन् २३ वटानश्वत्थबिल्वांश्च खर्जूरान्पनसांस्तथा । बकुलांश्च सदापर्णांस्तिंदुलांस्तिलकानपि २४ शालांस्तालांस्तमालांश्च ददर्श सरलान्नृपः । इंगुदीककुभांश्चैव श्लेष्मातकबिभीतकान् २५ शल्लकीकरमर्दांश्च पाटलान्खदिरानपि । शाकांश्चैव पलाशांश्च शोभितान्ददृशे पुनः २६ मृगव्याघ्रवराहांश्च सिंहान् शाखामृगानपि । ददर्श भुजगान्राजा वल्मीकादभिनिःसृतान् २७ तथा वनगजान्मत्तान्कलभैः सह संगतान् । यूथपांश्च चतुर्दंतान्करिणीगणमध्यगान् २८ तान्दृष्ट्वा चिंतयामास ह्यात्मनः संगजान्नृपः । तेषां स विंचरन्मध्ये राजा शोकमवाप ह २९ महदाश्चर्यसंयुक्तं ददर्श विपिनं नृपः । क्वचिच्छिवारुतं शृण्वन्नुलूकविरुतं तथा ३० तांस्तान्पक्षिगणान्पश्यन्बभ्राम वनमध्यगः । एवं ददर्श गहनं नृपो मध्यंगते रवौ ३१ क्षुत्तृड्भ्यां पीडितो राजा

इतश्चेतश्च धावति । चिंतयामास नृपतिः सशुष्कगलकंधरः ३२ मया तु किं कृतं कर्म प्राप्तं दुःखं यदीदृशम् । मया वै तोषिता देवा य-
ज्ञैः पूजाभिरेव च ३३ तथैव ब्राह्मणा दानैस्तोषिता मिष्टभोजनैः । प्रजाश्चैव यथाकालं पुत्रवत्परिपालिताः ३४ कस्माद्दुःखं मया प्राप्त
मीदृशं दारुणं महत् । इति चिंतापरो राजा जगामाथाग्रतो वनम् ३५ सुकृतस्य प्रभावेण सरो दृष्टं मनोरमम् । मानसं स्पर्धमानं च पद्मि-
नीपरिशोभितम् ३६ कारंडवैश्चक्रवाकैराजहंसैश्च नादितम् । मकरैर्बहुभिर्युक्तमन्यैर्जलचरैर्युतम् ३७ समीपे सरसस्तत्र मुनीनामाश्रमान्व
हून् । ददर्श राजा लक्ष्मीवान्निमित्तैः शुभशंसिभिः ३८ सव्यात्परतरं चक्षुः प्रास्फुरच्च तथा करः । स्फुरितैस्तस्य राज्ञश्च शंसितं शुभल
क्षणम् ३९ तस्य तीरे मुनीन्दृष्ट्वा कुर्वाणान्नैगमं जपम् । अवतीर्य हयात्तस्मान्मुनीनामग्रतः स्थितः ४० पृथक्पृथक् ववंदे स मुनींस्तान्
शंसितव्रतान् । कृतांजलिपुटो भूत्वा दंडवच्च प्रणम्य सः ४१ हर्षेण महताविष्टो बभूव नृपसत्तमः ४२ तमूचुस्तेपि मुनयः प्रसन्नास्मो
वय तव । कथयस्वाद्य वै राजन्यत्ते मनसि वर्तते ४३ राजोवाच । के यूयमुग्रतपसः किमाख्या भवतामपि । किमर्थं संगता यूयं वदत्तु
मम तत्त्वतः ४४ मुनय ऊचुः । विश्वेदेवा वयं राजन्स्नानार्थमिह चागतः । माघो निकटमायात एतस्मात्पंचमेऽहनि ४५ अद्य ह्येकाद
शी राजन्पुत्रदा नाम नामतः । पुत्रं ददात्यसौ शुक्ला पुत्रदा पुत्रमिच्छताम् ४६ राजोवाच । एष वै संशयो मह्यं सुतस्योत्पादने महान् ।
यदि तुष्टा भवंतो मे पुत्रो वै दीयतां तदा ४७ मुनय ऊचुः । अस्मिन्नेव दिने राजन्पुत्रदा नाम वर्तते । एकादशीति विख्याता क्रियतां
व्रतमुत्तमम् ४८ आशीर्वादेन चास्माकं केशवस्य प्रसादतः । अवश्यं तव राजेंद्र पुत्रप्राप्तिर्भविष्यति ४९ इत्येव वचनात्तेषां कृतं राज्ञा व्रत

१ भन तृतीयार्धे द्वितीया, मानससरोवरेण स्पर्धमानमित्यर्थः ।

शुभम् । द्वादश्यां पारणं कृत्वा मुनीन्नत्वा पुनः पुनः । आजगाम गृहं राजा राज्ञीगर्भं समादधौ ५० मुनीनां वचनेनैव पुत्रदायाः प्रसादतः । पुत्रो जातस्तथा काले तेजस्वी पुण्यकर्मकृत् ५१ पितरं तोषयामास प्रजापालो बभूव सः । एतस्मात्कारणाद्राजन्कर्तव्यं पुत्रदाव्रतम् ५२ लोकानां च हितार्थाय तवाग्रे कथितं मया । एतद्व्रतं तु ये मर्त्याः कुर्वंति पुत्रदाभिधम् ५३ तेषां चैव भवेत्पुत्रो ह्यवश्यं मोक्षभागिनाम् । पठनाच्छ्रवणाद्राजन्नश्वमेधफलं लभेत् ५४ इति श्रीभविष्योत्तरपु० पौषशुक्लैकादश्या पुत्रदानाम्न्या माहात्म्यं सं० ॥ ॥ अथ माघकृष्णषट्तिलैकादशीकथा ॥ दाल्भ्य उवाच । मर्त्यलोके तु संप्राप्ताः पापं कुर्वंति जंतवः । ब्रह्महत्यादिपापैश्च ह्यन्यैश्च विविधैर्युताः १ परद्रव्यापहाराश्च परव्यसनमोहिताः । कथं नायांति नरकान्ब्रह्मंस्तद्ब्रूहि तत्त्वतः २ अनायासेन भगवन्दानेनाल्पेन केनचित् । पापं प्रशममायाति येन तद्वक्तुमर्हसि ३ गभस्तिरुवाच । साधुसाधु महाभाग गुह्यमेतदुदाहृतम् । यन्न कस्यचिदाख्यातं ब्रह्मविष्ण्वेंद्रदैवतैः ४ तदहं कथयिष्यामि त्वया पृष्टो द्विजोत्तम । ततो माघे तु संप्राप्ते शुचिः स्नातो जितेंद्रियः ५ कामक्रोधाभिमानेर्ष्यालोभपैशून्यवर्जितः । देवदेवं च संस्मृत्य पादौ प्रक्षाल्य वारिणा ६ भूमावपतितं ग्राह्यं गोमयं तत्र मानवः । तिलान्प्रक्षिप्य कार्पासं पिंडकांश्चैव कारयेत् ७ अष्टोत्तरशतं चैव नात्र कार्या विचारणा । ततो माघे च संप्राप्ते ह्याद्रौ चैव भवेद्यदि ८ मूले वा कृष्णपक्षस्यैकादश्यां नियमं ततः । गृह्णीयात्पुण्यफलदं विधानं तत्र मे शृणु ९ देवदेवं समभ्यर्च्य सुस्नातः प्रयतः शुचिः । कृष्णनामानि संकीर्त्य क्षुतजृंभासु सर्वदा १० रात्रौ जागरणं कुर्याद्रात्रौ होमं च कारयेत् । अर्चयेद्देवदेवेशं शंखचक्रगदाधरम् ११ चंदनागरुकर्पूरैर्नैवेद्यं कृसरं तथा १२ संस्मृत्य नाम्ना च ततः कृष्णाख्येन पुनःपुनः । कूष्मांडैर्नारिकेलैश्च ह्यथवा बीजपूरकैः १३ सर्वाभावेपि विप्रेंद्र शस्तं पूगी

फलं तथा । अर्घ्यं दत्त्वा विधानेन पूजयित्वा जनार्दनम् १४ कृष्ण कृष्ण कृपाळुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसारार्णवमग्नं मां प्रसीद पर
मेश्वर १५ नमस्ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु महापुरुषपूर्वज । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं लक्ष्म्या सह जगत्पते १६
ततस्तु पूजयेद्विप्रमुदकुंभं प्रदापयेत् । छत्रोपानहवस्त्रैश्च कृष्णो मे प्रीयतामिति १७ कृष्णा धेनुः प्रदातव्या यथाशक्त्या द्विजोत्तम । ति
लपात्रं द्विजश्रेष्ठ दद्यात्तत्र विचक्षणः १८ स्नानप्राशनयोः शस्ता श्वेताः कृष्णास्तिला मुने । तान्प्रदद्यात्प्रयत्नेन यथाशक्त्या द्विजोत्त
म १९ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी २० तिलभुक्तिलदाता च षट् तिलाः पाप
नाशकाः ॥ नारद उवाच । कृष्ण कृष्ण महाबाहो नमस्ते भक्तभावन २१ षट्तिलैकादशीभुक्त कीदृशं फलमश्नुते । सोपाख्यानं मम ब्रूहि
यदि तुष्टोसि यादव २२ श्रीकृष्ण उवाच । शृणु राजन्यथा वृत्तं दृष्टं तत्कथयामि ते । मृत्युलोके पुरा ह्यासीद्ब्राह्मणी तत्र नारद २३
व्रतचर्यारता नित्यं देवपूजारता सदा । मासोपवासनिरता मम भक्ता च सर्वदा २४ कृष्णोपवाससंयुक्ता मम पूजापरायणा । शरीरं क्ले
शितं नित्यमुपवासैर्द्विजोत्तम २५ दीनानां ब्राह्मणानां च कुमारीणां च भक्तितः । गृहादिकं प्रयच्छंती सर्वकालं महामतिः २६ अतिकृ
च्छ्रस्ता सा तु सर्वकालेषु वै द्विज । शुद्धमस्याः शरीरं हि व्रतैः कृच्छ्रैर्न संशयः २७ अर्थिनं वैष्णवं लोकं कायक्लेशेन वै तथा । ना द
त्तमन्नदानं हि येन तृप्तिः परा भवेत् २८ एतज्ज्ञात्वा मया ब्रह्म मृत्युलोकमुपागतः । कालिकं रूपमास्थाय भिक्षापात्रेण याचिता २९
ब्राह्मण्युवाच । कस्मात्त्वमागतो ब्रह्मन्वद यस्मात्समागतः । पुनरेव मया प्रोक्तं देहि भिक्षां च सुंदरि ३० तया कोपेन महता मृत्पिं
डस्ताम्रभाजने । क्षिप्तो यावत्तया देव्या पुनः स्वर्गं गतो द्विज ॥ ततः कालेन महता तापसी सुमहाव्रता । कदाचित्स्वर्गमायाता व्रत

चर्याप्रभावतः ३२ मृत्पिंडस्य प्रभावेण गृहं प्राप्तं मनोरमम् । संजातं चैव विप्रर्षे धान्यकोशविवर्जितम् ३३ गृहं यावन्निरीक्षेत न किञ्चित्तत्र पश्यति । तावद्गृहाद्विनिष्क्रांता ममांते चागता द्विज ३४ क्रोधेन महताविष्टा इदं वचनमब्रवीत् । मया व्रतैश्च कृच्छ्रैश्च ह्युपवासैरनेकशः ३५ पूजयाराधितो देवः सर्वलोकस्य भावनः । न धनं दृश्यते किञ्चिद्गृहे मम जनार्दन ३६ ततश्चोक्ता मया सा तु गृहं गच्छ यथागतम् । आगमिष्यंति सुतरां कौतूहलसमन्विताः ३७ देवपत्न्यस्तव द्रष्टुं विस्मयेन समन्विताः । द्वारं नोद्घाटनीयं हि षट्तिलापुण्यवाचनात् ३८ एवमुक्ता गता सा तु यदा वै मानुषी तदा । अत्रांतरे समायाता देवपत्न्यश्च नारद ३९ ताभिश्च कथितं तत्र त्वां द्रष्टुं हि समागताः । द्वारमुद्घाटय त्वं च पश्यामस्त्वां शुभानने ४० मानुष्युवाच । यदि द्रष्टुं समायाता सत्यं वाच्यं विशेषतः । षट्तिलापुण्यं वदत द्वारोद्घाटनकारणात् ४१ एकापि नावदत्तत्र षट्तिलाव्रतनाशतः । अन्यया कथितं तत्र द्रष्टव्या मानुषी मया ४२ ततो द्वारं समुद्घाट्य दृष्टा ताभिश्च मानुषी । न देवी न च गंधर्वी नासुरी च न पन्नगी ४३ दृष्टा पूर्वं तथा नारी ईदृशी सा द्विजर्षभ । रूपकांतिसमायुक्ता क्षणेन समपद्यत ४४ धनं धान्यं च वस्त्रादि सुवर्णं रौप्यमेव च । भवनं सर्वसंपन्नं षट्तिलायाः प्रसादतः ४५ अतितृष्णा न कर्तव्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । आत्मवित्तानुसारेण तिलान्वस्त्रादि दापयेत् ४६ लभते चैव मारोग्यं ततो जन्मनि जन्मनि । दारिद्र्यं न च कष्टं वै न च दौर्भाग्यमेव च ४७ न भवेद्वै द्विजश्रेष्ठ षट्तिलायामुपोषणात् । अनेन विधिना राजंस्तिलदानान्न संशयः ४८ मुच्यते पातकैः सर्वैर्नात्र कार्या विचारणा । दानं च विधिना सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम् ४९ नानर्थः कश्चिन्नायासः शरीरे मुनिसत्तम ५० इति श्रीभवि०माघकृष्णैकादश्याः षट्तिलानाम्न्या माहात्म्यं सं० ॥ ॥ अथ माघशुक्लजयैकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । साधु कृष्ण त्वया

प्रोक्ता आदिदेव जगत्पते । स्वेदजा अण्डजाश्चैव उद्भिजाश्च जरायुजाः १ तेषां कर्ता विकर्ता त्वं पालकः क्षयकारकः । माघस्य कृष्णपक्षे
तु षट्तिला कथिता त्वया २ शुक्ले चैकादशी या स्यात् कथयस्व प्रसादतः । किं नाम को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते ३ श्रीकृष्ण
उवाच । कथयिष्यामि राजेंद्र शुक्ले माघस्य या भवेत् । जयानाम्नीति विख्याता सर्वपापहरा परा ४ पवित्रा पापहन्त्री च पिशाचत्ववि
नाशिनी । नैव तस्या व्रते चीर्णे प्रेतत्वं जायते नृणाम् ५ नातःपरतरा काचित्पापघ्नी मोक्षदायिनी । एतस्मात्कारणाद्राजन् कर्तव्येय
प्रयत्नतः ६ श्रूयतां राजशार्दूल कथां पौराणिकीं शुभाम् । पंकजे च पुराणेऽस्या महिमा कथितो मया ७ एकदा नागलोके वै इंद्रो रा
ज्यं चकार ह । देवाश्च तत्र सौख्येन निवसंति मनोरमे ८ पीयूषपाननिरता अप्सरोगणसेविताः । नंदनं तु वनं तत्र पारिजातोपशोभि
तम् ९ रमयंति रमंत्यत्र अप्सरोभिर्दिवौकसः । एकदा रममाणोऽसौ देवेंद्रः स्वेच्छया नृप १० नर्तयामास हर्षात्स पंचाशत्कोटिनायि-
का । गंधर्वास्तत्र गायंति, गंधर्वः पुष्पदंतकः ११ चित्रसेनश्च तत्रैव चित्रसेनसुता तथा । मालिनीति च नाम्ना तु चित्रसेनस्य कामि-
नी १२ मालिन्यां तु समुत्पन्नः पुष्पवानिति नामतः । पुष्पदंतस्य पुत्रो वै माल्यवान्नाम नामतः १३ गंधर्वी पुष्पवत्याख्या माल्यव
त्यतिमोहिता । कामस्य च शरैस्तीक्ष्णैर्विद्धांगी सा बभूव ह १४ तया भावकटाक्षैश्च माल्यवांस्तु वशीकृतः । लावण्यरूपसंपन्ना तस्या
रूपं नृप शृणु १५ बाहू तस्यास्तु कामेन कंठपाशौ कृताविव । चंद्रवद्वदनं तस्या नयने श्रवणायते १६ कर्णौ तु शोभितौ तस्याः कु
ण्डलाभ्यां नृपोत्तम । कंबुग्रीवायुता चैव दिव्याभरणभूषिता १७ पीनोन्नतौ कुचौ तस्या मुष्टिमात्रं च मध्यमम् । नितंबौ विपुलौ तस्या

१ पंकजे पुराणे पद्मपुराणे ।

विस्तीर्णं जघनस्थलम् १८ चरणौ शोभमानौ तौ रक्तोत्फलसमद्युती । ईदृश्या पुष्पवत्या च माल्यवानतिमोहितः १९ शक्रस्य परितो-
षाय नृत्यार्थं तौ समागतौ । गायमानौ च तौ तत्र ह्यप्सरोगणसंगतौ २० न शुद्धगानं गायेतां चित्तभ्रमसमन्वितौ । बद्धदृष्टी तथाऽन्योन्यं
कामबाणवशंगतौ २१ ज्ञात्वा लेखर्षभस्तत्र संगतं मानसं तयोः । तालकालक्रियामानलोपाद्गीतावभंजनात् २२ चिंतयित्वा तु मघवान-
वज्ञातं तथात्मनः । कुपितश्च तयोरित्थं शापं दास्यन्निदं जगौ २३ धिग्वां पापरतौ मूढावाज्ञाभंगकरौ मम । युवां पिशाचौ भवतां दं-
पती रूप धारिणौ २४ मृत्युलोकमनुप्राप्तौ भुंजानौ कर्मणः फलम् । एवं मघवता शप्तावुभौ दुःखितमानसौ २५ हिमवंतमनुप्राप्ताविंद्र
शापविमोहितौ । उभौ पिशाचतां प्राप्तौ दारुणं दुःखमेव च २६ संप्राप्तमानसौ तत्र महाकृच्छ्रगतावुभौ । गंधं रसं च स्पर्शं
च न जानंतौ विमोहितौ २७ पीड्यमानौ तु दाहेन देहपातकरेण च । तौ न निद्रासुखं प्राप्तौ कर्मणा तेन पीडितौ २८
परस्परं वादमानौ चेरतुर्गिरिगह्वरम् । पीड्यमानौ तु शीतेन तुषारप्रभवेण तौ २९ दंतघर्षं प्रकुर्वाणौ रोमांचितवपुर्धरौ । ऊचे
पिशाचः शीतार्तः स्वपत्नीं तु पिशाचिकाम् ३० किमावाभ्यां कृतं पापमत्यंतं दुःखदायकम् । येन प्राप्तं पिशाचत्वं स्वेन दुष्कृत-
कर्मणा ३१ नरकं दारुणं मत्वा पिशाचत्वं च गर्हितम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पापं नैव समाचरेत् ३२ इति चिंतापरौ तत्र ह्यास्तां दुःखेन
कर्षितौ । दैवयोगात्तयोः प्राप्ता माघस्यैकादशी सिता ३३ जयानाम्नीति विख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्मिन्दिने तु संप्राप्ते
तावाहारविवर्जितौ ३४ आसाते तत्र नृपते जलपानविवर्जितौ । न कृतो जीवघातश्च न पत्रफलभक्षणम् ३५ अश्वत्थस्य समीपे तु प-
तितौ दुःखसंयुतौ । रविरस्तंगतो राजँस्तथैव स्थितयोस्तयोः ३६ प्राप्ता चैव निशा घोरा दारुणा शीतधारिणी । वेपमानौ तु तौ तत्र हि-

मेन च जडीकृतौ ३७ परस्परेण सल्मौ भात्रयोर्भुजयोरपि । न निद्रां न रतिं तत्र न तौ सौख्यमविंदताम् ३८ एवं तौ राजशार्दूल शा-
पेनेंद्रस्य पीडितौ । इत्थ तयोर्दुःखितयोर्निर्जगाम तदा निशा । जयायास्तु व्रते चीर्णे रात्रौ जागरणे कृते ३९ तयोर्व्रतप्रभावेण यथा स्वा-
सीत्तथा शृणु । द्वादशीदिवसे प्राप्ते ताभ्यां चीर्णे जयाव्रते ४० विष्णोः प्रभावान्नृपतेः पिशाचत्व तयोर्गतम् । पुष्पवंती माल्यवांश्च पूर्व-
रूपौ बभूवतुः ४१ पुरातनस्नेहयुतौ पूर्वालंकारसंयुतौ । विमानमधिरूढौ तावप्सरोगणसेवितौ ४२ स्तूयमानौ तु गंधर्वैस्तुम्बरुप्रमुखैस्तथा ।
हावभावसमायुक्तौ गतौ नाके मनोरमे ४३ देवेंद्रस्याग्रतो गत्वा प्रणाम चक्रतुर्मुदा । तथाविधौ तु तौ दृष्ट्वा मघवान्विस्मितोऽब्रवीत् ४४ इंद्र
उवाच । वदत केन पुण्येन पिशाचत्व विनिर्गतम् । मम शापवशं प्राप्तौ केन देवेन मोचितौ ४५ माल्यवानुवाच । वासुदेवप्रसादेन जयायाः
सुव्रतेन च । पिशाचत्वं गतं स्वामिन्सत्य भक्तिप्रसादतः ४६ इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्युवाच सुरेश्वरः । पवित्रौ पावनौ जातौ वंदनीयौ
ममापि च ४७ हरिवासरकर्तारौ विष्णुभक्तिपरायणौ । हरिभक्तिरता ये च शिवभक्तिरतास्तथा ४८ अस्माकमपि ते मर्त्याः पूज्या वंद्या न
संशयः । विहरस्व यथासौख्यं पुष्पवत्या सुरालये ४९ एतस्मात्कारणाद्राजन्कर्तव्यो हरिवासरः । जयाव्रत तु राजेंद्र ब्रह्महत्यापहारकम् ५०
सर्वदानानि दत्तानि यज्ञास्तेन कृता नृप । सर्वतीर्थेषु सुस्नातः कृत येन जयाव्रतम् ५१ यः करोति नरो भक्त्या श्रद्धायुक्तो जयाव्रतम् ।
कल्पकोटिशत यावद्वैकुंठे मोदते ध्रुवम् । पठनाच्छ्रवणाद्राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ५२ ॥ इति श्रीम० माघशुक्लजयानामैकादशीमाहात्म्य
संपूर्णम् ॥ ॥ अथ फाल्गुनकृष्णविजयानामैकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । फाल्गुनस्यासिते पक्षे किन्नामैकादशी भवेत् । वासुदेव
प्रसादेन कथयस्व प्रसादतः १ श्रीकृष्ण उवाच । कथयिष्यामि राजेंद्र कृष्णा या फाल्गुनी भवेत् । विजयेति च सा प्रोक्ता कर्तॄणां जयदा

सदा २ तस्याश्च व्रतमाहात्म्यं सर्वपापहरं परम् । नारदः परिपप्रच्छ ब्रह्माणं कमलासनम् ३ फाल्गुनस्यासिते पक्षे विजया नाम या तिथिः । तस्या व्रतं सुरश्रेष्ठ कथयस्व प्रसादतः ४ इति पृष्टो नारदेन प्रत्युवाच पितामहः ॥ ब्रह्मोवाच । शृणु नारद वक्ष्यामि कथां पापहरां पराम् ५ पुरातनं व्रतं ह्येतत्पवित्रं पापनाशनम् । यन्न कस्यचिदाख्यातं मयैतद्विजयाव्रतम् ६ जयं ददाति विजया नृणां चैव न संशयः । रामस्तपोवनं यातो वर्षाण्येव चतुर्दश ७ न्यवसत्पंचवट्यां तु ससीतश्च सलक्ष्मणः । तत्रैव वसतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ८ रावणेन हृता भार्या सीतानाम्नी तपस्विनी । तेन दुःखेन रामोऽसौ मोहमभ्यागतस्तदा ९ भ्रमञ्जटायुषं तत्र ददर्श विगतायुषम् । कवंधो निहतः पश्चाक्रमता ऽरण्यमध्यतः १० राज्ञे विज्ञाप्य तत्सर्वं सोपि मृत्युवशंगतः । सुग्रीवेण समं सख्यमर्जयन्समजायत ११ वानराणामनीकानि रामार्थं संगतानि वै । ततो हनूमता दृष्टा लंकोद्याने तु जानकी १२ रामसंज्ञापनं तस्यै दत्तं कर्म महत्कृतम् । समेत्य रामेण पुनः सर्वं तत्र निवेदितम् १३ अथ श्रुत्वा रामचंद्रो वाक्यं चैव हनूमतः । सुग्रीवानुमतेनैव प्रस्थानं समरोचयत् १४ स गत्वा वानरैः सार्द्धं तीरं नदनदीपतेः । दृष्ट्वाब्धिं दुस्तरं रामो विस्मितोऽभूत्कपिप्रियः १५ प्रोत्फुल्ललोचनो भूत्वा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् । सौमित्रे केन पुण्येन तीर्यते वरुणालयः १६ अगाधसलिलैः पूर्णो नक्रैर्भीमैः समाकुलः । उपायं नैव पश्यामि येनैव सुतरो भवेत् १७ लक्ष्मण उवाच । आदिदेवस्त्वमेवासि पुराणपुरुषोत्तम । बकदाल्भ्यो मुनिश्चात्र वर्तते द्वीपमध्यतः १८ अस्मात्स्थानाद्योजनार्द्धमाश्रमस्तस्य राघव । अनेन दृष्टा ब्रह्माणो बहवो रघुनंदनः १९ तं पृच्छ गत्वा राजेंद्र पुराणमृषिपुंगवम् । इति वाक्यं ततः श्रुत्वा लक्ष्मणस्यातिशोभनम् २०

१ अटमानेन रामेणेत्यर्थः ।

गाम राघवो द्रष्टुं बकदाल्भ्यं महामुनिम्। प्रणनाम मुनिं मूर्ध्ना रामो विष्णुमिवामरः २१ मुनिर्ज्ञात्वा ततो राम पुराणपुरुषोत्तमम्। के-
नापि कारणेनैव प्रविष्टं मानुषीं तनुम् २२ उवाच स ऋषिस्तत्र कुतो राम तवागम ॥ राम उवाच। त्वत्प्रसादादहो विप्र वरुणालयसन्नि
धिम् २३ आगतोऽस्मि ससैन्यो ऽत्र लङ्कां जेतुं सराक्षसीम्। भवतश्चानुकूल्येन तीर्यते ऽब्धिर्यथा मया २४ तमुपाय वद मुने प्रसाद कुरु
सुव्रत। एतस्मात्कारणादेव द्रष्टुं त्वाहमुपागतः २५ मुनिरुवाच। कथयिष्याम्यहं राम व्रतानामुत्तम व्रतम्। कृतेन येन सहसा विजयस्ते
भविष्यति २६ लङ्कां जित्वा राक्षसांश्च दीर्घां कीर्तिमवाप्स्यसि। एकाग्रमानसो भूत्वा व्रतमेतत्समाचर २७ फाल्गुनस्यासिते पक्षे विजयै
कादशी भवेत्। तस्या व्रते कृते राम विजयस्ते भविष्यति २८ निःसंशय समुद्रं च तरिष्यसि सवानर। विधिस्तु श्रूयता राम व्रतस्या
स्य फलप्रदः २९ दशमीदिवसे प्राप्ते कुम्भमेकं च कारयेत्। हैम वा राजतं वापि ताम्र वाप्यथ मृन्मयम् ३० स्थापयेच्छोभित कुंभ ज-
लपूर्णं सपल्लवम्। तस्योपरि न्यसेद्देवं हैम नारायण प्रभुम् ३१ एकादशीदिने प्राप्ते प्रातःस्नान समाचरेत्। निश्चलं स्थापयेत्कुंभ गंध
माल्यानुलेपनैः ३२ दाडिमैर्नारिकेलैश्च पूजयेच्च विशेषतः। सप्तधान्यान्यधस्तत्र यवानुपरि विन्यसेत् ३३ गंधैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विवि
धैरपि। कुंभाग्रे तद्दिन राम नीयते भक्तिभावतः ३४ रात्रौ जागरण तत्र तस्याग्रे कारयेद्बुधः। द्वादशीदिवसे प्राप्ते मार्तंडस्योदय प्रति ३५
नीत्वा कुंभ जलोद्देशे नद्यां प्रस्रवणे तथा। तडागे स्थापयित्वा वा पूजयित्वा यथाविधि ३६ दद्यात्सदैवत कुंभ ब्राह्मणे वेदपारगे। कु
मेन सह राजेंद्र महादानानि दापयेत् ३७ अनेन विधिना राम यूथपैः सह सगतः। कुरु व्रत प्रयत्नेन विजयस्ते भविष्यति ३८ इति श्रु
त्वा वचो रामो यथोक्तमकरोत्तथा। कृते व्रते स विजयी बभूव रघुनंदनः ३९ अनेन विधिना राजन्ये कुर्वंति नरा व्रतम्। इहलोके ज

यस्तेषां परलोकस्तथाऽक्षयः ४० एतस्मात्कारणात्पुत्र कर्तव्यं विजयाव्रतम् । विजयायाश्च माहात्म्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् ४१ पठनाच्छ्रवणात्तस्य वाजपेयफलं लभेत्४२ ॥ इति श्रीस्कंदपु० फाल्गुनकृष्णैकादश्या विजयानाम्न्या माहात्म्यं समाप्तम् ॥ अथ फाल्गुनशुक्लाऽऽमलकीनामैकादशीकथा ॥ मांधातोवाच । वद ब्रह्मन्महाभाग येन श्रेयो भवेन्मम । ईदृग्ब्रूहि ब्रह्मयोने यद्यनुग्रहता मयि १ सरहस्यं सेतिहासं व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ वसिष्ठ उवाच । कथयाम्यधुना तुभ्यं सर्वव्रतफलप्रदम् २ आमलक्या व्रतं राजन्महापातकनाशनम् । मोक्षदं सर्वलोकानां गोसहस्रफलप्रदम् ३ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् । यथामुक्तिमनुप्राप्तो व्याधो हिंसासमन्वितः ४ वैदिशं नाम नगरं हृष्टपुष्टजनावृतम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च समलंकृतम् ५ रुचिरं नृपशार्दूल ब्रह्मघोषनिनादितम् । न नास्तिको दुष्कृतिकस्तस्मिन्पुरवरे सदा ६ तत्र सोमान्वयो राजा विख्यातः शाशबिंदुकः । राजा चैत्ररथो नाम धर्मात्मा सत्यसंगरः ७ नागायुतबलः श्रीमाञ्छस्त्रशास्त्रार्थपारगः । तस्मिञ्छासति धर्मज्ञे धर्मात्मनि धरां प्रभो ८ कृपणो नैव कुत्रापि दृश्यते नैव निर्धनः । सुकालः क्षेममारोग्यं तस्मिन् राज्यं प्रशासति ९ विष्णुभक्तिरता लोकास्तस्मिन् पुरवरे सदा । हरिपूजारताश्चैव राजा चापि विशेषतः १० न शुक्लां नैव कृष्णां च द्वादशीं भुंजते जनाः । सर्वधर्मान्परित्यज्य हरिभक्तिपरायणाः ११ एवं संवत्सरा जग्मुर्बहवो राजसत्तम। जनस्य सौख्ययुक्तस्य हरिभक्तिरतस्य च १२ अथ कालेन संप्राप्ता द्वादशी पुण्यसंयुता । फाल्गुनस्य सिते पक्षे नाम्ना ह्यामलकी स्मृता १३ तामवाप्य जनाः सर्वे बालकाः स्थविरा नृप। नियमं चोपवासं च सर्वे चक्रुर्नरा विभो १४ महाफलं व्रतं ज्ञात्वा स्नानं कृत्वा नदीजले । तत्र

१ द्वादशीशब्देनैकादशी ज्ञेया ।

देवालये राजा लोकयुक्तो महामखः १५ पूर्णकुंभमवस्थाप्य छत्रोपानहसंयुतम्। पंचरत्नसमायुक्तं दिव्यमथादिवाधितम् १६ दीपमाला-
न्वितं चैव जामदग्न्यसमन्वितम्। पूजयामासुरव्यग्रा धात्रीं च मुनिभिर्जनाः १७ जामदग्न्य नमस्तेऽस्तु रेणुकानन्दवर्द्धन। आमलकीकृत-
च्छाय मुक्तिमुक्तिवरप्रद १८ धात्रि धातृसमुद्भूते सर्वपातकनाशिनि। आमलकि नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्योदकं मम १९ धात्रि ब्रह्मस्व
रूपासि त्वं तु रामेण पूजिता। प्रदक्षिणाविधानेन सर्वपापहरा भव २० तत्र जागरणं चक्रुर्जनाः सर्वे स्वभक्तितः। एतस्मिन्नेव काले तु
व्याधस्तत्र समागतः २१ क्षुधाश्रमपरिव्याप्तो महाभारेण पीडितः। कुटुंबार्थं जीवघाती सर्वधर्मबहिष्कृतः २२ जागरं तत्र सोऽपश्यदाम
लक्यां क्षुधान्वितः। दीपमालाकुलं दृष्ट्वा तत्रैव निषसाद सः २३ किमेतदिति संचिन्त्य प्राप्तो विस्मयतां भृशम्। ददर्श कुंभं तत्रस्थं
देवं दामोदरं तथा २४ ददर्शामलकीवृक्षं तत्रस्थांश्चैव दीपकान्। वैष्णवं च तथाख्यानं सुश्राव पठतां नृणाम् २५ एकादश्याश्च मा
हात्म्यं सुश्राव क्षुधितोपि सन्। जाग्रतस्तस्य सा रात्रिर्गता विस्मितचेतसः २६ ततः प्रभातसमये विविशुर्नगरं जनाः। व्याधोऽपि गृ
हमागत्य बुभुजे प्रीतमानसः २७ ततः कालेन महता व्याधः पंचत्वमागतः। एकादश्याः प्रभावेण रात्रौ जागरणेन च २८ राज्यं प्रपेदे
सुमहच्चतुरंगबलान्वितम्। जयंती नाम नगरी तत्र राजा विदूरथः २९ तस्मात्स तनयो जज्ञे नाम्ना वसुरथो बली। चतुरंगबलोपेतो
धनधान्यसमन्वितः ३० दशायुतानि ग्रामाणां बुभुजे भयवर्जितः। तेजसाऽऽदित्यसदृशः कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ३१ पराक्रमे विष्णुसमः क्ष
मया पृथिवीसमः। धार्मिकः सत्यवादी च विष्णुभक्तिपरायणः ३२ ब्रह्मज्ञः कर्मशीलश्च प्रजापालनतत्परः। यजते विविधान्यज्ञान् स
राजा परदर्पहा ३३ दानानि विविधान्येव प्रददाति च सर्वदा। एकदा मृगयां यातो दैवान्मार्गपरिच्युतः ३४ न दिशो नैव विदिशो वेत्ति

तत्र महीपतिः । उपधाय च दोर्मूलमेकाकी गहने वने ३५ श्रांतश्च क्षुधितो ऽत्यंतं संविवेश महीपतिः । अत्रांतरे म्लेच्छगणः पर्वतांतरवासभुक् ३६ आ ययौ तत्र यत्रास्ते राजा परबलार्दनः । कृतवैरास्तु ते राज्ञा सर्वे दैवोपतापिताः ३७ परिवार्य ततस्तस्थू राजानं भूरिदक्षिणम् । हन्यतां हन्यतां चायं पूर्ववैरविरुद्धधीः ३८ अनेन निहताः पूर्वं पितरो भ्रातरः सुताः । पौत्राश्च भागिनेयाश्च मातुलाश्च निपातिताः ३९ निष्कासिताश्च स्वस्थानाद्विक्षिप्ताश्च दिशो दश । एतावदुक्त्वा ते सर्वे तत्रैनं हंतुमुद्यताः ४० पाशैश्च पट्टिशैः खड्गैर्बाणैर्धनुषि संस्थितैः । सर्वतो ऽरिगणास्ते च राजानं हंतुमुद्यताः ४१ सर्वाणि शस्त्राणि समाद्रवंति न वै शरीरे प्रविशंति तस्य । ते चापि सर्वे हतशस्त्रसंघा म्लेच्छा बभूवर्गतदेहजीवाः ४२ यदापि चलितुं तत्र न शेकुस्ते ऽरयो भृशम् । शस्त्राणि कुंठतां जग्मुः सर्वेषां हतचेतसाम् ४३ दीना बभुवस्ते सर्वे ये च हंतुं समागताः । एतस्मिन्नेव काले तु तस्य राज्ञः शरीरतः ४४ निःसृता प्रमदा ह्येका सर्वावयवशोभना । दिव्यगंधसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिता ४५ दिव्यमाल्यांबरधरा भ्रुकुटीकुटिलानना । स्फुलिंगाभ्यां[1] च नेत्राभ्यां पावकं वमती बहु ४६ चक्रोद्यतकरा चैव कालरात्रिरिवापरा । अभ्यधावत संक्रुद्धा म्लेच्छानत्यंतदुःखितान् ४७ निहताश्च यदा म्लेच्छास्ते विकर्मरतास्तथा । ततो राजा विबुद्धः सन् ददर्श महदद्भुतम् ४८ हतान्म्लेच्छगणान्दृष्ट्वा राजा हर्षमवाप सः । इह केन हता म्लेच्छा अत्यंतं वैरिणो मम ४९ केन चेदं महत्कर्म कृतमस्मद्धितार्थिना । एतस्मिन्नेव काले तु वागुवाचाशरीरिणी ५० तं स्थितं नृपतिं दृष्ट्वा निकामं विस्मयान्वितम् । शरणं केशवादन्यो नास्ति कोपि द्वितीयकः ५१ वनात्तस्मात्स कुशली समायातापि भूमिभुक् । राज्यं चकार धर्मात्मा धरायां देवतेशवत् ५२ वसिष्ठ उवाच ।

१ स्फुलिंगाभ्यां अग्निकणरूपाभ्यां नेत्राभ्यां मित्यर्थः ।

तस्मादामलकीं राजन्ये कुर्वंति नरोत्तमाः । ते यांति वैष्णवं लोकं नात्र कार्या विचारणा ५२ ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपु० फाल्गुनशुक्लैकादश्या आमलकीनाम्न्या माहात्म्यं स०॥ ॥ अथ चैत्रकृष्णपापमोचनीनामैकादशी कथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । फाल्गुनस्य सिते पक्षे श्रुता सा ऽऽमलकी मया । चैत्रस्य कृष्णपक्षे तु किं नामैकादशीभवेत् १ श्रीकृष्ण उवाच । शृणु राजेंद्र वक्ष्यामि अज्ञातपापनाशनम् । यल्लोमशो ऽब्रवीत्पृष्टो मांधात्रा चक्रवर्तिना २ मांधातोवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि लोकानां हितकाम्यया । चैत्रमास्यसिते पक्षे किं नामैकादशी भवेत् ३ को विधिः किं फलं तस्याः कथयस्व प्रसादतः ॥ लोमश उवाच । श्रूयतां राजशार्दूल कामदां सिद्धिदां तथा । कथां विचित्रां शुभदां पापहां धर्मदायिनीम् ४ पुरा चैत्ररथोद्देशे अप्सरोगणसेविते । वसंतसमये मासे पुष्पैराकुलिते वने ५ गंधर्वकन्यास्तत्रैव रमंति सह किन्नरैः । पाकशासनमुख्याश्च क्रीडंते च दिवौकसः ६ नापरं सुंदरं किंचिद्वनाच्चैत्ररथाद्वनम् । तस्मिन्वने तु मुनयस्तपंति बहुलं तपः ७ सह देवैस्तु मघवा रमते मधुमाधवौ । एको मुनिवरस्तत्र मेधावी नाम नामतः ८ अप्सरास्तं मुनिवरं मोहनायोपचक्रमे । मंजुघोषेति विख्याता भावं तस्य विचिन्वती ९ कोशमात्रे स्थिता तस्य भयादाश्रमसन्निधौ । गायती मधुरं साधु पीडयती विपंचिकाम् १० गायंतीं तामथालोक्य पुष्पचंदनवेष्टिताम् । कामोपि विजयाकांक्षी शिवभक्तं मुनीश्वरम् ११ तस्याः शरीरसंसर्गी शिववैरमनुस्मरन् । तुल्यभ्रुवौ धनुःकोटी गुणं कृत्वा कटाक्षकम् १२ मार्गणौ नयने कृत्वा पक्षयुक्तौ यथाक्रमम् । कुचौ कृत्वा पटकुटीं विजयायोपसंस्थितः १३ मंजुघोषा ऽभवत्तत्र कामस्यैव वरूथिनी । मेधाविनं मुनिं दृष्ट्वा सापि कामेन पीडिता १४ यौवनोद्भिन्नदेहोऽसौ मेधाव्यतिविराजते । सितोपवीतसहितो दंडी स्मर इवापरः १५ मेधावी वसति स्मासौ च्यवनस्याश्रमे शुभे । मंजुघोषा स्थिता तत्र दृष्ट्वा तं मुनिपुंगवम् १६ मद-

रणद्वलयसंयुक्ता सिंजन्नूपुरमेखला १७ गायंती भावसंयुक्तां विलोक्य मुनिपुंगवः । मदनेन ससैन्येन नी-
नस्य वशं प्राप्ता मंदं मंदमगायत । हावभावकटाक्षैस्तु मोहयामास चांगना १९ अथः संस्थाप्य वीणां
तो मोहवशे बलात् १८ मंजुघोषा समागम्य मुनिं दृष्ट्वा तथाविधम् । तस्मिन्नेव वनोद्देशे दृष्ट्वा
सा सस्वजे तं मुनीश्वरम् । वल्लीवाकुलिता वृक्षे वातवेगेन वेपिता २० सोपि रेमे तया सार्द्धं मेधावी मुनिपुंगवः । बहुलश्च गतः का-
तद्देहमुत्तमम् २१ शिवतत्त्वं गतं तस्य कामतत्त्ववशंगतः । न निशा न दिनं सोपि रमञ्जानाति कामुकः २२ बहुलश्च गतः का-
लो मुनेराचारलोपकः । मंजुघोषा देवलोकं गमनायोपचक्रमे २३ गच्छंती प्रत्युवाचाथ रेमते मुनिपुंगवः । आदेशो दीयतां ब्रह्मन्स्वधा-
मगमनाय मे २४ मेधाव्युवाच । अद्यैव त्वं समायाता प्रदोषादौ वरानने । यावत्प्रभातसंध्या स्यात्तावत्तिष्ठ ममांतिके २५ इति श्रुत्वा
मुनेर्वाक्यं भयभीता बभूव सा । पुनर्वै रमयामास तं मुनिं ऋषिसत्तमम् २६ मुनिशापभयाद्भीता बहुलान्परिवत्सरान् । वर्षाणां पंचपं-
चाशच्छतं मासान्दिनत्रयम् २७ सा रेमे मुनिना तेन निशार्द्धमिव चाभवत् । सा च तं प्रत्युवाचाथ तस्मिन्काले गते मुनिम् ॥ आदेशो
दीयतां ब्रह्मन् गंतव्यं स्वगृहे मम २८ मेधाव्युवाच । प्रातःकालो ऽधुनैवास्ते श्रूयतां वचनं मम । कुर्वे संध्यां दिने यावत्तावत्त्वं वै स्थिरा
भव २९ इति वाक्यं मुनेः श्रुत्वा भयेन च समाकुला । स्मितं कृत्वा तु सा किंचित्प्रत्युवाच सुविस्मिता ३० अप्सरा उवाच । कियत्प्र-
माणा विप्रेंद्र तव संध्यागता नवा । मयि प्रसादं कृत्वा तु गतः कालो विचार्यताम् ३१ इति तस्या वचः श्रुत्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
स ध्यात्वा हृदि विप्रेंद्रः प्रमाणमकरोत्तदा ३२ समाश्च सप्तपंचाशद्गता मम तया सह । नेत्राभ्यां विस्फुलिंगान् स मुंचमानोऽतिकोपनः ३३

१ मुनिपुंगवः सन्नपि मया सहैव रमते इति साश्चर्यमनस्युक्त्वा आदेशो दीयतामिति वक्तुं प्रत्यवदीदिति पर्वः ।

कालरूपां च तां दृष्ट्वा तपसः क्षयकारिणीम् । दुःखार्जितं मम तपो नीतं तदनया क्षयम् ३४ सकोपोष्ठो मुनिस्तत्र प्रत्युवाचाकुलेंद्रियः ।
स तां शशाप मेधावी त्वं पिशाची भवेति च ३५ धिक् त्वां पापे दुराचारे कुलटे पातकप्रिये । तस्य शापेन सा दग्धा विनयावनता-
स्थिता ३६ उवाच वचनं सुभ्रूः प्रसादं वांछती मुनिम् । प्रसाद कुरु विप्रेंद्र शापस्यानुग्रहं कुरु ३७ सतां संगो हि फलति वचोभिः स
प्तभिः पदे । त्वया सह मम ब्रह्मन्गताः सुबहवः समाः ३८ एतस्मात्कारणात्स्वामिन्प्रसादं कुरु सुव्रत ॥ मुनिरुवाच । शृणु मे वचनं भद्रे
शापानुग्रहकारकम् । किं करोमि त्वया पापे क्षयं नीतं महत्तपः ३९ चैत्रस्य कृष्णपक्षे या भवेदेकादशी शुभा । पापमोचनिका नाम
सर्वपापक्षयंकरी ४० तस्या व्रते कृते सुभ्रु पिशाचत्वं प्रयास्यति । इत्युक्त्वा तां स मेधावी जगाम पितुराश्रमम् ४१ तमागतं समालो
क्य च्यवनः प्रत्युवाच ह । किमेतद्विहितं पुत्र त्वया पुण्यक्षयः कृतः ४२ मेधाव्युवाच । पापं कृतं महत्तात रमिता चाप्सरा मया । प्रा
यश्चित्तं ब्रूहि तात येन पापक्षयो भवेत् ४३ च्यवन उवाच । चैत्रस्य चासिते पक्षे नाम्ना वै पापमोचनी । अस्या व्रते कृते पुत्र पाप
राशिः क्षयं व्रजेत् ४४ इति श्रुत्वा पितुर्वाक्यं कृतं तेन व्रतोत्तमम् । गतं पापं क्षयं तस्य पुण्ययुक्तो बभूव सः ४५ सोऽप्येवं मञ्जुघोषा
च कृत्वा तद्व्रतमुत्तमम् । पिशाचत्वविनिर्मुक्ता पापमोचनिकाप्रसादात् ४६ दिव्यरूपधरा सापि गता नाकं वराप्सराः ॥ लोमश उवाच । इ-
त्थंभूतप्रभावा हि पापमोचनिका मता ४७ पापमोचनिकां राजन्ये कुर्वंति च मानवाः । तेषां पापं च यत्किंचित्तत्सर्वं क्षयतां व्रजेत् ४८
पठनाच्छ्रवणाद्राजन् गोसहस्रफलप्रदा । ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ४९ व्रतस्य चास्य करणात्पापमुक्ता भवंति ते । बहुपुण्य
प्रदं ह्येतत्करणाद्व्रतमुत्तमम् ५० ॥ इति श्रीभवि० चैत्रकृष्णपापमोचनिकानामैकादशीमाहात्म्यं स० ॥ ॥ अथ चैत्रशुक्लकामदानामैकादशीकथा ॥

सूत उवाच । देवकीनंदनं कृष्णं वसुदेवात्मजं हरिम् । नमस्कृत्वा प्रवक्ष्यामि महापातकहानि तु १ युधिष्ठिराय कृष्णेन कथितानि महात्मना । एकादशीमाहात्म्यानि नानापापहराणि च । अष्टादशपुराणेभ्यो विविच्य सुमहात्मना २ चतुर्विंशतिसंख्यानि नानाख्यानैर्युतानि च । तानि वक्ष्यामि भो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ३ युधिष्ठिर उवाच । वासुदेव नमस्तुभ्यं कथयस्व ममाग्रतः । चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु किं नामैकादशी भवेत् ४ श्रीकृष्ण उवाच । शृणुष्वैकमना राजन्कथामेकां पुरातनीम् । वसिष्ठो यामकथयत्प्राग्दिलीपाय पृच्छते ५ दिलीप उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व प्रसादतः । चैत्रमासि सिते पक्षे किं नामैकादशी भवेत् ६ वसिष्ठ उवाच । साधु पृष्टं नृपश्रेष्ठ कथयामि तवाग्रतः । चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु कामदा नाम नामतः ७ एकादशी पुण्यतमा पापेंधनदवानला । शृणु राजन्कथामेतां पापघ्नीं पुत्रदायिनीम् ८ पुरा भोगिपुरे रम्ये हेमरत्नविभूषिते । पुंडरीकमुखा नागा निवसंति मदोत्कटाः ९ तस्मिन्पुरे पुंडरीको राजा राज्यं करोति च । गंधर्वैः किन्नरैश्चैव ह्यप्सरोभिः सुसेव्यते १० वराप्सरा तु ललिता गंधर्वो ललितस्तथा । उभौ रागेण संयुक्तौ दंपती कामपीडितौ ११ रेमाते स्वगृहे रम्ये धनधान्ययुते सदा । ललितायास्तु हृदये पतिर्वसति सर्वदा १२ हृदये तस्य ललिता नित्यं वसति भामिनी । एकदा पुंडरीकाद्याः क्रीडंति सदसि स्थिताः १३ गीतमानं प्रकुरुते ललितो दयितां विना । पदबन्धस्खलज्जिह्वो बभूव ललितां स्मरन् १४ मनोभावं विदित्वाऽस्य कर्कोटो नागसत्तमः । पदबंधच्युतिं तस्य पुंडरीके न्यवेदयत् १५ शशाप ललितं तत्र मदनातुरचेतसम् । राक्षसो भव दुर्बुद्धे क्रव्यादः पुरुषादकः १६ यतः पत्नीवशो जातो गायमानो ममाग्रतः । वचनात्तस्य राजेंद्र रक्षोरूपो बभूव ह १७ रौद्राननो विरूपाक्षो दृष्टमात्रो भयंकरः । बाहू योजनविस्तीर्णौ मुखं कंदरसन्निभम् १८ चंद्रसूर्यनिभे नेत्रे ग्रीवा पर्वतसन्निभा । नासारंध्रे तु विवरे अधरौ योजनार्द्ध

को १९ शरीरं तस्य राजेंद्र उच्छ्रित योजनाष्टकम् । ईदृशो राक्षसः सो ऽभूद्भुंजान' कर्मण' फलम् २० ललिता तमथालोक्य स्वपतिं विकृताकृतिम् । चिंतयामास मनसा दु'खेन महतार्दिता २१ किं करोमि क्व गच्छामि पतिः पापेन पीडितः । इति संस्मृत्य मनसा न शर्म लभते तु सा २२ चचार पतिना सार्द्धं ललिता गहने वने । बभ्राम विपिने दुर्गे कामरूपः स राक्षसः २३ निर्घृण पापनिरतो विरूप' पुरुषादक' । न सुख लभते रात्रौ न दिवा पापपीडितः २४ ललिता दु खिता ऽतीव पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् । भ्रमती तेन सार्धं सा रुदती गहने वने २५ कदाचिदगमद्विंध्यशिखरे बहुकौतुके । ऋष्यशृंगमुनेस्तत्र दृष्ट्वाश्रमपदं शुभम् २६ शीघ्रं जगाम ललिता विनयावनतास्थिता । प्रत्युवाच मुनिर्दृष्ट्वा का त्वं कस्य सुता शुभे २७ किमर्थं हि समायाता सत्यं वद ममाग्रतः ॥ ललितोवाच । वीरधन्वेति गंधर्वः सुता तस्य महात्मन' २८ ललितां नाम मां विद्धि पत्यर्थमिह चागताम् । भर्ता मे शापदोषेण राक्षसो ऽभून्महामुने २९ रौद्ररूपो दुराचारस्तं दृष्ट्वा नास्ति मे सुखम् । सांप्रतं शाधि मां ब्रह्मन्प्रायश्चित्तं वद प्रभो ३० येन पुण्येन विप्रेंद्र राक्षसत्वाद्विमुच्यते ॥ ऋषिरुवाच । चैत्रमासस्य रंभोरु शुक्लपक्षस्य सांप्रतम् ३१ कामदैकादशी नाम्ना या कृता कामदा नृणाम् । कुरुष्व तद्व्रतं भद्रे विधिपूर्वं मयोदितम् ३२ तस्य व्रतस्य यत्पुण्यं तत्स्वभर्त्रे प्रदीयताम् । दत्ते पुण्ये क्षणात्तस्य शापदोषः प्रशाम्यति ३३ इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं ललिता हर्षिता ऽभवत् । उपोष्यैकादशीं राजन्द्वादशीदिवसे तदा ३४ विप्रस्यैव समीपे तु वासुदेवाग्रतः स्थिता । वाक्यमूचे तु ललिता स्वपत्युस्तारणाय वै ३५ मया तु यद्व्रतं चीर्णं कामदाया उपोषणम् । तस्य पुण्यप्रभावेण गच्छत्वस्य पिशाचता ३६ कृष्ण उ०। ललितावचनादेव वर्तमानोपि तत्क्षणे। गतपापः स ललितो दिव्यदेहो बभूव ह ३७ राक्षसत्वं गतं तस्य प्राप्तो गंधर्व

तां पुनः । हेमरत्नसमाकीर्णो रेमे ललितया सह ३८ तौ विमानसमारूढौ पूर्वरूपाधिकावुभौ । दंपती चापि शोभेतां कामदायाः प्रभावतः ३९ इति ज्ञात्वा नृपश्रेष्ठ कर्तव्यैषा प्रयत्नतः । लोकानां च हितार्थाय तवाग्रे कथिता मया ४० ब्रह्महत्यादिपापघ्नी पिशाचत्वविनाशिनी । नातःपरतरा काचित्त्रैलोक्ये सचराचरे ४१ पठनाच्छ्रवणाद्वापि वाजपेयफलं लभेत् ४२ ॥ इति श्रीवाराहपुराणे चैत्रशुक्लकामदानामैकादशीमाहात्म्यं सं० ॥ ॥ अथ वैशाखकृष्णवरूथिनीनामैकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । वैशाखस्यासिते पक्षे किं नामैकादशी भवेत् । महिमानं कथय मे वासुदेव नमोऽस्तु ते १ श्रीकृष्ण उवाच । सौभाग्यदायिनी राजन्निहलोके परत्र च । वैशाखकृष्णपक्षे तु नाम्ना चैव वरूथिनी २ वरूथिन्या व्रतेनैव सौख्यं भवति सर्वदा । पापहानिश्च भवति सौभाग्यप्राप्तिरेव च ३ दुर्भगापि करोत्येनां स्त्री सौभाग्यमवाप्नुयात् । लोकानां चैव सर्वेषां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ४ सर्वपापहरा नृणां, गर्भवासनिकृंतनी । वरूथिन्या व्रतेनैव मांधाता स्वर्गतिं गतः ५ धुंधुमारादयश्चान्ये राजानो बहवस्तथा । ब्रह्मकपालनिर्मुक्तो बभूव भगवान्भवः ६ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यति यो नरः । तत्तुल्यं फलमाप्नोति वरूथिन्या व्रतादपि ७ श्रद्धावान्यस्तु कुरुते वरूथिन्या व्रतं नरः । वांच्छितं लभते सोऽपि इहलोके परत्र च ८ पवित्रा पावनी ह्येषा महापातकनाशिनी । भुक्तियुक्तिप्रदा ह्येषा कर्तॄणां नृपसत्तम ९ अश्वदानान्नृपश्रेष्ठ गजदानं विशेषतः । गजदानाद्भूमिदानं तिलदानं ततोऽधिकम् १० ततः सुवर्णदानं तु अन्नदानं ततोऽधिकम् । अन्नदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ११ पितृदेवमनुष्याणां तृप्तिरन्नेन जायते । तत्समं कविभिः प्रोक्तं कन्यादानं नृपोत्तम १२ धेनुदानं च तत्तुल्यमित्याह भगवान्स्वयम् । प्रोक्तेभ्यः सर्वदानेभ्यो विद्यादानं विशिष्यते १३ तत्फलं समवाप्नोति नरः कृत्वा वरूथिनीम् । कन्यावित्तेन जीवंति ये नराः पापमोहिताः १४ ते नरा नरकं

ाति यावदाभूतसम्प्लवम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन न ग्राह्यं कन्यकाधनम् १५ यश्च गृह्णाति लोभेन कन्यां क्रीत्वा च तद्धनम् । सोऽन्यज
मनि राजेन्द्र ओतुर्भवति निश्चितम् १६ कन्यां वित्तेन यो दद्याद्यथाशक्तिस्वलंकृताम् । तत्पुण्यसंख्यां कर्तुं हि चित्रगुप्तो भवत्यलम्
७ तत्फलं समवाप्नोति नरः कृत्वा वरूथिनीम् । कांस्यं मांसं मसूरान्न चणकान्कोद्रवांस्तथा । शाकं मधु परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने १८
ष्णवो व्रतकर्ता च दशम्यां दश वर्जयेत् । द्यूतक्रीडां च निद्रां च तांबूलं दंतधावनम् १९ परापवादं पैशून्यं पतितैः सह भाषणम् ।
ोधं चैवानृतं वाक्यमेकादश्यां विवर्जयेत् २० कांस्यं मांसं मसूरांश्च क्षौद्रं वितथभाषणम् । व्यायामं च प्रयासं च पुनर्भोजनमैथुने २१
ौरं तैलं परान्नं च द्वादश्यां परिवर्जयेत् । अनेन विधिना राजन्विहिता यैर्वरूथिनी ॥ सर्वपापक्षयं कृत्वा दद्यात्मातेऽक्षयां गतिम् २२ रा
ौ जागरणं कृत्वा पूजितो यैर्जनार्दनः । सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते यांति परमां गतिम् २३ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्या पापभीरुभिः । क्षपा
तनैयाद्भीतैर्नरदेव वरूथिनी २४ पठनाच्छ्रवणाद्राजन्गोसहस्रफलं लभेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते २५ ॥ इति श्रीभ० वै
ासकृष्णवरूथिन्येकादशीमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ ॥ अथ वैशाखशुक्लमोहिन्येकादशीकथा ॥ युधिष्ठिर उवाच । वैशाखशुक्लपक्षे तु किंनामै-
दशी भवेत् । किं फलं को विधिस्तस्याः कथयस्व जनार्दन १ श्रीकृष्ण उवाच । कथयामि कथामेतां शृणुष्व धर्मनंदन । वसिष्ठो याम
पयत्पुरा रामाय पृच्छते २ राम उवाच । भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । सर्वपापक्षयकरं सर्वदुःखनिकृंतनम् ३ मया दुःखानि
ुक्तानि सीताविरहजानि वै । ततोऽहं भयभीतोऽस्मि पृच्छामि त्वां महामुने ४ वसिष्ठ उवाच । साधु पृष्टं त्वया राम तवैषा नैष्ठिकी मतिः ।

१ वित्तेन लोभरूपैः । २ कपारिलनपाप प्रमाण ।

त्वन्नामग्रहणेनैव पूतो भवति मानवः ५ तथापि कथयिष्यामि लोकानां हितकाम्यया । पवित्रं पावनानां च व्रतानामुत्तमं व्रतम् ६ वैशाखस्य सिते पक्षे द्वादशी राम या भवेत् । मोहिनी नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा परा ७ मोहजालात्प्रमुच्येत पातकानां समूहतः । अस्या व्रतप्रभावेण सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ८ अतस्तु कारणाद्राम कर्तव्यैषा भवादृशैः ॥ पातकानां क्षयकरी महादुःखविनाशिनी ९ शृणुष्वैकमना राम कथां पुण्यप्रदां शुभाम् । अस्याः श्रवणमात्रेण महापापं प्रणश्यति १० सरस्वत्यास्तटे रम्ये पुरी भद्रावती शुभा । द्युतिमान्नाम नृपतिस्तत्र राज्यं करोति वै ११ सोमवंशोद्भवो राम धृतिमान्सत्यसंगरः । तत्र वैश्यो निवसति धनधान्यसमृद्धिमान् १२ धनपाल इति ख्यातः पुण्यकर्मप्रवर्तकः । प्रपासत्राद्यायतनतडागारामकारकः १३ विष्णुभक्तिपरः शांतस्तस्यासन्पंच पुत्रकाः । सुमना द्युतिमांश्चैव मेधावी सुकृती तथा १४ पंचमो धृष्टबुद्धिश्च महापापरतः सदा । वारस्त्रीसंगनिरतो विटगोष्ठीविशारदः १५ द्यूतादिव्यसनासक्तः परस्त्रीरतिलालसः । न देवान्नातिथीन्वृद्धान् पितॄंश्चैव द्विजानपि १६ अन्यायकर्ता दुष्टात्मा पितुर्द्रव्यक्षयंकरः । अभक्ष्यभक्षकः पापः सुरापानरतः सदा १७ वेश्याकंठक्षिप्तबाहुर्भ्रमद्दृष्टिश्चतुष्पथे । पित्रा निष्कासितो गेहात्परित्यक्तश्च बांधवैः १८ स्वदेहभूषणान्येव क्षयं नीतानि तेन वै । गणिकाभिः परित्यक्तो निंदितश्च धनक्षयात् १९ ततश्चिंतापरो जातो वस्त्रहीनः क्षुधार्दितः । किं करोमि क्व गच्छामि केनोपायेन जीव्यते २० तस्करत्वं समारब्धं तत्रैव नगरे पुनः । गृहीतो राजपुरुषैर्मुक्तश्च पितृगौरवात् २१ पुनर्बद्धः पुनर्मुक्तः पुनर्मुक्तः ससंभ्रमैः । धृष्टबुद्धिर्दुराचारो निबद्धो निगडैर्दृढैः २२ कशाघातैस्ताडितश्च पीडितश्च पुनःपुनः । न स्थातव्यं हि मंदात्मंस्त्वया मद्देश-

१ अत्र, द्वादशीशब्देन एकादशी ग्राह्या ।